

3/2010

SOUČASNÉ DĚJINY

Hranice a jejich přesahy
ve východním bloku

Morava a Slezsko
v komunistickém Československu

SOUDOBÉ DĚJINY

XVII / 3

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jiří Křestan,
Vítězslav Sommer, Jiří Suk, František Svátek, Oldřich Tůma,
Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Adrian von Arburg, Praha
Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Drážďany
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Jozef Jablonický, Bratislava
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Zdeněk Kárník, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křestan, Praha
Václav Kural, Praha
Robert Kvaček, Praha
Françoise Mayerová, Montpellier
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Petr Šafařík, Praha
Jiří Vančura, Praha
Zdeněk Vašíček, Praha
Zbyněk Zeman, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autoři

Stefano Bottoni (1977)

asistent na katedře politických věd Univerzity Východního Piemontu v italské Alessandrii. Zabývá se národnostní otázkou ve střední a východní Evropě, maďarsko-rumunskými vztahy a vztahem státu a církve v komunistickém systému. Publikoval monografie o národnostní politice komunistického režimu v Rumunsku *Transilvania rossa: Il comunismo romeno e la questione nazionale (1944–1965)* (Řím 2007) a o maďarské menšině v Rumunsku v padesátých letech 20. století *Sztálin a székekyeknél: A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)* (Csíkszereda 2008).

Zora Dvořáková (1934)

historička, spisovatelka historické literatury faktu a sochařka. Aktivně působí v předsednictvu Klubu Dr. Milady Horákové. Věnuje se kulturním a politickým dějinám českých zemí v 19. a 20. století, především českému hnutí za národní emancipaci a protikomunistickému odporu v Československu po roce 1948. Publikovala řadu biografii osobností novodobých českých dějin a je autorkou či spoluautorkou mnoha muzeálních a dalších expozic, mimo jiné na světových výstavách. Vydala mimo jiné knihy *Josef Václav Myslbek: Umělec a člověk uprostřed své doby* (Praha 1979), *Josef Zítěk: Národní divadlo a jeho tvůrce* (Praha 1983 a 1991), *Z letopisů třetího odboje* (Praha 1992), *Než se stal prezidentem: T. G. Masaryk a realisté – 1882–1918* (Praha 1997), *O Miladě Horákové a Milada Horáková o sobě* (s Jiřím Doležalem, Praha 2001), *Politikové na útěku: Osudy změněné 25. únorem 1948* (Praha 2004).

Martin Franc (1973)

vědecký pracovník Masarykova ústavu – Archivu Akademie věd ČR, v. v. i., a Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., a zároveň šéfredaktor časopisu pro kulturní historii *Kuděj*. Zabývá se kulturními dějinami v 19. a 20. století, zejména dějinami stravování a konzumu a dějinami životního stylu po roce 1945. Kromě řady dalších studií publikoval práce *Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století* (Praha 2003) a *Úderná skupina? Výprava českých lékařů a přírodovědců do SSSR v roce 1950 ve světle dopisů Ivana Málka* (Praha 2009).

Mateusz J. Hartwich (1979)

stipendista Berlínského kolegia pro srovnávací dějiny Evropy, zabývá se německo-polskými vztahy, kulturou a praxí vzpomínání a problematikou pohraničních regionů.

Milan Hauner (1940)

absolvent Karlovy univerzity a Cambridgeské univerzity, od roku 1968 žije v zahraničí, nyní působí jako hostující profesor na Wisconsinské univerzitě v Madisonu. V centru jeho zájmu je druhá světová válka, moderní německé dějiny a česko-německé vztahy, mocenská politika Ruska a SSSR, vývoj střední Asie a Indie. Je autorem osmi knih, mimo jiné *What Is Asia to US? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today* (Boston 1990 a New York 1992) a *Czechs and Germans: Yesterday and Today* (Washington 1991), česky jako hlavní editor připravil svazek *Formování československého zahraničního odboje v letech 1938–1939 ve světle svědectví Jana Opocenského* (Praha 2000), a zejména třísvazkovou edici *Paměti 1938–1945* Edvarda Beneše (Praha 2008).

Karel Hrubý (1923)

sociolog, v padesátých letech vězněn, od roku 1968 žije ve švýcarské Basileji. V letech 1983–1991 byl šéfredaktorem kulturně-politického čtvrtletníku Společnosti pro vědu a umění *Proměny*, vydávaného v New Yorku. Byl předním činitelem exilové sociální demokracie, v letech 1989–1993 jejím posledním předsedou. Zabývá se sociologií změn politických systémů ve starší době (husitství) i v současnosti. Vydavatel sborníků, mimo jiné studií o Masarykovi *T. G. Masaryk in Perspective: Comments and Criticism* (spolu s Milíčem Čapkem, Ann Arbor 1981).

Zdeněk Jirásek (1957)

profesor historie na Filozoficko-přírodovědecké fakultě Slezské univerzity Opava, kde zároveň působí od roku 2007 jako děkan. Tuto funkci vykonával také v letech 1997–2001, od roku 2001 do roku 2007 byl rektorem Slezské univerzity Opava. Zabývá se zejména hospodářskými dějinami poválečného Československa, dějinami Slezska, dějinami československo-polských vztahů a exilem z Československa po únoru 1948. Publikoval mimo jiné práce *Nechanická aféra 1947* (Hradec Králové 1992), *Polska i Czechosłowacja w dobie stalinizmu (1948–1956)* (s Andrzejem Małkiewiczem, Varšava 2005) a *Rozpačité spojenectví: Československo-polské vztahy v letech 1945–1949* (spolu s Jiřím Friedlem, Praha 2008).

Jiří Knapík (1975)

vedoucí Ústavu historických věd Slezské univerzity v Opavě. Zabývá se zejména kulturní politikou v Československu po roce 1945, k níž publikoval biografii *Kdo spoutal naši kulturu: Portrét stalinisty Gustava Bareše* (Přerov 2000), slovník *Kdo byl kdo v naší kulturní politice 1948–1953* (Praha 2002) a monografie *Únor a kultura: Sovětizace české kultury 1948–1950* (Praha 2004) a *V zajetí moci: Kulturní politika, její systém a aktéři 1948–1956* (Praha 2004). Slezské problematice ve 20. století se věnoval v pracích *Slezský studijní ústav v Opavě 1945–1948* (Praha 2004) a „Slezský konzulát“ v Praze: *Od Slezanu ke Slezskému kulturnímu ústavu 1906–1945* (spoluautorka Jaromíra Knapíkové, Opava 2010).

Jerzy Kochanowski (1960)

profesor Historického ústavu Varšavské Univerzity. Zabývá se mimo jiné dějinami nucených migrací ve 20. století, polsko-německými vztahy a dějinami polské společnosti v období komunistického režimu, zvláště černým trhem. Je mimo jiné autorem biografie *Zapomniany prezydent: Życie i działalność Ignacego Boernera 1875–1933* (Varšava 1993), dějin Maďarska mezi rakousko-uherským vyrovnáním a pádem komunismu *Węgry: Od ugody do ugody 1867–1990* (Varšava 1997) a práce o německých zajatcích v Polsku po druhé světové válce *W polskiej niewoli: Niemieczy jency wojenni w Polsce 1945–1950* (Varšava 2001), vydané také německy pod titulem *In polnischer Gefangenschaft: Deutsche Kriegsgefangene in Polen 1945–1950* (Osnabrück 2004).

Jiří Křestán (1957)

archivář a historik, vedoucí oddělení pražského Národního archivu. Zabývá se dějinami komunismu a socialismu v českých zemích, zvláště pak osobností Zdeňka Nejedlého, jemuž věnoval studii *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého* (Praha 1996).

Jaroslav Kučera (1955)

docent moderních dějin v Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Předmětem jeho badatelského zájmu jsou různé aspekty moderních československých a českých dějin, zejména vývoj česko-německých vztahů od roku 1918. K této problematice publikoval monografii „*Der Hai wird nie wieder so stark sein“: Tschechoslowakische Deutschlandpolitik 1945–1948* (Dražďany 2001), v českém překladu „*Žralok nebude nikdy tak silný“: Československá zahraniční politika vůči Německu v letech 1945–1948* (Praha 2005).

Jan Mervart (1980)

odborný asistent soudobých českých a československých dějin na Univerzitě Hradec Králové. Zabývá se dějinami Komunistické strany Československa a proměnami její ideologie, zvláště působením komunistických intelektuálů v šedesátých letech 20. století, a možnostmi využití hraného filmu jako historického pramene. V tisku je jeho publikace *Čeští a slovenští spisovatelé v reformním hnutí šedesátých let: Od revizí stalinismu po Pražské jaro (1963–1968)*.

Zdeněk R. Nešpor (1976)

vědecký pracovník Sociologického ústavu Akademie věd ČR, v. v. i., a docent na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Soustavně se věnuje dějinám a sociologii náboženství, ekonomické sociologii a migracím, sociální antropologii a religionistice. Autor desítek odborných studií a šesti monografií, naposled vydal *Náboženství na prahu nové doby: Česká lidová zbožnost 18. a 19. století* (Ústí nad Labem 2006), *Děkuji za bolest... Náboženské prvky v české folkové hudbě 60.–80. let* (Brno 2006), *Čeští nekatolíci v 18. století: Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí* (Ústí nad Labem 2007) a *Ne/náboženské naděje intelektuálů: Vývoj české sociologie náboženství* (Praha 2008).

Jiří Pernes (1948)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Kromě dějin habsburského rodu se nyní zabývá především dějinami komunistického hnutí a systému v Československu a problematikou poúnorového exilu, většinou s důrazem na biografický rozměr. Autor řady prací z českých a středoevropských dějin (zejména) v 19. a 20. století, například *Habsburkové bez trůnu* (Praha 1995), *Až na dno zrady: Emanuel Moravec* (Praha 1997), *Takoví nám vládli: Komunističtí prezidenti Československa a doba, v níž žili* (Praha 2003) nebo *Komunistky s fanatismem v srdci* (Praha 2006).

Miloslav Petrušek (1936)

profesor sociologie na Institutu sociologických studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1991–1996 působil jako děkan Fakulty sociálních věd a od roku 1997 do roku 2000 byl prorektorem Univerzity Karlovy. V letech 1990–1994 a znovu 2001–2002 vykonával funkci předsedy Masarykovy československé, respektive české sociologické společnosti. V sociologickém nakladatelství SLON řídí ediční řady pro klasickou, moderní a postmoderní sociologii. Předmětem jeho zájmu je obecná sociologie, sociologie umění, dějiny světové a české sociologie a současná sociologie. Je autorem řady odborných monografií a studií, mimo jiné vydal práce *Alternativní sociologie: Úvahy o smyslu sociologie v nealternativní společnosti* (Praha 1992, původně vyšlo jako samizdat v roce 1986), *Sociologie a literatura* (Praha 1990), *Teorie a metoda v moderní sociologii* (Praha 1993), *Společnosti pozdní doby* (Praha 2006), *Základy sociologie* (Praha 2009). Je vedoucím autorského kolektivu a autorem mnoha hesel *Velkého sociologického slovníku* (Praha 1996).

Jiří Suk (1966)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, zabývá se vybranými otázkami československého vývoje od konce šedesátých let minulého století, zejména změnami mocenského systému v letech 1989–1993. Publikoval mimo jiné monografii *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)* (Praha 2003 a 2009).

Miroslav Šepták (1984)

doktorand Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se československou zahraniční politikou mezi světovými válkami, dějinami německy mluvících zemí ve 20. století, zvláště jejich politickým a stranickým systémem, a současnými česko-rakouskými vztahy.

Jaroslav Vaculík (1947)

profesor a vedoucí katedry historie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, přednáší světové dějiny 17. až 20. století. Zabývá se především osudy českých minorit v zahraničí, kterým věnoval řadu publikací, například *trojdílné Dějiny volyňských Čechů* (Praha 1997, 1998 a 2001) nebo monografie *Češi v cizině 1850–1938* (Brno 2007) a *České menšiny v Evropě a ve světě* (Praha 2009).

Dalibor Vácha (1980)

doktorand Historického ústavu Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, zároveň učí na Střední zdravotnické škole a Vyšší odborné škole zdravotnické tamtéž. Zabývá se dějinami každodennosti a myšlením československých legionářů v Rusku.

Jiří Vančura (1929)

historik, novinář a redaktor, signatář Charty 77. Do roku 2002 byl šéfredaktorem dvouměsíčníku pro politiku a kulturu *Listy*. Autor mnoha článků k soudobým československým, respektive českým dějinám i aktuální politice. Vydal publikaci *Naděje a zklamání: Pražské jaro 1968* (Praha 1990, původně vyšlo v německém exilu roku 1988) a historii pacifistického hnutí ve 20. století *Einsteinovo řešení světa bez válek* (Brno 2001).

Obsah

Jaroslav Kučera	Postranní cesty – Schleichwege – drogy boczne – köztes terei <i>Neoficiální kontakty mezi občany socialistickým zemí v letech 1945–1989</i> 307
-----------------	--

Studie a eseje

Martin Franc	Z kuchyně přátel <i>Česká společnost a kulturní transfer z gastronomií SSSR a zemí sovětského bloku (1948–1989)</i> 312
--------------	--

Jerzy Kochanowski	Pašeráci, turisté, kšeftaři <i>Neoficiální obchodní výměna mezi Polskem a Československem v letech 1945–1989 (pohled z polské strany)</i> 335
-------------------	--

Mateusz J. Hartwich	„Turisté vystupují převážně jako uvědomělí občané našeho státu“ <i>Východní Němci v Krkonoších v letech 1945–1970</i> 349
---------------------	---

Stefano Bottoni	Komárno/Komárom <i>Cezhraničné vzťahy v dvoch stredoeurópskych sesterských mestách (1960–1985)</i> 369
-----------------	---

Jiří Pernes	Příliš nebezpečná Morava? <i>Moravský patriotismus v poválečném Československu (1945–1989)</i> 392
-------------	---

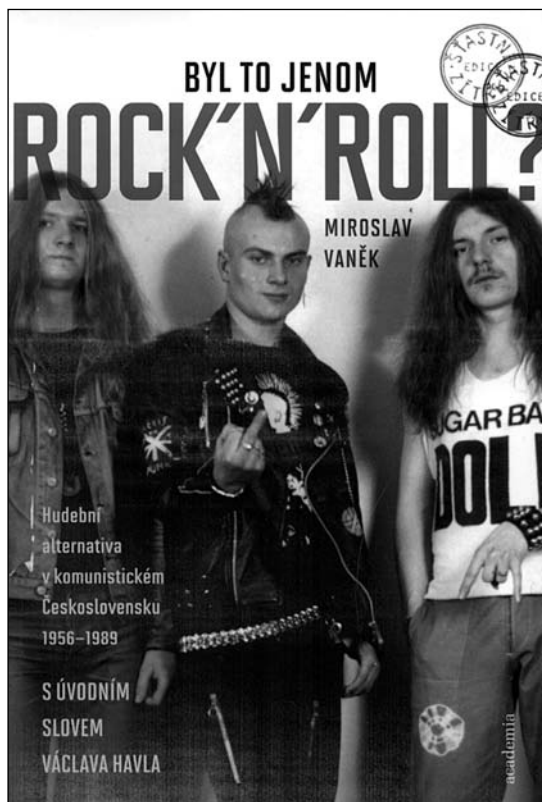
Jiří Knapík – Zdeněk Jirásek	Nechtěné Slezsko <i>Reflexe českého „slezanství“ v poválečném Československu (1945–1969)</i> 421
---------------------------------	---

Diskuse

Zora Dvořáková	Rok 1968 a K 231 <i>Několik poznámek k diskusi nad knihou Jiřího Hoppeho</i> 442
----------------	---

Jiří Vančura	Byla to opozice '68? <i>Nad knihou Jiřího Hoppeho</i> 448
--------------	--

Jan Mervart	Nové aspekty „pražského jara“ ve staronovém pojetí českých soudobých dějin	453
Jiří Suk	Je v pražském jaru 1968 alternativa k dnešnímu kapitalismu? <i>Politická úvaha nad historickou interpretací</i>	461
Karel Hrubý	Poznámky k českému polistopadovému antikomunismu	468
<i>Recenze</i>		
Milan Hauner	Chemický vzorec absolutního zla <i>Francouzská posedlost Heydrichem</i>	477
Jiří Křesťan	Osudy dvou přátel na život – a na smrt <i>Kaplanův dvojportrét Gottwalda a Slánského</i>	482
Miloslav Petrušek	Záslužné dějiny české sociologie náboženství	491
Zdeněk R. Nešpor	Češi a jejich religiozita v historické perspektivě	495
Dalibor Vácha	Soukromý život ve Stalinově Rusku	501
<i>O archivech a časopisech</i>		
Jaroslav Vaculík	České válečné a poválečné dějiny v polských historických časopisech roku 2009	506
<i>Kronika</i>		
Miroslav Šepták	Versailles, St. Germain, Trianon <i>Konference o zrodu meziválečné Evropy</i>	523
<i>Anotace</i>		530
<i>Resumé</i>		538

Jak rocková hudba ovlivnila tři generace československé společnosti?

Obsahovala politický či mobilizační potenciál, který dopomohl k pádu komunistického režimu?

Byla tímto režimem sama zpolitizována?

Nebo tvořila jen jeden z „ostrůvků svobody“, který mladým lidem pomáhal snadněji přežít?

Jaký vliv na ni měly západní vzory

a jak se ke zdejšímu posluchačům dostávaly zahraniční nahrávky?

Miroslav Vaněk v této publikaci sleduje z pohledu historika vývoj rockové hudby v Československu od počátku v roce 1956 do návratu svobody v roce 1989.

Všimá si přitom zejména politických a širších společenských souvislostí, represí proti nezávislé hudební scéně a její koexistence s oficiální kulturou.

Vydalo nakladatelství Academia v roce 2010

Postranní cesty – Schleichwege – drogy boczne – köztes terei

*Neoficiální kontakty mezi občany socialistických zemí
v letech 1945–1989*

Zvýšená mobilita je výrazným znakem vývoje evropské společnosti ve druhé polovině 20. století. Tomuto zjištění se nevymyká ani komunistický blok: jestliže v roce 1960 navštívily necelé tři miliony jeho občanů v rámci svého volného času a služebních cest některý z ostatních socialistických států, bylo jich v roce 1970 dvaadvacet milionů, v roce 1983 již třiaosmdesát milionů a těsně před pádem komunismu, v roce 1988, devadesát milionů.¹ V době největšího boomu zahraničního cestovního ruchu v sedmdesátých letech bylo osmdesát až devadesát procent cest realizováno na individuálním základě, zbytek připadal na organizovaný cestovní ruch, především hromadné zájezdy, pořádané cestovními kancelářemi, případně podniky.² Za svůj dynamický růst vděčil zahraniční cestovní ruch v rámci východního bloku řadě faktorů ideologické, sociální i politické povahy. Již od počátku své

1 Údaje pro rok 1960 viz NOVÁK, Miloš: *Zahraniční cestovní ruch – forma mezinárodních ekonomických vztahů ve společenství RVHP* Praha, Academia 1983, s. 51. Uvedená statistika nezahrnuje NDR a Rumunsko. Údaje pro následující období srv. HABIGTOVÁ, Miroslava: *Vývoj cestovního ruchu v evropských členských státech RVHP* Praha, Výzkumný ústav vnějších ekonomických vztahů 1990, s. 19. Údaje za roky 1983 a 1988 jsou bez Rumunska.

2 Odhad je pořízen na základě údajů o vývoji cizineckého ruchu v Československu v roce 1977. Srv. *Národní archiv* (Praha), fond Úřad předsednictva vlády (ÚPV) ČSSR 1960–1989, nezpracované spisy, signatura 863-3, 1978, č. 26/78-211, Zpráva o dosavadních výsledcích a dalších úkolech rozvoje československého zahraničního cestovního ruchu, vypracovaná Úřadem předsednictva vlády ČSSR, 14.4.1978.

existence spatřoval například československý komunistický režim v rekreaci a cestovním ruchu důležitý prostředek obnovy fyzických i duševních sil pracujících.³ V sedmdesátých letech byl cestovní ruch deklarován jako neoddělitelná součást socialistického způsobu života, jehož prostřednictvím občané „realizují svá práva na odpočinek a regeneraci fyzických a psychických sil, prohlubují své znalosti, sebevzdělání a rozšiřují svůj duševní a myšlenkový obzor“.⁴ Společenský význam cestovního ruchu podtrhovala – a to se v odborných publikacích připouštělo i otevřeně – i „vysoká koncentrace obyvatelstva, odtržení lidí od přírody, nízká kvalita životního prostředí, překotné životní tempo apod.“.⁵ Postupný růst příjmů obyvatelstva otevíral nové prostory pro aktivní utváření volného času, jehož délka se díky zavedení volných sobot a postupnému navyšování zákonné dovolené prodlužovala, chuť cestovat podporovaly některé obecné civilizační trendy, například rychlý rozvoj automobilismu, který od šedesátých let, byť s různou intenzitou, zasáhl i země východní Evropy.⁶ Na tuto situaci reagovalo i jinak značně nepružné komunistické plánované hospodářství: od šedesátých let se ve výrobních plánech ve vyšší míře začaly objevovat potřeby pro rekreaci a rekreační sport; stát, respektive v jeho zastoupení státní podniky a společenské organizace, nyní věnoval více pozornosti výstavbě rekreační a turistické infrastruktury.⁷

Silněji než domácímu přisoudila vládnoucí moc významné ideologické úkoly zahraničnímu cestovnímu ruchu. Tedy nikoliv jen rekreace a poznávání cizích zemí, ale především příspěvek k „utuzování bratrských internacionalistických vztahů“, upevňování vzájemného přátelství a pocitu sounáležitosti, porozumění a sblížení národů bojujících za socialismus, prohloubení spolupráce v procesu socialistické integrace a konečně poznávání zkušeností a perspektiv socialistické výstavby a života pracujících lidí v bratrských zemích – to byl v očích vládnoucí moci hlavní význam zahraničního cestovního ruchu.⁸ Ambice do budoucna byly jako obvykle všechno jiné než malé. Předpokládalo se, že význam zahraničního cestovního ruchu bude stoupat v souladu s postupem socialistické ekonomické integrace, která neměla být chápána jen jako proces internacionalizace výroby, nýbrž i jako „proces internacionalizace společenského vědomí, životního stylu, poznávání, tedy celého

3 Viz *30 let rozvoje československého cestovního ruchu*. Praha, Vládní výbor pro cestovní ruch ČSR 1978, s. 1.

4 *Tamtéž*.

5 NOVÁK, M.: *Zahraníční cestovní ruch*, s. 15.

6 V roce 1962 připadal v Československu jeden osobní automobil na čtyřicet obyvatel, v roce 1976 již jen na devět obyvatel (srv. PÁČL, Pavel: *Socialistický způsob života v časové dimenzi*. Brno, Univerzita J. E. Purkyně 1980, s. 102).

7 Jen v samotném Československu vzrostl počet účastníků cestovního ruchu z 11 milionů v roce 1948 na téměř 160 milionů v roce 1980 (srv. PACHINGER, Karol: *Cestovní ruch v socialistické společnosti*. Bratislava, Alfa 1983, s. 19).

8 *30 let rozvoje československého cestovního ruchu*, s. 1 n.

(materiálního i nemateriálního) života“.⁹ To nebyla jen prázdná slova. Socialistické státy skutečně přijaly, zejména během šedesátých a sedmdesátých let, řadu opatření, jejichž cílem bylo usnadnění vzájemného cestovního ruchu. Postupně se zvyšoval počet hraničních přechodů i mezinárodních dopravních spojení, zjednodušovala se administrativní pravidla zahraničního cestovního ruchu i odbavovací procedury na hranicích. V letech 1972 a 1973 byl cestovní ruch mezi některými socialistickými státy natolik liberalizován, že lze hovořit o volném pohybu osob. Jeho jedinou faktickou překážkou byla neschopnost (daná ovšem v podstatné míře systémovými bariérami) vyřešit problémy devizového vybavení ve vzájemném cestovním ruchu.

Jenže byla to právě sedmdesátá léta, která naznačila limity liberalizace pohybu občanů uvnitř východního bloku. Struktura motivací občanů socialistických zemí k účasti na cestovním ruchu se zjevně lišila od obyvatelstva průmyslově vyspělých zemí Západu. Převaha jednodenní turistiky prozrazovala jasně cíl těchto cest, jímž bylo především obstarání zboží, které bylo na domácím trhu buď nedostatkové nebo cenově nevýhodné. V důsledku liberalizace pohybu obyvatelstva tak docházelo k přelévání kupní síly přes hranice, které zvyšovalo zpravidla již tak dosti vysoké napětí na spotřebním trhu v cílové zemi, respektive zejména v jejích pohraničních oblastech. Těmto nákupním cestám nebyly socialistické státy v zásadě schopné čelit jinak než administrativními opatřeními: omezováním devizového vybavení (což ovšem otevřelo prostor pro rozsáhlý černý trh s devizami) a zákazy vývozu široké palety zboží, jejichž dodržování bylo vynucováno striktními a leckdy ponižujícími kontrolami na hranicích. A nebyly to jen materiální statky, po nichž celníci páslí. S jistou diverzifikací kulturních politik socialistických zemí od sedmdesátých let skýtala návštěva socialistického souseda i možnost alternativního uspokojení některých jiných duševních potřeb, než nabízel domovský stát. Cílem cest se nově stávaly výstavy, koncerty i filmová představení umělců, kteří byli doma z různých důvodů nedostupní, v zavazadlech se ve zvýšené míře objevovaly knihy, časopisy, hudební nosiče a podobně, o kterých si doma bylo možné nechat jen zdát. V plné míře se tak projevilo „čertovo kopýtko“, které bylo v rozvoji cizineckého ruchu uvnitř východního bloku vždy obsaženo: dalekosáhlým otevřením hranic, které bylo chápáno jako nutný předpoklad pro utváření autentického „socialistického společenství“, otevíraly komunistické státy zároveň prostory, které se do značné míry vymykaly možnostem a schopnostem jejich kontroly a regulace a v nichž se poměrně svobodně mohly utvářet aktivity, které vládnoucí moc měla tendenci chápat jako „nesocialistické“, nebo dokonce „protisocialistické“.

Právě vzniku a vývoji těchto prostor a v nich se odehrávajících aktivit věnoval pozornost mezinárodní projekt „Postranní cesty: Neoficiální kontakty občanů socialistických států. Mezi transnacionálními dějinami každodennosti a kulturním

9 NOVÁK, M.: *Zahraniční cestovní ruch*, s. 101.

transferem“ (*Schleichwege: Inoffizielle Kontakte sozialistischer Staatsbürger. Zwischen transnationaler Alltagsgeschichte und Kulturtransfer*), který díky financování německou Nadací Volkswagen (*Volkswagenstiftung*) byl realizován v letech 2006 až 2008. Páteří projektu byl výzkumný tým badatelů ze čtyř zemí – Spolkové republiky Německo, Polsko, Maďarska a České republiky¹⁰ – kolem kterého se zformoval širší okruh spolupracovníků; patří k němu i autoři příspěvků hlavního tematického bloku v tomto čísle *Soudobých dějin*. Rozšíření týmu o řadu poměrně volně „asociovaných“ kolegů bylo vedeno snahou soustředit kolem projektu další badatele, kteří se k předmětu jeho zájmu mohli na základě vlastní výzkumné činnosti kompetentně vyjádřit. Projekt tak byl obohacen o řadu konkrétních témat a nových úhlů pohledu.

Ve středu pozornosti projektu byla především čtveřice středoevropských komunistických zemí, tedy Německá demokratická republika, Československo, Polsko a Maďarsko. Toto na první pohled možná úzké zaměření bylo dáno nejen složením badatelského týmu a potřebou dostupnosti archivních pramenů, o něž se naprostá většina případových studií projektu chtěla opírat a také skutečně opírala, ale i okolností, že v sedmdesátých a osmdesátých letech připadalo asi osmdesát pět procent zahraničního cestovního ruchu v rámci východního bloku právě na tyto státy.¹¹ Cílem projektu bylo rekonstruovat širokou paletu na státu více nebo méně nezávislých kontaktů a setkávání občanů těchto čtyř zemí – tedy cestovní ruch, který nepochybně představoval nejmasovější fenomén, pololegální či ilegální obchod, místa a oblasti a každodennost těchto kontaktů a konečně neoficiální kulturní transfery mezi státy středovýchodní Evropy. Stranou pozornosti nezůstaly ani instituce činné v některých oblastech vzájemných kontaktů, od subjektů zprostředkovávajících smluvní pracovní příležitosti v sousedních socialistických zemích přes kulturní střediska, která nejednou představovala centra alternativní kultury (jako například v osmdesátých letech Polské kulturní středisko v Praze), až po státní organizace cestovního ruchu.

Studie předložené v tomto čísle *Soudobých dějin* představují jen zlomek témat, která byla v rámci projektu zpracována.¹² Klíčem k jejich výběru byl vztah k území

10 Vedení projektu: Włodzimierz Borodziej (Varšava), Jerzy Kochanowski (Varšava) a Joachim von Puttkamer (Jena); koordinace: Éva Kovácsová (Budapešť) a Jaroslav Kučera (Praha, Institut mezinárodních studií FSV UK); členové týmu: Małgorzata Mazureková a Patryk Wasiaik (Varšava), Daniel Logemann (Jena), Ondřej Klípa (Praha, Institut mezinárodních studií FSV UK), András Lenárt (Budapešť) a Edith Királyová (Budapešť/Vídeň).

11 Propočteno podle publikace M. Habigtové *Vývoj cestovního ruchu v evropských členských státech RVHP*, s. 19.

12 Z projektu vzešel nejnověji sborník obsahující německé a anglické příspěvky ze závěrečné konference konané v září 2008 ve Florencii: BORODZIEJ, Włodzimierz – KOCHANOWSKI, Jerzy – PUTTKAMER, Joachim von (ed.): „*Schleichwege*“: *Inoffizielle Begegnungen sozialistischer Staatsbürger zwischen 1956 und 1989*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2010. V přípravě jsou kromě toho čtyři disertační práce (D. Logemann, M. Mazureková, P. Wasiaik, A. Lenárt)

někdejšího Československa, kromě toho bylo naší snahou naznačit pestrost témat studovaných v rámci projektu. Budiž řečeno, že ani po třech letech usilovné práce poměrně širokého badatelského týmu nejsou tato témata zdaleka vyčerpána.

Jaroslav Kučera

a jedna monografická studie (O. Klípa). Výbory z prací projektu jsou postupně publikovány na „národní“ úrovni v polštině, maďarštině a češtině. V maďarštině bylo této problematice věnováno tematické číslo časopisu *Regio: Kisebbség, Politika, Társadalom* (Regio: Menšiny, politika, společnost), roč. 19, č. 3 (2008), s. 3–134.

Z kuchyně přátel

Česká společnost a kulturní transfer z gastronomií SSSR a zemí sovětského bloku (1948–1989)

Martin Franc

Gastronomický diskurz v českých zemích 1948–1989

Gastronomický diskurz hrál bezesporu v české společnosti i za komunistického režimu v letech 1948 až 1989 významnou roli. Důležitost jídla a otázek s ním spojených posiloval nepochybně i fakt, že vydání za potraviny tvořila v daném období větší část celkových rodinných výdajů, než je tomu v současnosti. Příslušné údaje samozřejmě kolísají a postupem doby se proměňovaly, ale zejména v padesátých letech lze u značné části obyvatelstva hovořit o nadpolovičním podílu těchto výdání. Svou roli sice přitom hrál jistě i fakt, že naopak některé typy výdajů většiny domácností byly stlačeny na velmi nízkou úroveň (kultura, zdravotnictví, bydlení),¹ a zejména v pozdější době nelze opomenout ani špatné zásobování průmyslovým zbožím, kvůli kterému se část neuspokojené poptávky přelévala na trh s potravinami. Zálležitosti stravování a gastronomie však byly v každodenním uvažování a rozmluvách trvale výrazně přítomné.

Po celou dobu existence komunistického režimu velký problém představovalo samotné zásobování potravinami. Zhruba od druhé poloviny šedesátých let sice na pultech obvykle nechyběly základní potraviny, ale nedostatek určitých potravinářských komodit se objevoval prakticky až do roku 1989, mimo jiné i v souvislosti s nízkou flexibilitou československého hospodářství. I přes všechny tyto potíže však zbývalo dost prostoru pro samotnou gastronomii, tedy na otázky spojené s různými způsoby

1 Je třeba říci, že oficiální údaje o výdajích domácností např. za služby nezachycovaly peníze procházející tzv. šedou ekonomikou.

přípravy jídla, ať již se jednalo o stravu v domácnostech nebo ve veřejných zařízeních. Stravování a všechny záležitosti s ním spojené patřily mezi oficiálně akceptovaná a částečně i podporovaná témata. To se projevilo i přítomností celé problematiky v médiích, ať již se jednalo o tisk, rozhlas nebo později televizi. Oficiální místa se však snažila zasáhnout i do oblasti gastronomických diskusí a vtisknout jim svou pečeť.

Gastronomický diskurz kvůli těmto zásahům získal určitou specifickou podobu. Mezi její znaky patřilo například zbytnění propagace takzvané racionální výživy a obecně vlivu lékařů na diskuse o stravování, naopak zejména v padesátých letech byla omezena úloha profesionálních kuchařů a méně pozornosti se věnovalo celé oblasti *haute-cuisine*. Prakticky opomíjeno zůstávalo labužnictví, které neslo pečeť přízemního maloměšťáctví a takřka zvrhlé zbytečnosti a neužitečnosti. O luxusní kuchyni se hovořilo spíše v souvislosti s poskytováním služeb zahraničním turistům. Není jistě náhodou, že narozdíl od současnosti neexistovalo jediné periodikum, které by se zabývalo výhradně vařením, přestože kuchařské knihy se velmi dobře prodávaly. Restrikce v nakladatelské činnosti i v médiích způsobily, že byla výrazně omezena skupina autorů gastronomických textů.

Gastronomické diskuse a texty s sebou nesly i řadu různých kulturních kontextů. K těm nejvýraznějším podle mého názoru patřily kontexty spojené s reflexí vztahu určitých potravin, pokrmů a stravovacích zvyklostí ke konkrétním lokalitám. V této souvislosti věnovali historici stravování v uplynulých desetiletích velkou pozornost především fenoménu takzvané národní kuchyně, především okolnostem jejího formování. Zejména v poslední době mnozí badatelé zdůrazňují umělost konstruktů „národní kuchyně“, který v mnoha případech vznikl spíše jako produkt cílené reklamy, spojené v 19. století často s nacionální propagandou.

S otázkou národní gastronomie úzce souvisí i problematika kulturního transferu v oblasti stravování mezi jednotlivými národy. Domácí lidová strava většinou představuje jen větší či menší část národní kuchyně, která inkorporuje nejrůznější importy z jiných kuchyní. Zařazení do komplexu národní kuchyně se přitom může odehrát velice rychle, prakticky během jedné generace. Na druhé straně se však kulturní transfer v oblasti gastronomie poměrně těžko ovládá a předurčuje. Samotný proces kulturního transferu může být iniciován nejrůznějším způsobem, podobně jako v případě formování komplexu národní kuchyně hrají zde významnou roli různé ekonomické, kulturní či politické faktory. Problém ovšem představuje sama identifikace kulturního transferu, respektive jeho aktuálnost. Mezinárodní výměna v oblasti gastronomie probíhala dlouhá staletí a určit, odkdy byl určitý pokrm vnímán jako organická součást domácí stravy, bývá v mnoha případech nemožné. Proto je třeba při výzkumu klást hlavní důraz na prameny a faktory, které existenci kulturních transferů mezi jednotlivými gastronomickými okruhy výslovně zmiňují. Stále je však třeba mít na paměti, že úspěšnost kulturního transferu se v oblasti gastronomie měří jen velice obtížně, zejména když máme minimum spolehlivých dat o oblíbenosti jednotlivých pokrmů. V zemích, jako bylo Československo v období 1948 až 1989, situaci zhoršuje i fakt, že nabízený sortiment jak kuchařských knih, tak i potravin a pochutin se řídil často i jinými faktory než poptávkou ze strany spotřebitelů.

Kulturní transfery v gastronomii v Evropě a Československu po roce 1945 – vymezení problému

Ve druhé polovině 20. století dochází v celé Evropě k obrovské intenzifikaci kulturního transferu v gastronomii. Důvodů lze najít hned několik. Především sílí snahy rozrušit tradiční uzavřenost „národních“ kuchyní, se vším nacionalistickým balastem pozdního 19. století, jenž je s nimi spojen. Zvětšuje se také migrace obyvatelstva, výrazný je (zvláště zhruba od šedesátých let) příchod takzvaných gastarbeitřů, zejména z některých středomořských států (Turecka, Itálie, částečně též Jugoslávie), kteří do rychle bohatnoucích států, jako bylo Německo, vnášeli dosud neznámé stravovací zvyklosti.² Zároveň i Evropu zasáhl obrovský rozkvět zahraniční turistiky, spojený též s určitou módní vlnou exotismu. To se projevilo nejenom na skutečném kulturním transferu v gastronomii, ale i na vytváření vlastních kreací s příslušně atraktivně znějícími názvy a případně s nějakými přísadami s exotickým nádechem (například kompotovaným či čerstvým jižním ovocem).³ Všechny tyto procesy pochopitelně působily v jednotlivých zemích s rozdílnou intenzitou, patrně nejvýrazněji je můžeme pozorovat v případě Spolkové republiky Německo, kde docházelo k nejvýraznějším změnám kulturní identity jako takové.

Jedním z hlavních úkolů této studie je snaha ověřit, jak fungoval zmiňovaný mechanismus kulturního transferu v oblasti gastronomie v podmínkách nadvlády komunistické strany. Samozřejmě nelze očekávat, že by právě gastronomie stála v popředí zájmu tehdejších ideologů, můžeme však předpokládat, že zcela nedotčena nezůstala. Nejednalo se přitom v Československu o nějakou naprostou novinku – již v meziválečném období se objevovala ideologická zdůvodnění odklonu od dosavadní orientace na rakouskou kuchyni, nebo přesněji na jihoněmecký gastronomický okruh ve prospěch francouzské kuchyně.⁴ Nicméně rozsah snah státu ovlivnit kulturní transfer ve všech oblastech a zároveň velmi široká paleta jeho možností vstupovat do celého procesu se samozřejmě od poměrů v demokratických pluralitních společnostech významně odlišovaly. Gastronomii mimo jiné ovlivnily i politicko-ekonomické souvislosti, především pro kulturní transfer velmi významná orientace dovozu na určité země či regiony. Podceňovat nelze ani působení společenských změn vedoucích (především v padesátých letech) k určitému omezení mezinárodní výměny v rámci *haute-cuisine*. Určitá uzavřenost země vůči části Evropy, a naopak velmi čilá komunikace s vybranými státy, také jistě nezůstaly bez odezvy.

2 Srv. v této souvislosti KLAHM, Günther: *Unser Kochbuch der 60er Jahren*. Gudensberg – Gleichen, Wartberg 2010, s. 18–20.

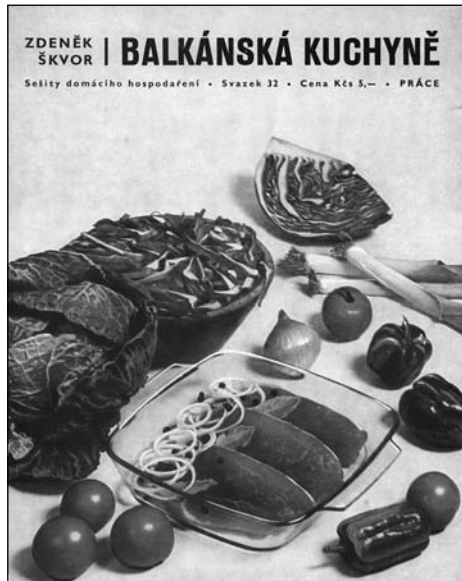
3 Exotičnost byla trvalou součástí vysněné ornamentální kuchyně, o níž hovoří Roland Barthes (srv. BARTHES, Roland: *Mytologie*. Praha, Dokořán 2004, s. 77–79).

4 Jako jasný příklad zde může sloužit dílo Marie Janků-Sandtnerové.

Kulturní transfer počítá se vzájemnou výměnou, tato studie se však omezuje pouze na recepci cizích kuchyní v Československu, zatímco velmi zajímavou otázku působení české gastronomie v dalších zemích sovětského bloku ponechává víceméně stranou. Zabývá se přitom výhradně kulturním transferem v českých zemích, to znamená, že nezahrnuje Slovensko, na které spíše v tomto kontextu pohlíží jako na zemi s cizí gastronomií. Česká kuchyně se od slovenské výrazně lišila právě kvůli odlišným kulinárním tradicím. Na druhou stranu právě mezi Čechy a Slováky probíhal nejintenzivnější kulturní transfer, který například přispěl k rozšíření knedlíků a piva na Slovensku a naopak k převzetí některých tradičních slovenských potravin a pokrmů, jako byly halušky nebo bryndza, v českých zemích. Zejména v sedmdesátých a osmdesátých letech se v Československu značně unifikovala potravinářská nabídka, přes všechny snahy však nikdy nevznikla nějaká společná československá kuchyně jako reálně existující kulturní komplex.

„Kuchyně přátel“

Název článku je zvolen podle obvyklého titulu kapitol tvořících součást všeobecných kuchařských knih, případně rubrik v periodickém či denním tisku. Za země, jejichž gastronomie náležely do okruhu „kuchyně přátel“, můžeme považovat především Sovětský svaz a jeho evropské satelity. Problémy ve vztahu k Sovětskému svazu vedly (zejména v padesátých letech) k vyřazování národní kuchyně určitých zemí (Jugoslávie, Rumunsko) z okruhu gastronomií zahrnovaných pod pojem „kuchyně přátel“.⁵ Velký problém pak představovala Čína, která po valnou část sledovaného

Neexistující specializované gastronomické periodikum od druhé poloviny 60. let nahrazovala knižnice „Sešity domácího hospodaření“. Její 32. svazek se věnoval balkánské kuchyni a jeho autorem byl Zdeněk Škvor. Sešit vyšel v nakladatelství Práce v roce 1968. Foto na obálce pochází od Olgy Davidové

5 K vyřazení Jugoslávie srv. publikaci *Vaříme účelně pro zdravé a nemocné*, kterou s kolektivem autorů sestavila Marie Úhelová-Tilschová (Praha, Státní zdravotnické nakladatelství 1953, s. 251–257).

období zůstávala mimo okruh „kuchyně přátel“ stejně jako většina zemí takzvaného třetího světa, přestože se třeba hlásily k úzkému spolenectví se Sovětským svazem a k „socialistické orientaci“. Jedinou významnější výjimkou zde byla Kuba – recepty s určitým exotickým nádechem, s využitím jižních plodin (například ananasu nebo pomeranče) měly ve svých názvech často výraz „Kuba“ nebo „Havana“.

Samozřejmě lze vyjít z hypotézy, že transfery z „kuchyní přátel“ byly oficiálně všestranně podporovány, a zejména v padesátých letech vytvářely novou variantu „mezinárodnosti“. Kulturní transfer z cizích gastronomických okruhů byl vždy vítán, především jako obohacení možností a sortimentu, a volání po pestrosti jako důležité kvalitě v lidské stravě zůstalo živé i v Československu po roce 1948. Přátelské vztahy evokované i pomocí gastronomických zážitků měly také posilovat celkovou pevnost vazeb v rámci „tábora míru“ a ukazovat bohaté a rozmanité zdroje, které se v něm skrývají.

Svou roli sehrál i rozsah vzájemné turistiky se socialistickými státy, který výrazně přesahoval úroveň kontaktů se „Západem“ v celé sledované epoše a od druhé poloviny padesátých let prudce rostl.⁶ Přinejmenším podobný význam měly i intenzivní hospodářské kontakty v rámci celého bloku. Vzhledem k vzájemné spolupráci můžeme počítat s mnohými paralelami mezi situací v Československu a v dalších zemích východního bloku, což platí především pro Německou demokratickou republiku jako stát na podobné ekonomické úrovni.

O přinejmenším částečném úspěchu propagace gastronomií zemí sovětského bloku poměrně průkazně svědčil i poměrně hojný výskyt jídel s balkánskými, ruskými, maďarskými či polskými kořeny v běžné české kuchyni, který mnohonásobně přesahoval rozsah kulturních transferů z jiných, především západoevropských gastronomických okruhů. Stopy tohoto jevu nacházíme v českém gastronomickém diskurzu dodnes, i když v mnoha ohledech se těžiště kulturních přenosů posunulo jednoznačně k transferům ze západní Evropy, v současné době zejména z Itálie.

S oficiální ideologií svázaná propagace „kuchyní přátel“ ovšem mohla někdy působit spíše kontraproduktivně tím, že se snažila vnášet ideologické parametry do sféry, kde to občané považovali za nepatřičné. Existenci a rozsah tohoto jevu lze na základě pramenů jen velmi těžko doložit, nejvíce se však projevoval v případě ruské kuchyně, respektive kuchyní národů SSSR a některých druhů potravinářského zboží z této země (vodka).

Názvy pokrmů jako indicie kulturního transferu

Pro rozsáhlé skupiny obyvatelstva mají informace o kultuře jednotlivých národů získané v souvislosti s gastronomií značnou důležitost, i když v řadě případů se

6 Některá základní data k této problematice viz RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007.

Ilustrace Zdeny Bílkové z 32. svazku knižnice „Sešity domácího hospodaření“, věnované balkánské kuchyni (autor Zdeněk Škvor) a vydaného roku 1968, příznačně zobrazovala typické balkánské městečko s dvojicí turistů na zahrádce vinárny

jedná spíše o vytváření či potvrzování nejrůznějších stereotypů. K propojení „národní“ gastronomie s různými širšími kulturními významy připomeňme alespoň v první polovině 19. století mezi autory špičkových gastronomických textů oblíbené vytváření kontrapozice mezi rafinovanou, někdy však „shnilou“ francouzskou stravou a prostou, někdy ale též „barbarskou“ stravou anglickou, o kterém velmi zajímavě psal Stephen Menell.⁷ Již středověké recepty uváděné v kuchařských knihách obsahují četné odkazy na různé lokality, země, města a podobně.

Propojení ovšem mohlo probíhat nejrůznějším způsobem a ne vždy se jednalo o projev skutečného kulturního gastronomického transferu. Zejména odkazy na lokalitu v názvech pokrmů je třeba posuzovat se značnou opatrností. Přitom u většiny kuchařských knih jsou jediným signálem, že se v daném případě jedná, nebo spíše může jednat o kulturní transfer z cizí kuchyně. Pojmenování pokrmů spojené s nějakým městem, krajem či národem vznikalo nejrůznějšími způsoby. Mezi poměrně obvyklé varianty patřilo pojmenování vázané na určitou ingredienci považovanou za typickou pro ten či onen národ či město, což se ovšem mohlo během doby proměňovat – jestliže třeba výraz „uherský“ v názvu pokrmu v raném novověku naznačoval zvýšený výskyt cibule, v druhé polovině 19. století slovo „maďarský“ či „uherský“ jednoznačně svědčilo o kořenění paprikou. V některých případech pak označení určité lokality v názvu informovalo o místě vydání knižní předlohy, z níž autor kuchařky čerpal. Jindy mohla sehrát roli nějaká okolnost související třeba s osobním životem autora kuchařského textu. Zejména v 19. století se

⁷ MENELL, Stephen: *Die Kultivierung des Appetits: Die Geschichte des Essens vom Mittelalter bis heute*. Frankfurt/M., Athenäum 1988.

stalo zvykem pojmenováním nějakého jídla prokazovat poctu určité osobě, městu, spolku a podobně. Pojmenování k poctě se pak dost často mísilo s pojmenováním ovlivněným především reklamními účely, kde v některých případech nechyběl ani nacionální aspekt. A zatímco označování pokrmů jako hold osobám či nějakým událostem nebo jevům se v období po roce 1945 prakticky vytratilo a „Stalinův řízek“ či „Kuře československo-sovětského přátelství“ by působily v dobovém kontextu asi spíše komicky, podobné odkazy na lokality, jak jasně prozrazuje například jídelníček české restaurace na Expo 1967 v Montrealu, zůstaly běžným jevem.⁸ Při vytváření názvů ovšem mohl autor textu prostě jen popustit uzdu své fantazie. Název pokrmu tak bývá často jen chabým vodítkem, přestože často velmi zajímavě upozorňuje na existující kulturní stereotypy. I když připustíme jistou korelaci názvu a zemí původu pokrmu, samotné označení nám nemůže ukázat, kdy k transferu došlo. Nemusí přitom samozřejmě jít o přímý odkaz na město či zemi, ale třeba o použití slova z jazyka země, odkud příslušné jídlo přichází. V takovém případě lze považovat přímé a aktuální spojení pokrmu s cizí národní gastronomií za poněkud pravděpodobnější. Určité východisko z problémů souvisejících s využitím názvu jako jediného pramenu pro existenci transferu nabízejí gastronomické texty, kde je otázka kulturního transferu přímo reflektována. Někdy zajímavý úhel pohledu zprostředkují „vyprávěcí“ kuchařky, v nichž jsou recepty propojovány nějakým obsažnějším textem.⁹

Formy kulturního transferu v gastronomii – tisk a další média

Ke kulturnímu transferu v gastronomii docházelo a stále dochází prostřednictvím tří forem, které spolu úzce souvisejí a v mnoha případech se i prolínají. Zaprvé jde o působení zahraniční gastronomie prostřednictvím kuchařských knih, receptů a gastronomicky zaměřených článků v časopisech a dalších médiích. Do této varianty počítám i prezentaci receptů z cizích kuchyní v reklamách všeho druhu¹⁰ a také zařazování receptů z cizích kuchyní do materiálůvých spotřebních norem.

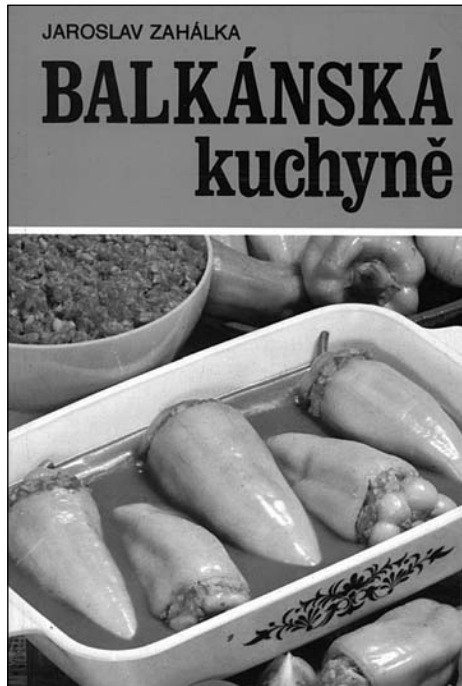
8 Srv. např. KOREČEK, Ladislav – NESTÁVAL, Antonín – SRKALA, Antonín: *Od Montrealu k Osa-ce*. Praha, Státní zdravotnické nakladatelství 1969; *Brusel, Montreal, Ósaka: Soubor receptur ze světových výstav*. Praha, Hotelový úsek GŘ ČEDOK – REKLAMA ČEDOK 1987. Některé názvy dokonce odkazovaly na konkrétní pohostinské podniky – např. filé mignon Grandhotel Smokovec.

9 Z klasických dobových příkladů srv. třeba GREGOR, Achille: *Muž v zástěře aneb Literární kuchtění aneb Faire sa cuisine littéraire*. Praha, Lidové nakladatelství 1969 (2. vydání Praha, Avicenum 1983); ŠEJBALOVÁ, Jiřina: *Vaříme na chatě*. Praha, Státní zdravotnické nakladatelství 1969. Je logické, že „vyprávěcí“ kuchařky většinou píší kuchařští neprofesionálové – v daném případě se jednalo o humoristu a novináře a o populární herečku.

10 V českém prostředí dominovala v tomto ohledu především propagace ze strany obchodních podniků, pochopitelně státních. Jednalo se např. o národní podnik Pramen, podnik Ovoce – zelenina nebo o Dům potravin v Praze, který byl zvlášť aktivní ve vydávání různých reklam-

Na základě takovýchto publikací tak lze spíše zjistit záměr určité podoby kulturního transferu než jeho skutečnou realizaci – což však někdy může být v daném kontextu zajímavější a inspirativnější. Jejich vliv se dá v mnoha případech jen obtížně odhadnout, zejména na deformovaném trhu, jaký v té době fungoval v Československu. Nepochybně však měla tato forma značnou rezonanci – kuchařské knihy patřily mezi knižní bestsellery a obrovské popularitě se těšily i na gastronomii orientované pořady v rozhlase, a zejména v televizi (od roku 1963 se pravidelně vysílala relace „Vaří šéfkuchař“).¹¹

Tištěné kuchařské knihy přitom můžeme členit několika způsoby. Z hlediska zaměření na určitou skupinu čtenářů lze rozlišovat knihy určené primárně pro použití v domácnosti a publikace snažící se oslovit především profesionální kuchaře, které velmi často vytvářeli sami kuchaři (například Ladislav Koreček) nebo kuchařští pedagogové (například Vilém Vrabec). Speciální podskupinu publikací pro profesionály pak tvoří vydané normy na přípravu pokrmů. Z hlediska obsahu nejvíc čtenáře při-

Jednou z publikací přibližujících českým zájemcům gastronomii balkánských národů se stala Balkánská kuchyně od Jaroslava Zahálky, kterou v Praze vydalo nakladatelství Merkur v roce 1981. Návrh obálky vytvořila Marie Fišerová a použila na ní fotografii Olgy Davidové zobrazující jeden z typických receptů spojených s Balkánem – plněné papriky. Spojovaly se tu dvě charakteristické ingredience – papriky a mleté maso

ních brožurek s recepty. Někdy se ovšem do propagace prostřednictvím letáků či brožurek s recepty zapojovali i samotní producenti potravin (např. v případě drůbeže či tuků). Specifickou podmnnožinu pak tvoří různé receptáře přikládané výrobcí domácích spotřebičů ke koupenému předmětu (např. mixéru, remosce nebo sporáku). Rozsah propagace byl pochopitelně ve srovnání se západoevropskými zeměmi značně limitován, nikdy však nedošlo (narozdíl od NDR) k snahám o její totální potlačení. Používání receptů při těchto příležitostech navíc odpovídalo požadavkům na tzv. socialistickou propagaci s jejími osvětovými a naučnými úkoly.

11 Pořad „Vaří šéfkuchař“ podle průzkumu z roku 1969 sledovalo pravidelně půl milionu domácností a dalších jeden a tři čtvrtě milionu nepravidelně (srv. HEJZLAR, M. – KUDLÁČEK, J. (ed.): *Vaří šéfkuchař*. Praha, Merkur 1970, s. 30).

tahovaly všeobecné kuchařské knihy, zachycující všechny typy pokrmů. V těchto kuchařkách se pak občas objevovaly kapitoly nabízející průhled do cizích kuchyní nebo se v nich roztroušeně vyskytovaly recepty převzaté z jiných národních gastronomií.¹² Právě základní všeobecné kuchařky měly na formování gastronomických zvyklostí mimořádně velký vliv – jejich náklady vysoko přesahovaly náklady specializovaných kuchařek a v mnoha domácnostech figurovaly jako jediná kniha svého druhu.¹³ Zejména od šedesátých let se stále častěji objevovaly specializované kuchařky, které se věnovaly pouze přípravě pokrmů určitého typu (třeba moučníků), stravě pro konkrétně vymezené skupiny (například pro děti) a podobně.

Nás však budou nejvíc zajímat mezinárodní kuchařky. I ty měly svou všeobecnou podobu, zahrnující recepty z mnoha různých kuchyní (například *Mezinárodní kuchařka* Juliany A. Fialové¹⁴ nebo *Co chutná v Evropě* Libuše Vlachové¹⁵), a specializované varianty, soustředěné jen na jednu národní kuchyni nebo na nějaký úže vymezený gastronomický region (skandinávská kuchyně, balkánská kuchyně). Ani mezinárodní kuchařky nepředstavovaly v druhé polovině 20. století v českém prostředí žádnou novinku, jak dokládá například *Francouzská kuchyně* Marie Janků-Sandtnerové z meziválečného období.¹⁶ Na druhou stranu se počet kuchařek orientovaných na recepty z cizích kuchyní, zejména od šedesátých let, výrazně zvyšoval. Na přelomu šedesátých a sedmdesátých let a později v osmdesátých letech se objevila i řada kuchařek přibližujících gastronomii západních zemí,¹⁷

12 Takové speciální kapitoly najdeme např. v *Kuchařce naší vesnice* od Marie Hrubé, Františka Rabocha a kolektivu (6. vydání Praha, Státní zemědělské nakladatelství 1969) nebo v knize Marie Úlehlové-Tilschové a kolektivu *Vaříme účelně pro zdravé i nemocné* (viz pozn. 5).

13 Z největších kuchařských bestsellerů tohoto druhu připomeňme alespoň *Domácí kuchařku* Magdaleny Dobromily Rettigové, populární „Sandtnerku“ již zmíněné Marie Janků-Sandtnerové a jen částečně úspěšný pokus o vytvoření podobného díla v nových podmínkách, knihu *Vaříme zdravě, chutně a hospodárně*, kterou vydal kolektiv autorek v roce 1952.

14 Tato kniha, vydaná v roce 1968, měla zajímavý osud. Původně se mělo jednat o publikaci, v níž by shrnuly své kulinářské inspirace manželky českých odborníků, především pracovníků podniku Škoda, z pobytu na zahraničních montážích apod. Juliana A. Fialová však původní konvolut výrazně doplnila, mj. o recepty na pokrmy z československé restaurace na Expu 1958 v Bruselu a o dosti svérázně pojatou „československou kuchyni“, do které přijala třeba i klopsy nebo ražniči. (Srv. recenzi Františka Rabocha v časopise *Výživa lidu*, roč. 23, č. 7 (1968), příloha „Výživa v rodině“, s. 34.) *Mezinárodní kuchařka* vyšla ve vysokém nákladu sto tisíc výtisků.

15 VLACHOVÁ, Libuše: *Co chutná v Evropě*. Praha, Avicenum 1979.

16 SANDTNEROVÁ, Marie: *Francouzská kuchyně pro zpestření jídelního lístku českých hospodyněk*. Praha, Unie 1927 (2. vydání Praha, Ivo Železný 1991). Z překladové literatury stojí za zmínku např. MORPHY, J.: *Co chutná na zeměkouli: 1500 snadných receptů kuchyně evropské, americké a exotické*. Přeložila a upravila Anda Lustigová. Praha, Sfinx – Bohumil Janda 1935.

17 Srv. např. MARTINICOVÁ, Jana: *Francouzská kuchyně*. Praha, Merkur 1972; PEUKERTOVÁ, Drahomíra: *Francouzská kuchařka*. Praha, Merkur 1988; PÖSINGEROVÁ, Marie: *Italská kuchyně*. Praha, Merkur 1984.

takže se nedá říci, že by v tomto ohledu měly „země přátel“ a jejich gastronomie monopolní pozici.¹⁸ Zde hrála svou roli především skutečnost, že většinu těchto publikací vydávalo nakladatelství Merkur na komerční bázi. Spíše lze spekulovat, že za standardních poměrů by počet knih věnovaných gastronomiím východního bloku asi byl ještě nižší. To platí i pro mezinárodní kuchařky, jejichž obligatorní součástí byly pasáže věnované balkánské, maďarské, „sovětské“ a polské kuchyni. Výjimku tvořila do značné míry pouze „kuchyně NDR“, na kterou pohlíželi i doboví autoři se značnou skepsí. Navíc zejména v padesátých letech přežívala celková nechuť k čemukoli německému, která se projevovala i v oblasti gastronomie.¹⁹

Za specifickou formu mezinárodních kuchařek, která má pro kulturní transfery v gastronomii mimořádný význam, považují česká vydání standardních kompendií určité národní kuchyně, ať již se jednalo o zahraniční vydání v češtině nebo o domácí překlady.

I když maďarská kuchyně byla spojována zejména s gulášem, poměrně často připomínány byly i maďarské recepty ze sladkovodních ryb. Ani v tomto případě však nechyběla jako hlavní symbolická ingredience paprika. Gastronomii jižního souseda také obvykle asocioval demizón a typicky zdobený ubrus. Fotografie z publikace Libuše Vlachové Co chutná v Evropě (Praha, Avicenum 1979) pochází od Olgy Davidové a Stanislava Němce

18 Z knih věnovaných gastronomiím zemí sovětského bloku srv. např. *Ruská kuchyně*. Uspořádal Milan Linhart. Praha, Merkur 1972; ŠKVOR, Zdeněk: *Balkánská kuchyně*. (Sešity domácího hospodaření, sv. 32.) Praha, Práce 1968; ZAHÁLKA, Jaroslav: *Balkánská kuchyně*. Praha, Merkur 1981; KARPATSKÝ, Dušan: *Jugoslávská kuchyně*. Praha, Avicenum 1988; HERMANOVÁ, Ilonka: *Maďarská kuchyně*. Praha, Merkur 1989; VLČKOVÁ, Alena: *3 x 99 specialit ze sovětské kuchyně*. Praha, Avicenum 1986.

19 Za příznačné lze považovat, že např. František Dašek ve své knize vydané v roce 1949 (údajně jde o druhou verzi knihy, poté co první shořela při bombardování na konci války) v kapitole „Jak obsluhujeme hosty cizince“ sice detailně vypočítává stravovací zvyklosti Američanů, Belgičanů, Norů, Rusů, Maďarů, či dokonce Turků, ale německé hosty vůbec neuznal za hodné jakékoli zmínky (srv. DAŠEK, František: *Pohostinství*. Praha, Tiskařské a vydavatelské družstvo 1949, s. 73–83).

V případě českého prostředí je v tomto ohledu třeba zmínit především tři práce, a ne náhodou jde o knihy z okruhu „kuchyně přátel“. První příklad je typickým projevem snah z počátku padesátých let o maximální přebírání všeho sovětského. Jedním z nástrojů sovětizace různých oborů se tehdy mělo stát i vydávání základních kompendií sovětských autorů, vnímaných jako autoritativní texty pro danou oblast.²⁰ Tato snaha se přitom nevyhnula ani gastronomii, jak o tom svědčí *Kniga o vkusnoj i zdorovoj pišče* od kolektivu autorů, která nakonec vyšla v překladu známé publicistky, etnografky a propagátorky všeho slovanského Marie Ůlehlové-Tilschové pod názvem *Jak se vaří v SSSR* v roce 1954. Kniha však neměla větší ohlas, což jistě do určité míry souviselo i s tím, že se na pultech objevila až po opadnutí největší vlny nadšení pro vše sovětské, a překvapivě nebyla ani reeditována v pozdějších letech. Svou roli v tom patrně sehrál fakt, že příliš neodpovídala pozdějším představám o zdravé a správné výživě, protože byla pojatá spíše jako prezentace hojnosti v stalinském ráji.²¹ Případy vydání základní kuchařské knihy v zahraničí v českém jazyce reprezentují *Kuchařská kniha Labužník* od Eleka Magyara, která v roce 1957 vyšla v Budapešti již ve druhém vydání, a *Polská kuchařka* sepsaná Zofíí Czerny a vydaná poprvé česky ve Varšavě ve stejném roce. Za signifikantní lze přitom považovat skutečnost, že všechny tři kuchařky vyšly ještě před boomem specializovaných mezinárodních kuchařek, v době, kdy lze předpokládat silnější vliv ideologických požadavků i v oblasti vytváření životního stylu.

Tři uvedené knihy také zastupují nevelkou skupinu překladové gastronomické literatury, která se v tehdejší době na českých pultech objevovala. Za zmínku přitom stojí, že v letech 1948 až 1989 nedošlo na vydání žádného překladu kuchařských klasiků, jako byli třeba Édouarde de Pommiane, Auguste Escoffier nebo Paul Bocuse, přestože například meziválečné vydání de Pommianova *Veselého umění kuchařského* se v kruzích milovníků vaření těšilo velmi dobré pověsti.²² Tento fakt souvisel pravděpodobně s výše zmiňovaným zavržením labužnictví jako takového.

Kuchařky přinášející recepty z cizích kuchyní většinou respektovaly dostupný sortiment v československé maloobchodní síti a často se také – přinejmenším do určité míry – snažily brát ohled na české chuťové zvyklosti. Tento trend ovšem mohl vést – a zejména při vaření podle zahraničních receptů v závodech veřejného stravování či v domácnostech také vedl – ke schematizaci, k pouhé variaci s využitím některých emblematických přísad symbolizujících příslušnou kuchyni.²³ Přestože některé specializované mezinárodní kuchařky patřily mezi velmi úspěšné tituly na

20 Stalinská politika výrazně podporovala snahy o zformulování jedné základní knihy, jakési závazné Bible, pro celý jeden obor.

21 Z gastronomického hlediska šlo o jakousi obdobu stalinské pompézní architektury.

22 Výrazně je propagována např. Jiřina Šejbalová, jedna z prvních hereckých „celebrit“ vytvářejících kuchařské knihy.

23 Například sojová omáčka takto představovala Čínu, paprika Maďarsko nebo smetana Rusko.

knižním trhu, jejich vliv by nebylo správné přeceňovat. Okruh jejich čtenářů, nebo spíše čtenářek, zůstal omezen na ty, kteří o přípravu stravy jevíli nadprůměrný zájem.

V Československu neexistoval v letech 1948 až 1989 žádný časopis věnovaný speciálně vaření,²⁴ recepty však vycházely v denním tisku i ve společenských časopisech. Mimořádně velký podíl článků o vaření najdeme v časopise *Naše domácnost*, který však již v roce 1951 vplynul do časopisu *Vlasta*. Kromě toho vycházel od roku 1945 časopis Společnosti pro racionální výživu nazvaný *Výživa lidu*, který se jinak zaměřoval hlavně na odborné texty o zdravém stravování. Předpisy se zde vyskytovaly především v příloze „Výživa v rodině“. Recepty v periodickém tisku, rozhlase a později v televizi měly na stravovací zvyklosti často větší vliv než kuchařské knihy, protože se dostaly k podstatně širšímu okruhu čtenářů. A právě v rubrikách denního tisku i společenských a ženských časopisů se vyskytovaly recepty ze „zemí přátel“ podstatně častěji, než by odpovídalo pozici těchto zemí v celkovém gastronomickém diskurzu. Bylo to asi dáno ne sice výslovně stanoveným, ale přesto respektovaným pravidlem, že v souboru receptů z mezinárodních kuchyní musí alespoň jeden pocházet ze „země přátel“. Kromě toho zejména v odpovídajících

Značnému oficiálnímu zájmu se těšila gastronomie bulharská. Na snímku Olgy Davidové a Stanislava Němce z kuchařské knihy *Libuše Vlachové Co chutná v Evropě* (Praha, Avicenum 1979) jsou některá emblematická jídla spojovaná s bulharským prostředím, jako kebabčeta nebo šopský salát. Nechybí ani vyřezávaná dřevěná vidlička, měděný ozdobný talíř a papriky. Etiketa láhve vína je ukrytá úmyslně – jde totiž o italský produkt, oblíbené chianti firmy I. L. Ruffino, které se občas objevilo i na českých pultech

24 Jistou náhražku znamenala ediční řada „Sešity domácího hospodaření“. Jednalo se však o tematicky vymezené brožury od jednoho autora, bez dalších rubrik typických pro periodický tisk.

měsících byla v gastronomických rubrikách propagována různá jídla ze zeleniny, a zde samozřejmě často přišly ke cti návody z balkánské kuchyně, navíc s dostatečně exoticky znějícími názvy. Bez významu nebyl ani podíl receptů poskytujících návod na úpravu některých dosud v českém prostředí méně známých potravin nebo potravinářských produktů, které přicházely obvykle ze zemí sovětského bloku (o tom viz dále).

Zcela mimořádná důležitost při kulturním transferu v gastronomii náleží normám – samo zařazení určitého pokrmu do systému stravovacích norem výrazně zvyšuje šanci, že skutečně bude v distribuční síti nabízen. A právě v této oblasti se setkáváme s neobyčejně silným vlivem receptů z „kuchyně přátel“, především z gastronomií národů SSSR, Maďarska a balkánských států. Tato tendence se přitom prosazovala postupně – jestliže ještě začátkem padesátých let normy na přípravu jídel ve veřejném stravování vycházely spíše z meziválečných standardů a obsahovaly většinou recepty tradičně pojímané mezinárodní kuchyně z doby před druhou světovou válkou,²⁵ již v šedesátých letech se jejich obraz výrazně mění a podíl předpisů spojených s gastronomiemi zemí východního bloku výrazně stoupá, zejména u receptů z vepřového, skopového a mletého masa.²⁶ Za povšimnutí přitom stojí, že většinu jídel převzatých ze „zemí přátel“ tvořily spíše levnější pokrmy, které se připravovaly bez větších problémů i v restauracích nižších cenových kategorií a v závodních a školních kuchyních. Navíc pro jejich přípravu existovaly nejrůznější polotovary (konzervované zeleninové směsi a podobně), což kuchařům výrazně usnadňovalo práci. Právě v tomto segmentu pokrmy „kuchyně přátel“ zanechaly také nejtrvalejší stopy a do značné míry si udržují svou pozici dodnes.

Dobový gastronomický diskurz samozřejmě spoluutvářely i další práce věnované otázkám výživy.²⁷ Jednalo se především o knihy věnované zdravé výživě a také o odborné a učební texty určené pro různé profese v pohostinství.²⁸ Jejich výpověď můžeme kombinovat především s předmluvami kuchařských knih. Pochopitelně i v těchto textech věnovaných stravování byla značná pozornost věnována gastronomiím ze „zemí přátel“, i v nich ale mezi nimi najdeme výraznou diferenciaci.

25 NOVÁK, Erich – MAKARIUS, Josef (ed.): *Vaříme podle norem: Praktický kuchař*. Praha, Zdravotnické nakladatelství 1953.

26 Jen namátkou: plovdivské maso, srbské ražniči, srbské vepřové žebírko, bulharská kjuľfleta, rumunské párky, pelmeně, čevapčiči. Naopak polské recepty se objevují relativně zřídka (*Zrazy, flaszki – drščky po polsku*) a „východoněmecké“ recepty chybějí prakticky vůbec, za výjimku lze snad považovat štiku po severoněmecku. (Srv. HOUŽVIČKA, Alois (ed.): *Normy teplých jídel*. Praha, Vydavatelství obchodu 1964.)

27 Viz MAŠEK, Josef a kol.: *Člověk, společnost a výživa*. Praha, Orbis 1971. K dalším publikacím srv. FRANC, Martin: *Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století*. Praha, Scriptorium 2003.

28 Srv. např. NETUŠIL, Jaroslav – HOLAS, Josef – KŘIVÁNKOVÁ, Eva: *Technologie přípravy pokrmů*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1989; ŘEŠÁTKO, Jaroslav – NODL, Ladislav: *Kuchařská technologie*. Praha, Merkur 1985.

To se projevilo zejména u hodnocení německé, respektive východoněmecké kuchyně. V některých publikacích dokonce nalezneme otevřené – a v případě jiných „bratrských zemí“ nevidané – přiznání, že naše stravovací zvyklosti s těmi německými příliš neladí.²⁹

Formy kulturního transferu v gastronomii – osobní setkání

Druhý důležitý faktor ovlivňující kulturní transfer představují osobní setkání s cizí gastronomií prostřednictvím turistických nebo pracovních cest. Jeho význam stoupá výrazněji až v šedesátých letech a týká se hlavně kuchyní v balkánských státech. Domnívám se však, že ani turistiku jako zdroj kulturních transferů ve stravování, zejména v padesátých a šedesátých letech, nelze přeceňovat. Nízké příděly zahraniční měny často vedly k tomu, že Češi a Slováci cestovali do ciziny s vlastními zásobami potravin a styk s místní kuchyní tak měli značně omezený. To platilo jak pro turistické,³⁰ tak pro dlouhodobé pracovní pobyty, například v zemích „třetího světa“.³¹ Spíše než přímá

Čínská restaurace otevřená v roce 1958 v pražské Vodičkově ulici patřila mezi nejluxusnější podniky v celé metropoli a její návštěva vyžadovala předchozí rezervaci. Vyobrazení vstupu pochází od nevedeného autora z reklamní vícejazyčné publikace Praha 1977/8. Čínská restaurace zanikla na počátku 90. let 20. století

29 Například i v samotném závěru sledovaného období se dočteme, že „staroněmecká kuchyně má pro Evropana nezvyklé chuťové kombinace, je charakteristická přípravou těžkých pokrmů. Dnes se snaží přizpůsobit přípravu pokrmů mezinárodní kuchyni.“ (NETUŠIL, J. – HOLAS, J. – KŘIVÁNKOVÁ, E.: *Technologie přípravy pokrmů*, s. 132.)

30 Je třeba si uvědomit, že větší část výjezdů do zahraničí tvořily krátkodobé výlety do sousedních zemí, obvykle na nákupy.

31 Při různých montážích v rozvojových zemích i při služebních pobytech na Západě se českoslovenští občané většinou snažili maximální možnou část svých devizových prostředků ušetřit a využít ji k nákupu atraktivního spotřebního zboží přímo v dané zemi nebo tyto prostředky po

zkušenost působily zejména od šedesátých let pozitivní asociace některých pokrmů se vzpomínkami na dny dovolené strávené u moře třeba v Bulharsku nebo Jugoslávii.³² Nelze přehlédnout ani pozici Balkánu jako určité náhražkové exotiky. Jestliže se ve Spolkové republice setkáváme v padesátých a šedesátých letech s řadou receptů, jež svými názvy evokují tropické dálky s mořskými plážemi (toast Havaj), v Československu tuto úlohu naplňovaly recepty třeba z Jugoslávie, Bulharska nebo Rumunska, kam (hlavně od šedesátých let) čeští turisté pravidelně vyjížděli.³³ Přesto zejména turisté ubytovaní v soukromí mohli poznat alespoň částečně skutečnou místní kuchyni a oblíbit si ji. V rekreačních zařízeních se ale setkávali spíše s klasickou mezinárodní kuchyní, jen mírně ozvláštěnou emblematicky pojímanými místními „specialitami“.³⁴

Pokud pomineme recepci slovenské kuchyně, úzce spojenou s maďarskou gastronomií, tak v českých zemích měla obrácená varianta této formy kulturního transferu – tedy ovlivnění domácí kuchyně příslušníky národnostních menšin a cizinci působícími v zemi – jen relativně malý význam.³⁵ Najdeme sice ojedinělé doklady o výskytu tohoto jevu, jako třeba Italskou cukrárnu v Praze, řízenou Italem, většinou se ale jednalo o příliš malé a uzavřené skupiny, kterým navíc pro přípravu pokrmů z jejich rodné země chyběly potřebné suroviny. Většina Řeků, kteří vytvořili v padesátých letech velmi specifickou skupinu imigrantů, kromě toho do Československa přicestovala ještě v dětském věku, a tedy bez aktivních gastronomických

návratu vyměnit za tuzexové koruny. (K této strategii srv. např. SUCHÝ, Ondřej – VLASTNÍK, Jiří: *Magická Laterna a kamera pana Wericha*. Praha, Brána 2008, kde vzpomínají české moderátorky Laterny magiky na Expo 1958 v Bruselu.) Tuzexové konto se dalo z úspor vybudovat i v případě, že dotyčný pracoval v zemích sovětského bloku, takže i tam bylo spoření příkazem číslo jedna. Počet československých občanů pracujících v jiných zemích „socialistického tábora“ nebyl nijak závažný. Podle řady svědectví čeští pracovníci v cizině navíc většinou preferovali stravu co nejpodobnější jejich domácím zvyklostem.

32 Tento motiv využívají i mnozí autoři dobových kuchařek věnovaných gastronomii Balkánu. Význam turistiky pro kulturní transfer v gastronomii zdůrazňuje např. Jutta Voigtová, když upozorňuje na důležitost emocionálních pohnutek při přejímání receptů z cizích kuchyní. Připomíná přitom různá omezení pro cesty do zahraničí občanů NDR, která výrazně přispěla k tomu, že přenos pokrmů z kuchyní „bratrských zemí“ nebyl nijak zvlášť výrazný. (VOIGT, Jutta: *Der Geschmack des Ostens: Vom Essen, Trinken und Leben in der DDR*. Berlin, Gustav Kiepenheuer 2006, s. 40.)

33 Srv. např. ŠKVOR, Z.: *Balkánská kuchyně*, s. 1 (viz pozn. 18).

34 Srv. ZAHÁLKA, J.: *Balkánská kuchyně*, s. 20 (viz pozn. 18); DAŠEK, František – KULIŠ, Jiří: *Gastronomický cestopis s recepty světové kuchyně*. Praha, Merkur 1971, s. 159.

35 Zde stojí za zmínku, že např. Hansjörg Küster prudký vzestup oblíbenosti italské a řecké kuchyně v Německu a v dalších zemích severní Evropy v poválečném období spojuje nikoliv s turistikou, ale s „gastarbeitry“ (srv. KIPLE, Kenneth J. – ORNELAS, Kriemhild C. (ed.): *The Cambridge World History of Food*. Cambridge, Cambridge University Press 2000, s. 1230 n.). Podobně tomu bylo i s některými recepty z gastronomie bývalé Jugoslávie (srv. KLAHM, G.: *Unser Kochbuch der 60er Jahren*, s. 18–21 – viz pozn. 2).

zkušeností. Většího významu pro kulturní transfery v oblasti gastronomie nabyli cizinci a příslušníci národnostních menšin u nás až po roce 1989, kdy přispěli k doplnění sítě gastronomických zařízení provozovnyami prezentujícími národní kuchyni.³⁶ Určitou výjimku z tohoto pravidla tak představují pouze Bulhaři, kteří ovlivnili fungování zdejšího trhu potravin jako významní producenti zeleniny. Většinou však tito lidé žili v Československu již před rokem 1945. Určitý význam měli cizinci nebo manželky cizinců pro propagaci jiných národních kuchyní prostřednictvím psaní různých textů o vaření, případně kuchařských knih, ale i tento jev se výrazněji rozšířil až po roce 1989.³⁷ Většímu rozvoji kulturních transferů tímto směrem bránily velmi malé možnosti uplatnění osobní iniciativy v komunistickém Československu, ať už zakládáním specializovaných gastronomických podniků nebo vydáváním příslušných kuchařských textů.

Za specifickou a v mnoha ohledech nesmírně zajímavou formu kulturního transferu v gastronomii lze považovat zřizování restaurací nabízejících pokrmy cizích kuchyní. Síť podobných restauračních zařízení nebyla v Československu, podobně jako třeba v NDR, nijak zvlášť široká.³⁸ Naprostá většina podniků s cizí kuchyní se

Dominantou interiéru nejvýznamnějšího pražského podniku nabízejícího kuchyni národů SSSR byl světelný obraz Moskvy. Anonymní ilustrace pochází z reklamní publikace Praha 1977/78. Restaurace sídlila v ulici Na Příkopě

36 Zajímavý případ podobného vlivu před rokem 1989 v NDR – ruskou vedoucí zotavovny, která se proslavila přípravou ruských pokrmů – zmiňuje publikace: TRÖGEL, Tatjana – ZEMME, Verena: *Deutsche Delikatessen Republik: So kochte die DDR*. Bindlach, Gondolino GmbH 2006, s. 149.

37 Srv. např. ELEFTERIADU, Martha: *Řecká kuchyně*. Praha, Corint 1992.

38 O restauracích nabízejících cizí kuchyně v NDR viz VOIGT, J.: *Der Geschmack des Ostens*, s. 39–41 (viz pozn. 32). Autorka zde připomíná např. Café Warschau a Haus Budapest v Berlíně a Café Praha v Drážďanech. Hovoří také o omezeném rozkvětu balkánských restaurací v NDR.

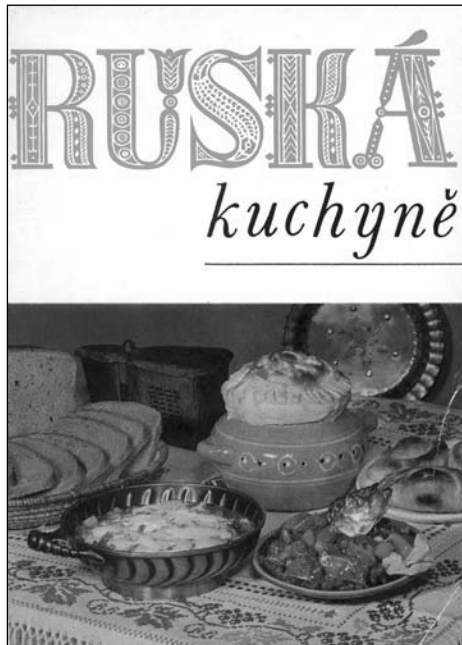
nacházela v hlavním městě Praze. Přitom podobně jako u přebírání receptů do kuchařských knih, norem teplých jídel či rubrik věnovaných mezinárodní gastronomii můžeme sledovat značné rozdíly v míře zastoupení jednotlivých států východního bloku. Již v roce 1958 vznikla luxusní Čínská restaurace v Praze ve Vodičkově ulici, kde několik let působili i čínští kuchaři a která měla povoleny i speciální dovozy potravinářských specialit ze zahraničí. Podobně velkoryse a s oficiální podporou byly budovány i podniky Moskva³⁹ a Sofia. Kupodivu trochu zaostalo Maďarsko, ale i jeho gastronomie byla v pražských restauracích zastoupena.⁴⁰ Vznikla rovněž doslova celá síť restaurací, a hlavně vináren odkazujících na Jugoslávii.⁴¹ Naopak zkrátka přišly opět kuchyně polská, a zejména německá, tedy zemí, s nimiž jinak Československo udržovalo mimořádně čilé vztahy v řadě oblastí a které vzhledem ke své blízkosti a přístupnosti patřily k nejoblíbenějším cílům československých turistů.⁴²

Upozorňuje přitom, že někdy na cizí gastronomie odkazoval prakticky jen název podniku. I v případě obdobných pražských podniků byla občas autentičnost nabídky sporná a jednalo se spíše o jakési restaurační variace na téma cizí kuchyně, s použitím emblematických surovin či pochutin spojovaných s příslušnou národní kuchyní a s příslušnými názvy. Velmi často v Praze spojení určitého podniku s nějakou cizí kuchyní souviselo s jeho sortimentem vína.

- 39 Kupodivu však tato rozsáhlá restaurace v ulici Na Příkopě vznikla až v roce 1960 jako údajně první ruská restaurace v Praze (srv. ŠUSTA, Jan: *Průvodce pražským pohostinstvím*. Praha, Merkur 1983, s. 88 n.). V 70. letech vznikl v rámci Domu sovětské vědy a kultury další reprezentační podnik se „sovětskou“ gastronomií s názvem Berjozka. O ideologicky motivované distanci přinejmenším značné části veřejnosti vůči tomuto podniku psal v jednom svém fejetonu i Ludvík Vaculík (*Jaro je tady*. Praha, Mladá fronta 1990, s. 166–168). Vedle toho existovala v Praze i další pohostinství, která svým názvem a částečně i sortimentem pokrmů odkazovala na SSSR – např. Sokolniki, Riga nebo v hotelu Jalta fungující Krym bar. V rámci restaurace Moskva existoval i automat, který byl prakticky jediným lidovým podnikem veřejného stravování nabízejícím zahraniční kuchyni – v jiných případech se jednalo o podniky střední či vyšší kategorie.
- 40 Od roku 1978 se na maďarské pokrmy specializovala denní vinárna Akropole na pankráckém sídlišti (viz ŠUSTA, J.: *Průvodce pražským pohostinstvím*, s. 40 n.). Kolem poloviny 80. let byl změněn název restaurace Černý kůň v pražském paláci Lucerna na Budapešť a začala se zde podávat výhradně maďarská jídla (srv. VACULÍK, L.: *Jaro je tady*, s. 162 n.). Mnohem výrazněji byla maďarská kuchyně zastoupena v Bratislavě.
- 41 V Praze to byla např. vinárna Beograd, otevřená příznačně na podzim 1968, vinárny Dubrovnik a Jadran, postavený v roce 1966, tradiční vinárna Makarská, vinárna Split nebo vinárna Supetar z roku 1969 (srv. ŠUSTA, J.: *Průvodce pražským pohostinstvím*).
- 42 Na pražském sídlišti Bohnice fungovaly podniky Odra, Nisa nebo Visla. Jejich jídelníček však s polskou kuchyní neměl nic společného, v názvech se jen odrazila účast polských stavbařů na budování sídliště. (Srv. *tamtéž*, s. 101 a 170 n.) V Praze 3 existoval hostinec s názvem Varšava, o němž nemám žádné bližší informace, rozhodně se však nejednalo o žádný reprezentativní podnik. Restaurace Alex, specializovaná na německou kuchyni, se v Praze objevila až v 80. letech a jejími zákazníky byli především turisté z NDR.

Formy kulturního transferu v gastronomii – dovoz potravin

Za třetí významnou formu kulturního transferu v gastronomii považují dovoz potravin ze zahraničí. I když se v první řadě jedná o výrobky potravinářského průmyslu, bez významu samozřejmě není ani struktura dovážených zemědělských komodit, která může předurčovat změny dosavadních stravovacích návyků a přiblížit je situaci v exportní zemi. To platí zejména při masivním vývozu komodity, která se v zemi příjemce neobjevuje. Někdy stačí, aby byly již dříve známé a pěstované komodity dováženy v neobvyklém množství – v Československu tento případ nastal třeba u některých druhů zeleniny (paprika, rajská jablíčka). Výskyt určité suroviny na trhu v dosud neobvyklém množství pak často iniciuje vznik publikací s návody k jejímu zpracování, takže dochází k propojování obou důležitých forem kulturního transferu v gastronomii. Spíše než skutečný přenos kulinárních znalostí tento případ ovšem často podporuje vytváření falešného obrazu zahraniční kuchyně na základě stereotypů. To se projevilo například i v normách teplých pokrmů, kde třeba řada pokrmů s paprikami a rajskými jablky byla v názvu spojována automaticky s kuchyní některého z balkánských států.⁴³ Význam importů z oblasti potravinářského průmyslu vyniká

Propagace ruské gastronomie narážela hlavně kvůli její vydatnosti v českém prostředí na výhrady lékařů. Úspěšně se prosadil zejména boršč. Na snímku je přebal publikace Ruská kuchyně, kterou uspořádal v roce 1972 Milan Linhart a vydalo pražské nakladatelství Merkur. Autorem návrhu obálky byl Václav Pata, fotografie je dílem Zdeňka Němečka a Olgy Davidové

⁴³ Například v roce 1957 podle údajů ze statistických ročenek pocházelo plných 75 procent celkového československého dovozu zeleniny z Bulharska a Maďarska a v roce 1960 to bylo ještě o procento více. V roce 1980 přibýlo jako významný vývozece i Rumunsko – dovoz z těchto tří zemí činil 78 procent československého importu zeleniny. V roce 1991 tento podíl už klesl na pouhých 29 procent. Vedle paprik a rajčat se dovážely v čerstvé i konzervované podobě další druhy zeleniny, některé z nich se však vzhledem ke své nezvyklosti v českém prostředí špatně prodávaly (např. baklažány). Naopak k rajčatům a paprikám v roce 1968 jeden z autorů ku-

v případě, že jsou dovážena některá předpřipravená, víceméně kompletní jídla. Uvést můžeme především konzervy všeho druhu nebo mražené pokrmy včetně mražených směsí zeleniny.⁴⁴ Pojmem se staly třeba maďarské konzervy, například kotlety po bakoňsku. Přitom narozdíl od produkce východoněmeckého potravinářského průmyslu se jen málo maďarských konzerv a konzervovaných hotových jídel u nás neprosadilo kvůli odlišným chuťovým zvyklostem.⁴⁵ Bez vlivu však nezůstaly ani některé produkty mléčného průmyslu, alkoholické i nealkoholické nápoje nebo třeba i pochutiny a koření. Teprve zde můžeme hovořit o skutečném kulturním transferu – tedy přenosu určité části stravovací kultury.

Velký význam pro kulturní transfery v oblasti gastronomie měly zejména různé výměnné akce mezi jednotlivými státy východního bloku v padesátých a šedesátých letech. V Československu probíhaly zvláště intenzivně se Sovětským svazem, Polskem, NDR nebo Maďarskem a jejich součástí byly často i vzájemné dodávky některých potravinářských produktů. V pozdějších desetiletích význam výměnných akcí značně poklesl a přešlo se spíše na běžné obchodní kontrakty. Určitý, byť nepřilíhající velký význam měly nárazové dovozy exotických zemědělských komodit a potravinářských výrobků ze zemí „třetího světa“, které byly často dílčí kompenzací za dovozy zbraní nebo investičních celků.

V některých zemích sovětského bloku se objevily i speciální potravinářské prodejny nabízející zboží z určité „bratrské“ země.⁴⁶ V Československu tuto úlohu plnily především prodejny fungující v rámci kulturních středisek jednotlivých

chařských knih poznamenal, že jejich obliba „stoupla v posledních letech i u nás“ (ŠKVOR, Z.: *Balkánská kuchyně*, s. 1 – viz pozn. 18). U dovozu ovoce připadal na Maďarsko, Bulharsko a Rumunsko v roce 1957 podíl 57 procent, v roce 1980 však poklesl na 33 procent a roku 1991 dokonce na pouhou desetinu celkového objemu. Projevila se v tom postupně stále větší orientace na dovoz jižního ovoce, které v Maďarsku, Rumunsku a Bulharsku ve větším množství neroste.

- 44 K rozšíření leča např. významně přispěla skutečnost, že se nabízelo v konzervách a v obchodech se objevovala zmrazená zeleninová směs určená k přípravě leča.
- 45 Již v roce 1952 se v Praze ve dvou obchodech zkušebně prodávala hotová jídla z Maďarska (*Národní archiv*, Praha, fond Ministerstvo vnitřního obchodu, kolegium ministra 1952). V roce 1955 se dováželo z Maďarska sedmáct druhů hotových jídel včetně velmi oblíbeného svačtinového jätrového krému a tři druhy hotových jídel z Bulharska (*Slovenský národní archiv*, Bratislava, fond Povereníctvo obchodu – Kolégium povereníka obchodu 1952–60, Kolégium ministra vnútorného obchodu 1953–60, karton 90). Nezanedbatelný význam měly také různé zeleninové konzervy. Jejich důležitost v NDR připomíná Jutta Voigt (*Der Geschmack des Ostens*, s. 39 – viz pozn. 32). Z balkánských států se dovážely i zmražené směsi určené pro přípravu balkánských pokrmů (srv. třeba ÚLEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, M. a kol.: *Vaříme účelně pro zdravé a nemocné*, s. 40 – viz pozn. 5).
- 46 V Berlíně na Karl-Marx-Allee bylo údajně bulharské lahůdkářství (viz TRÖGEL, T. – ZEMME, V.: *Deutsche Delikatessen Republik*, s. 61 – viz pozn. 36). O náupech polské zeleniny a hub v obchodech polské organizace Hortex v NDR viz VOIGT, J.: *Der Geschmack des Ostens*, s. 148 (viz pozn. 32).

zemí, pokusy otevřít specializované potravinářské prodejny nabízející zboží ze socialistických zemí se příliš neuplatnily.⁴⁷

Pominout konečně nelze ani dovoz potravinářských produktů přímo československými občany v rámci turistických cest. Domácí sortiment při nich obohacovala zejména poměrně atraktivní nabídka z NDR, včetně exkluzivnějšího zboží z prodejen Delikat, mezi nimiž nechyběly ani některé západoněmecké potravinářské výrobky.⁴⁸ Nicméně i třeba z Polska se v šedesátých letech v poměrně velkém rozsahu pašovaly uzzeniny, což jistě hrálo určitou roli při přeměně domácích chuťových návyků. A velmi zajímavé a žádané potravinářské speciality se daly dovézt i z Maďarska či Sovětského svazu.

Přestože nechci podceňovat význam soustavné propagace v gastronomii, domnívám se, že import specifických potravin měl pro změnu stravovacích návyků větší význam. Svou roli vedle jednoznačných politických priorit zde sehrával trvalý nedostatek takzvané tvrdé měny, tedy západních platidel. Ten nutil Československo k tomu, aby se snažilo zajišťovat nutný dovoz potravin především ze států sovětského bloku a případně dalších zemí, které byly ochotny přistoupit na výměnný obchod. Potraviny a potravinářské produkty ze zemí mimo sovětský blok pak patřily mezi nejčastěji nedostatkové druhy potravin v maloobchodu a získaly status luxusního zboží. Obecně lze říci, že mnohdy se sortiment potravinářského zboží v komunistickém Československu odvíjel od

Jedním z nejranějších a zároveň nejvýznamnějších podniků, jež přibližovaly Pražanům „kuchyně přátel“, byla restaurace Sofia na Václavském náměstí. Její exteriér ukazuje kresba z reklamní publikace Praha 1977/78

47 Nejvýznamnější výjimku představovala prodejna sovětského zboží Čajka, která disponovala i oddělením s potravinářským zbožím. Plány na otevření prodejny polského potravinářského zboží v rámci výměnných akcí v 50. letech se nerealizovaly.

48 Normální východoněmecká potravinářská produkce lákala často velmi nízkými cenami. To platilo např. u masových konzerv – při jízdě do NDR se Češi většinou obešli bez vlastních zásob.

dostupnosti jednotlivých komodit v zemích „socialistického tábora“. Postupně se však komplikovala situace i při dovozu v rámci Rady vzájemné hospodářské pomoci, protože mnohé země raději umísťovaly své konkurenceschopné potravinářské zboží na západních trzích. Na českých pultech pak často chyběly některé tradiční produkty z „bratrských zemí“, jako například tokajské víno nebo uherský salám.

Pozice „kuchyní přátel“ v systému kulturního transferu v české gastronomii

Ve všech třech prostupujících se typech kulturního transferu v gastronomii byly kuchyně „zemí přátel“ určitým způsobem zvýhodněny. Struktura dovozu potravin a potravinářských výrobků byla jednoznačně podřízena neustálému nedostatku „tvrdé měny“ a jednoznačně orientovaná na země sovětského bloku. I rozsah přenosů prostřednictvím turistických cest byl jednoznačně determinován nepoměrem mezi praktickou uzavřeností vůči západním státům a naopak (zejména od šedesátých let) rozsáhlým turistickým ruchem mezi státy uvnitř sovětského bloku. Navíc poznání kuchyně „zemí přátel“ bylo usnadněno i budováním reprezentačních restaurací nabízejících jejich gastronomii, především v hlavním městě, zatímco počet restaurací nabízejících národní kuchyně západních států byl mizivý.⁴⁹ I do podoby gastronomické literatury, zejména do stanovování materiálových spotřebních norem, se promítly ideologicky motivované zásahy. Zvláště v padesátých letech se dokonce objevovaly snahy dosáhnout toho, aby přenosy z „kuchyně přátel“ nahradily vlivy velkých světových gastronomií, jako italské nebo francouzské, jejichž kvality byly do určité míry zpochybnovány, například poukazem na vysokou míru konzumace světlého pečiva.

Jak se však ukazuje, zdaleka ne všechny kuchyně zemí sovětského bloku byly propagovány a recipovány stejnou měrou. Jednoznačně nejvíce podnětů bylo přijímáno z balkánské a maďarské gastronomie. Svou roli zde sehrály jak masivní dovozy zemědělských komodit a potravinářských výrobků z těchto zemí, tak vlivné názory lékařů. Zejména v padesátých letech také nemůžeme přehlédnout poměrně snadnou dostupnost nutných surovin na přípravu řady bulharských, maďarských či rumunských pokrmů, ať už se jednalo o levné mleté maso nebo o zeleninu, hojně nabízenou alespoň v sezonních špičkách.

Naopak nejméně fungoval kulturní transfer v české gastronomii s Německou demokratickou republikou, která přitom jinak byla po většinu období 1948 až

49 Například italská restaurace Trattoria Viola byla zřízena v Praze až v roce 1970, přestože italské velvyslanectví o otevření podobného podniku jednalo již v polovině 60. let. S úsilím italské strany o propagaci své gastronomie možná souvisí i fakt, že *Normy teplých jídel* z roku 1964 obsahují speciální oddíl věnovaný italským pokrmům. Jedná se však jen o několik základních úprav pizzy a špaget. Pizza se však začala šířit v českých zemích ve větší míře až v 80. letech, kdy také podnik Vitana začal produkovat směs na těsto na pizzu.

1989 v mnoha ohledech nejbližším partnerem Československa v celém sovětském bloku. Souviselo to hlavně s nízkým kreditem německé, a zvláště východoněmecké gastronomie v českém prostředí, v poválečném období pak snad i s určitou distancí vůči všemu německému ve společnosti. Na nízké receptci německých předpisů se podepsala asi i skutečnost, že chuťově nejlépe vyhovující německé recepty většinou již měly pandán v českých pokrmech a nebyly proto vnímány jako kulturní import.

Právě rozsáhlé diference mezi transferem z jednotlivých států sovětského bloku poněkud zpochybňují význam ideologických faktorů v této oblasti. Nicméně přinejmenším přenos pokrmů z Balkánu a Maďarska se jeví skutečně jako inovace souvisící s politickými změnami v poválečném období, zejména po roce 1948. Napovídá tomu i srovnání se situací v Německé demokratické republice: v naprosté většině tam vydaných kuchařských publikací, jež seznamovaly se zahraniční kuchyní, kapitolám věnovaným transferům z „bratrských zemí“ dominovaly především předpisy převzaté z maďarské a balkánské kuchyně jako inovace typické pro toto období (vedle receptů polských, českých, ruských a gruzínských).⁵⁰

Na druhou stranu před zjednodušenými interpretacemi varuje komparace s rakouskými kuchařskými knihami šedesátých let, například s publikacemi dvou tamních televizních kuchařů Hanse Hofera a Williho Hallmanna.⁵¹ Samozřejmě srovnání s knihami sepsanými televizními kuchaři může trochu zavádět, protože v nich bývá podíl zahraničních receptů vyšší než v běžných kuchařkách. Nicméně přesto považuji za příznačné, že u Hofera i u Hallmanna najdeme – stejně jako třeba v jim odpovídající české kuchařce – řadu receptů odkazujících právě na Balkán a do Maďarska, včetně těch nejproslulejších, jako je čevapčiči, maďarská rybí polévka halászlé, čorba, lečo, plněná paprika nebo džuveč.⁵² To lze samozřejmě zčásti vysvětlit dlouhodobými kontakty s kuchyněmi v těchto zemích, sahajícími do dob Rakouska-Uherska. V případě Maďarska bez vlivu asi nezůstala ani vlna imigrantů z této země po protikomunistickém povstání v roce 1956 a u „jugosláv-

50 Srv. SCHEFFLER, Ute (ed.): *Alles Soljanka oder wie? Das ultimative DDR-Kochbuch 1949–1989*. Augsburg, Weltbild 2003; TÁŽ: *Fröhlich Feste feiern: Das ultimative DDR-Feten-Buch 1949–1989*. Leipzig, BuchVerlag für die Frau 2004; OETZEN, Barbara – OETZEN, Hans: *DDR Kochbuch*. Köln/R., Komet [kolem 2005]; TRÖGEL, T. – ZEMME, V.: *Deutsche Delikatessen Republik* (viz pozn. 36).

51 HOFER, Hans: *Feinschmecker Spezialitäten*. Wien – Heidelberg, Rudolf Bohmann 1964; *Küchenchef Willi Hallmann kocht, denkt und spart für Sie: Die neuzeitliche Kochbuch mit Tips bis zum Jahre 2000*. Graz – Wien, Universal 1964.

52 Němečtí autoři ovšem upozorňují, že lečo se rozšířilo pouze v NDR, zatímco v ostatních částech Německa je prakticky neznámé. Právě tento úkaz se uvádí jako doklad vlivu politického systému a s ním souvisící propagace „bratrských“ kuchyní na domácí gastronomii. (Srv. TRÖGEL, T. – ZEMME, V.: *Deutsche Delikatessen Republik*, s. 136 – viz pozn. 36.) Naproti tomu některé recepty z území Jugoslávie, jako čevapčiči nebo džuveč, do tehdejší SRN přinášeli „gastarbeitři“ (srv. KLAHM, G.: *Unseres Kochbuch der 60er Jahren*, s. 19–21 – viz pozn. 2).

ských“ receptů hrála (podobně jako v českých zemích) svou roli pozice Jugoslávie jako oblíbeného turistického cíle Rakušanů. Rakouský příklad ukazuje, že vnímání transferu receptů z „jihoslovanské“ a maďarské kuchyně jako specifika evropských zemí sovětského bloku lze snadno problematizovat.

U kuchařských publikací lze za zvláštnost, která je vlastní zemím sovětského bloku (třeba NDR nebo Československu), považovat snahu doplnit oblíbené recepty i o předpisy z dalších zemí bloku, třeba z Rumunska nebo Bulharska. Největší rozdíl oproti situaci v západoevropských zemích s podobnými stravovacími zvyklostmi však pravděpodobně spočívá v menším rozsahu a pomalejším šíření gastronomických transferů z některých západních zemí, například z Itálie, Řecka nebo Spojených států. Spíše než podoba gastronomických textů zde hrála roli struktura dovozu, v Československu trvale ovlivněná kritickým nedostatkem volně směnitelných měn, a celková izolace země vůči západním státům.

Po roce 1989 odpadla veškerá politicky motivovaná zvýhodnění gastronomie zemí sovětského bloku ve veřejném prostoru a v České republice se rychle prosadily podobné gastronomické trendy a vlivy, jaké pozorujeme v jiných evropských zemích. Přesto stopy dřívějšího vlivu „kuchyní přátel“ zůstávají do určité míry stále živé. Projevují se zejména ve veřejném stravování nižší kategorie, v závodních a školních kuchyních, kde někteří starší kuchaři a kuchařky nadále vycházejí z původních materiálních spotřebních norem. Levné a poměrně rychlé pokrmy se ovšem zakořenily do určité míry i v domácím vaření. Zde však tuto stravu často nahrazují některé druhy jídel spojované se západní Evropou nebo Spojenými státy, jako je pizza nebo hamburger, které se za pomoci hojně nabízených polotovarů dají připravovat ještě snadněji.

Pašeráci, turisté, kšeftaři

*Neoficiální obchodní výměna mezi Polskem
a Československem v letech 1945–1989
(pohled z polské strany)**

Jerzy Kochanowski

Kdyby bylo jediným dokladem existence určitých jevů jejich ztvárnění ve filmové fikci, pak by se pašování v historii „lidového“ Polska vyskytovalo výlučně na polsko-československé hranici. Již jeden z prvních poválečných snímků *Čertův žleb* (Czarczi Żleb) z roku 1949 situoval děj do Tater, kde místní *góral*,¹ kdysi pašerák a nyní politicky uvědomělý příslušník Pohraniční stráže (*Wojsko Ochrony Pogranicza*), úspěšně bojuje proti pašování uměleckých děl. Na prahu osmdesátých let se pašování dokonce stalo tématem filmu pro mládež. V seriálu Petra Tučka *3 + jedna* (1982), natočeném v československo-polské koprodukci, se v jednom z dílů (*Pašeráci*) dostala skupina mládežníků (samozřejmě ve stejné chvíli jako bezpečnost) na stopu zločinců pašujících dolary a šperky. Pašeráci byli přirozeně polapeni.²

* Studie je přepracovanou verzí textu, který vyšel pod názvem „Wir sind zu arm, um den Urlaub im eigenen Land zu verbringen“: Massentourismus und illegaler Handel in den 1950er und 1960er Jahren in Polen“ ve sborníku: BORODZIEJ, Włodzimierz – KOCHANOWSKI, Jerzy – PUTTKAMER Joachim von (ed.): „Schleichwege“: *Inoffizielle Begegnungen sozialistischer Staatsbürger zwischen 1956 und 1989*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2010, s. 135–152.

1 *Górale* tvoří kulturně specifickou skupinu v severní části karpatského oblouku; pojem není jen prostým označením obyvatel horských oblastí, jako je tomu v českém slově „horalé“ (pozn. překladatele).

2 Viz www.filmpolski.pl (staženo 2.9.2008).

Výjimečná pozornost věnovaná hranici mezi Československem a Polskem nebyla dílem náhody, ale výsledkem propletence geografických, historických, společenských, ekonomických a politických podmínek. Ze všech hranic poválečného Polska se jen jejich jižní úsek (od Ratiboře na východ) mohl pochlubit tradicí sahající až do středověku. Měnily se státy a uniformy celníků, ale hranice trvala. Obyvatelé horského pohraničí se přitom identifikovali více na základě geografickém a kulturním než politickém: „Spíše než hranice se počítaly ... rodové vazby ... díky nimž se všichni obyvatelé karpatských území vzájemně navštěvovali, nezávisle na místních předpisech. Více než ‘Polák’ nebo ‘Rumun’ platilo slovo ‘góral’“. Tato tradice byla natolik silná, že žádná pohraniční stráž nebyla schopna udržet své krajany za čarou.³ Chápání hranice jako pouze umělé přehrady spolu s těžkými životními podmínkami v horském (částečně dokonce vysokohorském) prostředí způsobilo, že se na Podhalí (*Podhale*), v okolí města Żywiec a v Těšínském Slezsku pašování stalo uznávanou a akceptovanou životní strategií, považovanou dokonce za samostatnou profesi.

Tato profese byla provozována nezávisle na politických poměrech – vzniku a zániku států, válce či stalinismu. V roce 1957 se v polském právnickém tisku psalo: „Existují horalské rodiny, ve kterých zkušenosti a znalosti přecházejí z otce na syna. V kartotékách pohraničních správ figuruje několik desítek skupin skalních profesionálních pašeráků-recidivistů. Znalost terénu a rodinné svazky jim tu zvláště ulehčují situaci.“⁴ O dvacet let později si úřady povšimly, že „profesionální pašeráctví ... se objevuje zvláště na hranici PLR–ČSSR“.⁵ Tentokrát již ale nebyl míněn jen historický úsek hranic, nýbrž z hlediska fenoménu pašeráctví byla celá polsko-československá hranice vnímána jako celek. Její nový, krkonošský úsek totiž pašeráci časem rovněž „ovládli“. Lze předpokládat, že podstatnou roli zde sehrál jak rozvoj turistiky, tak i ten fakt, že nemalou část obyvatel na české straně tvořili přesídlenci ze Slovenska. Do hor na polské straně zase začali od přelomu šedesátých a sedmdesátých let přivážet svá stáda na letní pastvu horalé z Podhalí. Horalé

3 PRANDOTA, Mirosław: Koński interes. In: *Tygodnik Kulturalny*, roč. 23, č. 22 (1983).

4 HIBNER, Józef: Uwaga – przemyt! In: *Pravo i Życie*, č. 15 (14.7.1957). V téže době se ve zprávě polského Nejvyššího kontrolního úřadu (*Najwyższa Izba Kontroli*) věnované zločinnosti zdůrazňovalo „pašeráctví na jižní hranici, kde se mezi horalskými obyvateli potvrdilo vykonávání této činnosti profesionálně“ (*Informacja o przestępczości gospodarczej w 1959 r.* Warszawa, Najwyższa Izba Kontroli, Wydział d/s Nadużyć Gospodarczych 1960, s. 19). Viz také BUŃDA, Anna: Pogranicze mniej formalne czyli Nielegalne przekraczanie granic na Podhalu. In: ROSZKOWSKI, Jerzy M. – KOWALSKI, Robert (ed.): *Góry i góralszczyzna w dziejach i kulturze pogranicza polsko-słowackiego (Podhale, Spisz, Orawa, Pieniny): Historia*. Nowy Targ, Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa – Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Krakowskiej 2005, s. 127–134.

5 *Archiwum Akt Nowych*, Varšava (dále AAN), fond (f.) Instytut Problematyki Przemysłowej, 123, Informacja o wynikach badań przestępczości dewizowo-przemysłowej, s. 11.

z obou sousedních států přitom poměrně snadno přenesli své pašerácké praktiky na tuto část hranice.

Setrvávání u pašerácké činnosti si musíme vysvětlit především její výhodností, zvláště když nedostatkové ekonomiky Polské lidové republiky a Československé (socialistické) republiky byly vůči sobě v jistém smyslu komplementární a na obou stranách hranice chybělo různé zboží. Ve shodě s pravidlem spojených nádob se v případě jakéhokoli průtoku hladina vyrovnává. V tomto případě plnili roli spojek zpočátku obyvatelé pohraničí, postupem času s pomocí turistů. Již bezprostředně po válce se z Polska pašoval alkohol, maso, živočišné tuky či americké cigarety (nad Vislou několikrát levnější než nad Vltavou) na doslova velkoobchodní úrovni. Opačným směrem mířily především transporty bot, textilu a galanterie.⁶

Pašovaný sortiment se měnil spolu se společenskými a hospodářskými přeměnami v Polsku a Československu. Dobře to ilustruje činnost skupiny horalů z Podhalí, která od podzimu 1968 do podzimu 1971 propašovala na Slovensko třicet devět koní, dvanáct kusů dobytka a velké množství ložního prádla, záclon, přehozů atd. Za zvířata a zboží vyinkasovali mimo jiné jedenáct set košil z nežehlicí látky, pět set padesát metrů takzvaného kasilonu – tehdy v Polsku vyhledávaného syntetického materiálu – a zlaté mince, především rakouské dukáty.⁷ Jak vidět, již se nevyplácelo pašovat přes „zelenou hranici“ slaninu, vodku nebo boty. Velké zisky zato přinášel nelegální obchod s chovnými zvířaty, zvláště koňmi. V zemědělském Polsku, kde převládala tradiční forma hospodářství, byli koně levní, kdežto v Československu, kde byli potřeba především na lesní práce, drazí. Rozdíl v cenách se postupem času zvětšoval, což při neklesající poptávce vedlo k udržení „koňské anabáze“ nejméně do osmdesátých let (a jistě i déle!). Transakce se obvykle účtovala v dolarech (počátkem osmdesátých let bylo možné získat za dobrého koně přibližně tisíc dolarů, což při neobyčejně vysokém kurzu dolaru na černém trhu v Polsku vynášelo zisk ve výši až pěti set procent).

„Pašeráci obvykle nejednají naslepo,“ psalo se v roce 1983. „Terén znají dokonale, protože v zahraničí pracují nebo tam mají rodinu. S příjmcem na Slovensku se nejdříve domlouvají podmínky platby, termín dodávky a určí se převaděči přes hranice. Organizace musí být velmi kooperativní. Někdo kupuje koně na jarmarku, někdo jiný ho převáží do hor blízko hranice, ještě jiný ho dodává převaděči, a ten teprve připravuje ‘výlet’. (...) Pokud je zadržen slovenskou stráží, může říci,

6 *Tamtéž*, f. Urząd Rady Ministrów, 5/229, Sprawozdanie Głównego Inspektoratu Ochrony Skarbowej, 25.10.–24.11.1946, folio 80; JANÁK, Dušan: Neklidná hranice: Slezské pohraničí v letech 1945–1947. In: *Časopis Slezského zemského muzea*, roč. 42, č. 1 a 2 (1993), s. 63–75 a 147–168. Viz také články v ostravském deníku *Nové slovo* z 5.7.1947, 19.8.1947, 13.9.1947 a 15.10.1947.

7 Viz TENETA, A.: Konie krašč? In: *Dziennik Polski* (10.11.1972).

že půjčuje koně švagrovi ženatému se Slovenkou, jelikož si ten švagr právě chce zorat čerstvě vymýcenou hůrku.⁸ Pašování koní pozorně sledovaly jak pohraniční stráž, tak bezpečnostní orgány v Polsku i Československu prakticky až do konce komunistických režimů obou zemí, což odvádělo značnou část pozornosti a úsilí místní správy.⁹

Lze však předpokládat, že ještě více pozornosti se věnovalo pašování deviz a zlata přes „zelenou hranici“. Právě tyto komodity byly od poloviny padesátých let hlavním předmětem zájmu horalských pašeráků, vytvářejících k tomuto účelu přímo kvazimafiánské struktury. Jedna z nich – takzvaná Červená hospoda v obci Szaflary u Zakopaného – byla objevena roku 1971. Vyšetřování této kauzy nejenže dospělo k odhalení jiných pašeráckých skupin, zasahujících svou činností polovinu Evropy, ale ukázalo také na jejich spojení s místní správou (mimo jiné prokuraturou).

Příjemci deviz a zlatých mincí, pašovaných mimo jiné (i s pomocí jeho obyvatel) přes Československo, byli v Polsku především představitelé soukromého sektoru, který se zde dynamicky rozvíjel od roku 1956. Jeho největší starostí nebylo ani tak přechovávání zisků jako spíš to, že nebylo z čeho vyrábět (nebo s čím obchodovat). Část dodavatelských problémů řešilo pašování, a to i z Československa. Výrobci domácí galanterie či devocionálií odtud pořizovali například šelak a pozlátku. Soukromí krejčí neprofitovali tolik z dodávek výše zmiňovaného kasilonu, nýbrž ze zipů a jiných galanterních výrobků, pašovaných v masovém měřítku.¹⁰ Každý záťah na hranici způsoboval automatické zvýšení cen tohoto zboží na trzích v Nowém Targu či Zakopaném.¹¹

Část surovin a polotovarů přepravovaných na sever se určitě vracela na jih v podobě „finálního výrobku“. Prakticky pouze Polsko, díky početné skupině soukromých výrobců, mohlo být mezi socialistickými zeměmi dodavatelem řady produktů – galanterie, oděvů a hraček – nazývaných ještě v 19. století „norimberské“, které průmysl z Prahy či Brna, dříve v tomto sektoru klíčový, již nebyl

8 PRANDOTA, M.: Koňski interes (viz pozn. 3).

9 *Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej*, Krakov (dále AIPN), 037/175, 0032/2126, svazky (sv.) 1 a 2; 033/538; 033/368; 032/1627, sv. 1 a 2; 033/985.

10 *Herder-Institut Marburg* (dále HIM), Pressearchiv, P62221, RFE-Research, č. 2823, 3.9.1961, *Gorale* (the highlanders) – the privileged class in Poland; HIBNER, J.: Uwaga – przemysł! (viz pozn. 4); *Przemysłnicy w potrzasku*. In: *Trybuna Ludu* (10.9.1961).

11 Viz RÓŻYCKI, Marek: Prawo pogranicza. In: *Życie Warszawy* (24., 25. a 26.12.1959). Rizika pašování vedla k rozvoji obranných pašeráckých strategií. Koncem 50. let se rozmohla metoda tzv. přehození, která „spočívala v tom, že se pašeráci z obou stran Tater setkávají v konkrétní den a hodinu v domluveném bodě hranice a sotva pár metrů vzdálení od sebe si vyměňují zboží přehozením nad hraničním pásmem. Jsou-li chyceni při činu, vysvětlují, že státní hranice nenarušili a o existenci celní hranice v životě neslyšeli...“ Podle polského novináře „móda ‘přehození’ přišla z druhé strany Tater. Slovenští pašeráci se nehrnou nastavovat hlavu kulce.“ (Tamtéž.)

schopen vyprodukovat. Například na masové pašování hraček vyráběných polskými řemeslníky a jiných výrobků z umělých materiálů se specializovali čeští a slovenští Romové.¹² Jinou cestou uspokojování potřeb jižních sousedů bylo náležité „přizpůsobení“ státní produkce. „Vychytralí horalé,“ jak se psalo v roce 1961, „se nespokojují ... se ziskem plynoucím ze samotného pašování. Výrobky z Lodže nebo Bialystoku – přestože zcela vyhovující – mají na slovenském, českém či maďarském trhu mnohem nižší cenu než například výrobky anglické nebo americké. Horalé nemeškali a využili toho. (...) Jeden z nich si ze zahraničí pořídil strojek na výrobu firemních nášivek a ve velkém vytváří značky skotských, anglických a amerických firem. Šátek vybavený takovouto nášivkou pak putuje na Slovensko či do Čech jako anglický nebo americký produkt. Kupující se dokonce ani nediví, protože Nowy Targ je široko daleko známý jako velký trh se zahraničními ‘hadry’.“¹³

Již na přelomu šedesátých a sedmdesátých let se však horalští pašeráci zaměřili na pašování koní, zlata a deviz, které přinášelo mnohem větší zisky. Podstatnou součástí pašování z ČSSR se staly stavební materiály, které v Polsku neustále chyběly, a přitom byly nepostradatelné k výstavbě horalské soukromé turistické sítě, přinášející obrovské zisky.¹⁴ Pašování „drobností“ se stalo doménou především turistů.

Tento vývoj usnadnily dohody o turistice mezi Polskem a Československem z poloviny padesátých a počátku šedesátých let, průkopnické v celém socialistickém táboře. Dohoda z 6. prosince 1955 (později několikrát modifikovaná) umožnila celkem bezproblémové cestování do vymezených pohraničních zón.¹⁵ Poláci mohli díky levným a snadno dostupným propustkám dvakrát ročně vyjet na šest dní do Československa a vyměnit si za tím účelem jistý obnos ve zlotých za koruny, přičemž podobné možnosti se nabízely i československým občanům. Na tomto základě se začal již v letech 1957 a 1958 rozvíjet masový turistický ruch mezi

12 „Od roku 1968 – jak informovali pracovníci celního úřadu v Zebrzydowicích – se objevuje na našem úřadu problém ‘hraček’. Čas od času naši funkcionáři odhalují velké množství hraček posvicenského typu, které ‘neznámí pachatelé’ usilují nelegálně převézt z PLR do ČSSR. Uvozovky zde užíváme záměrně, jelikož víme, kdo ‘hračkoví’ pašeráci jsou, či alespoň z jaké skupiny pasažérů se rekrutují. Hračky nacházíme vždy, když ve vlaku jedou Cikáni – občané ČSSR. Proto celní funkcionáři, a dokonce funkcionáři GPK (hraničních kontrolních stanovišť – pozn. autora) věnují pečlivou pozornost Cikánům, kteří se legitimují pasy ČSSR.“ (*Wiadomości Celne*, leden 1970, s. 9 n.)

13 *HIM*, Pressearchiv, P62221, RFE-Research, č. 2823, 3.9.1961, *Gorale (the highlanders) – the privileged class in Poland*.

14 Viz KOCHANOWSKI, Jerzy (ed.): *Socjalizm na halach, czyli Patologia stosunków społeczno-ekonomicznych i politycznych w Zakopanem (1972)*. In: *Przegląd Historyczny*, roč. 98, č. 1 (2007), s. 71–96, zde s. 82.

15 V polských materiálech se proto objevuje slovní spojení „dohodová turistika/pohyb/zóna“ (*turystyka konwencyjna/ruch/strefa*), což se zde překládá jako „turistika v příhraničních oblastech“ či jinými opisy (pozn. překladatele).

oběma státy. Ten dále vzrostl v roce 1959 po zavedení takzvaných pasových příloh v Polsku (spolu s občanským průkazem tvořily cestovní dokument) a po podepsání československo-polské smlouvy z 24. srpna 1960 o zrušení víz při soukromých cestách občanů do obou států.

Turistický ruch mezi Polskem a Československem (ve srovnání se všemi státy a se socialistickými státy) v letech 1956–1970 (v tisících příjezdů/výjezdů)¹⁶

	1956	1957	1959	1960	1962	1964
Příjezdy celkem	78,1	115,5	147,0	184,0	404,4	878,2
Příjezdy ze soc. států	64,1	80,4	100,7	130,0	350,0	733,6
Příjezdy z ČSSR	42,1 (p)	28,5 (p)	25,2 (p)	51,8	221,5 (p)	230,3 (p)
Výjezdy celkem	256,7	236,3	163,8	216,4	446,5	577,3
Výjezdy do soc. států	242,7	177,3	151,3	175,0	395,4	505,8
Výjezdy do ČSSR	88,2 (p)	21,6 (p)	27,7 (p)	51,8	187,3 (p)	221,7 (p)
	1965	1966	1968	1969	1970	
Příjezdy celkem	1162,9	1280,1	1712,7	1974,9	1888,8	
Příjezdy ze soc. států	972,8	1054,3	1487,0	1732,2	1609,5	
Příjezdy z ČSSR	355,8	(údaj chybí)	467,5	643,0	489,2	
Výjezdy celkem	778,4	949,9	728,1	814,4	871,3	
Výjezdy do soc. států	702,7	858,3	635,7	706,1	757,2	
Výjezdy do ČSSR	307,7	278,0	163,0	102,2	150,0	

Činitelů, jež zvyšovaly atraktivitu výjezdů na obou stranách, bylo více. Konec stalinismu uspořádal proces civilizačních a modernizačních změn v celém sovětském bloku, jejichž součástí byla i snaha rychle kompenzovat stagnaci a uspokojit touhu po vnějším světě. Každá možnost výjezdu do ciziny – sousední socialistické země nevyjímaje – proto byla vysoce ceněna. Pro Poláky znamenalo Československo nejdůležitější bránu na jih (například v roce 1968 jen hraniční přechod v Lysé Polané využilo kolem devíti set tisíc turistů).¹⁷ Přes území Polska zase vedla nejkratší cesta československých občanů na mořské pláže (kam se houfně „utíkal“ ze zón pohraniční turistiky). Neobyčejně důležitá (ne-li nejdůležitější) byla však takzvaná nákupní atraktivita neboli možnost získat zboží, jež chybělo ve vlastní zemi nebo

16 Zdroj: *Rocznik Statystyczny 1960*. Warszawa 1960, s. 388; *Rocznik Statystyczny 1965*. Warszawa 1965, s. 464; *Rocznik Statystyczny 1970*. Warszawa 1970, s. 490; *Rocznik Statystyczny 1975*. Warszawa 1975, s. 496; AAN, f. Główny Komitet Kultury Fizycznej i Turystyki (dále GKkFiT), 16/92, folio 6; 16/6, folio 30. Symbol (p) v tabulce označuje příhraniční zóny.

17 *Archiwum Państwowe w Krakowie* (dále APK), f. Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, 293, folio 244 a 257.

tam bylo podstatně dražší. Turistické výjezdy se hodily rovněž vládám obou zemí, jelikož do jisté míry ventilovaly sociální napětí, způsobené jak ztížením cestování na Západ, tak zásobovacími potížemi.

Problematická pro oba státy byla výše devizového vybavení. Nízký oficiální limit korun či zlatých určených k výměně totiž nepřímo naváděl k neoficiální obchodní činnosti (nad níž ovšem příslušné orgány přimhuřovaly oči). Československé banky měnily koncem šedesátých let „svým občanům jen 200 zlotých – bez ohledu na počet dní pobytu v Polsku. Tento stav přispívá k rozmachu nelegálního obchodu,“ konstatovalo se v dobovém materiálu Hlavního výboru tělesné kultury a turistiky.¹⁸ Těžko však určit, nakolik to byl všeobecný jev. Často šlo dozajista také o individuální úmysl českých či slovenských turistů, kteří si – podle polského úsudku – zcela vědomě „neberou šeky na polské zloté, ale zboží. Zde ho prodají, nocují v soukromí, jedí v soukromí a platí zbožím.“¹⁹ Polským turistům byly směšně nízké limity peněžního vybavení kompenzovány organizováním výletů, směřujících do nejbližšího českého či slovenského města s větším počtem obchodů.

Jejich obvyklé počínání se přitom nesetkávalo zrovna s pochopením polské veřejnosti. Prozrazují to alespoň typické výroky v anketě o cestách do Československa provedené mezi Poláky v létě 1962: „Omezit výjezd kšeftařů. Dnes příjezd – zítra odjezd. Složení osob těchto výletů se mění velmi málo. Jsou to převážně stále stejná příjmení.“ „Skupinové výlety jsou putovní ‘Kercelaki’.²⁰ Hanba na ně pohledět. Pěkně formují názor na naše turisty.“ „V současné situaci je třeba vpouštět na území Tater pouze peší turisty s batohy. ‘Polská mandelinka’, která jede autobusy na tři dny, okupuje po tři dny obchody a pokoutně handluje. Takové výlety nemají nic společného s turistikou. V Tatrách se Poláci těžko potkají, ale v obchodech jich jsou stovky. V příhraniční zóně jsem nemohla koupit jedinou propisku, protože ‘krajané’ je vykoupili po stovkách.“²¹ Nájezdy turistů z Polska přitom schopně využíval český trh tím, že vrhal do pohraničního pásma „zmetky“ s „vědomím, že někteří polští turisté je i tak koupí“.²²

Na druhou stranu Slováci a Češi nemuseli být nijak zvlášť přemlouvání k zakoupení zboží, které přiváželi Poláci (například uzenin, čokolády, cigaret či vodky). „Musím ... zdůraznit,“ napsal jeden z účastníků výše zmiňované ankety, „že názor, podle něhož Poláci naučili Čechoslováky pašování a spekulaci, je silně přehnaný.

18 AAN, f. GKKFiT, 16/84, zpráva z konference polského ministerstva zahraničních věcí konané 7.10.1964 a věnované úpravě turistických styků PLR s Rumunskem, Bulharskem, Jugoslávií, ČSSR a NDR, folio 135.

19 ORKISZEWSKI, Edmund: Turystyka, podróże, lecz nie tylko... In: *Tygodnik Demokratyczny*, roč. 6, č. 31 (1958).

20 Populární trhy fungující ve Varšavě v letech 1867–1944.

21 AAN, f. GKKFiT, 16/83, Ocena wyników badania ankietowego wśród turystów strefy konwencyjnej PRL–CSRS, leden 1963, s. 203 n.

22 ORKISZEWSKI, E.: Turystyka, podróże, lecz nie tylko... (viz pozn. 19).

Nebyl jsem to já, kdo např. zastavoval domácí a navrhoval jim prodej, ale situace byla opačná. Na každém kroku na mě dotírali, jestli nemám cigarety, lihoviny a německé hodinky. Dělal to také obsluha v ubytovnách.²³ Českoslovenští turisté obchodovali také na polském území, přičemž využívali polského nařízení, že při odprodeji zboží v hodnotě do šesti tisíc zlotých státu není nutné mít celní osvědčení. Jen v roce 1958 se dostalo do státní obchodní sítě na Podhalí zboží v hodnotě milion dvě stě tisíc zlotých, což byla značná suma.²⁴ Zboží mnohokrát vyšší hodnoty však šlo z ruky do ruky (o tom níže). Těžko říci, nakolik ojedinělý byl případ Pražana Miloslava Honců, který začal v roce 1961 skupovat zboží od polských turistů v pohraniční oblasti a poté zorganizoval skutečnou (ovšem nelegální) polsko-československou kancelář zahraničního obchodu. Každých pár týdnů přecházel se společníkem (rovněž Čechem) přes „zelenou hranici“ (v Krkonoších) a pašoval textil nebo umělou bižuterii, které pak s pomocí polských známých distribuoval po celé zemi. V opačném směru pašoval především americké cigarety. Dopaden byl teprve v listopadu 1967.²⁵

Zmasovění turistického ruchu mezi Polskem a Československem radikálně změnilo dosavadní pašerácké obyčeje: „Za starého Polska (před rokem 1939 – pozn. autora) jsme pašovali,“ tvrdili na počátku šedesátých let horalé, „a teď taky pašujeme – jenže dnes to za nás dělají varšavský nebo lodžský dolňáci“^{26, 27} Tento jev potvrdzovaly údaje pohraničních a celních orgánů, které v roce 1959 zadržely na jižní „zelené hranici“ 865 pašeráků, v roce 1960 už jen 171 a v roce 1966 pak 139. Přitom rozměr pašování se nezmenšoval, bylo jen přesměřováno na legálnější – turistické – koleje.²⁸ Turistika poskytovala cenné alibi, nezvykle ulehčující pašeráckou činnost, a pomáhala při navazování kontaktů za hranicemi i v organizování „přehazovacích řetězců“. Tyto nové možnosti ovlivnily například výše uvedený a pro polsko-československou hranici charakteristický nelegální obchod s koňmi. Potenciální kupci přijížděli jako turisté do Polska, vybírali si zvířata, zaplatili je či za ně složili zálohu a pak čekali na „dodávku“.²⁹ Také „masové“ pašování z kapitalistických států (například zlata a textilního zboží z Itálie nebo Rakouska) se „rozptylovalo“ v pohraniční zóně na větší skupinu nosičů, kteří poměrně bezpečně – jako „turisté“ – do

23 AAN, f. GKkFiT, 16/83, Ocena wyników badania ankietowego wśród turystów strefy konwencyjnej PRL-CSRS, leden 1963, s. 165.

24 Viz ORKISZEWSKI, E.: Turystyka, podróże, lecz nie tylko... (viz pozn. 19).

25 Viz *Wiadomości Celne*, č. 6 (červen 1972), s. 16–19.

26 V originále *cepry*, tj. horalské označení pro ne-horaly (pozn. překladatele).

27 HIM, Pressearchiv, P62221, RFE-Research, č. 2823, 3.9.1961, *Gorale* (the highlanders) – the privileged class in Poland. Turisté údajně dostávali 500 zlotých (polovina průměrné mzdy!) za pronesení 20 kg zboží přes hranice (*tamtéž*).

28 Viz BANASZEK, Stanisław – CZEREPÍŃSKI, Marian: *Przestępstwa przemytnicze i zasady ich zwalczania*. Warszawa 1969.

29 *Tamtéž*, s. 102.

pravovali kontraband do Polska.³⁰ Rozvoj turistické infrastruktury – jak soukromé, tak státní – ulehčoval vzájemné kontakty a vytvářel výhodnou a celkem bezpečnou platformu obchodní výměny. Po obou stranách hranice (nejen v Tatrách, ale také například v Krkonoších) byly ubytovny, turistické stanice a hotely, často „ovládané“ podnikavými osobami právě za tímto účelem. Například vedoucí jedné ze stanic Polského turisticko-vlastivědného spolku na Podhalí již koncem padesátých let navázala kontakty jak s pašeráky, tak se soukromými podnikateli z Lodže a zprostředkovávala obchod (na velkoobchodní úrovni) s českými patentkami a zipy.³¹

Centry „turistické směny“ se na přelomu šedesátých a sedmdesátých let staly Katowice (zvláště tamní vlakové nádraží),³² Zakopane³³ a konečně Nowy Targ; zdejší čtvrtetní trhy navštěvovalo počátkem sedmdesátých let za sezonu až třicet tisíc hostů ze socialistických zemí, hlavně z Československa.³⁴ Revolucí v socialistickém turistickém ruchu se stalo prakticky úplné otevření hranice mezi Polskem a Německou demokratickou republikou k 1. lednu 1972. Rychle se však ukázalo, že miliony návštěvníků z Polska, disponujících tentokrát celkem značnou hotovostí, mohou narušit stabilitu vnitřního trhu. To byl jeden z důvodů, proč československá vláda se zavedením podobných pravidel v turistickém ruchu s Polskem vůbec nespěchala.³⁵ Příslušná jednání se vedla od roku 1974, dohoda o zjednodušení v turistickém ruchu mezi oběma zeměmi byla nakonec podepsána až 20. července 1977. Od té doby k návštěvě „sousedů“ stačilo razítko v průkazu totožnosti.

30 Viz KŁODZIŃSKA, Anna: Waluciarze. In: *Życie Warszawy* (10., 11. a 12.4.1971). „Čachrování spočívalo v tom, že cestující vracející se např. z Itálie a vezoucí šperky, které hodlal nelegálně převézt přes hranice, se domlouval s konkrétní osobou v pohraniční zóně na území Československa a předával jí tam převážené šperky. Jelikož celní úředníci neměli podezření, že by se z pohraničního pásma ČSSR pašovalo zboží takového druhu, přičemž ukrytí šperků nečinilo větší problémy (na sobě pod oblečením), byl tento způsob využíván pravděpodobně velmi často až do 27. června 1970, kdy bylo na hraničním přechodu v Lysé Polané odhaleno u čtyř osob vracejících se z pohraničního pásma 1,8 kg zlatých šperků v celkové hodnotě 433 000 zlotých.“ (KOCZOROWSKI, Jerzy: O wynikach zwalczania przemytu w 1971 roku. In: *Wiadomości Celne*, č. 6 (červen 1972), s. 25.)

31 Viz BANASZEK, S. – CZEREPIŃSKI, M.: *Przestępstwa przemytnicze i zasady ich zwalczania*, s. 81 (viz pozn. 28).

32 Viz TEYSZERSKI, Romuald: Złote jajo po polsku. In: *Kierunki*, č. 36 (8.9.1968).

33 Viz KISIELEWSKI, Stefan: *Dzienniki*. Warszawa, Iskry 1998, s. 427; KOCHANOWSKI, J. (ed.): *Socjalizm na halach* (viz pozn. 14).

34 Viz MARKIEWICZ, Wojciech: „Przyjedź pan w lipcu...” In: *Życie Warszawy* (20.4.1976). Vysoký kurz valut v Polsku (jak západních, tak socialistických) způsoboval, že turisté už nepřiváželi zboží, ale peníze. Díky jejich výměně na černém trhu byly nákupy v Polsku – od potravin přes textil po mechanické přístroje – nezvykle výhodné. V Ratiboři byli 31.8.1978 zadrženi Češi, v jejichž automobilu se našlo šest magnetofonů, šest tranzistorových přijímačů a čtyři megafony, vše zakoupené v Katovicích za prostředky získané z prodeje valut propašovaných do Polska. (AIPN, f. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych II Biuro Paszportowe, 104/189, folio 24.)

35 Viz AAN, f. GKkFiT, 18/5, folio 1 n., 4 a 9.

Jedním z důvodů nechuti Prahy k otevření společné hranice byla narůstající ekonomická krize v Polsku a z toho plynoucí obava, že Varšava bude usilovat o zmírnění nedostatků vnitřního trhu „nákupní turistikou“. Těžko lze považovat za náhodu, že zrovna 24. června 1976 – současně s ohlášením zvýšení cen v Polsku – československá vláda zcela zakázala vývoz některých druhů zboží, mimo jiné potravin, oděvů a obuvi. Zároveň celní správa NDR zavedla „zvláštní předpis pro vývoz vybraného potravinářského zboží“. Přestože restriktce měly obecný charakter – vztahovaly se na občany všech států – nikdo neměl pochybnosti, že jejich příčinou byla obava z polského „apetitu“. ³⁶ V červenci 1976 začali českoslovenští celníci také nezvykle důkladně kontrolovat Poláky vracející se z Blízkého východu, přičemž hledali zvláště zlato neuvedené v celních deklaracích. Časté byly případy, kdy bylo zadrženo zboží vyvážené do Turecka, a docházelo přitom i k zabavení automobilů. ³⁷ Polská strana nezůstávala nic dlužna a od června 1977 začala rovněž rigorózněji dodržovat celní předpisy. ³⁸

Jestliže ekonomická krize sedmdesátých let vedla k tehdy ještě poměrně omezeným celním represím vůči polským turistům, události vyvolané stávkami v polském pomoří v srpnu 1980 měly za následek přijetí mnohem vážnějších, přímo systémových rozhodnutí. První zareagovala východoněmecká vláda, když jednostranně pozastavila (od 30. října 1980) smlouvu o bezpasovém a bezvízovém styku. Ačkoli československá strana následovala s podobným opatřením až 4. prosince 1981, již mnohem dříve přistoupila k faktickému omezení turistického ruchu s Polskem, mimo jiné limitováním možnosti nakoupit koruny a zlaté (ne dříve než za devadesát dní od posledního nákupu). ³⁹ Podobně jako východní Berlín, i Praha uplatňovala politiku, jejímž cílem bylo odradit vlastní obyvatelstvo od návštěvy Polska. Potenciální zájemci byli přesvědčováni, že v Polsku zcela jistě narazí na nějakou stávku (nebo i horší situaci) a budou mít potíže s nákupem potravin či pohonných hmot (což zrovna nebylo nijak daleko od pravdy). ⁴⁰ V prosinci 1980 byly zavedeny neobyčejně přísné celní předpisy, které byly striktně dodržovány. „Potichu“ se zakázalo spolufinancování turistických cest do Polska z podnikových zdrojů a byla ukončena jakákoli reklama cest do Polska, na druhé straně se rozšířila možnost výjezdu československých občanů do Sovětského svazu, Maďarska, Bulharska, NDR a Rumunska (nabídka cest do těchto destinací stoupla natolik, že cestovní kanceláře byly stěží schopny naplnit plány dostatečným počtem zájemců). Výsledkem

36 *Tamtéž*, f. Główny Urząd Ceł (GUC), 31/1, folio 85 a 125 n.

37 *Tamtéž*, folio 58 n.

38 *Tamtéž*, f. Główny Komitet Turystyki (GKT), 10/100, folio 181.

39 *Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych*, Varšava (dále AMSZ), f. Departament Polityczny (DP), 32/83, w-1, Notatki z rozmów między delegacją polską a czechosłowacką w sprawie ruchu osobowego między obu państwami w dniach 30.10.1980 i 6.11.1980.

40 *Tamtéž*, f. Departament Konsularny (DK), 22/87 w-11, Konsulat Generalny PRL w Ostrawie, zpráva z roku 1981.

těchto opatření bylo, že v letní sezoně roku 1981 do Polska vyjelo sotva pět procent plánovaného počtu turistů z Československa.⁴¹

Bariérou účinně brzdící zahraniční kontakty polských obyvatel se stal výjimečný stav vyhlášený 13. prosince 1981. Jestliže z perspektivy Varšavy uzavíral hranice – alespoň se socialistickými státy – jen dočasně, pro Berlín, Prahu a Moskvu znamenal výhodnou záminku ke spuštění hraničních závor na delší dobu. Polská vláda tedy poměrně brzy začala usilovat o obnovení turistické výměny. Povolení k výjezdu do socialistických zemí mělo být úlitbou společnosti ve snaze kompenzovat do určité míry nesnáze výjimečného stavu. Polské orgány si kromě toho slibovaly od takového opatření přesměrování části spotřebitelské poptávky na lépe zásobené socialistické země a rozšíření možnosti dovozu deficitního zboží.⁴² Na druhou stranu pro obyvatele ostatních socialistických zemí značně opadla atraktivita Polska, která do té doby spočívala především ve výjimečně výhodné „nákupní turistice“. Nyní, kdy z trhu zmizela dříve tak oblíbená kosmetika, licenční magnetofony, radiopřijímače a obuv a kdy se celní kontroly podstatně zpřísnily, tato ekonomická motivace ochabla.⁴³ Celkově lze říci, že rok 1982 byl prakticky první (a jediný) od druhé poloviny padesátých let, kdy v polských policejních a konzulárních zprávách byl problém nelegálního obchodu jen marginální.

Ovšem atmosféra prospívající rozvoji neoficiální obchodní výměny se zakrátko vrátila. Jestliže se totiž spotřebitelské tužby uvnitř socialistického bloku stále více vyrovnávaly (a zaměřovaly na Západ), rozdíl v dostupnosti poptávaných statků, a zvláště v jejich cenách, byly obrovské a stále se zvýrazňovaly. Dokonce v takových „příkladných“ státech jako NDR, Maďarsko či Československo rostly životní náklady a ekonomická krize se zviditelňovala. V důsledku toho začaly podobu neoficiální výměny – od Jadranu po Balt a od Vladivostoku po Labe – v ještě větší míře než dosud ovlivňovat dva činitelé: nedostatek a cena. Polsko opět zaujalo na obchodní mapě bloku výjimečnou pozici. Příjezd do něj byl bezproblémový, atraktivní zboží zde bylo mimo oficiální trh snadno dostupné a neobyčejně výhodné směnné kurzy umožňovaly nákupy prakticky za pakatel. Návštěvníci z Maďarska, Bulharska, Rumunska, Československa a Jugoslávie měli obvykle perfektní znalosti o polském trhu – jak o jeho deficitech, tak o nabídce. Věděli tedy, co přivést a co koupit. Často ani nepředstírali turistický cíl návštěvy.⁴⁴ Ve druhé polovině osmdesátých let občané

41 AAN, f. GKT, 10/53, folio 119 n.; AMSZ, f. DK, 22/87 w-12, Sprawozdanie Wydziału Konsularnego Ambasady PRL w CSRS za 1981.

42 *Tamtéž*, 10/100, folio. 10.

43 *Tamtéž*, 10/55, folio 64–66. Ještě v roce 1980 návštěvníci z Československa masově vykupovali v příhraničním území domácí elektrospotřebiče (radiopřijímače, televizory, pračky, ledničky apod.), alkohol, ložní prádlo, oblečení, obuv, kosmetiku atd. Podle polských odhadů občané ČSSR „vyváželi více zboží z Polska než Poláci z Československa“. (AMSZ, f. DK, 25/84 w-10, Sprawozdanie Konsulatu Generalnego PRL w Ostrawie za 1980 r.; Sprawozdanie Wydziału Konsularnego Ambasady PRL w Pradze za 1980.)

44 Turysci zagraniczni na „handlowych szlakach“ w Polsce. In: *Trybuna Ludu* (24.7.1987).

Maďarska, Jugoslávie a Československa doslova „okupovali“ jižní Polsko – od Katowic po Zakopané – stále častěji však zajížděli až do Varšavy. Bylo to koneckonců patrné i ve statistice. V roce 1987 spáchali více než polovinu (51,7 procent) „celně-devizových“ přestupků Poláci, necelou čtvrtinu (22,4 procenta) cizinci a další čtvrtinu (25,9 procent) „neznámé“ osoby. V porovnání s předchozím obdobím se podíl Poláků snížil a vzrostl podíl cizinců, zvláště ze socialistických zemí. Například s Jugoslávci bylo vedeno 1015 trestních řízení (nárůst o 24,5 procent v porovnání s rokem 1986), s Maďary 301 řízení (o 59 procent více) a s občany Československa 170 (o 67 procent více).⁴⁵

Vlády jednotlivých socialistických zemí stále častěji přimhuřovaly oči nad nepovolenou obchodní činností svých obyvatel. Represe se přitom omezovaly většinou na cizince, zvláště pokud slibovali „tučný“ úlovek (a dobrý propagandistický efekt). Například československé celní orgány byly zvláště citlivé (již od sedmdesátých let) na pašerácký „tranzit“ mezi Rakouskem a Polskem, přičemž ze zabaveného zboží jim plynuly nemalé příjmy. To samozřejmě vzbuzovalo odpor na polské straně. Polský konzul v Ostravě například počátkem roku 1981 referoval, že „jen v našem konzulárním okruhu by hodnota zrekvírovaného majetku v minulém roce (5 532 675 korun – pozn. autora), která měla plynout do státní pokladny PLR, stačila na plně devizové zajištění konzulátu PLR v Ostravě na pět let“.⁴⁶ Podobné praktiky se opět objevily i po „odblokování“ turistického ruchu v roce 1983.⁴⁷

Represe zesílily, když polští kšeftaři (těžko je již nazvat turisty) začali koncem osmdesátých let v podstatě svobodně cestovat po Evropě (i mimo ni). Nejostřeji zareagovaly vlády Československa a NDR, jež donutily na podzim 1988 Varšavu k zahájení svého druhu celní války na dvou frontách. První „fronta“ byla otevřena na hranici s Československem, jehož vláda 15. listopadu 1988 nečekaně vyhlásila zákaz vývozu 366 druhů výrobků, od vybavení automobilů až po citrusy. Dodržování těchto nezvykle přísných celních předpisů, které podle polských úřadů často nabývaly „charakteru národní diskriminace Poláků“, končilo zpravidla nekompromisními konfiskacemi, a to nejednou bez vystavení odpovídajícího potvrzení.⁴⁸ Berlín učinil podobný krok 18. listopadu 1988. Předvolání diplomatických zástupců obou zemí na polské ministerstvo zahraničních věcí (což se dříve nestávalo často!) změnilo situaci jen potud, že kontroly byly poté ještě důkladnější a nepříjemnější. Varšava tedy přistoupila k protiakci a koncem listopadu 1988, rovněž pod heslem

45 Viz OLSZEWSKI, Michał: Przestępczość celna i graniczna dewizowa w 1987 r. In: *Wiadomości Celne*, č. 41 (květen 1988), s. 21.

46 AMSZ, f. DK, 25/84 w-10, Sprawozdanie Konsulatu Generalnego PRL w Ostrawie za 1980.

47 *Tamtéž*, 22/87 w-3, Sprawozdanie z działalności Konsulatu Gen[eneralnego] PRL w Bratysławie za 1983.

48 Viz URBAN, Thomas: Zollkrieg zwischen sozialistischen Brüdern. In: *Süddeutsche Zeitung* (25.–26.2.1989); AMSZ, f. DK, 21/92 w-8, Sprawozdanie Wydziału Konsularnego Ambasady PRL w Pradze, 1.1.1988–31.12.1988.

„ochrany vnitřního trhu“, zahájily polské orgány přísné kontroly všech turistů ze socialistických zemí vyjíždějících z Polska; doporučení k zpřísnění „kontrolních akcí“ se týkalo především občanů Československa, Jugoslávie a Maďarska. Jen do 30. listopadu bylo z hranic vráceno 5526 osob (nejvíce z Československa – 3026).

To byl však jen prolog k opravdovým konfliktům propuknuvším v roce 1989, kdy Poláci mohli nechat své cestovní pasy doma a vyjíždět za hranice prakticky bez omezení. Těžko jednoznačně říci, nakolik bylo toto rozhodnutí o liberalizaci výjezdních předpisů motivováno ekonomickými ohledy a snahou alespoň částečně zmírnit nastupující hospodářskou katastrofu přeshraničními aktivitami obyvatelstva. Inlace, která rychle přecházela v hyperinflaci a způsobovala útěk od „hor- kých peněz“, ještě více vyprázdnila regály obchodů. Základní valutou se stal dolar a k jeho získání směřovaly strategie společnosti. Otevření hranic bylo bleskově vyu- žito: miliony Poláků se hrnuly na Východ i Západ. Směřovali zvláště do Rakouska či Západního Berlína, které měly poměrně liberální vizovou politiku. Cestou usku- tečňovali doplňkové transakce v tranzitních státech (NDR, ČSSR, Maďarsko), které v této době již nemohly žádným způsobem omezit práva „tranzitních“ cestujících.

Obchodní aktivita Poláků byla pro Prahu, Berlín a Budapešť stále obtížněji sne- sitelná z několika důvodů. Jednak svou činností narušovali distribuci zboží (často vysoce dotovaného), které postupně mizelo ze stále méně zásobovaných socialisti- ckých trhů. Národní hospodářství východního Německa a Československa to stálo nemalé výdaje a jejich vlády vystavovalo kritice obyvatelstva, které na cizince přená- šelo velkou část viny za stále pustější regály obchodů. Volně cestující (a obchodující) Poláci se tak stali destabilizujícím činitelem, stejně jako politické změny nad Vislou. Československá vláda v reakci na tuto situaci na začátku února 1989 zabránila vý- vozu prakticky všeho a zároveň posílila „černou propagandu“ zaměřenou na Polsko. Začala politika masových drobných šikan a docházelo též k případům, kdy se česko- slovenské bezpečnostní orgány uchýlily k použití síly.⁴⁹ Nátlak Rakouska, zaplavova- ného polskými kšeftaři, přiměl Prahu a Budapešť k zostření postupu vůči tranzitním cestujícím. Československé a maďarské orgány hromadně vracely polské cestující z rakouských hranic a uplatňovaly vůči nim princip kolektivní odpovědnosti.⁵⁰

49 AMSZ, f. DK, 29/97 w-18, Sprawozdanie wydziału Konsularnego Ambasady RP w Pradze za okres od dnia 1.1.1989 r. do dnia 31.12.1989, 17.1.1990; HRADIL, Miloslav: Podludnictví: Nevitáný host. In: *Tribuna*, roč. 21, č. 45 (9.11.1989), s. 10 n.

50 AMSZ, f. DK, 29/97 w-18, Sprawozdanie Konsulatu Generalnego RP w Bratysławie za 1989; *tamtéž*, Sprawozdanie Konsulatu Generalnego RP w Ostrawie za rok 1989. Jinou věcí je, že pašování provozované Poláky bylo někdy tak rozsáhlé, že ho zaznamenaly i světové agentury. Například v červenci 1989 byli zadrženi na hraničním přechodu mezi Československem a Rakouskem taxikář ze Zakopaného a majitelka kožešnického podniku z Nowého Targu, kteří do Rakouska pašovali 355 300 rublů, 255 tisíc maďarských forintů, 5990 bulharských leva, 30 tisíc československých korun, 6120 prstýnků a 4,8 kg zlatého šrotu. (Viz MAZAN, Leszek: Obiecujący początek lata. In: *Polityka*, roč. 32, č. 26 (1.7.1989).)

Byla tu ale také druhá strana mince. V téže době, kdy československá bezpečnost a celníci bojovali s polskými kšeftaři, přijížděly každou neděli desítky tisíc osob z celého Československa za účelem obchodování do Ostravy. Jak se psalo v polském komunistickém deníku *Trybuna Ludu*, projevovali zde „velký zájem o polskou obchodní nabídku a kupovali na burze zvláště to, co u nich v obchodech nebylo, tj. oblečení z různých druhů džínoviny, atraktivní obuv, magnetofonové kazety, videopřehrávače a vybavení automobilů, prakticky bylo možné koupit vše – od klíčků až po kožich“.⁵¹ Zřetelně se tak ukázalo, že všechna ideologicky odůvodňovaná omezení musí ustoupit principům volného trhu: poptávce a nabídce, výhodnosti či nevýhodnosti ceny a zisku. Jestliže neoficiální obchod nevedl ke vzniku trvalých a hlubokých kontaktů mezi společnostmi socialistických zemí (včetně Polska a jeho jižního souseda), vytvářel alespoň jakýsi „meziprostor“, jenž bořil ztuhlé, ideologicky vytyčené rámce. Zcela jistě však tyto společnosti integroval více než ideologizované propagandistické snahy vlád.

Z polštiny přeložil Ondřej Klípa

51 Grzywny i konfiskaty towaru polskim handlarzom w Ostrawie. In: *Trybuna Ludu* (6.9.1989).

„Turisté vystupují převážně jako uvědomělí občané našeho státu“

*Východní Němci v Krkonoších v letech 1945–1970**

Mateusz J. Hartwich

Turistický ruch mezi státy východního bloku měl ambivalentní dopady – na jednu stranu byly kontrolované osobní kontakty mezi občany socialistických zemí politicky žádoucí, na druhou stranu ovšem také vytvářely nevíтанé vedlejší efekty. Jak v následujícím příspěvku vylíčím, lze proces vzniku a následného rozvoje turistiky občanů Německé demokratické republiky v oblasti Krkonoš považovat za důsledek komplexní interakce národních, regionálních a subjektivních zájmů zúčastněných aktérů. Jejich složitá struktura se během doby měnila a vytvářela „zákoutí“ institucionálního, hospodářského a sociálního rázu, která představovala výzvu panujícímu systému, nicméně nikdy nenarušila jeho oficiální rámec.

Psát o východoněmeckých turistech v Krkonoších s sebou nese určité praktické potíže. Turistické kontakty mezi Poláky, respektive Čechy a Slováky na straně jedné

* Studie je přepracovanou verzí příspěvku „Tourismus, Traditionen und Transfers: Rahmenbedingungen und Wahrnehmung der Reisen von DDR-Bürgern ins Riesengebirge in den 1960er Jahren“, publikovaného ve sborníku: BORODZIEJ, Włodzimierz – KOCHANOWSKI, Jerzy – PUTTKAMER, Joachim von (ed.): „Schleichwege“: *Inoffizielle Begegnungen sozialistischer Staatsbürger zwischen 1956 und 1989*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2010, s. 153–178. Za možnost jejího zveřejnění v českém znění a zajištění překladu děkuji docentu Jaroslavu Kučerovi. – Výrok citovaný v titulu článku pochází z měsíční zprávy Cestovní kanceláře NDR za červenec 1970 (Spolkový archiv Berlín (*Bundesarchiv Berlin*), fond (f.) Reisebüro der DDR, DM102/594, Berichte Auslandsvertretungen 1969–1970).

a východními Němci na straně druhé nebyly dosud předmětem vědeckého zkoumání. Pouze cesty západních Němců do Polska se těší zájmu historiků, avšak většínou až v období po roce 1972.¹ Téma „turismu za socialismu“ musí historiografie vůbec teprve objevit.² Předkládaná studie se soustředí na poněkud opomíjený konec padesátých let a na šedesátá léta a z praktických důvodů (přístup k pramenům i jazykové znalosti autora) věnuje pozornost slezské (polské) straně Krkonoš, nicméně s opakovanými zmínkami o vývoji na české (československé) straně. Přeshraniční aspekt popisovaného fenoménu totiž patří k nejzajímavějším, stále ještě neprobádaným tématům soudobých dějin našeho koutu Evropy, stejně jako je tomu v období po otevření hranic mezi Československem a NDR v roce 1972.

Krátký pohled zpět

Krkonoše patří k nejstarším turistickým regionům v Evropě.³ V dějepiscectví se za symbolický počátek zpřístupnění pohoří považuje vybudování kaple svatého Vavřince na vrcholu Sněžky v roce 1681. Zajímavá je skutečnost, že tento akt byl považován současně za určitou formu vytyčení hranice – mocná rodina Schaffgotšchů si takto vymezila svou sféru vlivu vůči rodu Harrachů. Hranice mezi pozemky rodin, a tedy i mezi habsburskými provinciemi Čechami a Slezskem, od té doby probíhala po krkonošském hřebeni a přes veškeré politické zvraty ve střední Evropě se po následujících více než tři sta let nezměnila. Hranice zpočátku nepředstavova-

-
- 1 Viz LISIECKI, Stanisław: *Ruch turystyczny z RFN do Polski: Zagadnienia społeczne i polityczne*. Poznań, Instytut Zachodni 1981. K vývoji turismu v dřívějších letech viz RUCHNIEWICZ, Krzysztof: *Kształtowanie niemieckiej opinii publicznej na podstawie sprawozdań z pobytu w Polsce w latach pięćdziesiątych*. In: *Rocznik Centrum Studiów Niemieckich i Europejskich im. Willy Brandta Uniwersytetu Wrocławskiego*, č. 1. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2003, s. 103–123. O vývoji turistického ruchu v Polské lidové republice obecně viz SOWIŃSKI, Paweł: *Wakacje w Polsce Ludowej: Polityka władz i ruch turystyczny (1945–1989)*. Warszawa, Trio 2005. Některé informace k počátkům turistických kontaktů mezi Polskem a NDR přináší sborník: KOCHANOWSKI, Jerzy – ZIEMER, Klaus (ed.): *Polska – Niemcy Wschodnie 1945–1990: Wybór dokumentów*, sv. 3: *Polska – NRD 1956–1957*. Ed. Maciej Górny a Mateusz J. Hartwich. Warszawa, Neriton 2008.
 - 2 Zatím existují pouze národní studie v podobě knih a článků; vítanou výjimku představuje sborník: GORSUCH, Anne E. – KOENKER, Diane P. (ed.): *Turizm: The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism*. Ithaca (New York) – London, Cornell University Press 2006.
 - 3 Více k historii turismu v Krkonoších z polské perspektivy viz STAFFA, Marek: *Karkonosze*. Wrocław, Wydawnictwo Dolnośląskie 2006; POTOCKI, Jacek: *Rozwój zagospodarowania turystycznego Sudetów od połowy XIX wieku do II wojny światowej*. Jelenia Góra, PLAN 2004; PRZERWA, Tomasz: *Wędrówka po Sudetach: Szkice z historii turystyki śląskiej przed 1945 r.* Wrocław, GAJT 2005. Srv. HARTWICH, Mateusz J.: *Tourismusgeschichte in Niederschlesien oder: Von den Deutschen lernen heißt reisen lernen?* In: *Inter Finitimos: Jahrbuch zur deutsch-polnischen Beziehungsgeschichte*, č. 5. Berlin, Deutsch-Polnische Gesellschaft e. V. 2007, s. 217–220.

la pro cestovní ruch žádnou překážku, jelikož Krkonoše byly tehdy po obou jejich stranách obydleny takřka výhradně německým obyvatelstvem.

Již v průběhu 18. století znatelně narůstal počet návštěvníků Sněžky.⁴ Až do konce 19. století se jednalo především o hosty z nedalekých lázní na obou stranách pohoří, kteří si troufli vystoupit na vrchol – často ovšem na nosítkách. Poté co horskou přírodu objevili romantičtí spisovatelé, básníci a malíři a představili ji tak širokému publiku, etablovaly se do poloviny 19. století profesionální živnosti spojené s turistikou: horští průvodci, nosiči zavazadel, malíři-krajináři a podobně. Se zánikem tradičních živností (například manufakturního textilnictví) a salašnického hospodaření se stále více obyvatel regionu orientovalo na cestovní ruch.⁵

Z klíčových okamžiků vývoje moderního masového turismu nelze opominout rozvoj dopravních cest v poslední třetině 19. století, které spojily pruskou, respektive rakouskou periferii s centry v Berlíně (přes Vratislav), respektive v Praze a Vídni. V regionálním měřítku znamená další průlom založení dvou krkonošských spolků v roce 1880, které vedle budování infrastruktury v horách a jejich propagace vyvíjely intenzivní lobbistickou činnost. Vzhledem k danému tématu se studie nezabývá národnostními konflikty, které se rozhořely zejména po vzniku Československa a jež se odrazily i v činnosti turistických spolků a v každodenním životě obyvatel a návštěvníků oblasti.⁶

Historický zlom spojený s rokem 1945 znamenal v Krkonoších dvojnásobnou změnu. Jednak byla v důsledku výměny obyvatelstva přerušena historická kontinuita vývoje regionu, neboť nositelé jeho kulturních tradic a charakteristik byli vyhnáni, a kromě toho postupný přechod ke komunistickému systému radikálně změnil rámcové podmínky pro cestovní ruch.⁷ Československá strana hor byla uvedenými

4 K nejzajímavějším svědectvím této počáteční fáze krkonošské turistiky patří tzv. *Koppenbücher* – návštěvní knihy, vystavené v takzvané Samuelsbaude (později „Hampelbaude“, nyní „Strzecha Akademicka“) při cestě na Sněžku. Polské záznamy sloužily po druhé světové válce historikům a folkloristům k zdůraznění polského elementu v historii regionální turistiky (viz např. KINCEL, Ryszard: *Sarmaci na Śnieżce*. (Wiedza o Ziemi Naszej, č. 22.) Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, Ossolineum 1973; srv. STAFFA, M.: *Karkonosze*, s. 120 n.)

5 Podrobně viz SZCZEPAŃSKI, Edmund: *Wpływ turystyki na życie gospodarcze w powiecie jeleniogórskim od połowy XIX wieku do 1939 roku*. (Disertace Historického ústavu Vratislavské univerzity z roku 1982, uložena ve Státním archivu v Jelení Hoře.)

6 Viz HARTWICH, Mateusz J.: *Tourism and the Appropriation of Landscape in the Karkonosze Mountains: From the End of the 19th Century until 1948* (studie v tisku). Například po připojení Sudet k třetí říši se v jednom německém průvodci psalo: „V létě i zimě putuje mnoho Němců ze všech částí Říše po horách a údolích na severní a jižní straně, které od velkého činu Vůdce na podzim roku 1938 od sebe již nerozděluje žádná nepřirozená hranice.“ (*Grieben Reiseführer*, sv. 81: *Riesengebirge: Kleine Ausgabe mit Angaben für Autofahrer und Wintersportler*. Berlin, Grieben-Verlag 1941, s. 10.)

7 Viz JAROSZ, Dariusz: „*Masy pracujące przede wszystkim*“: *Organizacja wypoczynku w Polsce 1945–1956*. Warszawa – Kielce, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk – Akademia Świętokrzyska 2003. Ke kulturním změnám v oblasti viz NOWOSIELSKA-SOBEL, Joanna: „Na barkach

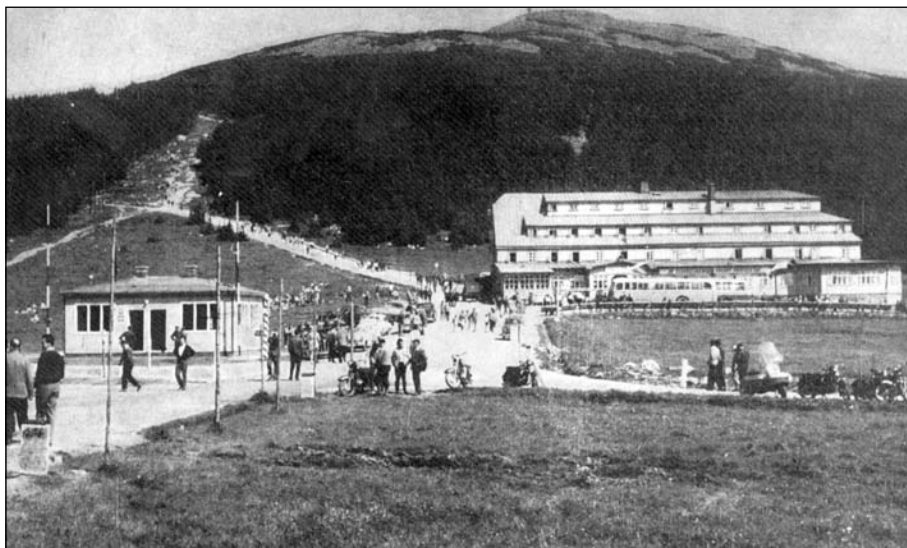
změnami postižena v menší míře. V Polsku vzniká v roce 1949 státní Fond rekreace pracujících (*Fundusz Wczasów Pracowniczych* – FWP) odborové organizace Ústřední rada odborových svazů (*Centralna Rada Związków Zawodowych* – CRZZ) a využití volného času je tak nadále řízeno podle sovětského vzoru jednotnou ústřední organizací s ideologickými cíli.⁸

Přelom v polovině padesátých let

Éru stalinistických omezení v cestovním ruchu především charakterizuje – vedle zmíněných politicky podmíněných změn organizačního rámce – izolace vůči okolnímu světu.⁹ Tato politika obzvláště zasáhla Krkonoše: velké části turistických oblastí podél státní hranice nebyly z bezpečnostních důvodů běžným návštěvníkům přístupné, nemluvě o zahraničních turistech, kteří občas (samozřejmě ve skromném počtu) přijížděli do Polska. Polsko-východoněmecký program turistické výměny, organizovaný Fondem rekreace pracujících, Svobodným německým odborovým svazem (*Freier Deutscher Gewerkschaftsbund* – FDGB) a mládežnickými organizacemi obou států, byl sice zahájen již v roce 1950,¹⁰ nicméně návštěva bývalých

nieśli krajobraz“: Z problemów osvajania zastanej przez osadników przestrzeni na przykłądke powiatu jeleniogórskiego drugiej połowy lat 40. In: *TĄŻ* – STRAUCHOLD, Grzegorz (ed.): *Trudne dziedzictwo: Tradycje dawnych i obecnych mieszkańców Dolnego Śląska*. Wrocław, Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe 2006, s. 108–126. O převzetí infrastruktury viz KULIK, Zbigniew: Przejmowanie poniemieckiego majątku turystycznego w Sudetach i na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej. In: *Wierchy: Rocznik poświęcony górrom*, č. 64. Kraków, Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej 1999, s. 193–212. O osidlovací politice v československém pohraničí viz TOPINKA, Jiří: Zapomenutý kraj: České pohraničí 1948–1960 a takzvaná dosidlovací akce. In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 3–4 (2005), s. 534–585.

- 8 O fondu FWP viz JAROSZ, Dariusz: Państwowe organizowanie wypoczynku: Fundusz Wczasów Pracowniczych w latach 1945–1956. In: *Polska 1944/45–1989: Studia i Materiały*, č. 5. Warszawa, Instytut Historii PAN 2001, s. 49–108. Zajímavý soudobý popis počátečních těžkostí „dělnické a rolnické turistiky“ obsahuje sborník: DOBROWOLSKA, Danuta (ed.): *Robotnicy na wczasach w pierwszych latach Polski Ludowej: Studia i Materiały*. (Polska Akademia Nauk – Oddział w Krakowie, Prace Komisji Socjologicznej, č. 1). Wrocław – Warszawa – Kraków, Ossolineum 1963.
- 9 O izolaci Polska ve 40. a 50. letech viz STOLA, Dariusz: Zamknięcie Polski: Zniesienie swobody wyjazdu i uszczelnienie granic w latach 40. i 50. In: *TÝŽ* – ZAREMBA, Marcin (ed.): *PRL – trwanie i zmiana*. Warszawa, Wydawnictwo WSPiZ im. Leona Koźmińskiego 2003, s. 159–185.
- 10 V létě 1951 byly z každé země vyslány na dvanáct dní dvě skupiny po padesáti účastnících do rekreačních středisek Friedrichsroda, resp. Zakopané a tento počet turistů (asi sto ročně) zůstal konstantní až do roku 1956. (*Bundesarchiv*, Berlín (dále BA), Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv (SAPMO), DY 34/21808 FDGB Feriendienst, Erholungswesen, Internationaler Urlauberaustausch – Verschiedene Berichte 1954–57, Beschlussvorlage zum internationalen Urlauberaustausch mit der Sowjetunion, den volksdemokratischen Ländern und Holland, Winter 1955/56 und Sommer 1956, 29.9.1955.)

Horské sedlo v Krkonoších na dobové fotografii z 50. nebo počátku 60. let s rekreačním zařízením (foto z publikace Władysława Igielského Na szlakach przyjaźni: Przewodnik po rejonie objętym konwencją turystyczną polsko-czechosłowacką w Sudetach. Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1962)

německých území připojených v roce 1945 k Polsku zůstávala tabu. Přesto bylo občanům NDR umožněno jet do Krkonoš, a dokonce vystoupit i na Sněžku – ovšem jen v rámci turistické výměny s Československem!¹¹

Nespokojenost s úrovní státní organizace volného času začali v polovině padesátých let polští turisté činovníci artikulovat i veřejně. Porada konaná 25. března 1954 pod vedením předsedy Výboru pro turistiku (*Komitet dla Spraw Turystyki* – KdsT) Zbigniewa Kulczyckého vyústila v devítihodinové účtování se špatným hospodařením, bezobsažností a nedostatkem nápadů.¹² Na schůzi Polského turisticko-vlastivědného sdružení (*Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze* – PTTK) – organizace vzniklé z iniciativy státních orgánů spojením dvou předválečných svazů – v prosinci 1954 vystihl jeden účastník panující atmosféru přesně: „Vždyť je to tak, že momentálně ve všech oborech dochází k určitému přehodnocení do-

11 *Tamtéž*, Bericht über die Urlauberdelegation und deren Aufenthalt in der CSR, Januar 1953. Podle této zprávy vyjeli východoněmečtí turisté v březnu 1952 poprvé na zimní dovolenou do Špindlerova Mlýna a v příštím roce navíc do Vrchlabí, které bylo v citovaném pramenu označeno jako Hoheneibe (!).

12 *Archiwum Akt Nowych*, Varšava (dále AAN), f. Komitet dla Spraw Turystyki (KdsT) 253/15, Wydział Prezydialny, stenografický záznam z porady turistického aktivu konané 25.4.1954.

savadních postupů. Děje se to v architektuře, umění, a není se co divit, že se i zde tato otázka objevila, a vypadá to, že je na čase přehodnotit i tyto otázky.“¹³

Je zajímavé, že otázka otevření polských hranic pro zahraniční turisty se brzy dostala i do hledáčku polských reformátorů. V posudku pro ministerského předsedu Józefa Cyrankiewicze ze srpna 1956 horoval expert na cestovní ruch Józef Krakowski nejen pro zjednodušení vízového režimu pro západní turisty, nýbrž navrhl povolit i příjezd deseti tisíc občanů Spolkové republiky Německo do země, aby mohli navštívit své staré domovy! K tomu naprosto jednoznačně podotkl: „Podle prvních propočtů by příjmy činily 250 000 \$.“¹⁴ Na tuto změnu postoje, vyvolanou vidinou devizových příjmů, ovšem ostře zareagovaly východoněmecké úřady. „Jak již bylo zdůrazněno, sleduje polská politika na poli cestovního ruchu plně zájmy politiky západního Německa,“ poznamenal k tomu ve své zprávě velvyslanec NDR ve Varšavě Stefan Heymann na podzim 1957. „Jak jsme již informovali, cestovní ruch ze západního Německa se obzvláště soustředí do oblastí, kde žije největší část německy mluvícího obyvatelstva. (...) V tomto ohledu je pozoruhodné, že polské orgány tento vývoj podporují, nevyvíjejí v těchto regionech žádnou politickou činnost a nepřijímají žádná opatření, která by mohla tomuto politicky škodlivému vlivu zamezit. (...) Je nutné na základě našich zkušeností objasnit polským orgánům nebezpečí této skutečnosti a přijmout vhodná opatření k omezení těchto cest.“¹⁵

Abychom mohli tento – z hlediska politické motivace cestovního ruchu mezi Polskou lidovou republikou a Německou demokratickou republikou fundamentální – pramen lépe pochopit, je třeba poznamenat, že od konce roku 1955 do roku 1958 docházelo na základě dohody mezi Polskem a Německým červeným křížem k rozsáhlému slučování německých rodin.¹⁶ Východoněmeckým funkcionářům byla přítomnost západoněmeckých návštěvníků v Polsku trnem v oku, protože demon-

13 *Tamtéž*, f. KdsT 235/16, stenografický záznam z konference Polského turisticko-vlastivědného sdružení v záležitosti turistické výstavby konané dne 17.12.1954.

14 *Tamtéž*, KdsT 253/57, Tezy dot[yczące] organizacji turystyki: Tezy dyskusyjne Narady Roboczej w sprawie turystyki zwołanej przez Wydział Propagandy KC PZPR.

15 *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*, Berlín (dále PAAA), f. Bestand Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten (MfAA) A 1640, zpráva velvyslance NDR v Polsku Stefana Heymanna „Auswirkungen und Fragen des Touristenverkehrs zwischen der VRP und Westdeutschland“ z 25.10.1957, folio 216–221 (část zprávy byla zveřejněna v edici dokumentů: KOCHANOWSKI, J. – ZIEMER, K. (ed.): *Polska – Niemcy Wschodnie 1945–1990*, sv. 3, s. 468–471 – viz pozn. 1).

16 Viz KOCHANOWSKI, J. – ZIEMER, K. (ed.): *Polska – Niemcy Wschodnie 1945–1990*, sv. 3, s. 39–42; srv. MADAJCZYK, Piotr: *Niemcy polscy 1944–1989*. Warszawa, Oficyna Naukowa 2001; JANKOWIAK, Stanisław: *Wysiedlenie i emigracja ludności niemieckiej w polityce władz polskich w latach 1945–1970*. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu 2005; IHME-TUCHEL, Beate: *Die DDR und die Deutschen in Polen: Handlungsspielräume und Grenzen ostdeutscher Außenpolitik 1948 bis 1961*. (Forscher- und Diskussionskreis DDR-Geschichte: Hefte zur ddr-geschichte, č. 41.) Berlin, Gesellschaftswissenschaftliches Forum 1997.

strovali hospodářskou převahu Spolkové republiky a takto vlastně získávali zbylé německé obyvatelstvo pro vystěhování do SRN. Návrh posílit prostřednictvím turistické výměny přítomnost NDR v Polsku měl ovšem dalekosáhlé důsledky.

Poté co v letech 1956 až 1958 mohl relativně vysoký počet západních Němců navštívit Polsko, a zejména bývalé německé východní oblasti,¹⁷ byla tato možnost na konci padesátých let opět radikálně omezena.¹⁸ Do konce šedesátých let bylo možné v západním Polsku jen stěží potkat západoněmecké turisty. Stálý představitel Cestovní kanceláře NDR (*Reisebüro der DDR*; do roku 1964 *Deutsches Reisebüro – DER*) v Polsku Werner Neumann například na konci roku 1966 referoval, že „velmi málo, jen několik západních Němců cestuje do Polské lidové republiky jako turisté“.¹⁹ Obava z nechtěných vedlejších politických efektů byla nakonec přece jen příliš velká, než aby ji převážil finanční argument. Jak bude však ještě patrné, ani tak nebylo možné zamezit veškerým nevíтанým dopadům na obyvatelstvo dané oblasti – jen s tím rozdílem, že nyní byli jejich příčinou Němci východní!²⁰

17 Krzysztof Ruchniewicz uvádí, že v roce 1955 přicestovalo do Polska 25 tisíc návštěvníků z NDR a pět tisíc ze SRN, zatímco v roce 1960 jich bylo 38 tisíc z NDR a 11 tisíc ze SRN (RUCHNIEWICZ, K.: Kształtowanie niemieckiej opinii publicznej na podstawie sprawozdań z pobytu w Polsce w latach pięćdziesiątych, s. 106 nn. – viz pozn. 1). Celkové počty zahraničních turistů v Polsku se v letech 1956–1958 vyvíjely následovně: v roce 1956 bylo 64 132 návštěvníků ze socialistických zemí a 14 052 z kapitalistických, roku 1957 tyto počty stouply na 80 367 a 35 090 návštěvníků a v roce 1958 jich bylo 81 232, resp. 41 854 (AAN, f. KdsT 293/25, Komisja Naukowo-Programowa, zápisy z porady Komise sportu a turistiky ÚV PSDS ve věci rozvoje turistiky v letech 1960–1965 konané ve dnech 26.–28.10.1959).

18 Jak vyplývá z podkladů polské Státní bezpečnosti, pobývalo v letech 1960–1962 v Polsku celkem 28 225 občanů SRN a Západního Berlína, z toho 13 258 soukromě. V souladu s usnesením Ústředního výboru Polské sjednocené dělnické strany byl počet vpuštěných západoněmeckých turistů omezen, nicméně podle názoru pracovníků tajných služeb byl stále ještě příliš vysoký. (*Instytut Pamięci Narodowej*, Varšava (dále *IPN*), BU 0296/243, sv. 4, Sprawozdanie z wykonania przez Służbę Bezpieczeństwa MSW postanowień Uchwały Sekretariatu KC PZPR z czerwca 1960 roku w zakresie zwalczania rewizjonizmu zachodniemieckiego w latach 1960–62, 28.3.1963.)

19 BA, f. Reisebüro der DDR, DM 102/227, VR Polen ständiger Vertreter 1966, Abschlusßbericht über die Sommersaison in der VR Polen, 28.11.1966. Ještě na počátku roku 1969 informovalo zahraniční zastoupení Cestovní kanceláře NDR ve Varšavě: „Pro západoněmecké turistické skupiny jsou převážně organizovány zájezdy do měst. V polských západních oblastech tyto zájezdy nicméně neprobíhají. Rovněž pro sportovní lovce ze západního Německa nejsou zpravidla zpřístupněny lovecké revíry v západních oblastech Polska. (...) Příslušné úřady omezují počet studijních cest západoněmeckých skupin do PLR. Přicestovat by ovšem chtělo více západoněmeckých studijních zájezdů. (*Tamtéž*, DM 102/594, Berichte Auslandsvertretungen 1969–1970, Einschätzung der Touristensaison 1968 in der Volksrepublik Polen, 20.1.1969.) Teprve v létě 1970, tedy v době přípravy podpisu tzv. Varšavské smlouvy mezi Polskem a SRN, zaznamenal představitel Cestovní kanceláře NDR první organizované turistické zájezdy ze západního Německa v Karpaczi.

20 Podobná analýza pro bývalé německé oblasti v Československu nemohla být z politických důvodů provedena. Na jedné straně musely východoněmecké úřady sledovat velmi silný proud

Politické ohledy a potíže

Politická citlivost návštěv občanů NDR v západním Polsku byla oběma stranám zřejmá už od počátku. Kdy přesně mohli první východoněmečtí turisté navštívit polské Krkonoše, není možné na základě pramenů přesně určit. Ještě roku 1955 to ale byla nejvyšší východoněmecká místa, která odmítla odpovídající nabídku polské strany.²¹ Takže skoro až revoluční byl návrh předsedy východoněmeckého Výboru pro turistiku a cestování (*Komitee für Touristik und Wandern* – KTW) Heinze Wenzela z podzimu 1956, aby „našemu obyvatelstvu, zejména turistům, byla poskytnuta možnost bez větších formalit navštívit na víkend Polskou lidovou republiku, obzvláště Krkonoše“. Nic na tom nemění jeho upozornění: „Při podobné dohodě se musí ovšem zohlednit, že právě v oblasti Žitavských hor žije mnoho lidí, jejichž domovem byly dříve Krkonoše, a že z této okolnosti by mohly vyplynout jisté politické těžkosti.“²²

západoněmeckých turistů do Československa; tak podle údajů Německé cestovní kanceláře (*Deutsches Reisebüro*) v roce 1963 navštívilo Československo 14 350 a v následujícím roce již 159 711 občanů SRN, což byl mnohonásobně větší počet než v případě Polska (*tamtéž*, DM 102/3264, Diverses, Zentraldirektion 1959–1965, Entwicklung des Tourismus aus Westdeutschland und anderen kapitalistischen Ländern in sozialistischen Staaten 1963/64). Na druhé straně víceméně pozitivně referovalo ústřední vedení Německé cestovní kanceláře o cestách občanů NDR do Československa v přísně důvěrné zprávě pro východoněmeckou vládu o zahraničním turismu z 10.8.1962: „Zejména zájezdů do středisek v Krkonoších a do západočeského lázeňského trojúhelníku se účastní příliš velký počet občanů z okruhu těch, kteří zde dříve žili a jejichž jediný cíl spočívá v tom, že chtějí navštívit své bývalé domovy a případně vyhledat své známé. Samozřejmě se tito občané musí přesvědčit o tom, že ČSSR i v těchto oblastech urychluje socialistickou výstavbu, že obce jsou udržovány a že obyvatelstvu se vede lépe než před rokem 1945 za fašistické okupace. Chování našich turistických skupin lze bez výjimky označit za dobré. Při přátelských setkáních českoslovenští občané stále znovu uvádějí, že pozorují, že k nim přicházejí jiní Němci než před 20 lety.“ (*Tamtéž*, DM 102/3317, Statistik und Einschätzung, II. Quartal 1962.)

- 21 „Od cestovní kanceláře Orbis jakožto našeho obchodního partnera jsme v minulém roce obdrželi návrhy na uspořádání zájezdů do Zakopaného, do polských baltských letovisek a do Krkonoš. Ohledně cílů bylo vyššími úřady určeno, že do programu mohou být začleněny pouze cesty do Zakopaného. Jaké důvody vedly k odmítnutí ostatních destinací, nebylo oficiálně sděleno.“ (*Tamtéž*, dopis vedoucího oddělení Boratha z ústředního vedení Péče o cizince (*Fremdenbetreuung*) Německé cestovní kanceláře (DER) adresovaný polskému referátu (úředník Brinkmann) Ministerstva zahraničních věcí NDR z 29.9.1956, folio 206–209.) Ve stejné době polští činovníci z oblasti cestovního ruchu propagovali otevření státních hranic pro víkendovou turistiku z NDR a Československa, což si stanovila za cíl Komise pro zahraniční turistiku ve Výboru tělovýchovy a turistiky Vratislavského vojvodství v říjnu 1957 (*Archiwum Państwowe we Wrocławiu* (dále *AP Wr*), f. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej – Komitet Kultury Fizycznej i Turystyki (PWRN-KKFiT), XVI/2 Komisja Turystyki Zagranicznej 1957–1958, folio 1–3).
- 22 PAAA, f. MfAA, A 1828, Bericht über Touristenaustausch mit der Volksrepublik Polen im Sommer 1956, 30.9.1956, folio 163–166 (dokument byl zveřejněn v edici: KOCHANOWSKI, J. – ZIEMER, K. (ed.): *Polska – Niemcy Wschodnie 1945–1990*, sv. 3, s. 173–175 – viz pozn. 1).

V roce 1956 byla dohodnuta výměna bezdevizových turistických zájezdů v celkovém počtu 1449 účastníků z každé země;²³ k tomu můžeme připočítat pětaticet výletníků východoněmeckých odborů a dvě stovky turistů na základě dohody o reciproční výměně mezi Německou cestovní kanceláří a Orbisem jako jejím polským partnerem.²⁴ Díky dalším úmluvám, například mezi vysokými školami, byl celkový počet návštěvníků jistě o něco vyšší. Současně východoněmecké orgány již koncem září tohoto roku zvažovaly podstatné rozšíření turistických výjezdů do Polska – jak z politických důvodů, tak kvůli zájmu obyvatelstva. Poprvé se přitom objevila myšlenka zřídit v Žitavských horách „společnou turistickou oblast mezi NDR a PLR“.²⁵

Radost ze zatím dobře fungující spolupráce, označované za „velký politický úspěch“, a plány na podstatné rozšíření turistické výměny (na východoněmecké straně byla řeč o sedmi tisících místech, včetně „decentralizované výměny“) zlákaly Heinze Wenzela očividně k tomu, aby popustil uzdu své fantazii. Neměli bychom se ale divit, že v polsko-východoněmeckém „lété lásky“ roku 1956,²⁶ kdy velvyslanectví NDR ve Varšavě kvůli „velkému návalu“ nestíhalo vydávat víza,²⁷ byla setkání občanů obou zemí považována za autentický nástroj sbližování národů. Jelikož se měnil i postoj polských úřadů a tamní veřejnosti k „německé otázce“, jevila se doba zralou k návratu Němců do Krkonoš.

Po politických změnách v Polsku v důsledku protestů v říjnu 1956 panovala v NDR určitá nejistota ohledně situace v zemi. To se odrazilo i v poptávce východních Němců po cestách do Polska, které byly přirozeně závislé na politicky stanovené nabídce.²⁸ Zájezdy do polských Krkonoš nabízela Německá cestovní kancelář zřejmě od roku 1961,²⁹ zatímco Výbor pro turistiku a cestování vyslal sportovní

23 *Tamtéž*, A 1828, folio 115–120.

24 *Tamtéž*, folio 203.

25 *Tamtéž*, A 1828, Vermerk über die erste Sitzung der Kommission für Touristik und Reisefragen, 27.9.1956, folio 204 n.

26 Viz KOCHANOWSKI, J. – ZIEMER, K. (ed.): *Polska – Niemcy Wschodnie 1945–1990*, sv. 3, s. 22 (viz pozn. 1).

27 PAAA, f. MfAA, A 1827, dopis velvyslance NDR ve Varšavě Stefana Heymanna adresovaný vedoucí hlavního oddělení I na ministerstvu zahraničních věcí NDR Anne Kundermannové z 11.12.1956, folio 68 n.

28 Jak konstatovali činovníci DER a KTW v březnu 1961, „poptávka po cestách do Polska není tak velká jako po cestách do jiných zemí (např. do SSSR, ČSSR, Bulharska). Tato skutečnost byla vysvětlována tím, že nepanuje jasno ohledně vývoje v PLR, a to nejen u obyčejných lidí, nýbrž i různých funkcionářů.“ (*Tamtéž*, A 4128, Aktenvermerk, Betr.: Verhalten deutscher Touristen in der VRP 13.4.1961.) V roce 1959 vyjelo do Polska pouze 144 občanů NDR s cestovní kanceláří Orbis, pro rok 1960 se počítalo s tisícovkou osob, včetně návštěvníků veletrhů (*tamtéž*, Aktenvermerk über eine Unterredung des Unterzeichneten [Attache Bienert] mit dem Direktor des Reisebüros „Orbis“ – Herrn Marczak, 4.3.1960, folio 85).

29 Vyplývá to z poznámky ke shrnující zprávě o turistickém styku občanů NDR za rok 1961, v níž se píše, že „cesty na dovolenou do polské části Krkonoš představují rovněž novou variantu“ (BA, f. Reisebüro, DM 102/3317, Zusammenfassung der Berichte der Auslandsvertretungen der DDR über den Touristenverkehr 1961, 5.4.1962.)

Slavnostní přestřižení pásky na turistické Cestě polsko-československého přátelství (foto z publikace Władysława Igielského Na szlakach przyjaźni)

a turistické skupiny do této oblasti již v roce 1960, ne-li dříve.³⁰ V únoru 1961 však došlo ke skandálu s dalekosáhlými následky, který narušil idylu prohlubování „bratrských svazků“ mezi občany obou zemí, a dokonce zaměstnal Ústřední výbor Polské sjednocené dělnické strany (PSDS).

Z korespondence mezi východoněmeckým velvyslanectvím ve Varšavě, ministerstvem zahraničních věcí v Berlíně a Výborem pro turistiku a cestování vyplývá, že čtyři turistické zájezdy z NDR (z okresů Schwerin, Cottbus, Karl-Marx-Stadt a Magdeburg) tehdy pobývaly v horské chatě Odrodzenie (Obrození), nacháze-

jící se ve Slezském sedle přímo na československé hranici. Část účastníků zjevně nebyla spokojena s ubytováním a nabízeným programem, což údajně v neposlední řadě zavinily nepřesné informace poskytnuté před zájezdem. Někteří turisté pořádali hlučné akce ve svých pokojích, jiní ovšem podnikli na vlastní pěst výlet na Sněžku a způsobili tak pohraniční poplach.³¹ Zajímavé přitom je, že se polští činitelé zřejmě nejprve pokusili celý incident zamést pod koberec. „Polští soudruzi mínili, že není třeba záležitost dramatizovat. Výměna s NDR, které se zúčastnilo více než tisíc turistů, dosud probíhala s velkým úspěchem a k plné spokojenosti. Toto je první případ takového druhu a lze předpokládat, že se skutečně jednalo o ojedinělý úkaz,“ popsali polskou reakci ve své zprávě východoněmečtí diplomaté.³² Pohled z druhé strany, který by mohl toto vylíčení události případně korigovat, bohužel chybí.

Bez větších následků ale příhoda skončit neměla. Poté co polské úřady čtyřem stovkám východoněmeckých turistů zamítly cestu do Krkonoš o Velikonocích, sešli se na počátku března 1961 k rozhovorům ve Varšavě vedoucí činitelé Výboru pro

30 Místní týdeník *Nowiny Jeleniogórskie* koncem ledna 1960 informoval, že v probíhající zimní sezoně bude pět set východoněmeckých turistů ubytováno v horské chatě Schronisko im. Bronisława Czecha (která roku 1966 vyhořela). Počátkem dubna se v něm psalo, že z osmnácti mládežnických turistických zájezdů, které se v oblasti zdržují, jich šestnáct přijelo z NDR. (*Nowiny Jeleniogórskie*, 28.1.1960 a 7.4.1960.)

31 PAAA, f. MfAA, A 1829, folio 61–65.

32 *Tamtéž*, folio 63.

turistiku a cestování a polské mládežnické cestovní kanceláře.³³ Polští soudruzi přitom informovali své partnery o turistické skupině z NDR – patrně měli na mysli účastníky výše zmíněných zájezdů – u které „došlo k výtržnostem, v jejichž průběhu se zpívaly fašistické písně a vykřikovalo se, že ‘Poláci musí pryč z Krkonoš’. Východní Němci dále údajně křičeli ‘Heil Hitler’, dokonce snad dotírali na polské soudruhy (z nichž jeden byl příslušník policie). Tyto výtržnosti se údajně staly předmětem debaty na schůzi polských obyvatel, která se ve zdejší okrese konala v době přípravy voleb, což prý poté vyvolalo nepokoje mezi polským obyvatelstvem. Polští soudruzi vysvětlili našim soudruhům z výboru, že tyto incidenty byly předneseny ÚV PSDS a že bylo schváleno nepřijmout mimořádný vlak s východoněmeckými turisty do Krkonoš. Dále polská strana projevila přání, aby do této oblasti nebyli vysíláni žádní další turisté z NDR.“³⁴ Jeden polský funkcionář působící v oblasti turismu mládeže přitom konstatoval, „že chování oné turistické skupiny činí polským soudruhům velké obtíže při politické práci mezi polským obyvatelstvem. Politická činnost je v této oblasti tak jako tak už kvůli minulosti velmi komplikovaná. Uvedl, že nedisciplinované chování nějakého Američana, Francouze či Angličana nevede k takovým následkům, jako když se jedná o Němce, v tomto případě občany NDR.“³⁵

Po dlouhých jednáních bylo nakonec dohodnuto neomezovat cestování východoněmeckých občanů do Krkonoš, ovšem „bylo zvláště zdůrazněno, že pro cesty do této oblasti se musejí skupiny mládeže vybírat“.³⁶ Důvod problematického chování shora uvedené skupiny byl totiž spatřován v tom, že se skládala „převážně ze starších lidí, kteří dříve v této oblasti žili a kteří cestu považovali za příležitost opět vidět ‘svou vlast’. Přitom se údajně někteří členové zájezdu pohrdavě vyjadřovali o nedostatečném rozvoji regionu. Došlo prý k tomu, že domácím obyvatelstvu byly kladeny provokativní otázky. Celkově hodnotí polští soudruzi chování této skupiny jako velmi arogantní a nedisciplinované.“³⁷

33 *Tamtéž*, A 4167, dopis vedoucího konzulárního oddělení velvyslanectví NDR ve Varšavě Reißiga adresovaný 3. sekci konzulárního oddělení ministerstva zahraničí NDR ze 6.4.1961, folio 125–127.

34 *Tamtéž*, folio 125.

35 *Tamtéž*, folio 126.

36 *Tamtéž*, A 4167, Aktenvermerk über eine Besprechung des Genossen Schumann mit der Vorsitzenden des Koordinierungskomitees der Allpolnischen Jugendverbände, Genossen Cebulis, am 10.4.1961, folio 124.

37 *Tamtéž*. Ve shrnující zprávě zahraničních zastupitelských úřadů NDR o turistickém styku za rok 1961 se uvádělo, že „negativní chování turistů z NDR v Krkonoších nebylo ovšem žádnou výjimkou. Během minulého roku [1961] došlo podle sdělení polské strany k dalším neslavným výstupům, neadekvátnímu chování, chuligánským výtržnostem, nezájmu o politické rozhovory s polskými občany, vzdání se od zájezdu až na 3 dny, fotografování zakázaných objektů atd. ze strany turistů KTW jak v Krkonoších, tak v Zakopaném, Vratislavi, Gdyni. Polskou stranou byly vyjmenovány příklady, kdy turisté z NDR částečně provokativním způsobem pomlouvali politické a hospodářské poměry či s nimi polemizovali.“ (BA, Reisebüro, DM 102/3317, Zusammenfassung der Berichte der Auslandsvertretungen der DDR über den Touristenverkehr 1961, 5.4.1962.)

Důvod, proč zde byl tento případ vyličen tak podrobně, spočívá v tom, že jsou v něm obzvlášť zřetelné znaky charakteristické pro téma článku. Zaprvé je to sklon občanů Německé demokratické republiky využívat turistické cesty do Polska k návštěvě „staré vlasti“. Jakkoli takové jednání bylo samo o sobě zcela pochopitelné, vzhledem k politickým okolnostem je (zadruhé) oficiální místa považovala za vysoce výbušné. To pak vysvětluje (zatřetí) přehnanou reakci státního aparátu. Specifickým rysem bylo, že se (začtvrté) turisticí funkcionáři snažili zároveň zajišťovat „normální provoz“. Politické ohledy hrály přitom ambivalentní roli: Efekt hlášení o „nápadném“ chování východních Němců v západním Polsku a o následném rozruchu mezi obyvatelstvem, respektive lokálními činiteli, byl oslabován argumentem, že „turistická výměna mezi Polskem a NDR je pro budoucnost nevyhnutelná a nutná v zájmu soustavného rozvoje vztahů mezi oběma národy. Koneckonců je to cesta k tomu, aby se obyvatelstvo navzájem poznalo, naučilo se vážit jednoho druhého a chápat jeho problémy. To vyvažuje všechny domnělé či skutečné negativní následky.“³⁸

Organizační problémy

Fakt, že spolupráce v cestovním ruchu získala vlastní politickou dynamiku, dokládají i úlevy pro zahraniční návštěvníky poskytované polskými úřady od počátku šedesátých let. Jak již o tom padla zmínka, uvažovalo se v letech 1955 a 1956 o vymezení společné turistické oblasti mezi Polskem a NDR. Lze předpokládat, že tyto úvahy vycházely ze zkušeností meziválečného období, kdy na základě takzvané turistické úmluvy fungovaly v Karpatech turistické stezky podél československo-polské hranice. V Tatrách vstoupila tato úmluva opět v platnost v roce 1956 a již tehdy se pomýšlelo na její rozšíření i na části Sudet.³⁹

38 PAAA, f. MfAA, A 1829, Haltung zum Tourismus aus der DDR und Westdeutschland, folio 231. V tomto (nedatovaném) pramenu je kupodivu citována výpověď náměstka ředitele varšavského Ústavu pro mezinárodní otázky před vedoucími vojvodskými funkcionáři PSDS. Jak bylo možné pozitivně instrumentalizovat zahraniční turismus, ukazuje rovněž skutečnost, že politické špičky NDR jej po výstavbě Berlínské zdi využívaly ve svém zájmu: „Jak bylo již vyjádřeno ve zprávě za 3. čtvrtletí, probíhal turistický ruch do Československa v roce 1961 příkladně,“ poznamenal k tomu jistý východoněmecký funkcionář. „Vynikající péče ze strany Čedoku a politická opatření, která byla pro naše turisty přijata společně KSC a Čedokem, upevňují pocit sounáležitosti mnohých občanů NDR se spřátelenou ČSSR. Toto zjištění bylo potvrzeno zejména po 13. srpnu (datum vztyčení Berlínské zdi – pozn. autora). Zlevněné zájezdy uspořádané na základě společných úmluv mezi ústředním výborem naší strany a KSC v listopadu 1961 přinesly požadované ovoce, neboť vedle rekreace přispěla přátelská setkání s českými pracujícími, která proběhla téměř při každém zájezdu, k upevnění německo-českého přátelství.“ (BA, f. Reisebüro, DM 102/3317, Zusammenfassung der Berichte der Auslandsvertretungen der DDR über den Touristenverkehr 1961, 5.4.1962.)

39 AAN, f. Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (KC PZPR), Wydział Propagandy – Sektor Kultury fizycznej, 1954–56, 1958.

Není bez zajímavosti, že regionální činitelé si již na podzim 1957 uvědomovali, „že oblast ještě není zcela připravena na přijetí zahraničních hostů“. Přesto optimisticky psali: „Nastávající turistický ruch se stane důležitým impulzem k dalšímu úsilí o rozvoj infrastruktury, zvláště když kompetence místních národních výborů se budou nadále rozšiřovat.“⁴⁰ Nakonec byla po dlouhé přípravné fázi v červnu 1961 přijata turistická úmluva mezi Československou socialistickou republikou a Polskou lidovou republikou, která se týkala části Krkonoš a oblasti okolo Kladska. Odpovědní funkcionáři přijali tento krok s radostí, ale brzy se ukázalo, že místní obyvatelstvo nebylo připraveno na praktické dopady nové situace. Během tří měsíců po zavedení úmluvy stoupl počet návštěvníků v polské části Krkonoš o třicet procent, přičemž předpokládané ubytovací kapacity ani zdaleka nepostačovaly. Jak informoval Vojvodský výbor pro tělovýchovu a turistiku ve Vratislavi, českoslovenští turisté byli proto nuceni vozit si s sebou vlastní stany.⁴¹

„Dalším problémem při tak velkém nárůstu zahraniční turistiky,“ psal v roce 1964 úředník odpovědný za řešení dané situace, „jsou rozpory místních obyvatel a zahraničních návštěvníků, jejichž důvodem je přetížení obchodní sítě a služeb, které nejsou s to uspokojit velký počet turistů. (...) K tomu ještě turistické smluvní oblasti, zejména v Československu, zahrnují regiony, které jsou v sezoně tradičně vyhledávány masami tuzemských turistů. To problémy v sektoru služeb zvyšuje.“⁴² Pokud již v roce 1958 místní obyvatelé v československém pohraničí srovnávali stále rostoucí příliv polských turistů s „mandelinkami“,⁴³ musely se problémy v zásobování po otevření hranice dále vyostřit.⁴⁴ Navíc nespokojenost zájemců o cestování

40 AP Wr, f. PWRN-KKFiT, XVI/2 Komisja Turystyki Zagranicznej 1957–1958, folio 2.

41 *Tamtéž*, XVI/59, Ocena letniego sezonu turystycznego 1961–64, Informacja turystyczna z WKKFiT W-w na dzień 27.9.61, folio 14–17.

42 *Tamtéž*, XVI/50 Informacja dot[ycząca] rozwoju ruchu turystycznego 1963–1964, Informacja dotycząca zagranicznego ruchu turystycznego w województwie wrocławskim w 1964 r., 11.11.1964, folio 221 n. Podobné problémy byly hlášeny již v roce 1962, kdy se opakovaně poukazyvalo na technické obtíže při rezervaci ubytování, a to vždy na druhé straně hranice (*tamtéž*, folio 278–281). V létě 1962 překročilo 19 540 československých turistů hranici v Krkonoších a 75 tisíc v Kladsku, české pohraniční oblasti vymezené společnou konvencí navštívilo 24 630 Poláků.

43 *Archiwum Państwowe Wrocław, Oddział w Jeleniej Górze* (dále AP JG), f. Prezydium Powiatowej Rady Narodowej (PPRN) 22, Protokoły posiedzeń Powiatowej Rady Narodowej, Protokół zwyczajnej sesji, folio 35; srv. JEŻEWSKI, T.: O czasowej stonce słów kilka. In: *Nowiny Jeleniogórskie* (4.6.1959), s. 4.

44 Ještě v roce 1968 jeden z účastníků diskuse při společném zasedání tří komisí pro turistiku ve Sklářské Porubě rozhořčeně konstatoval: „Problém turistiky ve Sklářské Porubě je politický problém, který je nutné řešit. Vinu na tom nese předsednictvo Polského turisticko-vlastivědného sdružení a nadřízené úřady. Místní úřady turistickou úmluvu ani nevymyslely, ani nepozvaly zahraniční turisty do regionu. Zde zřízená ‘Cesta přátelství’ přátelství neposiluje, ale způsobuje právě opačný efekt.“ (AP JG, f. PPRN 115, Komisja Wczasów, Uzdrowisk, Turystyki i Sportu, Protokół nr 7/68 wyjazdowego posiedzenia do Szklarskiej Poręby Komisji Wczasów,

vání k „sousedům“ vyvolával nedostatek turistických map a průvodců, jejichž příliš nízké náklady rychle zmizely z pultů obchodů.

Hlavním praktickým problémem, na nějž narážel rozvoj turismu v pohraničních oblastech, byly nedostatečné či nevyhovující ubytovací kapacity. Horské boudy po druhé světové válce díky úsilí „pionýrů turismu“ převzalo Polské turisticko-vlastivědné sdružení, několik málo hotelů a penzionů spravovala cestovní kancelář Orbis a většina turistických zařízení z předválečné doby byla majetkem Fondu rekreace pracujících, respektive jednotlivých odborových organizací a podniků.⁴⁵ Téměř žádné nové turistické objekty po válce nebyly postaveny. Ubytovací nouze se od konce padesátých let řešila pomocí opatření, že občané, kteří poskytovali soukromé ubytování ve vymezených turistických oblastech, požívali určitých daňových výhod.⁴⁶ Hostinské pokoje sice zprostředkovávalo ústředí Polského turisticko-vlastivědného sdružení v Jelení Hoře, které poskytované služby i účtovalo, nicméně neoficiální turistické návštěvy a neformální výměna byly obvyklým jevem.⁴⁷ Kromě toho byl založen Krajský podnik turistických služeb „Turistika“ (*Powiatowe Przedsiębiorstwo Usług Turystycznych „Turystyka“* – PPUT), který fungoval nejen jako zprostředkovatel, ale i jako investor v oblasti cestovního ruchu. Přestože místní funkcionáři stále znovu vykonávali tlak na příslušné regionální úřady a snažili se agitovat za právní řešení a investice, ztroskotávaly tyto pokusy v neposlední řadě

Kultury Fizycznej i Turystyki WRN odbytego w dniu 27 czerwca 1968 r. w Sali Powiatowego Ośrodka Sportu, Turystyki i Wypoczynku wspólnie z Komisją Wczasów, Uzdrawisk, Turystyki i Sportu PRN w Jeleniej Górze oraz analogiczną Komiją MRN w Szklarskiej Porębie.)

- 45 V (nedatovaném) expozé Krajského výboru PSDS v Jelení Hoře „Turistika v regionu Jelení Hora jako hospodářský problém“ se uvádí, že v roce 1964 bylo v tzv. otevřeném fondu (*baza otwarta*) k dispozici jen 6069 lůžek, z toho 3808 v soukromém vlastnictví. „Uzavřený fond“, tedy kapacita přístupná jen členům odborů apod., zahrnoval 27 134 lůžek. Počet návštěvníků v roce 1963 dosáhl 441 293 osob (číslo zahrnuje jen noclehy, bez turistů v rámci bilaterální konvence). (*AP Wr*, f. PWRN-KKFiT, XVI/37, *Plany zagospodarowania przestrzennego: Turystyka regionu jeleniogórskiego jako problem gospodarczy.*)
- 46 AAN, f. KdsT 293/25, zápisy z porady Komise sportu a turistiky ÚV PSDS ve věci rozvoje turistiky v letech 1960–1965 konané ve dnech 26.–28.10.1959, folio 37–55.
- 47 Na význam tohoto jevu, zejména od 70. let, mě upozornil Andrzej Schubert, v té době aktivní turista z Karpacze v rozhovoru z 21.8.2008. V dobovém článku uvítali autoři navýšení počtu lůžek z 3800 na 5500 v letech 1963–1965 těmito slovy: „To svědčí o tom, že nejen příslušné úřady rozpoznaly roli této doplňující, flexibilní ubytovací základny, nýbrž že i místní obyvatelstvo má zájem o tuto službu, která s sebou nese dodatečné příjmy a zaměstnanost. Bylo by vhodné poznamenat, že rozvoj podobných služeb je zvýhodněn hospodářskou a daňovou politikou. Dalo by se dokonce prohlásit, že od chvíle, kdy cestovní ruch začal místnímu obyvatelstvu přinášet přímé materiální výhody, není už turistika částí místní společnosti považována za narušení normálního života, které vyvolává zásobovací obtíže, růst cen a dopravní problémy.“ (BIALIKIEWICZ, Stanisław – KONOPKA, Olga – MICHALSKA, Genowefa – WIELEBIŃSKA, Danuta: O niektórych aspektach turystyki w regionie jeleniogórskim. In: *Rocznik Jeleniogórski*, č. 4. Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1966, s. 43–59, zde s. 55 n.)

na „manažerské filozofii“ socialistického státu. Tento přístup příznačně ilustruje výrok prvního tajemníka Vojvodského výboru PSDS ve Vratislavi z konce roku 1964 v jedné diskusi o rozvoji turistiky v Dolním Slezsku: „Následující pětiletka bude plánem průmyslu, ne hotelů.“⁴⁸

Mezinárodní aspekty turistického ruchu

S ohledem na vylíčenou nelehkou situaci se nelze ubránit dojmu, že když se v roce 1963 prosadila další liberalizace podmínek pro příjezd turistů, opět převážila politická motivace. Na základě ustanovení, jež vstoupilo v platnost 1. ledna 1963, se organizovaným autobusovým zájezdům a individuálním motorizovaným turistům z Německé demokratické republiky a Československa otevřela možnost cestovat na víkend či o státních svátcích do Polska, a to do Vratislavského a Krakovského vojvodství nebo do oblasti okolo Štětína. K překročení hranice z NDR sloužil přechod ve Zhořelci (Görlitz/Zgorzelec), otevřený v roce 1958, při cestách k Baltskému moři byl používán přechod Pomellen.⁴⁹ Oficiální místa v NDR však zprvu upustila od propagace tohoto kroku ve východoněmeckém tisku, mimo jiné i z toho důvodu, že v daném okamžiku nebyly mezi oficiálními turistickými kanceláři obou zemí vyřešeny veškeré finanční otázky. Je zajímavé, že zanedlouho se východoněmečtí čtenáři začali obracet na své místní noviny s dotazem, v čem že nové ustanovení spočívá, a odvolávali se přitom na informace ze západoněmeckých novin a polských médií!⁵⁰

Zmíněné opatření mělo za následek okamžitý a podstatný vzestup počtu československých a východoněmeckých turistů v Polsku. I když v oficiálních statistikách byly různé typy turistických cest (malý pohraniční styk, víkendové a krátkodobé cesty) často zaměňovány anebo sumarizovány, můžeme přesto věřit zprávě Komise tělovýchovy a turistiky Vojvodského národního výboru ve Vratislavi z roku 1964, v níž se psalo o sto dvaceti tisících příjezdů z Československa a pětaticeti tisících z NDR.⁵¹ Jednodenní, respektive víkendové cesty z NDR, které byly takto umožně-

48 *AP Wr*, f. KW PZPR, 74/IV/113 Protokoły posiedzień Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Wrocławiu, protokol č. 24 z 24.11.1964, folio 51–65.

49 *AAN*, f. KdsT 26/135, Materiały opisowe i dane statystyczne dot[yczące] ruchu turystycznego w latach 1963.

50 *PAAA*, f. MfAA, A 1829, folio 132–140. Obzvláště zajímavý je dopis občanů Gerta Kreusela redakci *Sächsische Zeitung* a Jürgena Fuchse adresovaný časopisu *Wissen und Leben*. Druhý z nich se odvolává na příklad Nizozemí a SRN, jakož i na stavbu Berlínské zdi: „Před 13. srpnem 1961 jsem měl ještě jedno vysvětlení, proč naše vláda nezavedla tuto možnost pro turistický ruch, ale nyní při uzavřených hranicích s kapitalismem tomu už nemohu rozumět.“ (*Tamtéž*, folio 135.)

51 *AP Wr*, f. PWRN-KKFiT, XVI/50, Informacja dot[ycząca] rozwoju ruchu turystycznego 1963–1964, Informacja dotycząca zagranicznego ruchu turystycznego w województwie wrocławskim w 1964 r., 11.11.1964. Turistická kancelář Orbis uváděla 38 975 přenocování turistů

ny, měly za cíl především Krkonoše, a to nejen z praktických důvodů. Zcela v souladu s tím představitel Cestovní kanceláře NDR v listopadu 1969 uvedl, že ze 75 714 východoněmeckých turistů, kteří v letní sezoně toho roku navštívili Polsko (5221 organizovaných rekreatantů, 64 772 krátkodobých a 5721 návštěvníků v rámci malého pohraničního styku) jich přibližně padesát tisíc zamířilo právě do Krkonoš.⁵²

O rok později stálý zástupce Cestovní kanceláře NDR v Karpaczi Werner Neumann referoval o výsledcích právě uplynulé letní turistické sezony: „Do října 1970 včetně přicestovalo do PLR v rámci organizované turistiky 4491 turistů z NDR. Z tohoto počtu směřovalo přibližně 35–40 procent do Krkonoš. Denně se tam zdržovalo cca 130 až 180 turistů. V období do 1.9.1970 navštívilo polské Krkonoše v rámci malého pohraničního styku 27 768 osob z NDR. Čísla za září včetně října 1970 nejsou ještě k dispozici, dají se jen odhadnout. Přibude kolem 5–6000 turistů. Přes víkend se v Krkonoších zdržovalo přibližně 1000 až 3000 turistů v rámci krátkodobých návštěv, v polovině týdne klesaly tyto počty na 150 až 300 osob. K tomu nutno připočítat 1000 až 2000 osob, které se denně v Krkonoších zdržují soukromě.“⁵³

Je však třeba poukázat na to, že české Krkonoše se u východních Němců těšily podstatně větší oblibě než polská část hor, a to nejen díky lépe rozvinuté spolupráci v turistickém ruchu mezi Československem a Německou demokratickou republikou.⁵⁴ Ilustruje to například srovnání za rok 1967, kdy do Československa přicestovalo z NDR 20 828 návštěvníků v rámci organizované turistiky, 47 965 v rámci krátkodobých výjezdů, 259 948 v rámci malého pohraničního styku a konečně 93 098 takzvaných lodních turistů, kteří připluli do ČSSR po Labi. Do Polska ve stejném období přijelo z NDR v rámci organizované turistiky 15 429 osob, na krátkodobou návštěvu 49 033 osob a s propustkou (do smluvní turistické oblasti kolem Žitavy) 7123 osob.⁵⁵ Východní Němci tehdy tvořili přibližně třetinu veškerých turistů ze socialistických zemí v Československu. A tento trend trval i v dalších letech.

z ČSSR, resp. 11 524 z NDR; pravděpodobně přitom nebyla zohledněna podstatná oblast turistické konvence v Tatrách (AAN, f. PBP „Orbis“, 7/17, Dział Ekonomiczny, Analizy ekonomiczne za 1960–1964).

52 BA, f. Reisebüro, DM 102/594, Berichte Auslandsvertretungen 1969–1970, Abschlußbericht über die Sommertouristik 1969 des Reisebüros der DDR in die VR-Polen/passiver Tourismus, 9.11.1969.

53 *Tamtéž*, Abschlußbericht über die Sommersaison 1970 des Reisebüros der DDR in die VR Polen – Riesengebirge, 23.11.1970.

54 Popularizující znázornění vývoje cestovního ruchu uvádí, že 70 procent všech soukromých cest východních Němců vedlo do Československa (*Urlaub, Klappfix, Ferienscheck: Reisen in der DDR*. Berlin, Eulenspiegel 2003, s. 23).

55 BA, f. Reisebüro, DM 102/3312, Analysen und Berichte über die Entwicklung des Auslandstourismus der DDR mit den sozialistischen Ländern, 1966–1969, Statistische Übersicht 1967 über ausländische Bürger, die die DDR besuchten und vom Reisebüro betreut wurden, und DDR-Bürger, die mit dem Reisebüro in Ausland gereist sind.

Po invazi v srpnu 1968 – zřejmě díky oboustrannému zájmu – byl turistický ruch mezi Německou demokratickou republikou a Československem relativně brzy obnoven, na konci října 1968 i pro skupinové zájezdy.⁵⁶ Vycházíme-li například z „plánu valut pro krátkodobé cesty do zahraničí“ Cestovní kanceláře NDR z prosince 1971, vyjíždělo v té době do Československa takřka pětinasobné množství občanů NDR než do Polska.⁵⁷

Odpovědní činovníci jak v Berlíně, tak ve Varšavě znali příčiny větší popularity Československa u východoněmeckých turistů: o mnoho lepší infrastruktura a vyšší kvalita služeb. Prozrazuje to například měsíční zpráva Cestovní kanceláře NDR za únor 1966: „Mnozí naši turisté v PLR strávili v uplynulých letech svou dovolenou v ČSSR. Částečně se hněvají na cestovní kancelář, protože jim vyměnila levné zájezdy do ČSSR za drahé do PLR. Mimoto tito zákazníci soustavně porovnávají poměry v PLR s poměry v ČSSR, např. ubytování, stravu, chybějící výčepy v penzionech, ceny, politické a ekonomické poměry, kontakty s lidmi atd.“⁵⁸ Rezervovaněji referoval v listopadu téhož roku zmíněný Werner Neumann, „že valná většina našich zákazníků je s ubytováním [v polských střediscích] spokojena. Zde je přitom nutné vycházet z konkrétních podmínek země, tedy Polské lidové republiky, a ne z komfortních hotelů v ČSSR.“⁵⁹

Cesta polsko-československého přátelství na pohlednici z roku 1965

56 *Tamtéž*, Konzeption des Reisebüros der DDR über die Wiederaufnahme des Touristenverkehrs aus der, mit der und durch die CSSR, 14.10.1968.

57 *Tamtéž*, DM 102/430, Auslandskurzfahrten 1971.

58 *Tamtéž*, DM 102/228, [Berichte zu Polen 1966], Monatsbericht Februar 1966, 5.3.1966.

59 *Tamtéž*, DM 102/227, VR Polen ständiger Vertreter 1966, Abschlußbericht über die Sommersaison in der VR Polen, 28.11.1966. Polští funkcionáři na Československo pohlíželi závistivě,

Tichá konkurence mezi jednotlivými destinacemi je možná méně zajímavá než mezinárodní stránka problému. Nejenže občané NDR byli výborně informováni o standardech v turistických střediscích socialistických zemí (ostatně často sem opakovaně jezdili), navíc neváhali požadovat, respektive reklamovat očekávané služby. To je docela pozoruhodným rysem dějin turistiky ve východním bloku, neboť je z něj patrné, že obyvatelé socialistických zemí dokázali v určité míře hájit svá „konzumní“ práva. Napomohly tomu ovšem širší historické souvislosti. Brzy po druhé světové válce středoevropské země, které se vydaly socialistickou cestou vývoje, sice převzaly ze Sovětského svazu ideologické a organizační rámce, nicméně už od poloviny padesátých let v procesu destalinizace pronikaly do některých oblastí jejich života prvky tržního uvažování, což platilo zejména pro zahraniční cestovní ruch. Obzvláště ve východním Německu a Československu navíc přežívaly – socialismus sem, socialismus tam – předválečné vzory organizace volného času, mimo jiné „maloměstšácký“ charakter turismu.

V případě Krkonoš fungovala díky příhraniční poloze i více či méně přímá možnost porovnání nabídky. S přijetím Úmluvy o pohraničním turistickém ruchu mezi Polskem a Československem a zřízením Cesty polsko-československého přátelství (mnozí ji posměšně nazývali *Freundschaft-weg!*)⁶⁰ dostali i zahraniční turisté možnost putovat podél československo-polské státní hranice. Trasu sice výslovně nesměli užívat občané třetích států, NDR nevyjímaje, v praxi se však zákaz kvůli velkému počtu turistů nedařilo zcela prosadit. Není tedy divu, že lze často najít zprávy o výměnném obchodu či šmelině stejně jako o nelegálních setkáních, především na vrcholu Sněžky.⁶¹ Právě zde, podobně jako například v Praze, Karlových Varech a na dalších místech, se pravidelně setkávaly německé rodiny ze Západu i Východu, ale také z Polska a Československa.⁶² Bezpečnostní služby obou zemí

a to ještě více s ohledem na jeho oblíbenost u západoevropských turistů. Tak byl jižní soused výslovně uveden jako následovánímhodný příklad, když v roce 1966 polské orgány opět zvažovaly vybudování turistické infrastruktury ve Vratislavi (*AP Wr*, f. PWRN-KKFiT, XVI/40, Plan zagospodarowania turystycznego 1966–1970).

60 Česky „Přátelství-pryč!“; hříčka se opírá o záměnu významů slov *Weg* (cesta) a *weg* (pryč) (pozn. překladatele).

61 Velitel polské pohraniční posádky ve Sklářské Porubě Zdzisław Drobniak v listopadu 1970 referoval: „Dalším problémem, se kterým se při ochraně státní hranice v Krkonoších setkáváme, je zajištění vrcholu Sněžky. Přes Sněžku probíhá turistická stezka ‘Cesta přátelství’, kterou mohou využívat občané PLR a ČSSR. Na vrcholu se staví nová polská bouda, proto si polští turisté nemohou nikde odpočinout a chodí ilegálně do české chaty, která stojí přímo na hranici. V této chatě mění občané obou států ve velkém rozsahu menší předměty a často jsou domluveny i schůzky či větší výměnné obchody. Nežádka dochází na tomto místě k setkáním a informační výměně mezi polskými občany a turisty ze SRN či NDR.“ (*AP JG*, f. PPRN, Protokoły posiedzeń Prezydium Powiatowej Rady Narodowej, 1970, sv. 39, VIII/70, protokol ze zasedání 5.11.1970, folio 156–159.)

62 *Instytut Pamięci Narodowej Wrocław*, 032/647, sv. 2, Doniesienie tw Alfa dot[yczące] zachowania się turystów z NRD na terenie Karpacza, 13.7.1964, folio 32–36.

o tom dobře věděly, ale efektivní dohled nemohly zajistit, již kvůli rozsahu cizineckého ruchu. Pro úřední místa v NDR měly Krkonoše jako turistická destinace jednu důležitou výhodu: zatímco prázdninových cest do jiných zemí využívali východní Němci často k útěku na Západ, mohlo Polsko, jež sousedilo výlučně se státy východního bloku, sloužit pouze jako tranzitní země.⁶³

Závěrem

Specifickým faktorem ovlivňujícím cestování občanů Německé demokratické republiky do Polska bylo německé osídlení některých turistických oblastí před druhou světovou válkou. Příslušné orgány obou socialistických států je ve svém přístupu přirozeně politicky zohledňovaly. Krkonoše současně patřily k nemnohým příhraničním, či dokonce přeshraničním turistickým oblastem v celém východním bloku. S přihlédnutím k daným specifickým však lze na základě této případové studie pojmenovat určité charakteristické rysy, které podle mého soudu byly relevantní pro historii zahraniční turistiky za socialismu. Především k nim patří diskrepance mezi politickými záměry (výhrady vůči některým turistickým skupinám a sociálnímu složení rekreatantů) a touhou po devizových příjmech, kompetenční chaos mezi různými úrovněmi správy a jejími složkami, ideologicky podmíněný nedostatek prostředků k vybudování potřebné infrastruktury a z toho vyplývající nedostatky, řešené *ad hoc* či cestou povolení nestátních iniciativ.

Politický cíl využít přítomnosti turistů z NDR k formování obrazu „dobrého Němce“ se nicméně nepodařilo naplnit. Místní obyvatelstvo často nerozlišovalo mezi Němci západními a východními, či dokonce přímo projevovalo sympatie ke Spolkové republice.⁶⁴ Zůstává nezodpovězenou otázkou, nakolik lze tuto skutečnost připisovat „provokativnímu chování“ turistů z NDR. Faktem nicméně je, že tabuizovaného chování, jako bylo fotografování zpustlých objektů či používání německých místních jmen, se dopouštěli poměrně často.⁶⁵ Opakované zprávy o organizačních lapech a politických incidentech svědčí o tom, že ani východoněmec-

63 Viz TANTZSCHER, Monika: *Die verlängerte Mauer: Die Zusammenarbeit der Sicherheitsdienste der Warschauer-Pakt-Staaten bei der Verhinderung von „Republikflucht“*. (Analysen und Berichte, č. 1.) Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik 1998.

64 „Jak lze vyčíst z cestovních zpráv, staví se část polského obyvatelstva k politickým problémům často velmi negativně. (...) Občas se zřetelně ukazuje, že lidé více sympatizují se západním Německem než s NDR. Obzvláště se tento postoj objevuje u některých tlumočnicků cestovní kanceláře 'Orbis', kteří se podle našich informací střídavě starají o skupiny ze západního Německa a NDR. Objevují se negativní výroky o hodnotě naší měny oproti 'západní marce', o organizačních principech naší strany apod.“ (BA, f. Reisebüro, DM 102/3317, Statistik und Einschätzung, II. Quartal 1962.)

65 Viz např. *tamtéž*, DM 102/594, Berichte Auslandsvertretungen 1969–1970, Monatsbericht August 1970 (VR-Polen)“, 5.9.1970.

kým oficiálním místům, ani polským funkcionářům se nedařilo podobné problémy zcela odstranit. Východoněmečtí občané se snažili využívat zahraniční turistiku k naplnění svých vlastních cílů, zatímco polské místní obyvatelstvo si po překonání počátečních psychologických a organizačních bariér vypracovalo participační strategie a vytvářelo si určitý volný prostor k realizaci zase svých zájmů, v první řadě v ekonomické šedé zóně. V tomto smyslu byl krkonošský region strukturálně i mentálně připraven na otevření takzvané hranice přátelství v roce 1972, což přišlo vhod i turistům ze Západu.

Z němčiny přeložil Jakub Kučera

Komárom/Komárno

*Cezhraničné vzťahy v dvoch stredoeurópskych sesterských mestách (1960–1985)**

Stefano Bottoni

Komárom v Maďarsku a Komárno na Slovensku¹ sú „sesterskými mestami“ na dvoch brehoch Dunaja.² V tejto štúdií skúmam, ako fungovali formálne a neformál-

* Štúdia vznikla za podpory štipendijného programu Bolyai János Maďarskej akadémie vied a Volkswagen Stiftung. V pozmenenom znení vyšla pod názvom „Komárom/Komárno: Offizielle und inoffizielle Beziehungen in einer ungarisch-slowakischen Zwillingstadt (1960–1985)“ v zborníku: BORODZIEJ, Włodzimierz – KOCHANOWSKI, Jerzy – PUTTKAMER, Joachim von (ed.): „Schleichwege“: *Inoffizielle Begegnungen sozialistischer Staatsbürger zwischen 1956 und 1989*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2010, s. 67–90. Štúdia vyšla aj maďarsky pod názvom „Hivatalos és informális kapcsolatok egy közep-európai ikervárosban (1960–1985)“ v časopise *Regio: Kisebbség, Politika, Társadalom* (Regio: Menšiny, politika, spoločnosť), roč. 19, č. 3 (2008), s. 27–47.

- 1 Pomenovanie oboch miest je dodnes zdrojom napätia. Pred rokom 1919 malo legálnu právomoc mesta len Komárno ležiace na severnom brehu Dunaja, obec Szőny na južnej strane sa začala výraznejšie rozvíjať až v období rakúsko-uhorského dualizmu. Po prvej svetovej vojne bolo historické Komárom pripojené k Československu a nadobudlo pomenovanie Komárno. Maďarské úrady prekrstili Újiszőny najprv na Komárom-Újváros (Komárom-Nové mesto), neskôr v roku 1924 na Komárom. Československé Komárno začali označovať názvom Révkomárom, s čím sa nedokázali zmieriť tamojší obyvatelia, podľa ktorých toto pomenovanie mohlo naznačovať nadradenosť maďarského Komáromu. Spoločenské vedy preferujú „neutrálnejšie“ pomenovanie Severné Komárom/Južné Komárom, zatiaľ čo obyvateľstvo pomenúva sesterské mesto jednoducho pojmom „túl-Komárom“. V tejto štúdií používam dnešné oficiálne pomenovanie oboch miest.
- 2 Medzinárodná odborná literatúra pomenúva sídla rozdelené hranicou v dôsledku historických udalostí pojmom *twin towns*, *double towns*, *divided towns*, *border towns* alebo *neighbouring*

ne vzťahy v každodennom živote ich obyvateľov v čase socializmu, konkrétne v rokoch 1960 až 1985. V duchu európskej integrácie sledovalo v posledných rokoch viacero hospodárskych a inštitucionálnych výskumov paralelný vývoj pohraničných sesterských miest, ako aj priebeh inštitucionalizácie obojstranných hospodárskych a politických vzťahov. Okrem iných Helga Schultzová a jej kolegyně načrtli premenu systému vzťahov štyridsiatich ôsmich takýchto sesterských sídel – medzi nimi sú i Komárno a Komárom, Štúrovo a Esztergom (Ostrihom), Seňa a Hidasnémeti, Lendava a Rédics, Terezín a Barcs.³ Pozornosť vedeckých prác sa však zameriavala hlavne na možnosti medzinárodnej spolupráce vyplývajúce z geopolitickej situácie po roku 1989, napríklad na vytváranie euroregiónov a budovanie kultúrnych vzťahov.⁴ O Komárne/Komárome vznikli zväčša historické práce z oblasti osvety a mestských dejín,⁵ respektíve hospodárstva a spoločnosti.⁶

towns. O pojme pohraničnosti, o systéme vzťahov európskych pohraničných oblastí, o formovaní lokálnej a národnej identity viď medzinárodný výskum vedený Ulrike H. Meinhofovou (bibliografia a informácie sú k dispozícii na webovej stránke <http://www.borderidentities.com>).

- 3 SCHULTZ, Helga – STOKŁOSA, Katarzyna– JAJEŚNIAK-QUAST, Dagmara: *Twin towns on the borders as laboratories of European integration*. (Frankfurter Institut für Transformationsstudien, Discussion paper č. 4.) Frankfurt/M., Institut für Transformationsstudien 2002. O zmenách nemecko-poľského pohraničného poriadku a o vzťahoch rozdelených miest pozri SCHULTZ, Helga (ed.): *Grenzen im Ostblock and ihre Überwindung*. Berlin, Arno Spitz 2001.
- 4 ÉGER, György: *Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-Közép-Európában* [Regionalizmus, hranice a menšiny vo východnej časti strednej Európy]. Budapest, Osiris 2000; v maďarsko-slovenských súvislostiach viď HIDEGH, Anna Laura – MIKLÓS, Anna Erzsébet: *Euroregiókról szlovák-magyar kitekintéssel* [O euroregiónoch pohľadom Slovákov a Maďarov]. In: *Fórum Társadalomtudományi Szemle* [Fórum – Spoločensko-historická revue], roč. 8, č. 2 (2006), s. 3–26. Svetlou výnimkou je nasledujúca mikrosociologická analýza o Ostrihome a Štúrove/Párkány: VÁRI, András: *Határkerülés: A vállalkozók szomszéd országhoz fűződő gazdasági kapcsolatai az esztergom-párkányi kistérségben* [Hospodárske kontakty podnikateľov so susednou krajinou v komáromsko-ostrihomskom mikroregióne]. In: *Regio*, roč. 13, č. 2 (2002), s. 51–83.
- 5 História Komáromu v oblasti štátnej správy a osvety sa zaoberali okrem iných nasledujúce štúdie: MÁCZA, Mihály: *Komárom: Történelmi séták a városban* [Komárom: Historické potulky mestom]. Pozsony, Madách 1992; KECSKÉS, László: *Komárom, az erődök városa* [Komárom – mesto pevností]. Budapest, Zrínyi Kiadó 1984; SZÉNÁSSY, Zoltán: *Rév-Komárom*. Komárom, KT Kiadó 1998.
- 6 KOVÁCS, Éva: A „házassági piac“ alakulása Komáromban (1900–1940) [Formovanie „obchodovania s manželstvom“ v Komárome (1900–1940)]. In: HORVÁTH, Zsolt K. – LUGOSI, András – SOHAJDA, Ferenc (ed.): *Léptékváltó társadalomtörténet* [História meniacich sa spoločenských vzťahov]. Budapest, Hermész Kör – Osiris 2003, s. 366–394; KOVÁCS, Éva: *Határváltó diskurzusok: Komárom, 1918–22, 1938* [Výmena názorov na medzníky v dejinách Komáromu v rokoch 1918–1922, 1938]. In: BÁRDI, Nándor (ed.): *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában* [Konflikty a ich riešenie v strednej Európe]. Budapest, Teleki László Alapítvány 2000, s. 181–212; GOMBKÖTŐ, Gábor: *A Komáromi Lenárugyár története 1904–1979* [História továrne na výrobu ľanovej priadze v Komárome v rokoch 1904–1979]. Komárom, Komárom m. Lapk. Váll. 1979; SIKOS, Tamás T.– TINER, Tibor: *Egy város – két ország: Komárom-Komárno* [Jedno mesto v dvoch štátoch: Komárom-Komárno]. Komárom, Selye János Kutatóintézete 2007.

Môj výskum v oblasti histórie vzájomných vzťahov spája humánny zemepis a *histoire croisée*. Mikroanalytický prístup motivovala predovšetkým tá skutočnosť, že makroanalytický, „inštitucionálny“ výskum pohraničných oblastí veľa rás zanedbával historické skúsenosti. Z perspektívy Komáromu hľadám odpoveď na otázku, ako vplývala maďarská podoba socializmu na skutočnosť, že v susednom meste tvoria väčšinu obyvateľov občania maďarskej národnosti s maďarským materinským jazykom, respektíve na to, ako túto skutočnosť vnímali tamojší obyvatelia v každodennom živote.

V štúdiu sa sústreďujem na reguláciu pohraničného poriadku v období Kádárovho režimu, približujem s tým súvisiace kultúrne dohody, ako aj kooperáciu v hospodárskej oblasti a vo využití pracovných síl, prostredníctvom ktorých sa maďarské úrady usilovali o zmiernenie tiesnivo deliacej štátnej hranice. V prípade Komáromu negatívne ovplyvňovala vzájomné vzťahy oboch komunít oficiálne tabuizovaná, ale v pozadí tlejúca maďarsko-slovenská otázka: početná maďarská menšina na Slovensku nemohla zohrávať funkciu spojovacieho článku, nakoľko sa na udržiavanie intenzívnejších vzťahov s materskou krajinou pozerali oficiálne orgány v oboch štátoch s nedôverou a dopyt po takýchto vzťahoch spĺňali len s neochotou a zriedkakedy. Snaha o udržiavanie vzťahov medzi oficiálne uznávaným Komáromom a slovenským Komárnom bola len nasilu a zostala bezvýsledná. Medzi Komáromom a Komárnom totiž tvoril Dunaj dvojitú – prírodnú a od roku 1919 aj politickú – demarkačnú čiaru ako medzi dvoma štátmi, tak aj medzi oboma mestami a navzájom sa stále väčšmi vzdalujúcimi životmi ich obyvateľov (hoci boli ešte vždy silno vzájomne prepojené tisíckami vzťahov). Od šesťdesiatych rokov 20. storočia profitovala aj maďarská menšina na Slovensku z možnosti prekročenia hraníc, ale zároveň svojou účasťou na verejnom živote, ako aj zaujatím miesta v boji za ľudské práva chtiac-nechtiac škodila „bratským“ vzťahom ideálneho spoločenstva socialistických štátov.

Sesterské mestá a uzavreté hranice

Do konca prvej svetovej vojny bolo Komárom jedným mestom. Vytýčením nových hraníc ho pripojili k Československej republike, v ktorej dostalo pomenovanie Komárno. Rozvojom obce Újiszőny na druhom brehu Dunaja sa paralelne vytvorili dve vzájomne sa asymetricky vyvíjajúce mestá. „Nové“ Komárom zostalo v medzivojnovom období typickým utečeneckým mestom s nízkym počtom pôvodného obyvateľstva.⁷ Napriek tomu, že Maďarsko a malodohodové Československo mali napäté

7 Pozri práce Évy Kovácsovej citované v minulej poznámke. O vplyve versailleského mieru na sídla nachádzajúce sa v maďarsko-slovenskej pohraničnej oblasti viď PÁSZTOR, Cecília – TYEKVICSKA, Árpád (ed.): *...Ahol a határ elválnasz: Trianon és következményei a Kárpát-medencében* [...kde hranica rozdeľuje: Trianon a jeho dôsledky v Karpatskej kotline]. Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat – Várpalota 2002, s. 129–315.

Mestský znak Komárna

diplomatické vzťahy, regulácia prekročenia hraníc bola omnoho jednoduchšia a uvoľnenejšia než kedykoľvek v rokoch 1945 až 1989.⁸

Počas druhej svetovej vojny a po nej sa etnické zloženie obyvateľstva oboch miest zásadne zmenilo. Spolu s prvou viedenskou arbitrážou – opätovným pripojením častí Slovenska vrátane Komárna k Maďarsku – bola dočasne zrušená hranica medzi oboma štátmi. Zároveň však bolo v rokoch 1938 a 1939 nútených približne päťtisíc Čechov a Slovákov opustiť Komárno. Neskôr v roku 1944 deportovali maďarské úrady okolo dvatisíc židov z mesta ležiaceho ešte stále v rámci maďarských hraníc.

Po druhej svetovej vojne v zmysle parížskej mierovej zmluvy rozdeľovala obe mestá opäť hranica. Už v dôsledku dekrétov prezidenta Československej republiky Edvarda Beneša vyhlásených v roku 1945 vystaňovali časť komárňanského obyvateľstva maďarskej národnosti z Československa do Maďarska, iných poslali na nútené práce do Čiech a na Moravu.⁹ Z celého komárňanského okresu vysídlili viac ako šesťtisíc osôb, na ich miesto sa na československé územie prisťahoval rovnaký počet Slovákov z Maďarska.¹⁰ Československá vláda viedla do roku 1948 diskriminujúcu menšinovú politiku: v Komárne zatvorili maďarské školy, vzdelávacie a kultúrne inštitúcie, zvalili sochy a odstránili pamätné tabule súvisiace s Maďarmi.¹¹

Vysídlencom z Československa maďarské úrady nenasmerevali do najbližších usadlostí, t.j. do Komáromu, ale na miesto Švábov vysídlených do Nemecka, do juhozápadných stolíc (Tolna a Baranya), a ani neskôr nedostali povolenie na návrat do maďarsko-československého pohraničného pásma.¹² Napriek tomu, hlavne po

-
- 8 BENCSEK, Péter: *A magyar úti okmányok története 1867–1945* [História maďarských cestovných dokladov]. Budapest, Tipico Design 2003, s. 62 n.
- 9 O vysťahovaleckej otázke viď BALOGH, Béni L.: Felvidéki menekültek Komárom – Esztergom vármegyében (1946–1947) [Hornouhorskí (slovenskí) utečenci v Komáromsko-ostrihomskej župe (1946–1947)]. In: *Limes*, roč. 7, č. 4 (1994), s. 5–17.
- 10 VADKERTY, Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig: Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről* [Od vysídlenia po reslovakizáciu: Trilógia o histórii Maďarov v Československu v rokoch 1945–1948]. Pozsony, Kalligram 2001, s. 307.
- 11 Po páde komunizmu prebiehal symbolický boj o „znárodnenie“ komárňanského hlavného námestia (porovnaj MANNOVÁ, Elena: Nemzeti hősofktól az Európa térig: A kollektív emlékezet jelenetei Komáromban, a szlovák-magyar határon [Od národných hrdinov po euroregión: Podoby kolektívnych spomienok v Komárome, na slovensko-maďarskej hranici]). In: *Regio*, roč. 13, č. 3 (2002), s. 26–45.
- 12 Do roku 1960 vzrástol počet obyvateľov Komáromu vďaka prirodzenému prírastku, v rokoch 1960–1965 sa do mesta prisťahovalo približne tisíc obyvateľov, sčasti z okolitých obcí (hlavne Szőny), sčasti z regiónu južného Zadunajska. (SULYOK, Jenő: A Fejér és Komárom megyei

druhej vlne združštevňovania v rokoch 1959 a 1960, stále viac vysídlelcov vnikalo do mesta.¹³ Slovenskí utečenci po návrate z vyhnanstva v južnom Zadunajsku žili v Komárome v postavení „strpených“. Napriek svojmu odbornému vzdelaniu sa v dôsledku spoločenského pôvodu a bývalej politickej príslušnosti dostávali až do konca šesťdesiatych rokov k pracovným miestam nižšej prestíže, nemohli sa zúčastňovať verejného života, mnohí boli pod policajným dozorom a úrady im nevydali ani cestovný pas.¹⁴

Prítomnosť presídlelcov z Československa dostávala maďarské úrady do rozpakov, nakoľko tí sa chceli dostať bližšie k svojmu rodnému mestu, ku svojim rodinným príslušníkom a priateľom, čo však nebolo v súlade s logikou studenej vojny.¹⁵ Nepriechodnosť hraníc – len do roku 1947 fungoval regulovaný priechod, potom v roku 1948 zaviedli i vízovú povinnosť – takmer úplne znemožňovala styk obyvateľstva oboch miest.¹⁶ Aby sa vyhli prísnyh kontrolám, rozdelené rodiny sa so značným rizikom stretávali v zime po zotmení na zamrznutom Dunaji (ak práve zamrzol) alebo si vzájomne odkazovali z opačných brehov Dunaja, čiže si „prekrikovali“ navzájom. Tí (predovšetkým komunistickí funkcionári), ktorí sa dostali na druhú stranu hranice v rámci služobných ciest, dbali na to, aby neporušili prísne hospodárenie devízami alebo neprekročili vymedzenú trojdňovú dobu pobytu.¹⁷

városok fejlettsége a főbb komplex mutatók alapján [Hospodársky rozvoj miest vo Fejérskej a Komáromskej župe podľa dôležitejších komplexných ukazovateľov]. In: *Területi Szemle* [Regionálna revue], č. 1 (1968), s. 78.)

13 Za informácie patrí vďaka Anne Kürthy, archivárke v Komárome.

14 Pozri dokumenty Štátnej bezpečnosti vzťahujúce sa na niektorých vysídlených obyvateľov niekdajšieho Komáromu, predovšetkým na historika regiónu László Kecskés a jeho okruh priateľov. (*Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára* [Historický archív Štátnej bezpečnosti], Komárom (ďalej *ÁBTL*), 3.1.2, M-33858, hlásenie tajného agenta „Istvána Marosiho“; *tamže*, 3.1.5, O-20014/1, Spis László Kecskés; *tamže*, 3.1.2, M-41514, hlásenie povereného tajného agenta „Andrása Mátaio“.

15 Úpravu zásad uplatňovaných v Sovietskom zväze pri ochrane štátnych hraníc analyzuje monografia: CHANDLER, Andrea: *Institutions of Isolation: Border Controls in the Soviet Union and its Successor State, 1917–1993*. London – Buffalo, Montreal & Kingston 1998. Dôležité informácie o maďarskej pohraničnej strážii v 50. a 60. rokoch obsahuje práca: ZSIGA, Tibor: *A „vasfűggöny” és kora* [„Železná opona“ a jej doba...]. Budapest, Hans Seidel Alapítvány 1999, s. 42–69.

16 V roku 1951 bolo registrovaných asi štyritisíc, v roku 1958 viac ako päťdesiat tisíc prekročenie hraníc na československo-maďarskej hranici. Pozri BENCSEK, Péter – NAGY, György: *A magyar úti okmányok története 1945–1989* [História maďarských cestovných dokladov 1945–1989]. Budapest, Tipico Design 2005, s. 237 n.

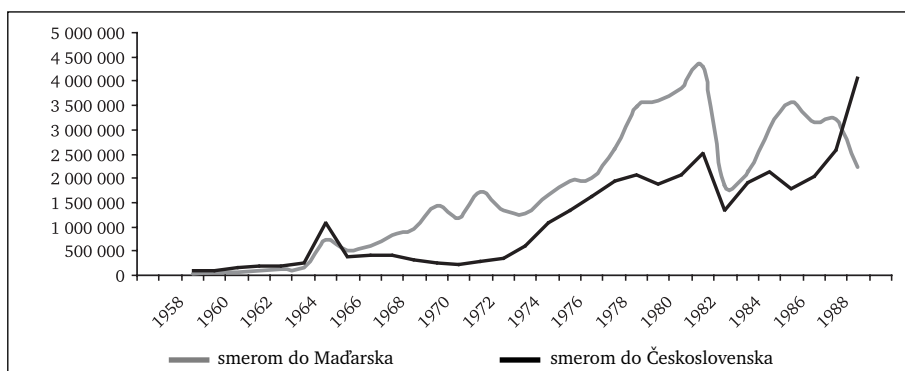
17 V 50. rokoch vybavovala povolenie služobných ciest Štátna bezpečnosť a župné výbory (obdoba krajských národných výborov). *Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára* [Archív župnej samosprávy Komárno-Ostrihom], Komárom (ďalej *KEMÖL*), XXXV/38, fond (f.) MDP városi bizottsága Komárom 1948–1956 [Mestský výbor MSP 1945–1956], Komárom 1948–1956, 2. czomag (cz. – kartón), 12 és 15őe (archívna jednotka 12 a 15). MSP – Maďarská strana pracujúcich (*Magyar Doldozók Pártja*).

Neustály nedostatok rôzneho tovaru na oboch stranách Dunaja motivoval obyvateľov k tomu, aby sa pokúšali zabezpečiť si ho aj postrannými cestami vrátane pašovania od „susedov“. Tí, čo prekračovali hranicu pešo či na bicykli, sa síce nepovážili pašovať zakázaný tovar, no v komárňanskom prístave na to bol dostatok príležitostí, keď s tunajšími úradníkmi obchodovali posádky lodí mieriacich z Rakúska do Juhoslávie a Bulharska.¹⁸

Otváranie hraníc: nové možnosti a problémy v šesťdesiatych rokoch

Začiatkom šesťdesiatych rokov v dôsledku uvoľňovania napätia medzi Východom a Západom sa postupne prelamovala dovtedajšia izolácia väčšiny socialistických krajín vrátane Maďarska a citelne sa zlepšilo aj medzinárodné renomé režimu Jánoša Kádára. V čase „konzumného socializmu“ vzrástol význam Komáromu v oblasti cestovného ruchu natolko, že sa toto mesto stalo najfrekventovanejším hraničným priechodom na československo-maďarskej hranici; a čo je ešte dôležitejšie, do ukončenia diaľnice medzi Viedňou a Budapešťou práve cez Komárom prechádzala medzinárodná asfaltová cesta M1, predstavujúca najsilnejší ťah cestovného ruchu z Maďarska na Západ.¹⁹ Niekdajšie utečenecké mesto sa rozvinulo do podoby príjemného a zároveň bezpečného centra pre turistov, hostí a návštevníkov zo západných i z „bratských“ socialistických krajín.

Vývoj počtu realizovaných ciest v rámci pohraničného styku medzi Maďarskom a Československom v rokoch 1958 až 1988²⁰

18 Ako typický možno označiť prípad agentky „Márie Vassovej“, ktorá bola občiankou Československa, v roku 1957 sa presťahovala do Maďarska a pracovala v kaviarni v Komárome. Bola už aj predtým väznená kvôli priekupníctvu, keď juhoslovanským námorníkom predávala ilegálne získané hodinky. (ÁBTL, 3.1.1, B-93876.)

19 Lavý pruh diaľnice spájajúcej hlavné mestá Maďarska a Rakúska dosiahol Komárom v roku 1975, zatiaľ čo chýbajúci pravý pruh bol dokončený až v roku 1990.

20 Zdroj: BENCSEK, P. – NAGY, G.: *A magyar úti okmányok története 1945–1989*, s. 237 n. (viď pozn. 16).

Uvoľňovanie hraníc prebiehalo v rokoch 1960 až 1964 v niekoľkých etapách. S platnosťou od 1. septembra 1960 bola zrušená vízová povinnosť pre maďarských občanov cestujúcich do Československa.²¹ V dôsledku tohoto opatrenia počet osôb, ktoré prekročili spoločné hranice z maďarskej strany, v priebehu roku 1960 prevýšil stopäťdesiatisíc²² a v roku 1962 dosiahol dvestotisíc, zatiaľ čo z Československa v roku 1960 registrovali 77 591 vstupov, v roku 1961 to bolo 107 325 vstupov a v roku 1962 potom 127 841 vstupov.²³ Šestnásteho októbra 1962 bola v Prahe medzi Československom a Maďarskom podpísaná dohoda o pohraničnom styku. V jej zmysle obyvatelia pätnásťkilometrového pohraničného pásma, vrátane obyvateľov „sesterských mest“ Komárom/Komárno,²⁴ mohli obdržať jednorazové alebo i stále hraničné priepustky (namiesto predošlých príležitostných doložiek a pohraničných cestovných preukazov). Jednorazové povolenia sa vydávali raz za rok a umožňovali pobyt v susednej krajine v dĺžke päť dní, pričom prekročiť hranicu bolo možné len na uvedenom pohraničnom priechode. Nové povolenia boli zavedené od 8. júla 1963.²⁵

Skutočný obrat však nastal až o niekoľko mesiacov neskôr, keď 11. decembra 1963 vlády oboch krajín podpísali novú zmluvu o uľahčení cestovného ruchu. S platnosťou od 1. januára 1964 zjednodušovala spôsob vybavovania žiadostí o cestovný pas. V Maďarsku teraz mohli záujemcovia podať žiadosť o cestovný pas, respektíve o doložku platnú spolu s občianskym pasom, okrem župných hlavných policajných riaditeľstiev i na okresných, mestských a obvodových policajných riaditeľstvách. Platnosť cestovných pasov sa zdvojnásobila na dva roky, naďalej však oprávňovali len na jednu cestu. Je potrebné zdôrazniť, že nešlo o akúsi československo-maďarskú zvláštnosť: medzi Československom a Poľskom už v tom čase existovalo „povolenie na jednorazové vycestovanie, ktoré bolo možné uplatniť aj na opätovné vycestovanie oproti pečiatke“.²⁶

Uľahčené vybavenie potrebných dokladov a dovtedy nevídaná ochota úradov umožnili individuálne cesty aj viackrát do roka (netýkalo sa to ciest služobných

21 POPÉLY, Árpád: *A csehszlovákiai magyarok történeti kronológiája (1944–1993)* [Chronológia histórie československých Maďarov]. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet 2006, s. 239.

22 Najväčší nárast premávky zaznamenali v roku 1961 práve pri hraničnom priechode Komárom (*Magyar Országos Levéltár* [Maďarský štátny archív], Budapešť (ďalej MOL), XIX-B-10, f. Határórség Országos Parancsnokságának iratai 1961–1973 [Dokumenty štátneho veliteľstva colnej stráže], 5. doboz (d. – kartón), I/4-5. tárgykör (t. – složka), 30. folyószám (fol.), 12.

23 BENCSEK, P. – NAGY, G.: *A magyar úti okmányok története 1945–1989*, s. 237 n. (viď pozn. 16).

24 Práve v rozšírení platnosti aj na mestské sídla sa táto dohoda líšila od zmluvy Maďarska s Rumunskom z roku 1967 o regulovanom priechode, z ktorej boli vynechané pohraničné mestá s početným obyvateľstvom maďarskej národnosti, ako boli Nagyvárad, Szatmárnémeti a Arad.

25 *Tamže*, s. 88.

26 *Tamže*, s. 64 n.

a rodinných, ktoré boli obmedzené na návštevu príbuzných). Počet žiadostí o cestovný pas v Maďarsku v roku rapídne vzrástol: do socialistických alebo neutrálnych krajín žiadal o pas takmer milión dvestotisíc ľudí, do kapitalistických štátov stopäťdesiat tisíc ľudí. Pomer zamietnutých žiadostí (hlavne z politických príčin) tvoril podľa oficiálnej evidencie celkovo 0,37 percent a vo vzťahu ku kapitalistickým štátom zostával pod tromi percentami. Povolenie individuálneho cestovania do zahraničia sa stalo najúčinnejším prostriedkom konsolidácie Kádárovho režimu a prezentácie jeho nového, „liberálneho“ medzinárodného vzhladu, na druhej strane vzrástol i turistický ruch v Maďarsku a z neho plynúce príjmy. V roku 1964 bolo registrovaných 747 846 prechodov hranice z Československa do Maďarska a opačným smerom dokonca 1 068 616 prechodov; tento počet sa opätovne podarilo dosiahnuť pri vycestovaní z maďarskej strany až o desať rokov neskôr.²⁷

V Komárome a jeho okolí nová situácia vyvolala obrovskú odozvu. Osemnásteho januára 1964 priniesol župný denník vychádzajúci v Tatabányi a inak len zriedka riešiaci problémy v Komárome správu, že „odkedy vstúpilo rozhodnutie do platnosti, už viac ako 2000 ľudí migrovalo na druhú stranu na dlhší či kratší čas. Cestovná horúčka, resp. horúčka z prekročenia hraníc, podľa našich najčerstvejších správ neklesá, ba naopak stúpala by, no momentálne bráni stúpaniu migračnej štatistiky nedostatok formulárov. (...). Do vyplňania a postúpenia formulárov sa zapája aj Cudzinecký úrad v Komárome. S klasickými cestovnými pasmi prekročilo hranice pri Komárome ešte 1200 ľudí a oproti predošlým rokom sa počet zahraničných hostí smerom od Československa strojnásobil. Začiatkom poľovníckej sezóny vykonával Cudzinecký úrad počas viacerých dní mimoriadnu službu pretrvávajúcu až do nočných hodín.“²⁸

Maďarské úrady tiež prostredníctvom budovania inštitucionálnych vzťahov s partnermi na slovenskej strane posúvali otázku cezhraničného styku do politickej roviny. Už v roku 1963 totiž na podnet rodičovského združenia Základnej školy Sándora Petőfiho v Komárome zorganizovali priateľské stretnutie s pioniermi sesterského mesta „s cieľom prehĺbenia priateľstva medzi národmi“.²⁹ Skutočný prielom v tejto oblasti však nastal až v roku 1964. V marci uzavreli odbornú spoluprácu Oblastná nemocnica v Dunajskej Strede a Župná nemocnica v Komárome,³⁰ 4. apríla už na oslavu oslobodenia prišla i delegácia z Komárna. Predstavitelia sesterských miest pritom privítali sovietskeho komunistického vodcu Nikitu S. Chruščova, ktorý bol

27 *Tamže*, s. 237 n.

28 Határátléptési láz, növekvő idegenforgalom Komáromban [Cestovná horúčka, vzrastajúci turizmus v Komárome]. In: *Dolgozók Lapja* [Robotnícke noviny] (18.1.1964).

29 *Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Komáromi Fiókleveltára* [Oblasťný archív Komárňansko-ostrihomskej župy v Komárome], Komárom (ďalej *KEMÖKF*), X/57, f. Hazafias Népfront Komáromi Városi Bizottságának iratai [Dokumenty mestského výboru Národného frontu Komáromu] – 1962/1963.

30 Pozri *Dolgozók Lapja* (21.3.1964).

Ústredný výbor KSCĽ v decembri 1962 vyznamenal brigádu socialistickej práce technológov v Slovenských lodeniciach Komárno „za mimoriadnu iniciatívu a obetavosť v práci“ tým, že jej udelil čestný názov „Brigáda XII. zjazdu KSCĽ“ (foto z jubilejnej publikácie Filipa Holku a Miroslava Bednára Slovenské lodenice Komárno: 100 rokov stavby lodí. Komárno, Nec Arte – Slovenské lodenice 1998)

na návšteve Maďarska, v slovenčine, maďarčine a ruštine.³¹ Pätnásteho mája na počesť pätnásteho výročia uzavretia dohody o československo-maďarskej priateľskej spolupráci zorganizovali v Komárome československý večierok, na ktorom sa zúčastnilo aj viacero zástupcov československého veľvyslanectva v Budapešti.³²

Omnoho väčším krokom vpred potom bolo zriadenie Miestneho múzea v Komárne, na ktorom sa aktívne podieľalo viacero bývalých vysídlencov, ktorí patrili k okruhu priateľov účtovníka a miestneho historika László Kecskésa. Na ich podnet bol založený aj Spolok priateľov múzea (*Múzeum barátai köre*), ktorý sa staral o zachovanie kultúrneho dedičstva „starého Komáromu“.³³ Kultúrny dom Attilu Józsefa v Komárome zasa prišiel s myšlienkou každoročného kultúrneho podujatia s nadnárodným presahom. Na jeseň 1964 jeho pracovníci v pláne činnosti na budúci rok konkretizovali tieto predstavy: „V roku 1965 po prvýkrát zrealizujeme Komárňan-

31 *Tamže* (8.4.1964).

32 *Tamže* (16.5.1964).

33 *Tamže* (17.6.1964).

ské dni v Komárome. Komárňanskými dňami by sme chceli uspokojiť zvýšený dopyt mesta po kultúre so zreteľom na to, že naše mesto zohráva stále významnejšiu úlohu ako pohraničné mesto v cestovnom ruchu. Treba myslieť na záujmy zahraničných hostí – predovšetkým na Čechoslovákov a Poliakov – a pri príprave programu túto skutočnosť zohľadňovať (jazdecké ukážky, výstavy, paráda na vode atď.).³⁴ Komárňanské dni, ktoré nadobudli charakter ľudových slávností, prvýkrát zorganizovali v dňoch 13. až 23. mája 1965. Na kultúrne podujatia spestrené o knižný trh, divadelné predstavenia a iné akcie, ako aj o ukážky z gastronómie, boli okrem iných pozvaní predstavitelia sesterského mesta. Pri zostavovaní kultúrneho programu dbali organizátori na to, aby uspokojili ideologickú požiadavku „prehlbovania priateľstva“ medzi susednými národmi.

Vtedy sa zdal byť vyriešený aj technický problém prekračovania hraníc medzi sesterskými mestami. Ako informoval zmieneny župný denník, „od 29. júna [1964] fungovalo šesť priamych autobusových spojov medzi rôznymi mestami Maďarska a Československa. Obyvateľov župy najviac zaujíma spoj medzi Komáromom a Komárnom. Prvé autobusy prijali v oboch pohraničných mestách slávnostne.“³⁵ Žiaľ – bohu nie sú k dispozícii údaje o tom, ako boli využívané a dokedy fungovali tieto autobusové spoje; z archívnych prameňov možno predpokladať, že premávali len v letných mesiacoch.³⁶

Otvorenie hraníc poskytlo nové možnosti cestovania (stále viac ľudí cestovalo individuálne, vlastným automobilom) a objavil sa aj dopyt po novom tovare. Zrodil sa takzvaný obchodný turizmus, ktorý sa stal v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch bežným javom, no vtedy smeroval hlavne do Juhoslávie a Rakúska. V šesťdesiatych rokoch však bolo Československo pre obyvateľov Maďarska najdostupnejšie a v rámci socialistických štátov aj najrozvinutejšie. Počas návštevy rodín či priateľov v Komárne si zaobstarali tovar, ktorý patril v Maďarsku medzi úzkoprofilový, avšak v Československu sa dal kúpiť lacno a v kvalitnom prevedení. Návštevníci z druhého brehu Dunaja mali záujem medzi iným o menšie poľnohospodárske stroje, prenosné rádiá značky Tesla, no hlavne o šatstvo (napríklad nylonové pančuchy, bavlnené tielka, pletené pulóvre, športové úbory, topánky značky Baťa, poľovnícky výstroj), ktoré nakupovali často vo väčšom množstve. Pritom z Československa bolo možné importovať bez preclenia len tovar v hodnote do štyritisíc forintov alebo dvatisíc šesťsto šesťdesiatich korún. Mnohí turisti však nebrali ohľad na prísne nariadenia a ukrývali nakúpený tovar v batožinovom priestore automobilu či na iných miestach. V roku 1963 počas kontroly colného úradu v Komárome bolo

34 *KEMÖKF*, X/57, f. Hazafias Népfrent Komáromi Városi Bizottságának iratai (viď pozn. 29) – 1964.

35 Pozri *Dolozók Lapja* (1.7.1964).

36 *KEMÖKF*, XXIII/551/a, f. Komáromi Városi Tanács VB ülés jegyzőkönyvei [Zápisnice zo zasadnutí výkonného výboru Mestskej rady v Komárome – 1965], 51. kötet (k. – zväzok), zápisnica zo 129. zasadnutia 7.10.1965.

prichytených osemdesiattri československých a maďarských turistov, ktorí porušili nariadenia týkajúce sa tovaru zakúpeného v zahraničí. Colný úrad zhabal skonfiškovaný tovar a popritom vymeral pokuty vo výške od dvesto do tisíc forintov (v tom čase priemerný mesačný plat v Maďarsku neprekročil dvatisíc forintov).³⁷

Pre dobové pomery je typické, že medzi prichytenými pri colnej kontrole v Komárome boli len zriedka miestni obyvatelia; väčšina pochádzala z Budapešti. Archívne pramene, ktoré o tom svedčia, potvrdzujú vyjadrenia viacerých osôb vo formálnych, ako aj pri neformálnych rozhovoroch:

miestni obyvatelia sa diskretné prispôbovali novej situácii, snažili sa udržiavať vhodné vzťahy so „zhovievavými“ colníkmi a vedeli, kedy, v akom čase dňa treba prekročiť hranicu. Pre obyvateľov Komáromu, ktorí prechádzali cez Alžbetin most nad Dunajom na bicykli, autobusom, zriedkavejšie autom, bolo pomerne ľahké preniesť cez hranicu načierno tovar, ktorý bol v Maďarsku nedostatkový alebo v nižšej kvalite, predovšetkým potraviny (južné ovocie, ryžu, pivo, mäso).

K nákupnému turizmu sa pridružil záujem zo strany Československa o kúpalisko a termálne kúpele otvorené v Komárome v roku 1964. Výkonný výbor Mestského úradu v Komárome hodnotil nárast cestovného ruchu pozitívne a vyjadril tiež názor, že by bolo potrebné zabezpečiť pre československých lekárov a učiteľov priepustky oprávňujúce k prekročeniu hraníc, nakoľko sa s touto požiadavkou obracajú na príslušné orgány v stále vyššom počte. So súhlasom sa tiež stretla myšlienka organizovať kúpeľné pobyty v Komárome pre záujemcov z Československa pod krídlami cestovnej kancelárie IBUSZ. Kvôli stúpajúcemu turistickému ruchu miestne úrady investovali vyššie náklady do úprav mesta, zabezpečenia jeho čistoty a skrášlenia verejných priestranstiev.³⁸

Paralelne sa však v miestnom meradle vynorili nové, dosiaľ nepoznané problémy: veľké nákupy realizované za hranicami spôsobovali značné škody miestnym

Slovenské lodenice Komárno (pôvodne Lodenice Gábor Steinerja) boli najväčším podnikom v regióne. V 70. rokoch zamestnávali aj niekoľko desiatok robotníkov z Maďarska

37 KEMÖL, XXIV/105, f. Komáromi Vámhivatal iratai, 1958–1981 [Spisy Colného úradu v Komárome, 1958–1981]. K analýze som použil len tri škatule materiálu z rokov 1963 a 1964, nakoľko spisy z obdobia po roku 1964 nedopравили do archívu.

38 KEMÖKF, XXIII/551/a, f. Komáromi Városi Tanács VB ülés jegyzőkönyvei (viď pozn. 36) – 1965, 51 k., zápisnica zo 128. zasadnutia.

obchodným reťazcom, ponúkajúcim menej kvalitný tovar za vyššiu cenu.³⁹ Maďarské úrady už na jeseň 1964 výrazne znížili a pred Vianocami pozastavili výmenu forintov na koruny v miestnych pobočkách Maďarskej národnej banky (*Magyar Nemzeti Bank*) a Cestovnej kancelárie (*Idegenforgalmi Iroda*).⁴⁰ Pretože chýbala koordinácia rozvoja priemyslu a výroby spotrebného tovaru, výmenný obchod a tiež pašovanie už významnou merou ovplyvňovali vzťahy oboch sesterských miest aj v špecifickom makroekonomickom prostredí – predovšetkým v devízových vzťahoch medzi krajinami Rady vzájomnej hospodárskej pomoci – nakoľko úrady si nevedeli poradiť so silnejúcou cezhraničnou kooperáciou a transnacionálnym mikroobchodom. Hoci k drastickým obmedzeniam pri výmene devíz došlo až v roku 1982, obyvatelia na československej strane hranice prijímali postupne so stále otvorenejšou antipatiou „všetko skupujúcich“ maďarských turistov, ktorí ohrozovali stabilitu miestneho zásobovania, a len s nevôľou (pokiaľ vôbec) ich obsluhovali v obchodoch či krčmách.⁴¹ Vo svete úzkoprofilového socialistického hospodárstva nebola záľuba cudzincov v nakupovaní vnímaná pozitívne, ale skôr ako ujma či prehrešok.

Zrýchlenému budovaniu vzájomných vzťahov medzi obyvateľmi sesterských miest dočasne zabraňovali alebo ich prerušili prírodné katastrofy i politické krízy. Takýmto javom bolo i pretrhnutie hrádze na Dunaji v roku 1965, kvôli ktorému bolo potrebné evakuovať šesťdesiatisíc ľudí z okresov Komárno a Dunajská Streda. Sedemnásteho júna aj Komárno obklopila voda a počas niekoľkých dní sa k nemu dalo priblížiť len z maďarskej strany. Vážnosť situácie naznačuje i fakt, že Komárno navštívil 21. júna Alexander Dubček, prvý tajomník Komunistickej strany Slovenska, a 25. júna aj Antonín Novotný, prvý tajomník Komunistickej strany Československa a prezident republiky.⁴² Nečakaná udalosť spustila doposiaľ nevídanú vlnu solidarity na pomoc postihnutým na oboch stranách hranice: československí aktéri sa vtedy prvýkrát vážne konfrontovali s existenciou maďarskej menšiny a s nevýhodným hospodárskym postavením Žitného ostrova.⁴³ Z tohto prípadu si tiež uvedomili vzájomnú nedostatočnú informovanosť medzi orgánmi protipovodňovej ochrany oboch štátov a všeobecne medzi ich úradmi. Maďarská strana sa sťažovala,

39 *Tamže*, zápisnica z 248. zasadnutia.

40 *Tamže*, X/57, f. Hazafias Népfront Komáromi Városi Bizottságának iratai (viď pozn. 29) – 1964 (mesačné správy župnému výboru, november–december).

41 Na negatívne poznámky a urážky, s ktorými mali skúsenosť za hranicami, sa odvolávalo viacero osôb opýtaných autorom tejto state.

42 POPÉLY, Á: *A csehszlovákiai magyarok történeti kronológiája (1944–1993)*, s. 256 (viď pozn. 21).

43 KISS, József: *A szlovákiai magyar kisebbség a reformfolyamat első szakaszában (1964–1967)* [Maďarská menšina na Slovensku v prvej fáze obrodného procesu]. In: *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, roč. 1, č. 1 (1999), s. 103.

že o blížiacej sa povodni ju československé úrady neskoro informovali. Škody spôsobené povodňou a zlá informovanosť viedli v Komárome k šíreniu fám a nevraživosti voči československým úradom.⁴⁴

V lete a na jeseň 1965 v dôsledku povodne došlo k výraznému poklesu pohraničného styku na maďarsko-československej hranici, hlavne v oblasti Komáromu a Rábu (Győru). Už od roku 1966 ale počet občanov Československa prichádzajúcich do Maďarska prekročil úroveň roku 1964. Oproti tomu počet ciest cez hranice smerom z Maďarska do Československa z miliónovej úrovne roku 1964 poklesol v rokoch 1965 až 1968 na tristo päťdesiat tisíc až štyristo tisíc a v rokoch 1969 až 1971 nedosiahol ani tristo tisíc (v tomto prípade však hrali kľúčovú úlohu politické udalosti roku 1968).⁴⁵ Aj osobná doprava medzi oboma mestami klesla v dôsledku povodne na minimálnu úroveň. Atmosféru ale dobre odráža, že oproti päťdesiatym rokom, keď komárňanské úrady nejavili nijaký záujem o cestovné a spotrebné zvyky obyvateľov, teraz sa maďarský Národný front stále odvážnejšie podujímal na zorganizovanie udalostí týkajúcich sa (zväčša spoločnej) histórie oboch miest⁴⁶ a sformoval aj opatrnú kritiku voči československým colným úradom preukážajúcim slobodnejšiemu priechodu hraníc.

Napriek všetkým ťažkostiam sa zmeny stali súčasťou každodenného života obyvateľov Komáromu i Komárna. Z Komáromu chodili mnohí do Maďarského oblastného divadla v susednom meste, odkiaľ zas prichádzali na liečebné procedúry na termálne kúpalisko. Stále viacerí sa zabávali, silvestrovali, trávili leto v sesterskom meste alebo jeho okolí a citelne vzrástla i tranzitná doprava: cez Komárom cestovali na zápasy do Budapešti tí fanúšikovia zo Slovenska, ktorých lákal maďarský futbal, v tom čase fungujúci na európskej úrovni.

„Pražská jar“ a dôsledky jej potlačenia v sesterských mestách

Pohnuté udalosti roku 1968 v Československu sa bezprostredne dotýkali vzťahov oboch sesterských miest. Miestne vnímanie „Pražskej jari“, ktorá sa začiatkom roku 1968 spustila výmenou časti vedúcej politickej garnitúry v Československu a skončila inváziou vojsk Varšavskej zmluvy 21. augusta, odzrkadľovalo ambivalentný vzťah Kádárovho režimu k tomuto reformnému procesu.⁴⁷ Hospodárske reformy

44 Oznámenie Dr. Sándora Mikolaseka v Komárome z 11.3.2008 autorovi tejto štúdie.

45 Pozri BENCSEK, P. – NAGY, G.: *A magyar úti okmányok története 1945–1989*, s. 237 (viď pozn. 16).

46 Napr. v roku 1965 „hraničné stretnutie“ alebo priateľský večierok v roku 1967 (*KEMŐKF*, f. Hazafias Népfrent Komáromi Városi Bizottságának iratai (viď pozn. 29), 9.1.1967, A III. ötéves terv kulturális tevékenységének irányelvei Komárom város területén [Idey kultúrnej činnosti III. päťročnice pre územie mesta Komárom]).

47 V tejto súvislosti pozri HUSZÁR, Tibor: *Kádár János politikai életrajza* [Politický životopis Jánoša Kádára], sv. 2: 1957–1989. Budapest, Szabad Tér – Kossuth 2003, s. 185–222; BÉKÉS,

Budapešť otvorene podporovala, ba uznávala i to, že koncepcia spojená s menom ekonóma Otu Šika prekonáva aj úsilie o zavedenie nového hospodárskeho mechanizmu v Maďarsku. V roku 1967 sa na priamy príkaz člena komunistického vedenia a ekonomického experta Rezső Nyersa (na jeseň 1989 bol ako radikálny reformátor zvolený predsedom strany) zúčastnil tajomník agitácie a propagandy okresu Komárom István Horváth študijnej cesty na juh Slovenska, aby získal skúsenosti s novými spôsobmi riadenia podnikov.⁴⁸ Správy prichádzajúce z Prahy začiatkom roku 1968, hlavne odvolanie prvého tajomníka Antonína Novotného a zvolenie Slováka Alexandra Dubčeka na jeho miesto, vyvolali u obyvateľov pohraničných oblastí značný ohlas. Na schôdzkach základných organizácií Maďarskej socialistickej strany pracujúcich (MSZMP) žiadali rečníci v januári a februári hodnoverné informácie o zmenách v Československu a o aktuálnej poľskej kríze.⁴⁹ Správy o atmosfére z jarného obdobia vyzdvihovali, že obyvatelia v Komárome chápu veľa vecí inak, hlavne kvôli svojim kontaktom s Komárňanmi. Stále viac ľudí čítalo denník *Új Szó*, vychádzajúci na Slovensku (cenzúra v Československu zrušili 4. marca 1968), ale v skutočnosti osobné správanie skôr ovplyvňovali nebezpečne rýchlo sa šíriace klebety a poplašné správy. Tí, ktorých príbuzní či priatelia žili na Slovensku, videli v liberalizácii politického života aj kľúč na riešenie národnostných treníc, teda maďarsko-slovenskej otázky.⁵⁰

Už v priebehu leta bolo pre ľudí žijúcich v maďarsko-slovenskom pohraničí zrejme, že napätá situácia môže mať v Československu vážne dôsledky. Demonstrovalo to aj spoločné maďarsko-sovietske vojenské cvičenie pod názvom „Bodrog“, ktoré sa od polnoci 29. júna odohrávalo na území Československa. Do posilnenej služby boli zapojení vojaci Maďarskej ľudovej armády, Ľudové milície, zložky Štátnej bezpečnosti. Do vytýčenej hĺbky pohraničného pásma nesmel počas cvičenia vstúpiť žiadny cudzí štátny príslušník, tranzitná doprava bola povolená len na asfaltovej ceste M1. Obmedzenie pohybu sa netýkalo len maďarských štátnych príslušníkov. V rozkaze generálmajora Gusztáva Szabó sa hovorilo: „Na komárňanskej colnej kontrole pozastavte vstupy štátnych príslušníkov Československej republiky a usmernite ich späť do vlasti. Rátajte s tým, že v dôsledku tohto sa československí štátni občania pokúsia o ilegálne prekročenie hraníc alebo o ich násilné preniknutie automobilmí. (...) O zavedených opatreniach nie je nutné informovať vedúce osobnosti stranických, štátnych a spoločenských orgánov.“⁵¹ Napriek prísnemu

Csaba: *Európából Európába: Magyarország konfliktusok keresztüztüzeiben, 1945–1990* [Z Európy do Európy: Maďarsko v palbe konfliktov, 1945–1990]. Budapest, Gondolat 2004, s. 245–256.

48 Podľa záznamu rozhovoru autora s Istvánom Horváthom z 11.2.2008.

49 *KEMÖL*, XXXV/11, f. MSZMP Komárom Városi Bizottságának iratai 1968 [Sprisy Mestského výboru MSZMP v Komárome], 2. cs., 6. őe, fol. 1–3. MSZMP – Maďarská socialistická robotnícka strana (*Magyar Szocialist Munkáspárt*).

50 *Tamže*, správa o atmosfére z mája a júna 1968, fol. 10–12 a 17.

51 *MOL*, XIX-B-10, 9. cs., fol. 73 .

Autobus Československej autobusovej dopravy prepravujúci po otvorení hraníc v druhej polovine 60. rokov slovenské robotníčky na maďarský breh Dunaja v Komárome (foto z publikácie Gábora Gombkötő A Komáromi Lenárgyár története 1904–1979. Komárom, Komárom m. Lapk. Váll. 1979)

zachovaniu tajomstva mnohí v Komárne vedeli, že zvýšenú pohotovosť majú maďarské a sovietske jednotky, ktoré boli od roku 1955 umiestnené na kraji mesta. Vedeli i to, že János Kádár viackrát (naposledy 17. augusta) navštívil Komárno, no jeho rokovania s vedúcimi politikmi Československa nepriniesli riešenie.⁵² Na spoločných zasadnutiach predstaviteľov sovietskeho bloku sa rečníci z Budapešti vyjadrovali voči československým pokusom o nezávislosť negatívne, viacerí pritom zdôrazňovali, že by bolo načase dať príučku nielen Československu, ale aj Rumunsku. Maďarskú verejnosť takéto snahy Čechoslovákov vtedy už výrazne rozdeľovali. Nie je bez zaujímavosti, že Kádárovo vedenie doma potom, hoci len diskkrétne, odôvodňovalo vystúpenie po boku sovietskych vojsk silnejúcim nacionalizmom v okolitých krajinách.⁵³

52 Pozri POPÉLY, Á: *A csehszlovákiai magyarok történeti kronológiája (1944–1993)*, s. 286 (viď pozn. 21).

53 O vstupe maďarských vojsk do Československa v roku 1968 podrobne pojednáva nasledujúca monografia: PATAKY, István: *A vonakodó szövetség: A Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában* [Nerozhodný spojenec: Účasť maďarskej ľudovej armády na okupácii Československa v roku 1968]. Budapest, Rastafari Kiadó 2008.

Augustový vstup maďarských vojsk sa stal zdrojom viac mesiacov trvajúceho napätia v južnom slovenskom pohraničí a vyvolal medzi tamojším obyvateľstvom pocit trvalej krivdy. Maďarské oddiely vojsk Varšavskej zmluvy nevtiahli do Československa 21. augusta 1968 pri Komárne. Stranícke vedenie v Maďarsku sa zjavne obávalo, že by obsadenie južného Slovenska – hlavne v staršej generácii – oživilo spomienky spojené s viedenskou arbitrážou z roku 1938. Napriek tomu „obsadenie“ Komárna náhle zmenilo každodenný život sesterských miest. V auguste 1968 sa totiž napriek všetkým negatívnym predzvestiam zdržiavalo početné množstvo maďarských i československých turistov na oboch stranách hranice. Ich ďalšie zotrvanie na území druhého štátu bolo nežiaduce, avšak ich návrat sa stal kvôli dočasnému uzavretiu hraníc problematickým. Na hraničnom priechode medzi sesterskými mestami panovali 21. augusta vojnové podmienky: „Na komárňanskej colnej kontrole prejavili československí colníci pri príchode sovietskych jednotiek nepriateľský postoj. Napr. jeden colník sa postavil pred sovietsky tank, idúci na čele kolóny, a nechcel uhnúť z cesty. Ďalší colník vběhol do budovy colnice a vrátil sa s pištoľou, ktorú mu sovietski súdruhovia zobrali. Major Bagyula, zástupca veliteľa československej colnej kontroly, vyjadril názor, že takúto okupáciu, akú teraz urobili sovietske a maďarské vojská, spravila len nemecká fašistická armáda. Československý kapitán Emil Cservenák prešiel do blízkosti maďarského predmostia, a keď ho maďarská hliadka zastavila, vyhrážal sa pästou a kričal: ‘Ešte sa stretneme!’ Potom, približne o 10. hodine a 10. minúte, sa spomínaný Bagyula pokúsil o prepašovanie dokladov československej Pohraničnej stráže.“⁵⁴

Počas nasledujúcich týždňov orgány maďarskej Pohraničnej stráže, ktoré vykonávali colnú kontrolu v Komárne, podali hlásenie o viacerých menších incidentoch a násilnostiach zo strany obyvateľstva i oficiálnych orgánov protestujúcich proti vstupu maďarských vojsk. Komárňanskí colníci a príslušníci Pohraničnej stráže odmietali spoluprácu s maďarskými kolegami, ktorých viacerí oslovovali „páni“ namiesto dovtedajšieho oslovenia „súdruh“: nekontrolovali cestovné pasy cestujúcich, neumožňovali prejazd vojenských vozidiel, prekrikovali a nadávali na maďarské stranícke vedenie.⁵⁵ V komárňanských obchodoch začal platiť etnicky motivovaný bojkot voči sovietskym vojakom a občanom Maďarskej ľudovej republiky, ktorí tu boli na návšteve. Do konfliktu so sovietskymi vojakmi sa dostali aj československí turisti, ktorým neumožnili návrat do vlasti, kvôli čomu sa 24. septembra začalo trestné stíhanie voči dvom ľuďom.⁵⁶

Účasť Maďarska na okupácii Československa uvrhla do ťažkého postavenia aj maďarskú menšinu žijúcu na jeho území, a teda i Maďarov z Komárna.⁵⁷ Hoci sa

54 *MOL*, XIX-B-10, 9. cs., fol. 85.

55 Bohatá dokumentácia sa k tomu dochovala *tamže*, fol. 85–160.

56 *Tamže*, fol. 152.

57 O postavení maďarskej menšiny v Československu po roku 1968 pozri MARUŠIAK, Juraj: A magyar kisebbség a normalizációs évek szlovákiai politikájának összefüggéseiben [Maďar-

len zriedka dostali do otvoreného konfliktu s maďarskými vojakmi, ich postoj sa v prvých dňoch a týždňoch zhodoval s odsudzujúcim správaním slovenskej väčšiny. Telefonicky, v listoch, či pri osobných stretnutiach dávali obyvateľom z Komáromu na vedomie, že správanie Maďarska považujú za zradu.⁵⁸ Jednotnú politiku pasívnej rezistencie zastávala spolu s tlačou, obyvateľstvom a komunistickou stranou aj maďarská kultúrna organizácia Csemadok, ktorá na niekoľko mesiacov bojkotovala všetky významnejšie programy organizované za južnou hranicou.

Pokus o socialistickú integráciu v sedemdesiatych rokoch

Politická „normalizácia“ pomerov v Československu, spustená začiatkom roku 1969 a vrcholiaca v roku 1970, dala cezhraničnej spolupráci nové dimenzie a omnoho „socialistickejší“ obsah. V dôsledku systematického „kádrovania“ prebiehajúceho v celej krajine sa aj v Komárne dostali do štátnej správy noví činitelia. Oproti päťdesiatym a šesťdesiatym rokom bolo medzi nimi omnoho viac osôb maďarskej národnosti. Prvým tajomníkom Okresného výboru Komunistickej strany Slovenska v Komárne sa stal napríklad Július Varga, pôvodom z Békéšskej Csaby, presídlený na Slovensko v roku 1947 a dokonale rozprávajúci po maďarsky, tajomníkom Okresného výboru KSS pre hospodársku politiku bol Tibor Chovan. Podpredsedom Okresného národného výboru v Komárne sa stal Ernest Varga, vedúcim oddelenia plánovania Ferenc Bartos a vedúcim oddelenia práce Ferenc Bohanesz. V maďarskej politike na Slovensku sa uskutočnili zásadné personálne zmeny: zo Slovenskej národnej rady bol odvolaný podpredseda Rezső Szabó a zo slovenskej vlády minister pre menšinovú politiku László Dobos, oba patriaci k reformnému krídlu. Novým slovenským ministrom práce a sociálnych vecí sa stal Dezső Karácsony.⁵⁹

Pohraničná maďarsko-slovenská spolupráca v období „normalizácie“ sa sústreďovala nie tak na kultúrnu oblasť ako skôr na sociálne otázky, presnejšie na intenzívnejšie zamestnávanie pracovných síl. Bolo všeobecne známe, že aj v medzivojnovom období, aj v rokoch po druhej svetovej vojne priemyselné kapacity južného Slovenska zďaleka zaostávali za slovenským priemerom. Otrasy roku 1968 zanechali aj silný národnostný odkaz, a to nielen zo slovenskej, ale i maďarskej strany: riešenie nezamestnanosti (postihujúcej hlavne ženy) na Žitnom ostrove sa stalo politickou otázkou. Na strane druhej v Maďarsku koncom šesťdesiatych

ská menšina v súvislostiach so slovenskou politikou v období normalizácie]. In: *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, roč. 7, č. 1 (2005), s. 51–75.

58 O tomto hovorili viacerí mnou oslovení bývalí úradníci i stranícki aktivisti. V archívnych materiáloch sa nachádza len krátka poznámka o prerušení i tak voľných vzťahov sesterských miest.

59 Pozri POPÉLY, Á: *A csehszlovákiai magyarok történeti kronológiája (1944–1993)*, s. 313 (vid' pozn. 21). Karácsony bol ministrom do roku 1983, kedy ho vystriedal Kazimír Nagy, predseda Okresného národného výboru v Komárne.

rokov, po zavedení nových hospodárskych mechanizmov trpelo viacero klasických priemyselných odvetví, napríklad textilný priemysel, hlbokým nedostatkom pracovných síl. Na podnet riaditeľa továrne na výrobu ľanu v Komárome sa v apríli 1970 uskutočnili dvojstranné rokovania v záujme uzavretia medzinárodnej zmluvy o pracovných silách (okresný tajomník KSČ v Komárne Július Varga a riaditeľ György Szendrői sa prvýkrát stretli na recepcii 4. apríla), ktorú 11. apríla 1970 podpísali maďarské a slovenské ministerstvá práce.⁶⁰ V súvislosti s prácou v zahraničí bol vtedy k dispozícii len jeden príklad: zmluva medzi Maďarskom a Nemeckou demokratickou republikou z 26. mája 1967. Maďari pracujúci v NDR so zmluvou na dobu určitú (v roku 1969 ich bolo približne trinásťtisíc) však boli skutoční „hostujúci pracovníci“: nechodili za prácou (ich zmluva bola viazaná na dva až tri roky, domov prichádzali len na Vianoce a v lete), bývali oddelene od svojich nemeckých kolegov v ubytovniach a výplatu dostávali v markách.⁶¹

V prípade Komáromu bolo novinkou, že cudzí štátny príslušník prijal zamestnanie s pravidelným každodenným dochádzaním do Maďarska. Okrem organizácie kyvadlovej dopravy, ktorú zabezpečovali autobusy Československej autobusovej dopravy, bolo potrebné umožniť, aby robotníčky (hlavne ženy vo veku šestnásť až tridsať rokov) disponovali počas pracovného času hraničnou priepustkou, ako aj to, aby mohli v Maďarsku za forinty a bez cla nakupovať potraviny. V zmysle dohody ministrov sa riadili maďarským zákonníkom práce, štyridsať percent platu im vyplácali vo forintoch a šesťdesiat percent v korunách. Maďarská strana uznala československé štátne sviatky ako platené sviatky a robotníci zostali členmi Komunistickej strany Slovenska, ale mohli byť tiež členmi odborovej organizácie maďarskej továrne. Napriek tomu, že väčšina uchádzačov o prácu za hranicou bola maďarskej národnosti a maďarčina bola ich materinským jazykom, na ich „kultúrnu“ integráciu bol vypracovaný osobitný plán opatrení. Zo záujemcov z Komárna a jeho okolia prijali napokon v továrni na spracovanie ľanu v sesterskom meste päťdesiattri žien, v roku 1971 už ich tam pracovalo stoosemdesiatpäť.⁶² Pokus sa teda úspešne podaril a vytvoril akúsi tradíciu v meste: do roku 1989 z tisíc až tisícdvesto robotníčok dochádzalo zo Slovenska stopäťdesiat až dvesto.⁶³ Len v sedemdesiatych rokoch

60 Podrobné správy o rokovaniach podal menovaný riaditeľ podniku: SZENDRŐI, György: *Szlovák-magyar munkaerő kooperáció létrejötte és másfele tapasztalatai a komáromi lenfonógyárban: Tanulmány, eredeti dokumentumok alapján. 1972 január* [Slovensko-maďarská spolupráca pri výmene pracovných síl a jej skúsenosti v továrni na výrobu ľanovej priadze v Komárome: Štúdiá na základe originálnych dokumentov. Január 1972]. Komárom, Komáromi Nyomda 1972.

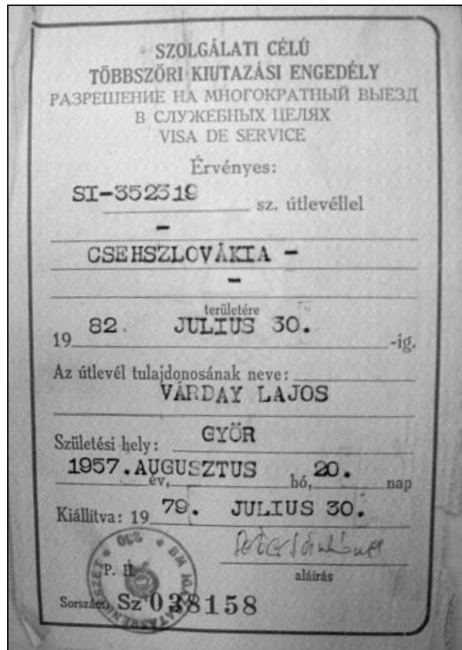
61 O maďarsko-východonemeckej zmluve a o postavení maďarskej mládeže pracujúcej v NDR pozri analýzy Rádia Slobodná Európa (*Open Society Archive*, Budapešť, box 25, folder 6, report 1, Hungary/31, 22.12.1970).

62 SZENDRŐI, G.: *Szlovák-magyar munkaerő kooperáció...*, s. 12–15.

63 V súčasnosti pracuje v tejto továrni na výrobu ľanu, zamestnávajúcej 250 ľudí, viac komárňanských žien (podľa informácie Nemes Andrásné autorovi z 24.6.2008).

pracovalo takmer tisíc ľudí z Komárna dlhšiu či kratšiu dobu v Maďarsku. Boli takí, čo mali príbuzných v Komárome, ale väčšinu mladých žien vábila túžba po nezávislosti a pomerne dobré platové podmienky. Slovenské robotníčky, ktoré poznali pohraničníkov a colníkov, len zriedka kontrolovali pri cestách do Maďarska: vtedy prinášali do Komáromu banány, pomaranče a ryžu. Opačným smerom bola však kontrola prísnejšia, a teda na pašovanie tovaru sa odvážil málokto.⁶⁴

Povzbudení pozitívnym prijatím dohody o pracovných silách, začali na jeseň roku 1970 obe miestne stranice vedenia rokovať aj o hostujúcich robotníkoch z Maďarska určených na zamestnanie v komárňanských lodeniach. Slovenské lodenice v Komárne boli najväčším zamestnávateľom regiónu, v sedemdesiatych rokoch v nich robilo viac ako päťtisíc ľudí. Kyvadlovú dopravu tridsiatich piatich až štyridsiatic maďarských robotníkov disponujúcich hraničnou priepustkou zabezpečovala tiež československá strana, výplatu dostávali sčasti vo forintoch a sčasti v korunách. V pokuse rozbehnutom v roku 1971 však bolo viac politického zámeru (bolo treba opätovať

Maďarský cestovný pas jedného z robotníkov zamestnaných v slovenskom pohraničí. Tieto „červené“ pasy sa vydávali od roku 1972 s platnosťou na tri roky (foto z Archívu župnej samosprávy Komárom-Ostrihom v Komárome)

64 Podľa jednej správy Štátnej bezpečnosti z roku 1977 však československá colná správa vykonávala kontroly len podľa nálady. Správa to vysvetľuje korupciou colníkov: „Stáva sa, že nedovolia previesť ani pol kila ryže, no na strane druhej dovoľia, hlavne svojim známym, alebo tým, čo im dajú dary v nejakej podobe, preniesť väčšie množstvo automobilových súčiastok. Správanie sa československých colných úradníkov pôsobilo rušivo na prácu maďarskej colnej kontroly, čo zanedlho vyvolalo spätnú reakciu, keď [maďarskí colníci] rozhodne odmietli priaznivú colnú kontrolu, resp. žiadosti [československých kolegov] nevyhoveli. V dôsledku toho si [československí colníci] vybrali inú cestu. Ak chceli zabezpečiť voľný priebeh tovaru, využívali vlastné vozidlá. Manipulačné praktiky členov československej colnej kontroly prehliada aj vedúci colnej správy Árendás, nakoľko aj on pravidelne dostáva a prijíma dary. Je možné pozorovať, že jeden začínajúci [československý] colník si kúpi v priebehu roku – dvoch auto, staví dom, hoci jeho plat je len vo výške 1600 korún.“ (ÁBTL, 3.1.2, M-41473, 43–44.)

iniciativu z Komáromu) ako hospodárskej racionality.⁶⁵ Hlboký úpadok výroby v rokoch 1968 a 1969 v továrni na výrobu ľanu bol spôsobený nedostatkom pracovných síl, ale Slovenské lodenice Komárno (skôr Lodenice Gábora Steinera, nesúce meno komárňanského komunistického vodcu), ako aj podnik Hydrostav, ktorý sa staral o údržbu, mali veľa sovietskych objednávok a ponúkal sa im dostatok pracovných síl zo Slovenska. Práca v lodeniach bola platovo lákavá, ale neraz znamenala ťažkú skúšku: tím je možné vysvetliť silnú fluktuáciu pracovných síl získaných náborom z okolia Komáromu. Na začiatku sedemdesiatych rokov bola mzda odborne vzdelaného robotníka tri až tri a pol tisíc forintov, okolo roku 1980 už bola o tisíc forintov vyššia. Lodenice fungovali ako skutočný socialistický veľkopodnik: pracovali v jednej zmene, od rána do štvrtej poobede, večer a cez víkend nemusel nik ísť pracovať. Spoločenský štatút a uznanie „hostujúcich robotníkov“ však začiatkom osemdesiatych rokov poklesli: nakoľko mnohí z nich boli bezdetní, osobitne ich postihovala vysoká daň pre slobodných v Československu a viedla k mnohým pracovnoprávnym konfliktom. V roku 1982 napokon zamestnávateľ oznámil šestnástim robotníkom z Maďarska, že kvôli hospodárskej recesii zrušia autobusovú linku zabezpečujúcu ich kyvadlovú dopravu. Týmto opatrením sa prakticky skončila aj spolupráca medzi sesterskými mestami v oblasti využitia pracovných síl.⁶⁶

Sedemdesiate roky znamenali zlatý vek cezhraničnej spolupráce založenej na princípoch „internacionalizmu“. V tomto období sa v oboch mestách objavili noví a voči obojstrannej spolupráci otvorenejší činitelia. Pre nich znamenala hranica nielen traumatickú spomienku, premáhané príkoria, ale aj fakt hodný využitia. Od 1. januára 1972 boli v Maďarsku zrušené cestovné doložky a namiesto nich zaviedli „červené“ cestovné pasy, platné v socialistických štátoch.⁶⁷ Občania Maďarska mohli prekročiť hranice teoreticky bez obmedzenia, no – nakoľko do jedného cestovného pasu sa zmestilo najviac päť registrácií o súkromných vycestovaniach a päť o služobných – naďalej zostala významným privilegiom „stála hraničná priepustka“, ktorej držiteľmi mohli byť štátni riadiaci pracovníci (predseda okresného a mestského výboru, tajomník mestskej rady), stranícki vodcovia (prvý tajomník Maďarskej socialistickej strany pracujúcich a vedúci oddelení jej ústredného výboru), ekonomickí odborníci a ďalší úradníci (ako predseda Športového výboru (*Sportbizottság*), predseda Výboru národnej obrany, zmocnenec Červeného kríža). Tento doklad znamenal prestíž a neformálnu moc pre tých, ktorí boli v stálom styku s orgánmi za hranicami. Paralelne s tým vzrástol význam tých, čo dobre poznali

65 Výborná dokumentácia o záležitostiach robotníkov v lodeniach je uložená v KEMÖKF, 736–737, f. Komáromi Városi Tanács VB Terv- és Munkaügyi osztály iratai – Komáromi Hajógyári ügység 1971–1982 [Oddelenie plánovania a práce Mestskej rady Komáromu – Veci lodeníc v Komárne 1971–1982].

66 Podľa vyjadrenia vtedajšej hlavnej referentky pracovnoprávných otázok komárňanských lodeníc Cseke Csabáné autorovi z 11.2.2008.

67 BENCSEK, P. – NAGY, G.: *A magyar úti okmányok története 1945–1989*, s. 74 (viď pozn. 16).

pomery za hranicami, vedeli po slovensky a pomáhali ako tlmočníci pri styku stranických vodcov počas stále viac ritualizovaných spoločných osláv, ktoré však napomohli aj mnohým neformálnym vzťahom (raz za rok sa uskutočnili štyri takéto podujatia: 4. apríla sa pripomínalo oslobodenie Maďarska, 9. mája oslobodenie Československa, 29. augusta vypuknutie Slovenského národného povstania a 7. novembra na oboch stranách Veľká októbrová socialistická revolúcia).

Alžbetin most cez Dunaj tvorí hlavnú spojnicu medzi slovenským Komáromom a maďarským Komáromom

Pri obnovení vzťahov sesterských miest, narušených udalosťami roku 1968, zohrali kľúčovú rolu spoločné kultúrne a športové podujatia. Z nich najúspešnejším bol Beh oslobodenia Komárno–Komárom, organizovaný na výročie oslobodenia od roku 1975 podľa vzoru cyklotúry Berlín–Varšava.⁶⁸ Autorom myšlienky bol Gyula Herczeg, vedúci Športového zväzu (*Sportszövetség*), ktorý vďaka stálej hraničnej priepustke často navštevoval Komárno a so závišťou obdivoval organizáciu československých spartakiád a štátne športové dni. Za účinnej pomoci Istvána Jóniho, predsedu Maďarského telovýchovného klubu (ktorý sa stal napokon hlavným sponzorom súťaže), sa mu podarilo získať podporu Kultúrneho výboru Maďarskej socialistickej strany pracujúcich a zabezpečiť aj podporu opatrnejších bratislavských úradov. Symbolický obsah tejto súťaže, organizovanej dvakrát do roka, dávala skutočnosť, že sa konala na výročie oslobodenia oboch krajín: 4. apríla bežali účastníci z Komárna do Komároumu a 9. mája zas opačným smerom. Nakoľko sa do povestnej súťaže prihlásilo každoročne niekoľko tisíc bežcov, hranice boli počas akcie niekoľko hodín uzavreté. Bežci ich ale mohli voľne prekročiť, pretože ich údaje a doklady boli vopred zhlásené príslušným úradom.⁶⁹

V strednom období Kádárovho režimu sa zdalo, že Komárom našlo cestu ku Komárnu bez toho, že by to vyvolalo väčšie napätie medzi oboma štátmi. Dôraz na „internacionalizmus“ v oficiálnych vzťahoch, ku ktorému prispievala zvýšená prítomnosť sovietskych vojsk v oboch mestách, spôsobil, že vzájomné styky a stretnutia nadobudli rituálnej podoby a vzťahy sesterských miest sa stali nepresvedčivými, no zároveň nevyhnutnými. Pre obyvateľstvo, ktoré sa rutinovane pohybovalo v ére

68 Súťaž organizujú v súčasnosti pod názvom „Medzinárodný pouličný beh Komárno–Komárom“.

69 Za informáciu ďakujem Sándorovi Mikolasekovi a Istvánovi Horváthovi.

spotrebného socializmu, zas boli k dispozícii rozširujúce sa možnosti cestovného ruchu v podobe rodinných návštev, nákupného turizmu, víkendových výletov. V sedemdesiatych rokoch podnikali niektorí návštevníci zo sesterského mesta aj odvážnejšie pokusy: prostredníctvom námorníkov (najmä z Juhoslávie), ktorí sa vyskytli v komárňanskom prístave, pašovali vo veľkom cigarety a alkohol alebo s pomocou závozníkov pracujúcich na železničnej stanici v Komárome kupovali pašovaný tovar.⁷⁰ Výmena tovaru vyvinutá z návštev príbuzných sa v tomto období zmenila na ilegálny, stále lepšie zorganizovaný trh fungujúci na medzinárodnom základe a so serióznou podporou úradov.

Postupujúca liberalizácia režimu v Maďarsku však nešla ruka v ruke so skutočným zjemňovaním hraníc. Vzťahy miestneho štátneho a straníckeho vedenia z oboch strán hranice boli nevyhnutne zaťažené aj formálnymi prvkami; hoci sa títo funkcionári dobre poznali a účastnili sa spoločných výletov, posedení, polovačiek a podobne, nemožno tieto vzťahy nazvať dôvernými. Navyše do ich kompetencie nespádalo vypracovanie konkrétnych plánov spolupráce, či už v oblasti kultúry, hospodárstva či dopravy. Divadlo v Komárne, účinkujúce v maďarskom jazyku, nedostalo ani raz povolenie na hosťujúce predstavenie v Komárome, nakoľko úrady sa obávali maďarských nacionalistických prejavov.

Medzitým sesterské mestá, žijúce svoj paralelný život, postupovali ďalej na ceste rozdielneho vývoja, začínajúcej roku 1919 a zrýchlenej po roku 1945. Na maďarskej strane toto vnímali ako zdedené nutné zlo „fašistickej minulosti“, na slovenskej strane to však v duchu afirmácie vlastného národa naopak vítali ako pozitívny fakt.⁷¹

V roku 1982 na maďarský podnet v Prahe podpísali dohodu o povinnej minimálnej zámene valút, v zmysle ktorej mohli občania oboch štátov ako individuálni turisti cestovať do druhej krajiny len vtedy, ak disponovali stanoveným množstvom forintov alebo korún, zakúpeným v zmenárňach vo vlastnom štáte.⁷² To prinieslo do budúcnosti ťažkosti. V dôsledku vyčerpania zásob forintov napríklad Československo 28. októbra 1985 pozastavilo do konca roka všetky individuálne cesty do Maďarska.⁷³ Cudzinecký ruch, ktorý v sedemdesiatych rokoch neustále vzrastal, začal stagnovať a neskôr vo veľkej miere klesal. Za symbolické možno považovať, že Ko-

70 Tento jav si všimlo aj oddelenie pre boj s hospodárskou kriminalitou Župného hlavného policajného riaditeľstva v Komárome a vybudovalo sieť agentov na jeho prešetrenie (ÁBTL, 3.1.2, M-41473, spis „Kékduna“). O pašeráckej činnosti dlhodobo prebiehajúcej na železničnej stanici Máv v Komárome za spolupráce s občanmi Československa podal 1. krajskému policajnému veliteľstvu správu na začiatku roku 1980 agent „Marosi“ (tamže, M-42100).

71 Podľa Juraja Marušiaka možno datovať na začiatok 70. rokov odklon od menšinovej politiky deklarovanej po roku 1968 (MARUŠIAK, J.: A magyar kisebbség a normalizációs évek szlovákiai politikájának összefüggéseiben, s. 55 – viď pozn. 58).

72 Pozri POPÉLY, Á: A csehszlovákiai magyarok történeti kronológiája (1944–1993), s. 378 (viď pozn. 22).

73 Tamže, s. 400.

márom v roku 1983 získalo od maďarského ministerstva vnútra titul „pohraničného mesta“ za poskytnutie civilnej pomoci „v boji s ilegálnym prekročením hraníc“. V tomto období však vzťahy oboch socialistických štátov a (v menšom meradle) obyvateľov sesterských miest trápili nové problémy: vodné dielo Gabčíkovo-Nagy-
maros a stále surovejší postup úradov voči maďarskej menšine na Slovensku. S tým si však nedokázal Kádárov režim, ktorý sa stal obeťou paradigmy „socialistického internacionalizmu“ a upadajúceho spotrebného socializmu, poradiť ani na miestnej, ani na štátnej úrovni.

Z maďarčiny preložila Eva Kossarová

Příliš nebezpečná Morava?

*Moravský patriotismus v poválečném
Československu (1945–1989)*

Jiří Pernes

Kořeny moravanství jsou zakotveny hluboko v historii a jeho projevy nabývaly v různých obdobích rozmanitých, někdy velmi výrazných rysů. Na území Moravy vedle sebe po staletí žila a vyvíjela se společenství lidí hovořících jednak jazykem německým a jednak jazykem slovanským, který byl časem označen za češtinu. Jak příslušníci německého, tak slovanského etnika se ztotožnili se svou zemí do té míry, že jejím názvem označovali svou národnost: pro německy hovořící obyvatele se vžilo označení „Mährer“ a pro ty, kteří mluvili slovansky, označení „Moravan“, „Moravák“ či „Moravec“.

Tato stať se nezabývá národnostními poměry a vztahem české a moravské identity („češství“ a „moravanství“) ve starších historických obdobích. O skutečnosti, že v 19. století se většina slovanských obyvatel Moravy pokládala za Moravany, a nikoli za Čechy, však vypovídá například svědectví slovenského národního buditele Jozefa Miloslava Hurbana, který v roce 1839 uskutečnil cestu z Vídně do Prahy a své postřehy zveřejnil v knize *Cesta Slováka ku bratrům slavenským na Moravě a v Čechách 1839*.¹ Na řadě případů v ní ukazuje, že slovansky hovořící obyvatelé Moravy, s nimiž se setkal, se nepovažovali za Čechy, nýbrž za Moravany, a svůj

1 HURBAN, Jozef Miloslav: *Cesta Slováka ku bratrům slavenským na Moravě a v Čechách 1839*. Žilina – Košice, Slovenský Východ 1929.

jazyk nevnímali jako český, nýbrž moravský.² Podobných svědectví lze v tisku z celého průběhu 19. a počátku 20. století nalézt velké množství.

K obdobnému závěru dospěl také historik Jaroslav Mezník. Ve studii „Dějiny národu českého v Moravě“, která vyšla koncem osmdesátých let nejprve v samizdatu, dokazuje, že označení „český jazyk“ pro řeč slovanských obyvatel Moravy začali prosazovat německy hovořící Moravané.³ Proces ztotožňování slovansky hovořících obyvatel Moravy s českým etnikem zesílil až ve druhé polovině 19. století, mnohdy (byť to nebyl důvod jediný) jako reakce na příklon německy hovořících Moravanů k pangermanismu a myšlence všenněmecké jednoty.⁴ Nelze ovšem samozřejmě přehlížet, že označení „Moravan“ či „Moravák“ stejně jako „Mährer“ měla různé konotace – například sociální, teritoriální a podobně – a že jim tedy nelze přisuzovat význam výlučně nacionální.

Silné české národní vědomí, které u slovanských obyvatel Moravy převládlo, sehrálo významnou roli v letech první světové války, kdy čeští vojáci z Moravy bojovali proti Rakousko-Uhersku v řadách československých legií, a zejména v posledních dnech října 1918, kdy se většina obyvatel Moravy spontánně a dobrovolně rozhodla pro rozchod s Habsburky a pro vytvoření nezávislého Československa. Je ovšem také pravda, že většina Čechů z Moravy si představovala, že jejich země si i v novém státě uchová většinu nemalých samosprávných výsad, jimž se (stejně jako ostatní korunní země) za monarchie těšila. Československo však vzniklo jako centralizovaný stát, který práva jednotlivých zemí silně omezil ve prospěch pražské ústřední vlády a v němž se dokonce vážně jednalo o jejich zrušení a nahrazení župním zřízením. Vědomí historických odlišností Moravy nicméně v nové republice nepozbylo respektu, což se projevilo v uchování zemského zřízení a jeho kulturních i politických institucí. První Československá republika přitom se svým mravním étosem a politickým idealismem dokázala také v Čechách z Moravy jednoznačně upevnit vědomí sounáležitosti s českým národem a jeho novým státem a idea českoslovenství vytěsnila pocit příslušnosti ke svébytnému moravskému národu do bezvýznamnosti. Tragédie Mnichova a následná okupace českých zemí Německem tyto pocity ještě umocnila, mnohdy až do vypjatého českého nacionalismu.

2 Někteří historikové zabývající se touto problematikou jsou však odlišného mínění. Milan Řepa, který výsledky svých výzkumů shrnul v práci *Moravané, nebo Češi? Vývoj českého národního vědomí na Moravě v 19. století* (Brno, Doplněk 2001), je toho názoru, že označování jazyka, jímž Moravané hovořili, za „jazyk moravský“ nebylo výrazem vědomí o svébytnosti tohoto jazyka, nýbrž spíše jen synonymem pojmu „jazyk český“. Já jsem na základě vlastního studia dospěl k závěrům odlišným.

3 MEZNÍK, Jaroslav: Dějiny národu českého v Moravě: Nárys vývoje národního vědomí na Moravě do poloviny 19. století, 1. In: *Střední Evropa – brněnská verze*, č. 3 (1989), samizdat, nestránkováno; také in: *Československý časopis historický*, roč. 88, č. 1 (1990), s. 34–62.

4 Blíže viz PERNES, Jiří: *Pod moravskou orlicí aneb Dějiny moravanství*. Brno, Barrister & Princi-pal 1996, s. 284. Nejnověji se touto otázkou zabýval Milan Řepa v citované monografii *Moravané, nebo Češi?*.

Poslední roky samosprávné Moravy

Především je třeba připomenout, že Československá republika byla v roce 1945 obnovena jako stát s tradičním zemským zřízením, v němž Morava existovala jako samostatný územněsprávní celek, ve spojení se Slezskem jako Země moravskoslezská. Tragická zkušenost německé okupace spolu s odsunem německého obyvatelstva vedla i na Moravě k posílení českého nacionalismu. Bylo pro něj však charakteristické, že respektoval a zdůrazňoval atributy zemského moravanství. Projevilo se to například v názvech nejrůznějších spolků a organizací, které po roce 1945 na Moravě vznikaly – vedle svého češství zdůrazňovaly také svou příslušnost k Moravě; jako příklad lze uvést třeba moravské jeskyňáře, kteří hned v létě 1945 založili Český speleologický klub pro Zemi moravskoslezskou, či motoristy, z jejichž popudu začal v září 1945 pracovat Český autoklub Moravy a Slezska.⁵ Současně ovšem vznikaly instituce a organizace, které akcentovaly pouze zemskou úroveň, na níž působily: v polovině července 1945 vznikly spolky Blok výtvarníků v Zemi moravskoslezské a Klub přátel umění – Moravskoslezské ústředí, které si kladly za úkol přispět k povznesení moravského a slezského výtvarného umění, k pořádání výstav i k budování odborných knihoven a čítáren „po celé zemi Moravskoslezské“. V srpnu 1945 vznikla Zemská kulturní rada v Brně s celou řadou odborných sekcí.⁶ V říjnu 1945 po krátkém přerušení obnovilo svou činnost Moravské kolo spisovatelů, zdůrazňující tradice a svébytnost moravské literatury, spolu s nakladatelským Družstvem MKS.⁷ Spontánně se rozvinulo hnutí za založení Moravské filharmonie.⁸

Zemský princip hrál dominantní roli i při řízení hospodářského života Moravy a Slezska: komise pro národní správy, která vznikla při Zemském národním výboru v Brně, sice připouštěla, že je třeba, aby se nejdůležitější rozhodovací pravomoci v oblasti průmyslu soustřeďovaly ve vládních úřadech v Praze, požadovala však současně, aby „ve všech záležitostech týkajících se Moravy a Slezska byl o jednání podrobně informován Zemský národní výbor v Brně“. Podobné stanovisko v této otázce zaujaly i ostatní komise a brněnský zemský národní výbor rozhodl, že „na podporu moravského hospodářství budou zřízeny nové zemské výzkumné ústavy“,⁹ zejména samostatný plánovací ústav v Brně, který měl dbát, „aby byly v rámci celostátního plánování zajištěny zájmy Moravy a Slezska“.¹⁰

5 Moravský autoklub organisuje pobočky. In: *Rovnost* (12.9.1945), s. 2.

6 Zemská kulturní rada zasedala. In: *Tamtéž* (22.8.1945), s. 3; Zasedání Zemské kulturní rady. In: *Tamtéž* (5.9.1945).

7 Viz OPELÍK, Jiří a kol.: *Lexikon české literatury: Osobnosti, díla, instituce*, sv. III/1: M–O. Praha, Academia 2000, s. 321–324. Autoři hesla Sylva Bartůšková a Aleš Zach.

8 RACEK, Jan: Budujme hudební kulturu na Moravě. In: *Tamtéž* (13.9.1945), s. 3.

9 Porady o moravském průmyslu. In: *Tamtéž* (16.9.1945), s. 2; srv. Hospodářská obnova země Moravskoslezské. In: *Tamtéž* (7.10.1945), s. 2.

10 Hospodářské plánování na Moravě. In: *Tamtéž* (19.9.1945), s. 2.

Z různých náznaků lze soudit, že řada vedoucích představitelů moravského veřejného života si přes zdůrazňování svého češtví uvědomovala i v této době odlišnost Moravy od Čech a že byla odhodlána ji nadále podporovat. Projevilo se to například při osidlování moravského pohraničí; někteří jeho organizátoři si přáli, aby si noví obyvatelé, přicházející většinou z vnitrozemí Moravy, uchovali svůj „půvab kmenový“ a přinesli do pohraničních obcí „malebnost svých krojů, svéráz moravský a poesii svých lidových písní“, jak to ve starosvětsky idylické podobě vyjádřil článek v brněnských komunistických novinách *Rovnost*.¹¹

Stoupenci odlišení moravských Čechů se nacházeli i mezi moravskými intelektuály. Příznačný svým „programem“ i titulkem „Morava půjde s vámi“ byl článek Čestmíra Jeřábka již z 2. června 1945. Známy brněnský spisovatel se v něm nedvojsmyslně přihlásil k jednotě českého národa a k budování československého státu, přesto však Moravany chápal jako svébytnou skupinu Čechů, odlišujících se od ostatních tím, že žijí ve své vlastní zemi, posvěcené tisíciletou tradicí i odlišným vývojem, a vědomých si této odlišnosti. „Moravané představují můstek mezi Čechy a Slováky,“ zopakoval oblíbenou floskuli. Nicméně zdůraznil, že Moravané také „cítí živě povinnost zúčastnit se s vypjatou energií práce“ na obnově republiky a že „chtějí položit na vážky svůj tvůrčí výnos a nikterak nehodlají v obecném kulturním dění ... hráti tradiční roli Popelky“. Jeřábek odmítl názor, že by Moravané chtěli „pěstit malichernou svojskost a separatistickou odlišnost“, neboť to dokázali našemu lidu pořádně znechutit „Hitlerovi propagandističtí agenti“, kteří „své naděje v našich zemích budovali v neposlední řadě na umělé kmenové a kulturní atomizaci našeho národa“. Dosáhli tím ovšem pouze toho, psal Jeřábek, „že poctivému Čechu zošklivili všechno, co páchlo krajovým separatismem, ba dovedli na čas zprotivit i jakýkoli ... projev odlišnosti v rámci naší národní celistvosti“. A tak – zakončil svůj vzkaz do Prahy – Morava skutečně půjde s vámi, ale „půjde ne proto, poněvadž je poslušná a trpně přizpůsobivá, ale poněvadž moravská duše je právě nyní po zkušenostech nacistické kulturní hrůzovlády naladěna souzvučně s vedoucím motivem našich výzev“.¹²

Je zřejmé, že upřímné odhodlání obyvatel Moravy jít společně s ostatními částmi republiky poškozovalo nepochopení pražských úředníků a politiků, onen tolik stěžovaný „pragocentrismus“, který nepochybně nemalou měrou přispěl k renesanci pocitu moravanství. Hned v prvních týdnech po osvobození na něj kriticky poukazovalo vedení Zemského národního výboru v Brně, jehož předseda František Loubal koncem června 1945 napsal: „Provádíme rozumnou decentralizaci v praxi, i když namnoze narážíme na dlouholetou úřednickou centralistickou praxi některých pražských ministerstev. Ve smyslu vládního programu a prohlášení pana prezidenta republiky trváme na zásadě, že vládě přísluší činnost normativní a nám, zemským

11 ŽIVOTSKÝ, J.: Osidlování na Moravě. In: *Tamtéž* (27.7.1945), s. 1.

12 JEŘÁBEK, Čestmír: Morava půjde s vámi. In: *Tamtéž* (2.6.1945), s. 1.

orgánům, činnost výkonná. Také v otázkách rázu celostátního, a nikoliv tedy jen zemského, chceme, aby byl náš hlas slyšen, než padne definitivní rozhodnutí. Není v tom žádný separatismus, ale jen touha, aby se posloužilo dobré věci.⁴¹³

Brněnský zemský národní výbor se musel proti opět se vzímajícímu pragocentristu nejednou energicky ohradit. Počátkem července 1945 rozhodně protestoval proti záměru ministerstva průmyslu přeložit odbornou skupinu vlnářského průmyslu z Brna do Prahy; tento krok se připravoval, přestože i po válce zůstávalo nejdůležitějším střediskem vlnářského průmyslu v republice moravské hlavní město.¹⁴ Podobně se nejvyšší moravský samosprávný orgán ozýval i při jiných příležitostech, nejhlasitěji snad na podzim 1945, kdy protestoval proti nespravedlnostem v zásobování různých částí republiky.¹⁵ Jeho předseda Loubal si stěžoval, „že Praha disponuje ostravským uhlím a naším dřevem, že z Moravy se odváží uhlí a dříví do Čech, opačně však Morava z Čech ani uhlí, ani dříví nedostane“.¹⁶ Ještě konkrétněji se vyjádřil o pár dní později na stránkách národněsocialistického deníku *Svobodné slovo*: „Z oficiální zprávy o poradách o uhlí se například dozvídáme, že domácí otop uhlím bude v Čechách kryt ze 30 procent a v zemi Moravskoslezské jen z 20 proc. Marně se táží proč? Či snad proto, že jsme proti zimě otužilejší? Víte, že jen v Brně je třeba na 2 miliony čtverečních metrů skla? Když je někdo u nás na Moravě, tak plně chápe naše těžkosti a starosti, slibuje, že nesmíme býti odstrčeni, a najednou z úst téhož muže jedné ústřední rozdělovny pak čteme zprávu, že na nás zapomněl 10 procenty uhlí. – A tak je to i v jiných případech, že se nám nedodrží sliby, které jsme, ať přímo na Moravě nebo v Praze, s kompetentními činiteli sjednali... Připomínám to také proto, aby i čtenáři v Čechách věděli, proč se tak často ozývají ze země Moravskoslezské i nevrlé hlasy a brojí proti takzvanému pražskému centralismu.“¹⁷

Pražský a český centralismus odmítali také poslanci z Moravy a Slezska v Národním shromáždění¹⁸ stejně jako moravskoslezské organizace politických stran. Prokázal to mimo jiné sjezd Národní fronty Země moravskoslezské, který se konal ve dnech 14. a 15. prosince 1945. Ten si vedle snahy o řešení nejpálčivějších politických problémů Moravy a Slezska vzal za úkol také „poukazování a uvádění nových příkladů pražské (a tím české) centralizace, popřípadě nesprávné decentralizace břemen“.¹⁹ Není se co divit, že za této situace docházelo k novým a často nečekaným projevům moravanství. Když se například 18. července 1945 v Brně konal pracovní sjezd předsedů okresních národních výborů, proběhl ve sněmovní síni

13 LOUBAL, František: K poměrům v zemi Moravskoslezské. In: *Svobodné slovo* (27.6.1945), s. 2.

14 Ze Zemského národního výboru v Brně. In: *Rovnost* (4.7.1945), s. 2.

15 Proti nezdravému centralismu. In: *Tamtéž* (21.11.1945), s. 2.

16 Rada ZNV o moravském zásobování. In: *Tamtéž* (29.11.1945), s. 2.

17 LOUBAL, František: K poměrům v zemi Moravskoslezské. In: *Svobodné slovo* (8.1.1946), s. 1.

18 Porady moravskoslezských poslanců. In: *Rovnost* (12.12.1945), s. 2.

19 Představitel Moravy proti nerozumnému centralismu. In: *Tamtéž* (16.12.1945), s. 2; srv. Ne-strpíme mezi sebou liknavce a sabotéry. In: *Tamtéž*, s. 1.

Zemského domu, vyzdobené nejen vlajkami československými a sovětskými, ale také moravskými – vzdor tomu, že jejich užívání bylo od roku 1920 Národním shromážděním zakázáno. Předseda Zemského národního výboru pro Zemi moravskoslezskou František Loubal ve své řeči neopomněl připomenout historii moravských stavovských sněmů a zdůraznil duchovní propojení zemského národního výboru se starými zemskými institucemi.²⁰

Nelze se divit, že takto sebevědomé vystupování moravských politiků začalo v určitých kruzích v Praze vadit a že se zároveň začaly ozývat hlasy poukazující na „nepružnost“ a „nákladnost“ zemského zřízení a požadující jeho zrušení a nahrazení nějakou novou formou správy, krajskou či župní. U demokratických stran nestály tyto tendence v popředí jejich politiky, nejhlasitěji zaznívaly z řad Komunistické strany Československa. Předseda KSČ Klement Gottwald již 28. března 1946 na osmém sjezdu své strany zřetelně prohlásil: „...přechod od administrativy zemské k administrativě župní je podle mého soudu více než zralý.“²¹ Bezprostředně poté se za zrušení zemského zřízení postavil také komunistický předseda expozitury Zemského národního výboru pro Zemi moravskoslezskou v Moravské Ostravě Vladimír Chamrád.²²

František Loubal (1893–1950), publicista a funkcionář Československé strany národněsocialistické. Za války byl vězněn v koncentračním táboře, po propuštění se zapojil do odboje. V letech 1945 a 1946 byl předsedou Zemského národního výboru pro Zemi moravskoslezskou v Brně, poté od června 1946 do února 1948 jeho místopředsedou. Na podzim 1948 byl zatčen a odsouzen k ročnímu žaláři za údajnou protistátní činnost (foto z osobního archivu autora)

20 Nejnaléhavější úkoly moravské: Pracovní sjezd předsedů okresních národních výborů. In: *Tamtéž* (19.7.1945), s. 1.

21 GOTTWALD, Klement: Dnešní situace, politika strany a její akční program. In: *Sněm budovatelů: Protokol VIII. řádného sjezdu komunistické strany Československa ve dnech 28.–31. března 1946*. Praha, Sekretariát Ústředního výboru KSČ [1946], s. 69.

22 Viz JANÁK, Jan: Moravská a slezská správa a samospráva v letech 1740 až 1948. In: NEKUDA, Vladimír (ed.): *Za Moravu: Historická identita Moravy*. Brno, Jednota moravská 1991, s. 41–60, zde 58 n.

Pak už zrušení zemského zřízení požadovalo rovněž takzvané spontánní volání pracujících lidu, které komunisté uměli vždy dokonale zaranžovat. Například závodní organizace KSČ ze strojírny Vítkovických železáren vznesla požadavek decentralizace lidové samosprávy, „protože zemské národní výbory se ukázaly těžkopádné a těžko kontrolovatelné“, brzy poté následovalo vyjádření závodní organizace KSČ v elektrárně téhož podniku, která navrhovala vytvoření župních národních výborů.²³ A obdobných případů, kdy pracovní kolektivy podpořily zrušení zemského zřízení a rozdělení republiky do žup, jak o to usilovala komunistická strana, by se dalo uvést více i z jiných částí republiky.²⁴

Snaha komunistů o likvidaci zemského zřízení v Československu narazila na odpor ostatních stran Národní fronty, byť ne vždy dostatečně rozhodný. Nejméně vyhraněné stanovisko zaujímali sociální demokraté. Sjezd jejich strany v roce 1945 se vyslovil rovněž pro župní zřízení (ještě před komunisty), avšak brněnský sjezd v listopadu 1947 již zastával v této otázce stanoviska mnohem zdrženlivější. V sociálnědemokratické straně se na reorganizaci veřejné správy a samosprávy objevovaly různé názory, celkově však nakonec převládla spíše snaha zemské zřízení udržet.²⁵

Nejdůsledněji se za uchování historických zemí stavěla Československá strana lidová. Naprostá většina jejích funkcionářů zastávala názor, že krajské zřízení by bylo dražší, především ale v pokusech o jeho zavedení viděli snahu komunistů prosadit své vlastní stranické zájmy. Mimořádnou roli ve straně sehrála i autorita jejího předsedy Jana Šrámka, předválečného představitele moravské zemské organizace ČSL, který se o uchování zemského zřízení osobně zasazoval.²⁶ Proto se také lidová strana před parlamentními volbami v květnu 1946 jako jediná dovolávala zemského zřízení a apelovala na zemský patriotismus Moravanů.²⁷

Tvrzení lidovců, že nikdo jiný než oni se nevyslovil pro zachování zemské samosprávy a zemských celků, však neodpovídalo zcela pravdě. Po jistém váhání se totiž pro zemské uspořádání vyslovila také Československá strana národněsociální. Její předáci se sice nad možností zavedení krajů či žup zamýšleli rovněž, nakonec však i oni dospěli k názoru, že by nový systém byl dražší než stávající,

23 Autor níže citované studie neuvádí přesné datum vzniku těchto rezolucí, ze souvislostí je však zřejmé, že se jedná o podzim 1947.

24 Citováno podle: MORAVEC, Josef: *Zemské či krajské zřízení? Postoje politických stran na Ostravsku k realizaci myšlenky krajských národních výborů před únorem 1948*. (Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě, řada C-6: Historica, sv. 2.) Praha 1971, s. 53 n.

25 *Tamtéž*.

26 *Tamtéž*.

27 MACHÁLEK, Vít: Volby roku 1946 na Moravě. In: BIEBERLE, Josef – BUREŠOVÁ, Jana – FIŠER, Zdeněk – MACHÁLEK, Vít: *Sborník prací moravských historiků*. (Studijní materiály výzkumného projektu Československo 1945–1967, č. 21.) Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1996, s. 7–70, zde s. 13. Autor odkazuje na předvolební kampaň v brněnském deníku ČSL *Národní obroda* z 25.5.1946, s. 5.

a chápali také význam historické tradice se zemským zřízením spojené.²⁸ Ve svém *Návrhu programu Československé strany národně socialistické* z roku 1947 sice o formě státní správy konkrétně nehovořili, centralismus však rozhodně odmítali.²⁹ Jednoznačně se potom k zemskému zřízení přihlásili ve stejném roce ve vlastním návrhu nové československé ústavy. Zpracovala jej zvláštní ústavní komise strany, v jejímž čele stál profesor brněnské právnické fakulty Vladimír Kubeš. Komise se této problematice věnovala od podzimu 1946 a její řešení doporučovalo zachování zemského zřízení v Československu, a to ještě posíleného ustavením zemských sněmů se zákonodárnou mocí a zemských vlád.³⁰

Zda se také na výsledku parlamentních voleb v roce 1946 projevil odlišný vztah politických stran k zemskému zřízení, nelze jednoznačně říci. Skutečností je, že vítězně z nich vyšla Komunistická strana Československa, která v českých zemích získala 40,17 procent odevzdaných hlasů a třiadvadesát mandátů v nově zvoleném Ústavodárném Národním shromáždění. Z toho přímo v Zemi moravskoslezské však získala jen 34,5 procent hlasů, tedy o dost méně než v celostátním průměru. Naopak Československá strana lidová, která v rámci celé republiky obdržela pouze 20,24 procent hlasů, si na Moravě získala přízeň 27,6 procent voličů, což bylo výrazně více než v průměru celostátním. A ve srovnání s Čechami, kde lidovci obdrželi hlasy jen 16,3 procent voličů, byl tento rozdíl ještě markantnější. Nelze tedy vyloučit, že vedle silnějšího náboženského cítění Moravanů v dosažených volebních výsledcích sehrál svou roli také apel strany na jejich moravanství a podporu ohroženému zemskému zřízení.

Výsledky parlamentních voleb se promítly i do složení národních výborů, včetně Zemského národního výboru pro Zemi moravskoslezskou. Také zde se volební vítězství KSČ odrazilo v novém rozložení sil: komunistická strana nyní v tomto osmdesátičlenném orgánu měla osmadvacet mandátů, druzí nejsilnější lidovci disponovali dvaadvaceti mandáty, národní socialisté sedmnácti a sociální demokraté třinácti. V radě zemského národního výboru obsadili komunisté jedenáct křesel, lidovci osm, národní socialisté šest a sociální demokraté pět. Podle nového rozložení sil se změnilo i obsazení nejvyšších funkcí Zemského národního výboru pro Zemi moravskoslezskou – novým předsedou se 31. července 1946 stal člen KSČ a šéfredaktor jejího brněnského deníku *Rovnost* František Píšek, kterého později vystřídal další komunistka Karel Svitavský, druhým místopředsedou byl zvolen rovněž komunistka, předseda slezské expozitury Zemského národního výboru v Brně František Chamrád, zatímco na dosavadního předsedu Františka Loubala, který opět zastupoval národní socialisty, zbyla až funkce čtvrtého místopředsedy.³¹

28 MORAVEC, J.: *Zemské či krajské zřízení?*, s. 54.

29 *Návrh programu Československé strany národně socialistické pro XIV. valný sjezd*, Praha b. d., s. 15 n. Praha, Melantrich [1947].

30 KUBEŠ, Vladimír: *O novou ústavu*. Praha, Melantrich 1948, s. 6.

31 Viz MACHÁLEK, V.: Volby roku 1946 na Moravě, s. 61 n. (viz pozn. 26).

Není divu, že za této situace se Zemský národní výbor pro Zemi moravskoslezskou změnil z obránce zájmů země a jejích obyvatel v poslušný nástroj pražské vlády, vedené nyní předsedou KSČ Klementem Gottwaldem. Ten samozřejmě na skutečné samosprávě či odlišnosti Moravy a Slezska a na podpoře nějakého „moravanství“ neměl nejmenší zájem. Zásadní personální změny, k nimž ve složení Zemského národního výboru pro Zemi moravskoslezskou po parlamentních volbách v roce 1946 došlo, pochopitelně sehrály negativní roli i při státním převratu v únoru 1948, neboť komunisté měli tento orgán, který mohl celkový politický vývoj v republice významně ovlivnit, od samého počátku pevně ve svých rukou.

Likvidace zemského zřízení a účelové využívání moravských tradic

Jak zdůrazňují Jiří Knapík a Zdeněk Jirásek v paralelně otištěné stati věnované Slezsku a „slezanství“, usiloval komunistický režim v Československu od února 1948 o vytvoření zcela nové společnosti, jejíž hodnotový systém by „byl odvozen od marxisticko-leninské ideologie a měl tudíž stát, navzdory spíše vnějšímu přejímání některých národních tradic, na značně odlišných základech“.³² Uchování tradičního, po tisíc let se vyvíjejícího zemského zřízení nebylo v jeho zájmu, stejně jako podporování či pouhé respektování moravské či slezské specifčnosti, neboť by to bylo na překážku snahám komunistů o centralizaci moci a unifikaci společnosti. Likvidace zemského zřízení a jeho nahrazení systémem krajské správy proto patřily k prvním opatřením poúnorového režimu.

O pravých motivech bez přetvářky promluvil generální tajemník komunistické strany Rudolf Slánský na zasedání Ústředního výboru KSČ 17. listopadu 1948: „Rozbijeme ty mamutí úřady, jakými byly zemské národní výbory, které nešly kontrolovat. Úřady v krajích a okresech budou nyní více pod kontrolou lidových zástupců.“³³ Rovněž Klement Gottwald, když koncem roku 1948 hovořil o likvidaci zemského zřízení v Československu, dal tento krok do přímé souvislosti s bojem proti „reakci“. Pouze na zkvalitnění státní správy a samosprávy jako by ani nezáleželo: „Uskutečnění krajského zřízení, zahájení činnosti krajských národních výborů bude časově těsně předcházet prvnímu výročí historických únorových událostí, prvnímu výročí vítězství našeho lidu nad rozvratnickou protistátní reakcí. Chtěl bych vám zvláště připomenouti, jak se naše reakce všemožně snažila znemožnit krajské zřízení, protože dobře chápala jeho obrovský význam pro upevnění vlády lidu v naší zemi, pro posílení celého našeho lidovědemokratického zřízení. (...) Ano, jenom únorové vítězství našeho lidu nám umožnilo, abychom zakotvili zásady nové lidové moci a veřejné správy v nové ústavě, abychom je dále rozšířili, abychom pak

32 KNAPÍK, Jiří – JIRÁSEK, Zdeněk: Nechtěné Slezsko: Reflexe českého „slezanství“ v poválečném Československu (1945–1969). In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 3 (2010), s. 421–440.

33 Pod vedením Klementa Gottwalda složí komunisté svou mistrovskou zkoušku: Projev soudruha Rudolfa Slánského na zasedání ÚV KSČ 17. a 18. 11. 1948. In: *Rovnost* (20.11.1948), s. 7.

v době co možno nejkratší tyto zásady vtělili v zákon o krajském zřízení a abychom nakonec provedli k němu potřebné přípravy k praktickému jeho uskutečnění.³⁴

Přijetím zákona č. 280/1948 Sb. o krajském zřízení s platností od počátku roku 1949 komunisté rozbili republiku do devatenácti krajů: v Čechách vzniklo osm krajů, na území Moravy a Slezska pět a na Slovensku šest. Historické země, vyvíjející se po staletí jako svébytné celky a tvořící tradiční strukturu českého státu, tak byly nahrazeny množstvím uměle vytvořených správních jednotek, které postrádaly předpoklady smysluplné existence. Země moravskoslezská byla rozdělena na kraje Jihlavský, Brněnský, Gottwaldovský, Olomoucký a Ostravský, přičemž jejich hranice mnohdy nerespektovaly hranice zemské. Největší změnu znamenalo rozšíření Jihlavského kraje hluboko do Čech – byl k němu připojen celý politický okres Havlíčkův Brod, velká část soudního okresu Přebyslav, dále okresy Ledec nad Sázavou, Humpolec, Pelhřimov, Kamenice nad Lipou a část Jindřichohradecka. Také Brněnský kraj přesahoval původní českomoravskou hranici na Poličsku a Litomyšlsku.³⁵

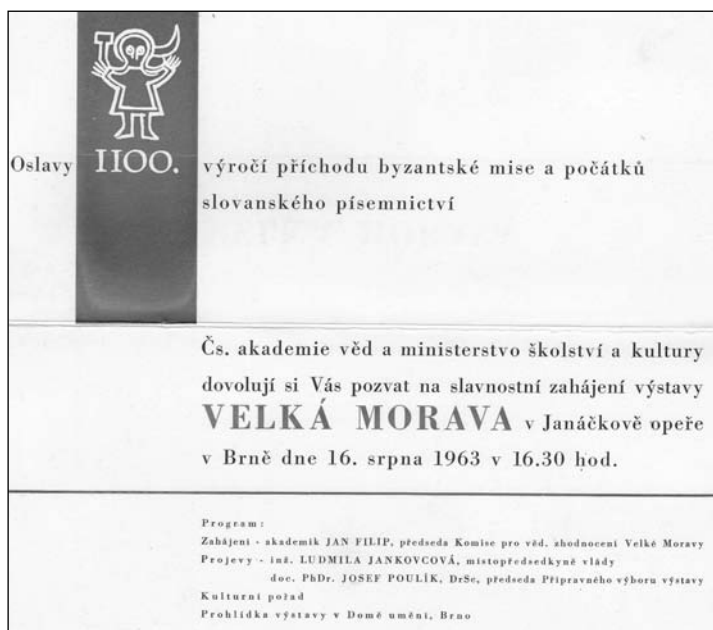
Záhy se ovšem začalo ukazovat, že vše nejde tak hladce, jak si komunisté ve svých sekretariátech naplánovali. Ani úspora „byrokratického aparátu“, ani náklady na provoz nových krajských národních výborů se nevyvíjely podle jejich představ. Netrvalo dlouho a poznali, že mají-li nově utvořené úřady efektivně pracovat, musí být odpovídajícím způsobem obsazeny úředníky: „byrokratický aparát“ začal znovu bytnět a vzhledem k velkému počtu krajských národních výborů počet nových úředníků brzy výrazně přesáhl úřednické stavy ve dvou bývalých národních výborech zemských. Navíc již 28. prosince 1948 ministr vnitra Václav Nosek při přijetí předsedů nových krajských národních výborů zdůraznil, že je nutno co nejdříve „začít se stavbou nových definitivních budov pro KNV“, což si také vyžádalo nemalé prostředky.³⁶

Jelikož krajské zřízení ve stávající podobě svůj účel nesplnilo, již po několika letech se komunistický aparát začal připravovat na jeho reorganizaci a plánovat snížení počtu krajů. Národní shromáždění Československé republiky nakonec 9. dubna 1960 schválilo zákon o reorganizaci územní správy, na jehož základě se počet krajů výrazně snížil; na území Moravy a Slezska tak vznikly pouze dva celky – Severomoravský kraj a Jihomoravský kraj. Při jejich projektování komunističtí plánovači v Praze opět nerespektovali historické hranice mezi Moravou a Čechami. Naopak, dali si záležet, aby svým opatřením vědomí historických tradic co nejvíce oslabili. K Jihomoravskému kraji tak připojili malou část východních Čech s Polnou, k českým krajům zase přičlenili velkou část moravského území: součástí nově vzniklého Jihočeského kraje se stala stará moravská města Dačice a Slavonice,

34 Uskutečňujeme zásady lidové demokracie. In: *Tamtéž* (29.12.1948), s. 1.

35 Vláda jedná o krajském zřízení. In: *Tamtéž* (1.12.1948), s. 2; Nové kraje v přehledu. In: *Tamtéž* (3.12.1948), s. 3.

36 Uskutečňujeme zásady lidové demokracie. In: *Tamtéž* (29.12.1948), s. 1.

Pozvánka na slavnostní zahájení výstavy Velká Morava, která se konala v Brně od poloviny srpna do konce listopadu 1963 u příležitosti 1100. výročí příchodu byzantské mise sv. Konstantina a Metoděje na Moravu

ve Východočeském kraji se ocitly moravské Svitavy, Jevíčko, a dokonce i město, které má příslušnost k Moravě obsaženo již ve svém názvu – Moravská Třebová i s okolním územím.³⁷

Fenomén moravanství v této době procházel mnoha proměnami, a především těžkým útlumem. Komunistická diktatura tragickým způsobem rozdělila společnost, postavila lidi před zásadní dilemata a vnesla do jejich životů nové závažné starosti. Ti, kteří se postavili na stranu nového společenského zřízení, neměli v naprosté většině pro existenci historických zemí ani pro moravský patriotismus pochopení a jejich likvidaci pokládali za správnou. A ti, kdo komunistickou totalitou trpěli, se museli vyrovnávat především se ztrátou osobní svobody, s cenzurou, s konfidentstvím a nemožností svobodně vycestovat za hranice, se zavíráním do věznic a pracovních táborů, s kádrováním a ztrátou zaměstnání, se zabavováním majetku a diskriminací svých dětí. Starosti s postavením Moravy v českosloven-

³⁷ K vývoji státní správy v letech 1945–1960 obecně viz HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – JANÁK, Jan – DOBEŠ, Jan: *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2007, s. 442–551.

ském státě proto asi patřily skutečně až k tomu poslednímu, co jeho občany v té době trápilo.

Komunistický režim od roku 1948 vyvíjel značné úsilí, aby vnější znaky moravského zemského patriotismu a moravanství co nejvíce omezil a umrtvil: zrušil Moravskou banku a nahradil ji Československou státní bankou, namísto Moravské vzájemné pojišťovny vznikla Československá státní pojišťovna, z Moravského zemského archivu se stal Státní oblastní archiv v Brně, Moravská zemská knihovna se přejmenovala na Univerzitní knihovnu, Moravské zemské muzeum muselo ze svého názvu alespoň vypustit přívlastek „zemské“, Moravské kolo spisovatelů bylo sloučeno s komunistickým Sdružením moravských spisovatelů ve Skupinu moravskoslezských spisovatelů, která v roce 1949 zanikla. Současně se však ideologům nového režimu hodily některé moravské tradice, které posilovaly „lidový“ charakter státu. Patřily k nim především snahy národopisné, které měly zdůraznit jednotu komunistické strany, státu a lidu a vyznívat v tom smyslu, že budování socialistické společnosti je logickým vyústěním pokrokových lidových tradic, odvěkých tužeb lidu. Proto dostávaly nebyvalý prostor ke svým vystoupením masově zakládáné národopisné taneční a pěvecké soubory, v rozhlase i při veřejných shromážděních zaznívaly národní a lidové písně, s podporou komunistického režimu dokonce v jejich duchu vznikaly písně nové, s takzvaně pokrokovým a budovatelským obsahem. A je přirozené, že moravskému folkloru s jeho barevností, veselím, zvonivými melodiemi náleželo v této kulturněpolitické strategii přednostní místo. Že v tomto případě skutečně nešlo o respekt k moravské kulturní svébytnosti, o tom svědčí rozdílný přístup k národopisným projevům z různých regionů Moravy. Nejvíce preferované bylo Slovácko, které v očích stranických ideologů bylo dostatečně „lidové“, zatímco třeba hanácký folklor byl dlouhou dobu pokládán za symbol bohatého sedláctví, za výraz životního stylu nepřátelských kulaků, bránících se kolektivizaci zemědělství. O politickém zneužívání slováckého folkloru podal umělecké svědectví ve svém románu *Žert* Milan Kundera.

Kromě moravského národopisu podporoval komunistický režim také moravskou archeologii, lépe řečeno archeologický výzkum slovanských lokalit, které na Moravě byly vědecky významnější a také četnější než v Čechách. Od roku 1948 probíhaly na Moravě soustavné archeologické vykopávky na nejdůležitějších nalezištích vztahujících se k historii Velkomoravské říše. Ujala se jich Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně, jejíž pracovníci pod vedením Františka Kalouska bádali především v Pohansku u Břeclavi, dále se jim věnovalo Moravské (dříve zemské) muzeum v Brně, reprezentované v tomto ohledu Vilémem Hrubým, který se zaměřil na vykopávky ve Starém Městě u Uherského Hradiště, a konečně v Mikulčicích u Hodonína prováděl výzkum pod vedením Josefa Poulíka nově založený Archeologický ústav Československé akademie věd se sídlem v Brně. Komunistická vláda ovšem výzkum velkomoravských archeologických nalezišť nepodporovala proto, aby nějakým způsobem přispěla k renesanci moravanství. Naopak, Velkomoravskou říši prezentovali vědci i politické orgány jako první společný stát Čechů a Slováků, a pokud se hovořilo o Moravanech, pak jen jako o společných předcích obou těchto slovanských národů.

Jednoznačně to vyjádřil Josef Poulík ve své knize *Staří Moravané budují svůj stát*, vydané v roce 1960, když zdůraznil, že pod vahou důkazů získaných archeologickými výzkumy „hluboko do propasti zapadají teorie o méněcennosti a chudobě slovanské kultury“.³⁸ Právě v tom spočívaly důvody komunistické přízně věnované tak velkoryse archeologickému bádání: dokázat, že Slované obývají území Československa dlouhé věky a že závěry německé, především nacistické vědy, dokazující původnost germánského osídlení Čech, Moravy a Slezska, jsou nesprávné stejně jako tvrzení o méněcennosti slovanské populace. A nelze nevidět, že v tom se shodovaly s cítěním většiny obyvatel Československa, v nichž výsledky archeologických výzkumů probouzely oprávněnou hrdost na jejich dávné předky.

Výstava Velká Morava a hokejová aféra

Současně ovšem podpora moravského národopisu a archeologie měla i nechtěné důsledky, neboť vedla k novému posílení sebevědomí obyvatel Moravy, k postupné renesanci moravanství a jeho veřejným manifestacím, byť to zatím bylo moravanství nepolitické. Příznivě v tomto směru působila také změna politického klimatu v Československu v šedesátých letech, liberalizace a uvolňování ideologického dohledu.

Pozoruhodný byl ohlas a mnohostranné vyzářování unikátní, velkoryse koncipované výstavy Velká Morava, jež byla zahájena 16. srpna 1963 v Domě umění města Brna. Také ona samozřejmě interpretovala Velkomoravskou říši v tradičním duchu, jako „první společný stát předků Čechů a Slováků“.³⁹ Nelze však přehlédnout, že ve funkci sekretáře přípravného výboru a organizačního garanta se o ni významně zasloužil Vinoš Sofka, který o pouhých pět let později stál u zrodu Společnosti pro Moravu a Slezsko, usilující o obnovu zemského zřízení v Československu a o politicko-správní rehabilitaci Moravy a Slezska. Denní tisk v následujících měsících přinášel množství článků o Velké Moravě a jejích archeologických nalezištích i rozhovory s archeology. Výstava, která měla původně trvat do 27. října 1963, se těšila mimořádnému zájmu veřejnosti: 28. října uvítali organizátoři stopadesátitisícového návštěvníka.⁴⁰ Pro velký úspěch byla prodloužena do konce listopadu 1963 a navštívilo ji takřka čtvrt milionu diváků. Poté putovala do Prahy, Rakouska, Řecka i jiných států.⁴¹

Kromě toho, že výrazně ovlivnila zájem mladé generace o studium humanitních oborů, měla výstava Velká Morava za důsledek i to, že povolání archeologů se

38 POULÍK, Josef: *Staří Moravané budují svůj stát*. Gottwaldov, Krajské nakladatelství 1960, s. 7.

39 Viz *Velká Morava: Výstava o prvním společném státě předků českého a slovenského národa, pořádaná u příležitosti 1100. výročí příchodu byzantské mise do našich zemí a počátků slovanského písemnictví*. Katalog. Brno, Dům umění 1963, s. 4.

40 Krátce z domova. In: *Rudé právo* (29.10.1963), s. 2.

41 Skončila výstava Velká Morava. In: *Tamtéž* (1.10.1964), s. 1.

stalo rámcem pro děj různých literárních děl, dokonce vznikaly detektivní příběhy odehrávající se v atraktivním prostředí vykopávek. Hlavně však spolu s výstavou vstoupila do českého veřejného života a české literatury novým způsobem i samotná Morava; moravské reálie, folklor, historie a osobnosti se objevovaly v krásné literatuře častěji než dosud (například zmíněný Kunderův *Žert* vyšel v prvním vydání v roce 1966).

Jiným společenským prostředím, jímž o sobě moravanství v šedesátých letech opět dávalo vědět, byl sport, konkrétně lední hokej, v němž Moravu zcela mimořádným způsobem reprezentovalo družstvo brněnského průmyslového závodu ZKL. V předcházejících letech tvrdého stalinismu neslo název „Rudá hvězda“, neboť původně vzniklo jako jeden ze sportovních oddílů ministerstva vnitra. Brněnští fanoušci však o svém týmu nikdy nehovořili jako o Rudé hvězdě; lidová tvořivost jej překřtila na „Kometu“ a toto neoficiální označení mu zůstalo, i když pak působil pod hlavičkou závodu ZKL.

„Kometa“ byla ve své době jednoznačně nejlepším hokejovým mužstvem v celém Československu. Po celou řadu hokejových sezon dokázala naprosto suverénně vítězit nad všemi ostatními československými týmy, včetně pražských a bratislavských. Svými nepřekonatelnými výsledky ukazovala, že brněnští, potažmo moravští hokejisté mohou být mnohem lepší než hráči z pražského centra – ba co víc, že mohou být nejlepší ze všech! – a dodávala tak obyvatelům Brna a vůbec Moravy sebevědomí a hrdosti.

Počátkem roku 1965 však došlo k nečekanému konfliktu: v sobotu 6. února hrálo mužstvo ZKL utkání s týmem Spartak Sokolovo v Praze. Rozhodčí se v průběhu tohoto zápasu „vyznamenali“ mimořádnou zaujatostí vůči brněnským hráčům a nadřozváním borcům domácím. Když v krátké době po sobě vyloučili několik brněnských hokejistů, mezi nimi také kapitána mužstva Františka Vaňka, rozhodli se ostatní hráči na protest proti jejich postupu odejít z ledu a zápas nedokončit. Celou záležitost řešila disciplinární komise československého hokeje, která sice připustila

Panelové poutače k výstavě Velká Morava, uspořádané v roce 1963 s velkým úspěchem v Brně a poté přemístěné do Prahy a několika evropských zemí (foto ze sbírek Muzea města Brna)

nekvalifikovanost a řadu chybných výroků rozhodčích, avšak za hlavního viníka označila brněnské družstvo a přísně je potrestala.⁴²

Nelze vyloučit, že by tím celá hokejová aféra skončila, kdyby těsně po nedokončeném utkání *Rudé právo* nepřineslo reportáž z kuchyně jednoho pražského hotelu. Její autor dal slovo i kuchaři zaměstnanému vyvažováním pro hosty, který byl shodou okolností fanouškem pražské Sparty. Na stránkách novin se tak ocitla i slova, která pronesl skloněn nad hrncem svíčkové omáčky: „...ti Brňáci ... leze jim to do mozků.“ A pak se obrátil ke svému učedníkovi s příkazem: „...dost, Jardo, víc tam toho citrónu nestrouhej!“⁴³

Žádná jiná slova nepadla, o Moravě, o Brně a brněnském hokeji již ani zmínka. Podle novináře J. Fraňka, který reportáž napsal, nebyl v jeho článku žádný protimoravský úmysl, nicméně ve spojení s nekorektním straněním rozhodčích pražskému mužstvu a s přísným potrestáním brněnského týmu – a nepochybně i s celou řadou dalších objektivně existujících společenských faktorů – působila jeho slova na moravské čtenáře jako červený hadr na býka a redakce *Rudého práva* začala dostávat spousty protestních dopisů.

Novináři z pražské redakce *Rudého práva* se pojednou setkávali s něčím, co doposud neznali: „A tak nyní s přáteli ze sportovní rubriky pročítáme protestní dopisy z Brna a okolí, z nichž některé jsou opatřeny třeba dvaceti podpisy – doklad o energii, která do toho byla vložena. Jeden čtenář vzkazuje autorovi, že celá jeho reportáž je ‘vykonstruovaná slátanina, sepsaná zřejmě záměrně jen pro tuto jedinou větu... Míru zdar, Janda Jiří.’ Jeden korespondenční lístek začíná slovy: ‘Zhynulo právo, zhynula spravedlnost...’ Pětadvacet zaměstnanců n[árodního] p[odniku] Slatina žádá ‘tiskovou opravu publikovaného lokálně šovinistického názoru, že Brňákům leze něco do mozků’.“⁴⁴

Dopisy však nepřicházely jen z Brna, *Rudé právo* samo přiznávalo, že docházely „i z okolí“, a nezůstávaly jen u stížností na pražskou povýšenost. Redaktoři ústředního tiskového orgánu KSČ v nich měli ke svému překvapení možnost se dočíst, že se jedná rovnou o úmyslné „rozdmychávání národnostních sporů“. To je opravdu vyvedlo z míry. „Probůh,“ volá J. Franěk na stránkách svých novin užasle, „tak už jsme v Praze a v Brně dokonce dva národy! Kdyby to tak šlo dál, bylo by asi lepší od toho hokeje upustit, což by bylo škoda.“ Vzdor nepotlačované ironii je však zřejmé, že si důvody moravské nespokojenosti přece jen uvědomovali, protože autor pokračoval: „Zároveň mi soudruzi napovídají, že přece jen nešlo o tu jednu větu, že ta věta sehrála úlohu oleje do ohně, který už stejně plál!“ Nakonec *Rudé právo* svou omluvu končilo slovy: „Avšak marná sláva, pořád tu zůstává prohlášení brněnského čtenáře Ludvíka Zavřela, že od nynějška neuznává náš list, dokud v něm nebude,

42 Neradostná dohra nedohraného hokeje. In: *Tamtéž* (9.2.1965), s. 6.

43 FRANĚK, J.: „Dvě svíčkové, žebírko...!“ In: *Tamtéž* (8.2.1965), s. 1.

44 TÝŽ: Má vina aneb Nad dopisy z Brna. In: *Tamtéž* (15.2.1965), s. 4.

že 'Pražáci mají gypsově hlavy'. Tak už je to tady, v zájmu obnovení národní jednoty, ale pozor – nevyjadřuje stanovisko redakce!⁴⁵

Ke zjednání spravedlnosti ovšem tato spontánní lidová aktivita nevedla, trest uložený mužstvu ZKL zůstal v platnosti. Pražští funkcionáři sice uznali některé objektivní skutečnosti, jež opravňovaly brněnský tým k protestnímu jednání, ustoupit moravské reprezentaci však nechtěli – a samozřejmě ani nemuseli. A tak nakonec jediným vítězem v celé kauze zůstal onen citovaný Ludvík Zavřel, kterému se podařilo prosadit na stránky *Rudého práva* konstatování, že „Pražáci mají gypsově hlavy“, jež jistě mnoha čtenářům udělalo radost, i když na druhé straně lze velmi vážně pochybovat, že bylo obecně prospěšné a že k vyřešení nahromaděných problémů nějak pomohlo. Nicméně o tom, že si pobouření obyvatel Moravy tehdy po velmi dlouhé době poprvé zjednalo svobodný průchod, nelze pochybovat a – jak si sám z vlastní zkušenosti pamatuji – velmi přispělo k posílení sebevědomí obyvatel Moravy a pocitů moravanství. Netrvalo dlouho a v prvních měsících roku 1968 vytrysklo moravanství na veřejnosti znovu – a to silou, která překvapila snad každého.

Renesance moravanství za „pražského jara“

Úsilí o reformu politického a hospodářského systému v Československu, které se naplno prosadilo počátkem roku 1968, vyústilo v požadavek „demokratického socialismu“ či „socialismu s lidskou tváří“. Jedním z kroků k jeho uskutečnění bylo zrušení cenzury a volnější praxe při vzniku, či spíše tolerování činnosti některých nových organizací, jimiž chtěly různé skupiny obyvatel Československa prosadit své zájmy. Součástí tohoto široce založeného občanského hnutí se stala rovněž spontánní aktivita velké části moravské veřejnosti, směřující k obnově zemského zřízení v republice, k rehabilitaci Moravy a posílení moravské samosprávy.⁴⁶

Ve středu pozornosti nejširší veřejnosti stály v roce 1968 snahy o nápravu křivd minulosti, nezákonností, jichž se komunisté během uplynulého dvacetiletí dopustili, úsilí o demokratizaci společnosti, o přiblížení západnímu světu, o modernizaci národního hospodářství a výrobního systému. Slováci takřka okamžitě využili nové situace k ventilování svých národních požadavků a začali volat po federativním uspořádání státu, v němž spatřovali záruku dalšího spravedlivého vývoje. Doslova ze dne na den se jako živé ukázaly problémy, o nichž se dlouhá léta mlčelo. K nelíčenému překvapení mnohých se k nim zařadilo potlačené vědomí moravské

45 Tamtéž.

46 K tématu viz PERNES, Jiří: Snahy o obnovení zemského zřízení na Moravě v letech 1968–1970. In: MALÍŘ, Jiří – VLČEK, Radomír (ed.): *Morava a české národní vědomí od středověku po dnešek: Sborník příspěvků z konference Češi nebo Moravané? K vývoji národního vědomí na Moravě, konané 28.2.2001 v Brně*. (Disputationes Moraviae, sv. 2.) Brno, Matice moravská 2001, s. 173–186.

svébytnosti, chybějící reprezentace moravanství ve veřejném (kulturním a politickém) životě. V kontextu celostátního vývoje v letech 1968 a 1969 se sice tento problém jeví jako spíše podružný; obyvatelé Čech a Slovenska mu nepochybně věnovali jen minimální pozornost a mnozí v něm dokonce spatřovali faktor, který odváděl jejich spoluobčany z Moravy a Slezska od úsilí o demokratizaci poměrů. V tehdejší životě obyvatel Moravy a Slezska však sehrával významnou úlohu, patřil pro ně do souhrnu činitelů podmiňujících žádoucí přeměnu československé politické reality. Snahy o rehabilitaci Moravy v českém státě začínaly spontánně, postupně však získaly organizovanou podobu a zapojily se do nich takřka všechny vrstvy a věkové kategorie Moravanů.

Jeden z prvních hlasů volajících po obnově zemského zřízení v Československu zazněl 2. dubna 1968 z Moravského muzea v Brně. U příležitosti stopadesátého výročí založení této významné vědecké a kulturní instituce se shromáždili její vědečtí a odborní pracovníci a vydali prohlášení, v němž konstatovali, že „historická a kulturní existence Moravy je hluboce zakořeněna ve vědomí všech občanů ČSSR. Vznikla přirozeným vývojem, její území tvoří vyhraněný geomorfologický, ekonomický a komunikační celek.“ Na základě těchto argumentů požadovali obnovu Země moravkoslezské v souvislosti „s očekávaným federativním zřízením čs. státu“.⁴⁷

Jen o dva dny později, 4. dubna 1968, vystoupili v denním tisku s obdobným prohlášením brněnští spisovatelé a další intelektuálové Oldřich Mikulášek, Alena Bernášková, Bohumír Marčák, Jan Skácel, Vladimír Pazourek, Josef Věromír Pleva, Josef Hrabák, Ivan Kříž, Lubomír Nový, Oleg Sus, Milan Uhde, Adolf Kroupa, Růžena Lukášová, Zdeněk Pluhař, Jan Trefulka a Jaromír Tomeček. Protestovali proti diskriminaci Moravy a jejího hlavního města a také oni vyslovili názor, že náprava by se dala zjednat „pravděpodobně návratem k zemskému zřízení, v jehož rámci by se lépe rozvíjely skutečné potřeby kulturní a ekonomické oblasti, jíž Morava dlouhá staletí byla“.⁴⁸ Poté následovalo obdobné vyjádření novinářů z Moravy a Slezska.⁴⁹

K překvapení všech se pro obnovu Země moravkoslezské vyjádřilo také plenární zasedání Jihomoravského Krajského národního výboru v Brně dne 17. dubna 1968.⁵⁰ Z iniciativy Jihomoravského KNV se pak počátkem května 1968 v Rajnochovicích na Valašsku setkali jeho zástupci s reprezentanty Severomoravského KNV, aby se – vedle dalších problémů – poradili také o případných změnách ve státoprávním uspořádání republiky. Zatímco představitelé jižní Moravy jednoznačně vystupovali ve prospěch zemského zřízení, kolegové z Moravy severní zůstávali k této myšlence dosti chladní. Denní tisk psal, že mezi nimi „spíše převládá názor,

47 Zemské zřízení pro Moravu. In: *Svobodné slovo* (3.4.1968), s. 1.

48 Prohlášení brněnských spisovatelů. In: *Tamtéž* (4.4.1968), s. 3.

49 Novináři Moravy a Slezska k situaci. In: *Tamtéž* (17.4.1968), s. 1.

50 Plénium JmKNV pro zemi Moravkoslezskou. In: *Tamtéž* (18.4.1968), s. 4.

Moravskoslezská deklarace

My, občané z různých oblastí Moravy a Slezska, pracovníci hospodářství a výroby, školství, kultury, vědy, státní správy, politického života a společenských organizací, vydáváme k připravovanému státoprávnímu uspořádání Československé socialistické republiky toto prohlášení:

Požadujeme takovou formu státní organizace naší socialistické společnosti,

aby u žádné její části nevyvolala hromadné pocity krivdy, ale vytvářela pro všechny stejnou příležitost,

aby v aktivních lidech nebrzdila pracovní elán a zájem o společenské problémy, ale dávala i prostému člověku pocit spoluodpovědného hospodáře své země,

aby nejen zamezila návrat jakékoliv formy tzv. kultu osobnosti, ale dávala každému člověku záruky respektování lidských práv.

Řešení vidíme především v důsledné federalizaci našeho státu se stejnými právy a povinnostmi pro Slovensko, Čechy i Moravu a Slezsko. V tomto směru zaměříme všechny své síly. Dodatečným důvodem pro tuto federaci není a nemůže být jen kritérium národnosti. Dokazuje to federativní uspořádání řady vyspělých zemí. Je tu ještě nezadatelné historické právo, existuje kritérium geografické, kritérium ekonomické a také fakt, že obyvatelstvo Čech, Moravy a Slezska představuje pospoliti, jejichž jádrem jsou sociologicky a psychologicky odlišné větve českého národa v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, které mají své specifické potřeby hospodářské i kulturní.

Pokud tato historicky vzniklá vnitřní struktura našeho státu nebude respektována také ve skutečném rozdělení normotvorné i výkonné moci státu mezi orgány ústřední a zemské, nebude dosaženo plné demokracie a opravdové vnitřní jednoty československé společnosti.

K podpore svých snah jsme sestavili rezoluci, soustřeďující všechny reálné platné důvody pro důslednou federalizaci státu. Předkládáme ji všemu lidu a jeho oprávněným zástupcům.

Věříme, že stejně tak, jako občané Moravy a Slezska — pochopí naši výzvu i obyvatelé Čech a Slovenska, kterým leží na srdci rovnoprávné postavení všech obyvatel ve společném státě a kulturní i hospodářský prospěch naší republiky.

Brno 20. května 1968

ÚČASTNÍCI SHROMAŽDĚNÍ O BUDOUCÍM POSTAVENÍ MORAVY A SLEZSKA

Vydala Společnost pro Moravu a Slezsko, Brno, Gagarinova třída 1 — Výtisklo Rudé právo, tiskářské závody, Brno

Leták „Moravskoslezská deklarace“, jímž se nově ustavená Společnost pro Moravu a Slezsko přihlásila na jaře 1968 k myšlence československé trojfederace. Ideu moravské samosprávy přitom spojila s probíhajícím procesem demokratizace společnosti a opřela ji o argumenty historické, geografické, ekonomické i sociálněpsychologické

že by budoucí státoprávní uspořádání mělo být v podobě okresů a národních vlád pro Slovensko a zemi Českomoravskoslezskou,⁵¹ tedy bez existence jakýchkoli mezičlánků, ať se již nazývají země či kraje. Zveřejnění jejich stanoviska ovšem vyvolalo značnou vlnu odporu především mezi samotnými obyvateli severní Moravy a Slezska, kteří funkcionáře Severomoravského KNV obviňovali z konzervatismu, čímž se tehdy obecně rozuměla neochota podporovat společenské změny a snaha udržet „předlednové“ poměry.

Předložení návrhu na obnovení zemského zřízení jakožto alternativy federativního uspořádání Československé socialistické republiky vyvolalo bouřlivou diskusi především na samotné Moravě. V ní se poprvé po dlouhé době opět otevřela otázka existence moravského národa a – většina diskutujících ji odmítla. Například redaktor *Svobodného slova* František Gerža 20. dubna 1968 přiznal oprávněnost zřízení Země moravskoslezské jako samostatného subjektu vedle Čech a Slovenska pouze tehdy, „kdybychom se my, Moravané, chtěli konstituovat jako národ. Což, domnívám se, nechceme, i když se hrdě hlásíme k odkazu našich předků, jejichž velkolepou minulost nám tak zaníceně a prospěšně odhaluje ve velkomoravských Mikulčicích pan profesor Poulík.“⁵² Přitom ovšem ani redaktor Gerža nebyl proti existenci Země moravskoslezské; naopak, dovolával se jí ve svých článcích, chtěl však, aby vznikla jako správní a samosprávný celek uvnitř tehdy připravované České socialistické republiky, která spolu se Slovenskou socialistickou republikou měla tvořit jednotné, avšak federativní socialistické Československo. Postupem času se rehabilitace Moravy a Slezska stala záležitostí skutečně lidovou, po obnově zemského zřízení volali jednotlivci, pracovní kolektivy, politické a společenské organizace, vyslovovali se pro ně účastníci veřejných shromáždění, s pochopením o něm psal denní tisk.⁵³

Mezi lidmi nakonec převládlo přesvědčení, že jediným spravedlivým řešením moravské otázky je takzvaný trialismus či trojfederace, tedy rovnoprávné postavení Země moravskoslezské vedle Čech a Slovenska v jednotném Československu. Hlavním zastáncem tohoto řešení se stala Společnost pro Moravu a Slezsko, která se ve druhé polovině května 1968 ustavila v Brně⁵⁴ a postupně se stala nositelkou oněch organizovaných snah o rehabilitaci Moravy. V jejím čele stály významné osobnosti vědeckého, kulturního a politického života na Moravě, mluvčím a „tvář“ společnosti se pozvolna stával psycholog Boleslav Bárta. Do Společnosti pro Moravu a Slezsko vstupovali masově nejen jednotlivci, ale také společenské a politické organizace, a dokonce i průmyslové podniky z Moravy a Slezska.

51 O budoucnost Moravy. In: *Tamtéž* (5.5.1968), s. 1.

52 GERŽA, František: Variace na moravské téma. In: *Tamtéž* (20.4.1968), s. 2.

53 Srv. např. články ve *Svobodném slovu*: Zemské zřízení pro Moravu, ano či ne? (14.5.1968, s. 1), Morava a Slezsko hájí své místo (21.5.1968, s. 1), Státoprávní oříšek (25.5.1968, s. 5), Na programu důsledná federalizace (28.5.1968), s. 1 ad.

54 Na programu důsledná federalizace. In: *Tamtéž* (28.5.1968), s. 1.

Reformní komunisté, kteří od počátku roku 1968 v Praze získávali moc, však měli obavy ze skutečné politické plurality.⁵⁵ Potenciální nebezpečí pro své záměry viděli také ve Společnosti pro Moravu a Slezsko. Ministerstvo vnitra ji proto dlouhou dobu odmítalo registrovat⁵⁶ a nakonec jí registraci neudělilo. Nová organizace, vystupující jménem obyvatel Moravy a Slezska, nicméně v této době vzepjaté občanské aktivity pracovala i navzdory úřední nepřítomnosti a nedbala na to, že nesplňuje náležitě formalisty. Aniž by měla nějakou mimořádnou reklamu nebo alespoň vlastní tiskový orgán, podařilo se jí během krátké doby založit pobočky – takzvané výbory – takřka ve všech okresech Moravy a Slezska. V polovině července 1968 měla již sto čtyřicet tisíc registrovaných členů⁵⁷ a jejich počet stále narůstal; o několik málo dnů později uváděla sto padesát tisíc členů, organizovaných ve čtyřech stech deseti výborech;⁵⁸ v srpnu již její vedení udávalo téměř dvě stě tisíc členů a více než šest set místních a závodních výborů.⁵⁹

Společnost pro Moravu a Slezsko vydala koncem května 1968 výzvu „Všem Moravanům“, v níž vyzývala k podpoře snah o samosprávný vývoj obou zemí,⁶⁰ a „Moravskoslezskou deklaraci“, v níž žádala „takovou formu státní organizace naší socialistické společnosti“, která by „u žádné její části nevyvolávala pocity

Obnova Země moravskoslezské v rámci federativního Československa na jaře 1968 požadovala nejen Společnost pro Moravu a Slezsko, ale také poslanci Jihomoravského krajského národního výboru ve svém prohlášení ze 17. dubna 1968

55 K tomu viz HOPPE, Jiří: *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*. Praha, Prostor 2009.

56 Ministerstvo vnitra se nevyjádřilo k registraci Společnosti pro Moravu a Slezsko. In: *Svobodné slovo* (29.6.1968), s. 5.

57 Morava volá po plebiscitu. In: *Tamtéž* (12.7.1968), s. 3.

58 Samospráva nejen do výroby – ale také do státní správy. In: *Tamtéž* (16.7.1968), s. 1.

59 *Trojdílné uspořádání státu: Návrh na rovnoprávné postavení Moravy a Slezska*. Brno, Index 1968, s. 30.

60 Všem Moravanům. In: *Svobodné slovo* (30.5.1968), s. 1.

hromadné křivdy, ale vytvářela pro všechny stejnou příležitost“.⁶¹ Komplexně své představy o novém uspořádání státu vyjádřilo vedení společnosti v programovém materiálu *Trojdílné uspořádání státu*, jenž – vedle kritiky pragocentrismu v kapitole „Diskriminace Moravy a Slezska jako zdroje nedůvěry k pražskému centralismu“ – objasňoval základní požadavky společnosti a značné části Moravanů.⁶² Vedení společnosti si rovněž uvědomovalo, že její cíle mohou být ohroženy stupňujícími se národními aspiracemi Slováků. Počátkem června 1968 proto zveřejnilo „Provolání k slovenskému národu“, odvolávající se na „tradiční přátelství mezi slovenským a moravským lidem“, jímž chtělo rozptýlit pochybnosti Slováků a získat jejich podporu pro myšlenku zemského zřízení.⁶³ Přitom ještě pořád vedení i členové Společnosti pro Moravu a Slezsko hovořili o sobě samých jako o příslušnících českého národa, byť připouštěli, že existují „sociologicky a psychologicky odlišné větve českého národa v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, které mají své specifické potřeby hospodářské i kulturní“.⁶⁴

Neochota komunistického vedení přistoupit na požadavky širokých vrstev obyvatel Moravy (která po srpnové okupaci Československa ještě zesílila) nevedla k rezignaci těch, kdož je vznášeli, nýbrž k potenciální radikalizaci jejich postojů. Zřetelně to vyjádřil profesor Vladimír Kubeš, první děkan Právnické fakulty Univerzity J. E. Purkyně v Brně po jejím obnovení v roce 1969, přesvědčený český vlastenec, který své češství a moravanství necítil jako protiklad. Když se v denním tisku vyjadřoval k postavení Moravy v československém státě, zklamaně si povzdychl: „Neuvěřitelná centralistická tendence Prahy, jakýsi ‘morbus pragensis’, hrozí beztoho vyústit v ten nedobýrý stav, že se za pár roků nebude ani obyvatel Moravy nebo Slezska cítit Čechem, nýbrž Moravanem nebo Slezanem.“⁶⁵ Kubeš se tak poprvé po více než půlstoletí vrátil k ideji svébytného moravského národa a věštecky ohlašoval jeho obrození; o další dvě desetiletí později se k němu přihlásilo skoro jeden a půl milionu obyvatel Moravy.

Moravanství jako životní pocit

Snahy o rehabilitaci Moravy a moravanství v Československu neskončily až s nástupem takzvané normalizace počátkem sedmdesátých let. Tečku za nimi vlastně udělala federalizace, vyhlášená k 28. říjnu 1968 s platností od 1. ledna následu-

61 „Moravkoslezská deklarace“ byla nejprve publikována jako samostatný leták, o něco později byla pod názvem „Moravská deklarace“ otištěna v programovém materiálu Společnosti pro Moravu a Slezsko *Bude Země moravkoslezská?*, který vydalo Vydavatelství Čs. novinář – po-
bočka Brno v červnu 1968, s. 15.

62 *Trojdílné uspořádání státu* (viz pozn. 59).

63 Provolání k slovenskému národu. In: *Svobodné slovo* (10.6.1968), s. 3.

64 Dualismus nebo trialismus? In: *Tamtéž* (7.6.1968), s. 5.

65 KUBEŠ, Vladimír: K státoprávnímu uspořádání. In: *Tamtéž* (31.7.1968), s. 1.

jícího roku, konstruovaná na nacionálních principech českého a slovenského státu v rámci federativní socialistické republiky. Společnost pro Moravu a Slezsko sice ještě pracovala několik měsíců, počátkem roku 1969 dokonce začala v brněnské pobožce nakladatelství Československý novinář vydávat vlastní časopis *M-týden* s podtitulem *Moravskoslezský týden*,⁶⁶ ale to již byla vlastně labuť píseň organizovaných snah o rehabilitaci moravanství. Nové vedení KSČ v čele s Gustávem Husákem, které nastoupilo v dubnu 1969, pochopitelně ničemu takovému nepřálo. Odlišné stanovisko nemohli už zaujímat ani jihomoravští komunisté; 13. října 1969 se v Brně konal „krajský stranický aktiv“, který udělal „jakousi analýzu minulého období, v níž mj. kritizoval i bývalé funkcionáře KV KSČ, zodpovědné za pokusy o reformu“. Ke kritizovaným činitelům, kteří se dočkali výtek i za ochotu naslouchat moravským požadavkům, patřil mezi prvními bývalý tajemník Krajského výboru KSČ v Brně Josef Špaček. „Aktiv“ mu kromě jiného zazlival, že „s jeho souhlasem bylo ... prosazováno lidové referendum o Moravě a jejím postavení ve státoprávním uspořádání v době, kdy již stranické orgány zaujímal jiná stanoviska“.⁶⁷ Šlo nepochybně hlavně o záminku ke Špačkově politické likvidaci, ale i z ní je zřejmé, že „pravověrní“ komunisté spatřovali v myšlence samosprávné Moravy značné nebezpečí.

Netrvalo dlouho a časopis *Moravskoslezský týden* přestal vycházet, Společnost pro Moravu a Slezsko musela ukončit svou činnost, její představitelé byli umlčeni a museli odejít do politického ústraní. Zdálo se, že konec svobody v Československu znamená i konec svébytné Moravy a moravanství. Další vývoj však ukázal, že moravanství zde existuje jako nezávislý společenský faktor, který ani v tíživé realitě, jež

Časopis Moravskoslezský týden, který vydávala v roce 1969 Společnost pro Moravu a Slezsko, měl propagovat myšlenku moravské, respektive moravskoslezské svébytnosti

66 Nový týdeník z Brna. In: *Tamtéž* (29.12.1968), s. 1.

67 Odstraňujeme nahromaděné chyby a nedostatky. In: *Rovnost* (15.10.1969), s. 4.

počátkem sedmdesátých let v zemi zavládla, nevzal za své. Byl sice opět utlumen, zatlačen do soukromí, avšak při různých příležitostech se vynořoval na povrch.

Vývoj a projevy moravského patriotismu v období „normalizace“ se ještě nestaly předmětem podrobnějšího zpracování ani zkoumání, nicméně některá fakta jsou nepřehlédnutelná. Od počátku osmdesátých let se kolem právníka Miroslava Richtera z Brna soustředil okruh lidí, kteří cítili potřebu pěstovat moravanství i nadále. Richter sám vystupoval vždy jako přesvědčený Moravan a věřící katolík, a obě tyto hodnoty se snažil aktivně uplatňovat i v nepřejících podmínkách „normalizace“. Současně pěstoval vážný zájem o hudbu, zejména o sborový zpěv, a proto založil a vedl pěvecký soubor Proglas, jehož členové se soukromě označovali jako Gorazdovo bratrstvo. Vedle hudby a moravského liturgického zpěvu rozvíjeli i další kulturně-společenské aktivity a pod rouškou nepolitického sdružení se snažili přispět k obrodě a posílení moravského uvědomění. Pořádali poutě na významná místa Moravy, věnovali se údržbě a opravě základů velkomoravské baziliky na Hoře svatého Klimenta, na pravidelných schůzkách debatovali o otázkách moravanství a postavení Moravy v Československu. V průměru se na činnosti Gorazdova bratrstva podílelo dvacet až třicet osob a jejich zaměření bylo zcela nepochybně moravsky národní, nikoli jen moravsky zemské.⁶⁸ Gorazdovo bratrstvo, soustřeďující se kolem Miroslava Richtera, existovalo až do listopadu 1989, kdy se transformovalo v Moravské občanské hnutí a působilo pak již na nové úrovni.

Dalším neformálním seskupením, které se věnovalo udržování a podpoře moravanství, se stal Klub přátel Moravy, který se ustavil v polovině roku 1985. Snažil se pro svou činnost využívat existujících legálních struktur, kupříkladu tehdejšího Socialistického svazu mládeže, spolupracoval ale také s neoficiálními iniciativami, jako byla brněnská redakce samizdatového časopisu *Střední Evropa*. Po listopadu 1989 se Klub přátel Moravy transformoval ve sdružení Moravská národní obec, které existuje dosud a aktivně se účastní všech moravských emancipačních akcí.⁶⁹

Velký význam pro rozvoj a upevnění pocitu moravanství v polovině osmdesátých let měla Národní či cyrilometodějská pout, která se konala 7. července 1985 při příležitosti jedenáctistého výročí úmrtí svatého Metoděje na Velehradě. Zúčastnilo se jí nebývalé množství věřících z celé Moravy, Čech a také ze Slovenska, odhady hovoří o stu až dvou stech padesáti tisících účastníků. Vedle původního náboženského rozměru měla pout i dosah politický, protože dala tehdejšímu režimu zřetelně najevo, že si obyvatelé země myslí něco jiného, než co proklamovali oficiální představitelé. Přítomní vypískali českého ministra kultury Milana Klusáka, jehož necitlivé vystoupení vnímali jako další z projevů mocenské arogance. Shromáždění vyznělo jako gesto nenásilného, ale velmi výmluvného politického protestu, proti kterému se však státní orgány neodvážily přímo zasáhnout.⁷⁰ Současně je nepochybné, že

68 Opírám se o osobní svědectví Miroslava Richtera z ledna 1990.

69 Viz webová stránka <http://www.moravska-narodni-obec.ic.cz/historie.php>, staženo k 25.12.2009.

70 Viz webová stránka <http://www.velehrad.eu/2006/historie.php>, staženo k 10.10.2010.

celá akce výrazně přispěla – už jen tak masovým připomenutím velkomoravských a cyrilometodějských tradic – rovněž k posílení pocitu moravské kulturní a historické identity i soudržnosti.

Myšlenkově nejvýznamnějším projevem moravanství se ve druhé polovině osmdesátých let stala diskuse na stránkách „brněnské verze“ konzervativního samizdatového časopisu *Střední Evropa*, jejíž tři čísla vyšla v Brně v letech 1988 a 1989. Již v úvodní poznámce prvního čísla její vydavatelé – František Míkš, František Rychlík a Jaroslav Zapletal, mladí lidé z Brna, tehdy ve věku mezi dvaceti a třiceti lety – prohlásili, že se chtějí „pokusit o hledání naší identity jako Moravané“.⁷¹ Na stránkách svého časopisu zároveň zveřejnili esej básníka Zdeňka Rotrekla „Existence Moravy ve střední Evropě“, jímž – jak oznámili – hodlali „zahájit diskusi na moravské téma“. Byli nepochybně jediní, kdo se nad ním tehdy skutečně seriózně a do hloubky zamýšleli a jejichž myšlenková práce přinesla hmatatelné výsledky.

„Již delší dobu můžeme pozorovat podivuhodný fakt, jak se z masových médií zdejších i zahraničních vytrácí historický a kulturně svébytný pojem Moravy,“ napsal ve vzpomenutém textu tehdy umlčovaný katolický básník. „Morava se ze současných slovníků jednoduše škrtá, nanejvýše se připouští ve formě pěveckého sdružení (Moravan) nebo skupiny písní a tanců (Moravanka, Moravěnka). Občas se můžeme ve sportovní rubrice brněnských mutací deníků *Práce*, *Lidová demokracie* atd. dočíst o tom, že ‘moravské kluby slavně zvítězily’. A dost.“⁷² Rotrekl hledal pro tento jev vysvětlení a našel je v záměrné zamlčovací taktice současné mocenské garnitury v Praze. V jejím postoji spatřoval pomstu za to, že ve volbách v roce 1946 jádro Moravy – nacházel je tam, kde žilo původní obyvatelstvo, tedy mimo oblasti dosídlené po válce po odsunutých Němcích – volilo častěji než jinde nekomunistické kandidáty. „Jaký byl tedy politický úkol pro nejbližší budoucnost? Zemi moravskoslezskou dezintegrovat, roztržít a posléze zlikvidovat úplně. Stalo se,“ vyvozoval autor.⁷³

Úvaha Zdeňka Rotrekla předznamenala širokou a dosti vášnivou diskusi. Už v příštím čísle museli vydavatelé časopisu konstatovat, že „z ohlasů vyplývá, že překvapivý zájem čtenářů vzbudila moravská problematika“.⁷⁴ Nadále proto vyčlenili Moravě samostatnou rubriku, v níž zveřejňovali příspěvky předních českých historiků, filozofů a dalších osobností angažujících se v disentu. Prvním, kdo na toto téma přispěl rozsáhlou úvahou, byl brněnský historik, signatář Charty 77 a politický vězeň Jaroslav Mezník, tehdy skladník v národním podniku Chirana. Hned v úvodu své statě „Co s Moravou?“ konstatoval: „Administrativní reformou z roku 1949 zmizel z map Československé republiky útvar, který existoval po mnoho staletí: Morava. Moravské vědomí tím ovšem existovat nepřestalo a s ním nezanikla ani

71 Úvodní poznámka. In: *Střední Evropa, brněnská verze*, č. 1 (1988), samizdat.

72 ROTREKL, Zdeněk: Existence Moravy ve střední Evropě. In: *Tamtéž* (nestránkováno).

73 *Tamtéž*.

74 Úvodní poznámka. In: *Střední Evropa, brněnská verze*, č. 2 (1988), samizdat.

touha po obnově Moravy... Jestliže nedávno označil Jan Trefulka zrušení Moravy za kulturní barbarství, vyjádřil tak jen mínění, se kterým se na Moravě setkáváme zcela běžně, a to v nejrůznějším prostředí – mezi dělníky i intelektuály, mezi disidenty i mezi příslušníky StB.⁴⁷⁵

Ve své úvaze dospěl Jaroslav Mezník k závěru, že přes své mimořádné rozšíření nenachází myšlenka obnovení samosprávné Moravy odezvu u všeho moravského obyvatelstva; mohl se ovšem odvolávat jen na zkušenosti z roku 1968 a musel připomenout, že proti ní se tehdy vyslovili obyvatelé Jihlavy a Gottwaldova, u nichž zvítězily lokální zájmy a obavy z toho, že pragocentrismus by nahradil nově vzniklý brnocentrismus. Jaroslav Mezník současně připomněl, že stejně legitimní jako požadavek obnovení historického statusu Moravy je uznání historické svébytnosti Slezska, a že tedy nelze brát Zemi moravskoslezskou jako něco provždy již daného, co by nemohlo změnit svou formu.

Mnohem radikálněji se do debaty v dalším příspěvku vložil moravský básník Jiří Paukert, známý pod pseudonymem Jiří Kuběna. Do stejného čísla brněnské *Střední Evropy* napsal „...vyznání moravské“, koncipované jako úryvek z dopisu, který poslal svému příteli Zdeňku Holmanovi a který nesl datum 12. ledna 1988: „...vždycky jsem cítil ponížení, že musím do nějakých obskurních rubrik psát: národnost česká, když jsem *Moravan*, rodná řeč: *čeština*, když je jí *moravština*... Jaký jsem já Čech? A proč? (...) Jsem *MORAVAN*, ne Čech, nikdy Čech, mluvím řečí *moravskou*, ne českou, nikdy českou – moje vlast je *Morava* a žádné Čechy, a už vůbec ne infamní, hrůzné, bohorouhačské (bohovražděné!) ‘Česko’ (ten obludný výplod našeho zdivočelého, prohnílého, nekonečně zkorumpovaného, nestoudného, každou sebemenší hodnotu okamžitě špinícího, rozkládajícího, relativizujícího liberalismu, atd. atd.); také má církev je Církev římskokatolická sice, ale pro mne personifikovaná především svou diecézí brněnskou (olomouckou), tedy na Moravě, tedy zkráceně, ale podstatně, *Církev MORAVSKÁ* – mimochodem jediná skutečně živoucí církev v tzv. českých zemích.“⁴⁷⁶

Kuběnovu patetické, vášnivé vyznání vzbudilo mezi čtenáři rozruch; ostatně celá diskuse o Moravě některé čtenáře, zvláště pražské, pobouřila. Vydavatelé si postěžovali na „podivuhodně ostrou a jednoznačnou reakci jednoho vynikajícího pražského sociologa. Byl dvěma čísly brněnské *Střední Evropy* dost pobouřen a ptal se, jestli jsme blázni, že se tímto zabýváme. Připadá mu to prý jako archaické téma, které dneska nemůže nic přinést.“⁴⁷⁷ Redakce brněnské *Střední Evropy* se proto rozhodla uspořádat v roce 1988 o moravské problematice besedu, k níž vedle Jiřího Kuběny přizvala i katolického myslitele Radomíra Malého, katolického básníka

75 MEZNÍK, Jaroslav: Co s Moravou? In: *Tamtěž* (nestránkováno).

76 KUBĚNA, Jiří: ...vyznání moravské: Z dopisu Mirku Holmanovi z 12. ledna 1988. In: *Tamtěž* (nestránkováno).

77 Morava ve střední Evropě: Záznam diskuse. In: *Střední Evropa, brněnská verze*, č. 3 (1989), samizdat (nestránkováno).

Zdeňka Rotrekla, bývalého komunistického politika Jaroslava Šabatu, spisovatele Jana Trefulku a evangelického duchovního Jana Šimsu.

Účastníci besedy dospěli ke společnému závěru, že nepochybně existuje *moravský životní pocit*, který někdy nazývali také *moravanstvím*. Neshodli se však už na společném stanovisku, zda existuje také moravský národ, zda česky hovořící obyvatelé Moravy jsou Moravany nebo Čechy. Dokonce i ti, kteří – jako například Jan Trefulka – cítili nechuť, když měli do rubriky „národnost“ napsat „česká“, nevěděli, „k jakému závěru by měly (jejich) pocity a úvahy vést“.⁷⁸ Dotkli se tak otázky, na niž odpověď není jednoznačná dodnes – a každý si ji zřejmě musí zodpovědět sám za sebe.

Nezávisle na časopisu *Střední Evropa* se ve stejné době k Moravě a moravanství přihlásil básník Jan Skácel, který se nacházel rovněž v nemilosti „normalizačního“ režimu. V září 1988 mu byla ve slovinské Vilenici udělena Cena za středoevropskou literaturu. Při této příležitosti

zde pronesl projev, v němž s poetickou nostalgií upozornil na diskriminaci Moravy v komunistickém Československu. Mimo jiné řekl: „Morava je podivuhodná země už proto, že je a není. Kdysi, v dávné historii, bývala markrabstvím, volně spojeným s Českým královstvím. Dnes splynula s Českou federativní republikou (*sic*) a její jméno se vyskytuje už jenom v celostátních předpovědích počasí a v národních písních.“ Sebe i všechny obyvatele své rodné země prohlásil za Čechy a Moravany současně: Čechy jazykem a Moravany srdcem. „A ještě něco máme a nemáme,“ řekl na závěr. „Totiž hymnu. Hymna Československé republiky se skládá ze dvou písní, které se zpívají za sebou. Z jedné české a druhé slovenské. Mezi nimi je malá pauza, asi dvě vteřiny, možná tři, ale ne víc. Tato zdánlivě nepatrná chvíle ticha je moravská hymna. Jsme na ni pyšní a domníváme se hrdě i s jistým humorem, že máme nejkrásnější hymnu na světě. Ticho. Ticho, které je dnes tak vzácné, ticho,

Tázání po moravské identitě a postavení v rámci československého státu vyústilo po zhroutilí komunistického režimu v masové politické hnutí, jehož vůdčí silou se stalo Hnutí za samosprávnou demokracii – Společnost pro Moravu a Slezsko

78 Tamtéž.

které je vznešené a skromné zároveň, ticho beze slov, která by nás vyvyšovala nad jiné národy, které nelže a ve kterém tiše myslíme na svoji Moravu. Na onu zvláštní dobrou zemi, co není, a přece jenom je.“⁷⁹

Že ovšem vydavatelé brněnské verze časopisu *Střední Evropa* a účastníci její diskuse o moravanství stejně jako básník Jan Skácel nevyjadřovali nějaká extrémní stanoviska nebo pocity lidí vykořeněných z normálního života a poznamenaných pobyt v disidentském ghettu, ukázal vývoj v nadcházejících měsících. Změna politického režimu v Československu na přelomu let 1989 a 1990 vyvolala mimo jiné k životu také novou vlnu široce založeného hnutí, jež usilovalo o rehabilitaci Moravy v československém (později českém) státě a o prosazení moravanství v českém veřejném životě. Zcela nová a překvapivá byla skutečnost, že narozdíl od předchozí vlny vzepjatého moravanství v letech 1968 a 1969 v ní nešlo jen o obnovu zemského zřízení, nýbrž také o spontánní a masový návrat k myšlence etnického moravanství, zdánlivě takřka sto let mrtvé. Při sčítání lidu v roce 1991 se k moravské národnosti přihlásilo více než milion tři sta tisíc československých občanů. To o síle a životnosti „moravanství“ v českém státě vypovídá samo o sobě i při akceptování všech skutečností, jež se v nadcházejícím dvacetiletém vývoji postkomunistické společnosti vynořily.

Otazníky na závěr

„Moravanství“, moravský patriotismus a jejich proměny v interakci s československým (českým) politickým a společenským vývojem ve 20. století si zaslouží podrobnější výzkum historický, sociologický i sociálněantropologický; předložený příspěvek je třeba chápat pouze jako historický úvod či první sondu k poznání této problematiky. Těžko jej tedy uzavřít jinak než pokusem o formulaci několika otázek a hypotetických odpovědí.

Při zkoumání tak složitého jevu, jakým je proces sebeidentifikace velké skupiny lidí, si lze klást otázky, zda není spíš reprezentací či substitucí jiných sociálních skutečností, kdo jsou jeho „sociální nositelé“, z jakého centra vyvěrá a kde se nalézají jeho hranice atd. V případě moravanství bývá často vznášen zpochybnující argument, zda se tento fenomén nedá do značné míry redukovat na specifický brněnský lokálpatriotismus, spočívající v prestižním soupeření Brna s Prahou – dvou historických středisek, z nichž to první žárlivě vnímá své druhořadé postavení, do něhož se dostalo po zrušení zemského zřízení, zatímco „metropole“ na ně pohlíží se špatně skrývaným despektem, vyplývajícím ze soustředění moci, peněz i osobností. Nepochybně tento moment je velmi důležitý a velkou roli sehrál zejména na přelomu čtyřicátých a padesátých let, kdy moravská metropole měla posloužit jako odrazový můstek k zářivé kariéře tajemníka zdejšího krajského výboru KSČ Otto

79 Citováno podle básnickovy biografie: KOŽMÍN, Zdeněk: *Skácel*. Brno, Jota 1994, s. 185 n.

Šlinga, který Brno prezentoval jako „československý Leningrad“ (zatímco Prahu označoval za „československou Moskvu“) a neváhal v jeho ulicích organizovat tak mimořádné akce jako „Mládež vede Brno“ (1949) nebo „Květen, měsíc mládeže“ (1950).⁸⁰ Politickou likvidaci Otto Šlinga, jeho zatčení a následnou popravu obyvatelé Brněnska dlouhou dobu chápali jako další opatření směřující k zatlačení Brna do bezvýznamnosti. Nicméně tato historická událost a její dozvuky stejně jako některá další specifika (například brněnské nářečí, takzvaný hantec) zůstávají podle mého přesvědčení omezeny výhradně na Brno, širší území Moravy nějakým výrazným způsobem nezasáhly. Souhlasím s názorem, že brněnská a moravská identita se sice částečně prolínaly a překrývaly, avšak nesplývaly (což platí i pro současnost).

Podobnou skepsi vůči moravanství vyjadřuje námitka, že jde vlastně o výmysl „Brňáků“ (brněnských obyvatel či intelektuálů), s nímž se většina obyvatel Moravy neztotožňuje. Skutečně nelze popřít, že Brno je jakýmsi „ohniskem“ moravského životního pocitu a patriotismu, který z něj vyzařuje do ostatních částí země. Je to nepochybně dáno historickou tradicí, skutečností, že právě v tomto městě se soustřeďuje nejvíce památek vztahujících se ke zrušené zemské správě, že právě zde sídlí nejvíce institucí, jež v minulosti měly celomoravský charakter, a že zde je také největší koncentrace inteligence, která má k minulosti i budoucnosti své země intenzivní vztah a zamýšlí se nad nimi. Avšak názor, že v jiných oblastech Moravy pocit moravanství neexistuje, že s rostoucí vzdáleností od Brna se stále více vytrácí, neodpovídá pravdě. Zkušenosti z let 1968 a 1969 i z první poloviny devadesátých let minulého století, kdy tento pocit jako požár zachvátil celou Moravu a proměnil se v silné politické hnutí, ukazují přesvědčivě, že jde o fenomén existující do značné míry nezávisle na tom, co se zrovna děje v Brně.

Poslanci Jihomoravského krajského národního výboru v září 1990 na svém zasedání podpořili návrh zákona o zemském zřízení

80 Viz PERNES, Jiří: Mládež vede Brno: Otto Šling a jeho brněnská kariéra (1945–1950). In: *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 3 (2004), s. 45–60.

Ne vždy je pocit moravanství stejně silný a rozšířený. Po obdobích masového vzepětí přicházejí roky útlumu; ten zavládl i po zklamání nadějí na obnovu zemského zřízení, když padl komunistický režim. Je samozřejmě namístě položit si otázku, proč moravské hnutí, v devadesátých letech tak silné, stojí dnes na periferii veřejného života a u mnoha lidí vyvolává jen pobavený úsměv. Co to způsobilo? Rozpad jednotného Československa a obavy obyvatel Moravy, že tento destrukční proces by mohl pokračovat? Výskyt nových problémů, například sociálních a hospodářských, které občané pokládají za palčivější? Neschopnost a někdy i trapnost politických představitelů moravských snah? Anebo jde o výsledek cílených kroků pražského centra, spatřujícího v hnutí za emancipaci Moravy nebezpečí pro své zájmy? Bez seriózního vědeckého výzkumu nedokážeme zatím tyto vážné otázky zodpovědět, vyhnout se jim do budoucna však nebude možné. Tím spíš, že myšlenka moravanství z hlav a srdcí obyvatel Moravy nezmizela. Spíše je namístě říci, že prochází procesem změny, nového hledání moravské identity. Vedle celkem okrajové primitivní animozity vůči obyvatelům Čech (zvláště Prahy), projevující se ponejvíce jejich dehonestujícími označeními, spočívá v pozvolné tvorbě nových struktur a nové ideologie. Objektivní pozorovatel nemůže nepostřehnout, že nově vznikla a aktivně pracuje politická strana Moravané, byť zatím nepředstavuje vážnou politickou sílu. Existují tu kulturní organizace, jako například Moravský národní kongres či Moravská národní obec, spontánně vznikají moravsky orientované místní spolky, jako například Cyrilometodějský spolek Náklo v Ratíškovcích, za hranicemi vyvíjí činnost Spolek Moravanů na Slovensku. A pro všechny je charakteristické, že – na rozdíl od minulosti – už ve své činnosti neakcentují obnovu zemského zřízení v českém státě, ale moment etnický, a že usilují o provedení „moravského národního obrození“. A to už není otázka jen pro historiky soudobých dějin, ale i pro etnology a také pro politiky.

Nechtěné Slezsko

*Reflexe českého „slezanství“ v poválečném
Československu (1945–1969)¹*

Jiří Knapík – Zdeněk Jirásek

Projevy českého slezského patriotismu, „slezanství“, můžeme sledovat v průběhu celého 20. století. Jeho základ tvoří konglomerát silného, historickým vývojem podmíněného zemského až místního patriotismu, který se rozvíjel na národnostně smíšeném území českého Slezska.² V jednotlivých vývojových etapách měl ovšem český slezský patriotismus různá specifika. Jinak byl vyjadřován před rokem 1918, tedy v době české národní emancipace, formování politické reprezentace v českém Slezsku a prosazování její sounáležitosti s ústřední českou politikou, jinak v období meziválečném, kdy musel nalézat kompromisy mezi národní myšlenkou a realitou mnohonárodnostního státu. Po roce 1945 prodělal český slezský patriotismus zásadní modifikace dané radikálními společensko-politickými změnami teritoria, v němž se manifestoval; jeho nacionální zahrocení muselo vstřebat odsun německého obyvatelstva z Československa a veřejně mohl být navázán již pouze na středové a levicové politické programy (zvláště národněsocialistický). Určitou setrvačnost některých ide-

1 Tento text vznikl v rámci výzkumného záměru MSM4781305905 „Slezsko v dějinách českého státu a střední Evropy“.

2 Viz DOKOUPIL, Lumír – MYŠKA, Milan – SVOBODA, Jiří a kol.: *Kulturněhistorická encyklopedie Slezska a severovýchodní Moravy*, sv. 2. Ostrava, Ústav pro regionální studia Ostravské univerzity 2005, s. 362 n.; JANÁK, Dušan: Slezská identita jako politický fenomén po roce 1945. In: KOZE-RA, Bartłomiej – LIS, Michał (ed.): *Śląsk Opolski i Opawski w Unii Europejskiej: Postsocialistyczny багаż i unijne realia / Opolské a Opavské Slezsko v Evropské unii: Postsocialistická zátěž a unijní realie*. Opole, Uniwersytet Opolski – Wydawnictwo Instytutu Śląski 2006, s. 17–19.

ových stereotypů „slezanství“ pak překryl poučnorový mocensko-politický zvrst, který tak znmožnil plynulou a přirozenou krystalizaci nové podoby české „slezské ideje“, a dokonce zabránil svobodné seberealizaci této ideje samotné.

Tento příspěvek si především klade za cíl zjistit, jak se „slezanství“ mohlo po roce 1948 vůbec uplatňovat, pokusit se vymodelovat kontury prostoru, který této ideji vymezoval komunistický režim. Výzkum ovšem znesnadňuje skutečnost, že problematika „slezanství“ po většinu komunistické éry v podstatě nebyla žádnými státními a stranickými orgány samostatně diskutována; ty se věnovaly pouze dílčím problémům spjatým se specifiky Slezska, aniž by se však vlastně hovořilo o Slezsku jako takovém. Reflexí slezské ideje tudíž rozumíme rovněž sledování programové pasivity režimu v této věci, tedy mlčení o problému Slezska při řešení záležitostí, které s ním úzce souvisely. Velmi omezeně lze také sledovat podporu některých politických grémií myšlenkám, které před rokem 1948 náležely k projevům slezského patriotismu, jež však s ním přirozeně už nebyly spojovány.

V tomto textu se opíráme o vžitou periodizaci, kterou pokládáme za naprosto vyhovující. Vycházíme přitom ze skutečnosti, že Slezsko po roce 1945, respektive 1948 jako správní útvar neexistovalo a že komplex společensko-kulturních aktivit, které se k tomuto historickému území upínaly, představoval v zásadě málo podstatný „šum“, jednoznačně se nacházející ve vleku celostátního politického vývoje v Československu. Nezřetelný pulz života „slezské ideje“, možnost realizace jejích určitých projevů, proto nevyvěrá z nějakých vnitřních specifik. V zásadě tak můžeme pro poválečnou éru rozlišit tři časové úseky: léta 1945 až 1947 jako období „omezené demokracie“, během nějž se slezská idea ve své české podobě poměrně dynamicky rozvíjela, dále pak etapu komunistického režimu let 1948 až 1989, a konečně nejnovější období po listopadu 1989, kdy se částečně zdařilo realizovat některé její aspekty; je však třeba dodat, že ve společnosti zdaleka nehrála takovou úlohu jako naposled v historii, krátce po druhé světové válce.³ V případě čtyř desítek let dlouhé etapy komunistického režimu vystupují do popředí především dva úseky – „zakladatelská“ léta 1948 až 1953, kdy byla slezská idea značně zatlačena do pozadí, a léta 1968–1969 jako krátké období její částečné renesance. Další časové úseky se na základě dosavadních výzkumů jeví jako nezřetelné. Naší ambicí v této stati je tuto speciální periodizaci alespoň poněkud více strukturovat.

České slezanství po druhé světové válce

Ačkoli se v dalším textu zaměříme právě na období po únoru 1948, pokládáme za vhodné na tomto místě podat alespoň základní obraz situace těsně po druhé světové

3 Srv. GAWRECKI, Dan a kol.: *Dějiny Českého Slezska 1740–2000*, sv. 2. Opava, Ústav historie a muzeologie Filozoficko-přirodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě 2003, s. 471; JIRÁSEK, Zdeněk: Slezská idea v poválečném Československu. In: *Časopis Slezského zemského muzea* (řada B), roč. 40, č. 2 (1991), s. 185–192, zde s. 191.

válce. Připomínáme zároveň, že tomuto tématu již byla věnována určitá pozornost, což umožňuje charakterizovat zde pouze základní tendence této problematiky.⁴ Především je třeba připomenout, že poválečné rozrušení českého Slezska bylo v rámci českých zemí enormní. Máme přirozeně na mysli obrovské hospodářské ztráty způsobené přímou bojovou činností, ovšem nejen je. Proběhly zde rozsáhlé demografické přesuny. Všeobecně se vybavuje především masivní odsun německého obyvatelstva. Současně se ovšem odehrával i jiný proces, hromadný příchod nových osídlenců, nedisponujících žádnou vazbou na zdejší teritorium. Na druhé straně musíme připomenout i nucený odchod mnoha Čechů v roce 1938, z nichž se vrátili pouze někteří. Nejtragičtěji pak působí uprázdněné místo po Židech vyvražděných nacisty. A nelze přehlédnout ani nejasnou situaci na Těšínsku, kde historické řezy posledních let vepsaly hluboké rýhy do životních perspektiv mnoha jeho obyvatel.

Přes tento obraz revolučního zmaru se české slezanství počalo v podstatě okamžitě prosazovat. Za jeho interpretací, teď již výlučně českou, stály především intelektuální kruhy Opavy, ale i některé osobnosti spjaté s Ostravou a jejím okolím. Nelze opomenout ani pražský Slezský kulturní ústav, který za celou dobu okupace ani na okamžik nepřerušil svou činnost a připravoval se na prosazování „slezských“ požadavků záhy po osvobození.⁵ Narozdíl od předválečného období v reflexi slezanství jednoznačně dominoval prvek nacionální (český), moment teritoriální byl zatlačen do pozadí. Snad jen Leopold Peřich, ředitel Slezského zemského archivu v Opavě a regionální kulturní činitel a historik, podtrhoval trojkulturní klima Slezska, přičemž odmítal omezený nacionální postoj ve prospěch „slezského stanoviska“.⁶ Do jisté míry se s tímto postojem setkáváme ještě v roce 1946 u osvětového činitele Arnošta Mazura. Ten v jedné ze svých úvah říká: „Doba okupace dolehla na Slezsko velmi tvrdě. Slezský člověk si však uchoval své dobré vlastnosti. (...) Je něco ve slezské povaze, co vzbuzuje úctu, něco konstantního, pevného, je to poctivost v práci i v zábavě, v celém životě, něco specificky slezského.“⁷ Přitom stanoviska obou kulturních pracovníků Opavska neměla nic společného s akcentací slezské národnosti, tak jak byla vnímána od počátku devadesátých let 19. století.

Všechny ostatní projevy sledované reflexe se již opíraly o výlučnou konstrukci českosti slezského regionu. Byla to plejáda různých úvah a studií, spjatých například s Petrem Bezručem, s ideou vytvoření slezského Slavína, s propagačním prostorem pro prezentaci výsledků názvoslovné komise a podobně.

4 Viz JIRÁSEK, Z.: Slezská idea v poválečném Československu, s. 186–190; PLAČKOVÁ, Magda – PLAČEK, Vilém: Ke snahám o zřízení Slezské univerzity v Opavě v letech 1946 až 1948. In: *Vlastivědné listy Slezska a severní Moravy*, roč. 18, č. 1 (1992), s. 5–14.

5 Viz KNAPÍK, Jíří: Zapomenutá národní jednota: Slezský kulturní ústav v Praze 1939–1945. In: *Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis*, roč. 1, č. 1 (2008), s. 253–264.

6 PEŘICH, Leopold: *Slezsko: Přehled národnostního vývoje*. Praha, Vyšehrad 1945, s. 9–11.

7 *Z dějin Matice opavské: K 70. výročí jejího založení*. [Příloha Slezského sborníku.] Opava, [Slezský studijní ústav] 1947, s. 4 n.

Z akce „Budujeme Slezsko“ (1945–1946) (foto z fondů Slezského zemského muzea v Opavě)

V těchto intencích pracovala i řada tehdy významných korporací a institucí. Na tomto místě připomeňme především obnovenou Matici opavskou s jejími Matičními dny a heslem „Ostrá hůrka je symbolem – Matice opavská strážkyně národní jednoty slezského lidu“.⁸ Dále je nutno zmínit Slezskou matici osvěty lidové, působící především na Těšínsku, opavskou Slezskou studijní knihovnu, a zejména vzpomenutý pražský Slezský kulturní ústav, jehož přední činovníci (nejčastěji národněsocialistické politické orientace) působili ve vysokých funkcích na různých ministerstvech a v ústředních úřadech.⁹ Reflexe slezanství je patrná pochopitelně i v činnosti Slezského zemského muzea, obdobně tehdejší název opavského divadla – Slezské národní divadlo – mluví sám za sebe.

8 K tomuto spolku nejnověji KNAPÍKOVÁ, Jaromíra: *Matice opavská: Spolek, osobnosti a národní snahy ve Slezsku 1877–1948*. Opava, Matice Slezská 2007.

9 Tento spolek, založený v roce 1906 v Praze slezskými rodáky, byl významným nositelem ideje českého slezanství v celé první polovině 20. století. Počátky spolku a jeho program rozebírá studie: KNAPÍK, Jiří – KNAPÍKOVÁ, Jaromíra: *Od Slezanu k Národní jednotě slezské v Praze: Formování intervenčního programu spolku v letech 1906–1918*. In: *Slezský sborník*, roč. 105, č. 4 (2007), s. 241–274. Historii spolku do konce druhé světové války zachycuje monografie týchž autorů: TÍŽ: „Slezský konzulát“ v Praze: *Od Slezanu ke Slezskému kulturnímu ústavu 1906–1945*. Opava, Ústav historických věd Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě 2010.

Pozoruhodná byla ovšem i propagace poválečné slezské reflexe. Nutno přitom podotknout, že akce tohoto charakteru se setkávaly se zájmem obyvatel českých zemí i mimo sledovaný region. Šlo o různé výstavy a přednáškové akce, z nichž vzešly i publikace trvalejšího charakteru. Připomeňme například cyklus přednášek opavských badatelů o slezské historii, kultuře a národnostní problematice z ledna až března 1946.¹⁰ Přednášeli v něm například Leopold Peřich,¹¹ Bohumil Sobotík a Adolf Turek. Nelze opomenout ani přednáškový cyklus pracovníků Masarykovy univerzity v Brně, který byl publikován i v knižní podobě.¹²

Slezská reflexe nabyla zcela specifické podoby zejména ve vztahu k vytyčení nových poválečných státních hranic. V případě Těšínska nechtěla česká strana na žádné úrovni diskutovat – hranice měla vést podle stavu před 1. říjnem 1938. Mnohé iniciativy směřovaly k připojení různých území aktuálně polského Slezska – Ratibořska, Hlubčicka či Kozelska¹³ – a k rozšíření pohraničního hornatého pásu o německá, respektive polská úbočí, stejně jako o region Kladska. Přestože postoj relevantních ústředních orgánů k těmto snahám byl spíše vlažný, nižší stupně státní moci a zájmové organizace často v těchto případech argumentovaly nutným návratem českosti do poněmčených slezských teritorií.

Poslední rovina reflexe českého slezanství po roce 1945 je spjata se snahou zabezpečit pro Slezsko jasně definované územněsprávní postavení v rámci Československé republiky. Přestože ani tehdy nebylo české Slezsko jakkoli správně uznáno v jeho historických hranicích, uvedená snaha se mnohým exponentům zpočátku jevila jako reálná a úspěšná. Byla totiž zřízena ostravská expozitura Zemského národního výboru v Brně, což řada lidí chápala jen jako určité provizorium před vytvořením slezského zemského orgánu v teritoriálním záběru těchto institucí. Jak ovšem ukázal další vývoj, tato naděje byla klamná.

České slezanství a počátky komunistického režimu

Komunistický režim nastolený v Československu po únoru 1948 usiloval o vytvoření zcela nové společnosti, jejíž hodnotový systém by byl odvozen od marxisticko-leninské ideologie, a měl tudíž stát, navzdory spíše vnějšímu přejímání některých národních tradic, na značně odlišných základech. Tyto programově diskontinuitní tendence se intenzivně rozvíjely především v zakladatelském údobí režimu, trva-

10 Viz VALUŠEK, Bohuslav: Vlastivědné přednášky o Slezsku. In: *Slezský sborník*, roč. 43 (3), č. 3 (1945), s. 195 n.

11 Nejnověji k této osobnosti viz PEŘICH, Leopold: *Texty*. Ed. Pavel Šopák a Karel Müller. Opava, Slezská univerzita v Opavě 2007.

12 *Slezsko, český stát a česká kultura: Cyklus přednášek pořádaných Masarykovou univerzitou v Brně*. Opava, Matice opavská 1946.

13 Viz JANÁK, Dušan: Neklidná hranice: Slezské pohraničí v letech 1945–1947, 1–2. In: *Časopis Slezského zemského muzea (řada B)*, roč. 42, č. 1 a 2 (1993), s. 63–75 a 147–168.

jícím zhruba do poloviny padesátých let. Plně v souladu s centralistickým řízením státu měly československou společnost unifikovat „sjednocující“ ideje „sociálního pokroku“, „třídních zájmů“, „budovatelského úsilí“ či „socialistického vlastenectví“. Naopak odstraněny měly být všechny (často domněle) partikulární zájmy nejružnějších skupin občanů sdružených ve spolcích.¹⁴ Pěstování „slezanství“, slezských tradic tedy nemohlo mít po únoru 1948 naději na dlouhodobější udržení, přestože se mohlo opírat o přízeň prokomunisticky orientované inteligence. A nejen o ni: až zhruba do poloviny roku 1949 měla „slezská věc“ výrazného zastánce i v samém centru komunistické moci, u ministra Zdeňka Nejedlého. Ten ještě při založení Slezského studijního ústavu v Opavě na jaře 1948 rozvíjel teorii o tom, že Slezsko je naším nejslabším místem (myšleno především ve vztahu k Německu), a z toho důvodu je třeba mu věnovat zcela svébytnou pozornost. Záhy ovšem tyto své názory buď opustil, nebo je alespoň v důsledku nově se prosadivších ideologických konceptů přestal hlásat.

Komunistickému režimu se Slezsko mnohem naléhavěji jevilo jako problémový, choulostivý region, jehož dědictví odvádělo pozornost od „socialistické industrializace“. Snažil se tudíž o nivelizaci jeho specifik, přičemž separátně přistupoval k polské národnostní menšině (postup vůči ní poznamenala v letech 1950 a 1951 aféra s takzvanou Ciešlarovou platformou),¹⁵ k problému Hlučínska či nově osídleným pohraničním oblastem. Právě národnostní problematika zde hrála určující roli – neexponovat na veřejnosti „slezanství“, vědomí slezského patriotismu, to znamenalo pro režim současně nejtrnit v Ostravském (později Severomoravském) kraji národnostní otázku. Převážně negativní vztah ke „slezanství“ (dobově chápanému jako forma takzvaného buržoazního nacionalismu) měl tedy pro režim určitý stabilizační důvod, podobně jako v případech vztahu česko-slovenského, i když přirozeně v naprosto jiných dimenzích. Od přelomu padesátých a šedesátých let byl dále

14 Milan Myška s Lumírem Dokoupilem hovoří o „racionálně nevysvětlitelném úsilí komunistického režimu potlačit ve vědomí občanů reminiscence na Slezsko a pocit příslušnosti k němu“ (DOKOUPIL, Lumír – MYŠKA, Milan – SVOBODA, Jiří a kol.: *Kulturněhistorická encyklopedie Slezska a severovýchodní Moravy*, sv. 1. Ostrava, Ústav pro regionální studia Ostravské univerzity 2005, s. 61).

15 Za tzv. Ciešlarovu platformu je označován soubor návrhů předsedy Okresního výboru KSČ v Českém Těšíně Pawła Ciešlara, jimiž chtěl v roce 1950 řešit národnostní problematiku na Těšínsku ve smyslu posílení národnostních práv polského obyvatelstva. Vedení KSČ však ústy stranického ideologa Gustava Bareše označilo tyto návrhy za projev „buržoazního nacionalismu“ a Ciešlar byl posléze politicky ostrakizován. (Srv. GAWRECKI, D. a kol.: *Dějiny Českého Slezska 1740–2000*, sv. 2, s. 497 n. (viz pozn. 3); též např. PLAČKOVÁ, Magda: Pavel Ciešlar a jeho platforma: K polské otázce na Těšínsku na počátku 50. let. In: *Vlastivědné listy Slezska a severní Moravy*, roč. 21, č. 2 (1995), s. 5–8; TÁŽ: Zneužití tzv. ciešlarovštiny na cestě k „začleňování“ polských spolků do komunistického systému na počátku 50. let. In: *Tamtéž*, roč. 22, č. 1 (1996), s. 10–12; KNAPÍK, Jiří: *Kdo spoutal naši kulturu: Portrét stalinisty Gustava Bareše*. Přerov, Šárka 2000, s. 133–135.)

Účastníci přednáškové akce „Slezský týden“ pořádané Slezským kulturním ústavem v Praze v březnu 1946. V popředí předseda Prozatímního Národního shromáždění Josef David (foto z osobních fondů autorů)

v souvislosti se Slezskem jako aktuální stále více reflektován mimo jiné problém takzvaného revanšismu.¹⁶

Zřetelně se přitom v této souvislosti vyprofilovala nová, dichotomická prezentace Slezska. Patriotismus, který se identifikoval s tímto regionem, se zavrhoval jako nezdravé „staré slezanství“, s nímž bylo spjato období „třídního útlatku“, germanizace, česko-polských národnostních rozepří. Nová éra byla naopak spojována s ideou „socialistického Ostravska“. Téhož „socialistického Ostravska“, které v sobě současně rozpustilo slezský region ze správního hlediska; krajská zřízení z let 1949 a 1960 nijak nerespektovala historické Slezsko, a pokud se již v souvislosti s oběma kraji nějak poukazovalo na jejich slezskou část, hovořilo se běžně o „slezské oblasti“ a jejich zvláštích,¹⁷ nebo naopak o „širším Ostravsku“, či dokonce „bývalém Slezsku“.¹⁸

16 Srv. MARIÁNEK, Vladimír: Do nové práce. In: *Radostná země*, roč. 9, č. 1 (1959), s. 4; *Zemský archiv Opava* (dále ZA *Opava*), fond (f.) Krajský výbor (KV) KSČ Ostrava – schůze byra, karton (k.) 213, inventární číslo (inv. č.) 63, zápis ze schůze 12.5.1964; P-824, Vývoj ideologické diverze a její projevy v Severomoravském kraji.

17 Viz např. SVOBODA, Jaroslav: K šedesátinám Heleny Salichové. In: *Radostná země*, roč. 5, č. 2 (1955), s. 54 n.

18 ZA *Opava*, f. KV KSČ Ostrava – schůze byra, k. 174, inv. č. 59, zápis ze schůze 8.4.1958; P-634. Slezské muzeum v Opavě je zde charakterizováno jako krajské muzeum „se sběrnou oblastí bývalého Slezska“.

S jistou nadsázkou můžeme hovořit o tom, že komunistický režim byl ochoten částečně akceptovat jakési „antikvované slezanství“. Prostor pro jeho realizaci byl ohrazen novými muzejními expozicemi (především v Opavě, Jeseníku, Bruntále, Českém Těšíně a Frýdku-Místku), vlastivědnými a historickými pracemi, starší generací slezských umělců,¹⁹ retrospektivně orientovanými literárními díly, slezským folklorem a několika institucemi nebo místními názvy s přídomkem „slezský“. Tento ideologický mantinel byl odolný tím spíše, že se poúnorové Ostravsko jevilo jako silná politická opora režimu.²⁰ Za této situace se tedy pojem Slezska, zbavený jakékoli politické, hospodářské či správní dimenze, redukoval na záležitost kulturní, omezenou navíc zmíněným vzorcem „staré Slezsko“ kontra „nové Ostravsko“. Krystalickou ukázkou této devizy, již státní a stranické orgány důsledně střežily (a v zárodku odmítaly vše, co by z ní vybočovalo), je například výrok poslance Národního shromáždění za Československou stranu lidovou Josefa Závěty v rozpravě k zákonu o postavení závodních výborů základních organizací Revolučního odborového hnutí z března 1959: „...ještě před čtvrt stoletím vypadalo to na Ostravsku jinak než dnes ... v té době se pracujícím Ostravska o dnešním způsobu života a výhodách ani nesenilo. Stačí jen zalistovat ve Slezských písničkách Petra Bezruče...“²¹

Právě vztah komunistického režimu k Petru Bezručovi, respektive *Slezským písničkám*, představoval v tomto ohledu poměrně delikátní problém. Dílo básníka, jmenovaného národním umělcem už v roce 1945, totiž symbolicky reprezentovalo slezskou ideu v její nacionální rozpornosti. Z toho důvodu existovaly v komunistickém vedení na přelomu čtyřicátých a padesátých let síly, které se snažily vydávání *Slezských písniček* z „ideologických důvodů“ omezit alespoň tím, že by nakladatelství tiskla pouze jejich výbor. Po odstranění generálního tajemníka KSČ Rudolfa Slánského a následných úpravách kulturní politiky v roce 1952 však byly tyto tendence potlačeny jako typický projev „kosmopolitismu“, a naopak nastoupena cesta k masovým nákladům uvedeného básnického díla.²² Komunistický režim poté akcentoval především sociální a „třídní“ aspekty Bezručova díla. Oficiózní adorace básníka, který se sám stal doslova zajatcem „bezručovského kultu“, pak ale během několika

19 Spisovatelka Helena Salichová ještě počátkem 60. let hovořila o své „slezské vlasti“ (SALICHOVÁ, Helena: Akce „Budujeme Slezsko“ v letech 1945–1949. In: *Nové Opavsko*, roč. 6, č. 11 (1964), s. 13–16).

20 Srv. JIRÁSEK, Zdeněk: K průběhu roku 1956 v Ostravském kraji. In: *Časopis Slezského zemského muzea* (řada B), roč. 46, č. 1 (1997), s. 91 n.

21 Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, Národní shromáždění Republiky Československé 1954–1960, stenoprotokoly, 31. schůze z 26.3.1959 (www.psp.cz/eknih/1954ns/stenprot/031schuz/s031005.htm).

22 Podrobněji viz KNAPÍK, Jiří: *V zajetí moci: Kulturní politika, její systém a aktéři 1948–1956*. Praha, Libri 2006, s. 187–194. Určitou váhu v selektivním přístupu k Bezručovu dílu měl antisemitský a protipolský ráz některých básní a patrně i skutečnost, že tyto tóny za války zneužívala nacistická propaganda. Antisemitské zahrocení bylo naopak v roce 1952 v souvislosti s procesem s Rudolfem Slánským vítané.

let vedla k určitému vyprázdnění jím zosobňovaného „slezanství“. Zvláště se to projevilo během příprav celostátních oslav stého výročí básníkovy narození; podle státních orgánů šlo především o to „upozornit na soudobý smysl“ jeho vystoupení na počátku 20. století a zvýraznit tím význam angažovaného umění vůbec i jeho „zákonitého podílu na progresivním sociálně-politickém, revolučním úsilí lidu“.²³ Nepřekvapí proto, že podle této interpretace bylo Bezručovo výročí označováno jako důležité zázemí hlavního výročí roku 1967, tedy padesátého výročí Velké říjnové socialistické revoluce.

Vztah poúnorového komunistického režimu ke slezskému patriotismu vycházel do značné míry z jeho projevů v letech 1945 až 1947, které již byly v odborné literatuře dostatečně popsány. Bezprostředně tedy usiloval o neutralizaci politických protivníků, zvláště struktur národněsocialistické strany v obvodu ostravské expozitury Zemského národního výboru v Brně, které se identifikovaly se slezanstvím. Již dříve je komunistické orgány spojovaly s takzvaným slezským separatismem.²⁴ Souběžně s první vlnou likvidace spolků a organizací, která zasáhla celou českou společnost, pak musely být rozpuštěny jak Matice opavská²⁵ a Slezská matice osvěty lidové, tak Slezská národní rada. Obecně se přitom argumentovalo potřebou sjednotit veřejný život a vyvarovat se přitom zdvojování kulturních, osvětových či vlastivědných aktivit.²⁶ V červenci 1949 bylo v rámci názvové unifikace divadelní sítě přejmenováno Slezské národní divadlo v Opavě na Městské oblastní divadlo Zdeňka Nejedlého v Opavě (od roku 1957 používalo název Slezské divadlo Zdeňka Nejedlého, a to až do února 1990).

Slezské muzeum, Slezský studijní ústav a po několik poúnorových let také ještě Slezský ústav v Praze tedy byly jedinými institucemi viditelně reprezentujícími české slezské ideje, byť v jejich limitovaných dimenzích. Přitom je třeba přiznat, že zřízení opavského Slezského studijního ústavu vnímalo vedení expozitury Zemského, respektive Krajského národního výboru v Ostravě jako významnou a do značné míry také prestižní záležitost, neboť se tento koncem roku 1949 postátněný ústav stal na desetiletí jediným regionálně profilovaným pracovištěm s komplexním badatelským programem v oblasti společenských i přírodních věd. Zacílení tohoto badatelského programu na Slezsko, jak bylo prezentováno na

23 *Státní okresní archiv Opava* (dále *SOKA Opava*), f. ONV Opava 1960–1976, k. 1691, inv. č. 1457, Zpráva odboru školství KNV Ostrava o přípravě oslav 100. výročí narození P. Bezruče.

24 Srv. MARTINEK, Branislav: Okresní výbor KSČ v Opavě v letech 1945–1948. In: *Vlastivědné listy Slezska a severní Moravy*, roč. 33, č. 2 (2007), s. 28.

25 Viz KNAPÍKOVÁ, J.: *Matice opavská*, s. 181–185 (viz pozn. 8).

26 Svým významem marginální opavské Sdružení umělců slezských nuceně ukončilo svou činnost až v lednu 1953, poté jeho členové přešli do příslušných poboček uměleckých svazů. (Blíže viz SKOČÍKOVÁ, Vendula: *Sdružení umělců slezských*. Rukopis 2005, uložen v Ústřední knihovně Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě. Opírám se o faktografické údaje této jinak nepříliš zdařilé práce.)

Členové výboru Slezského ústavu v Praze s herečkou Marií Glázrovou v popředí v roce 1953 (foto z osobních fondů autorů)

podzim 1948 v cyklu „Stav a úkoly vědeckého výzkumu Slezska“, ovšem muselo být počátkem roku 1950 v oblasti historie viditelně revidováno; podle pokynu ministerstva školství, věd a umění se měl ústav prioritně zabývat novodobými dějinami za současné preference výzkumu hospodářských dějin a dějin dělnického hnutí ve Slezsku a na Ostravsku. Byla tím nastoupena cesta k postupné redefinici badatelského profilu ústavu, dovršená v polovině let šedesátých.²⁷ Načasování tohoto kroku na rok 1950 nebylo z hlediska potřeb komunistického režimu vůbec náhodné. Právě tehdy se uzavíral proces vytváření základních mechanismů a nástrojů potřebných pro řízení společnosti, spojený s posilováním její celkové kontroly, zahájením ofenzivní propagandy a prosazováním nových ideologických šablon.²⁸ Z hlediska demontáže slezské ideje je třeba také připomenout, že v roce 1950 Slezský studijní ústav na delší dobu víceméně odložil prestižní projekt „Slezské vlastivědy“ (Vlastivěda slezských okresů), stejný rok je také začátkem konce pražského Slezského ústavu. Další několikaletá existence tohoto spolku je už pře-

27 Podrobněji viz KNAPÍK, Jiří: *Slezský studijní ústav v Opavě 1945–1958: Proměny vědeckého pracoviště v regionu*. Praha, Výzkumné centrum pro dějiny vědy 2004, s. 94–100.

28 K tomu blíže TÝŽ: *Únor a kultura: Sovětizace české kultury 1948–1950*. Praha, Libri 2004, s. 271 n. a 331.

devším historií úpadku,²⁹ marného boje s úřady o jeho transformaci na sdružení napojené na opavský Slezský studijní ústav. Po rozchodu Slezského ústavu v lednu 1957 však v Praze záhy vznikl regionální vlastivědný kroužek Bezručův kraj, který celkem věrně kopíroval členskou i funkcionářskou základnu někdejšího ústavu (Ladislav Vašek, Otakar Dymek, Zdeněk Jerman, Nina Bonhardová, Ferdiš Duša, Jan Šafář, Jaroslav Volenec, Oldřich Zíka, Jarmila Glazarová, A. C. Nor, Zdeněk Vavřík, Vilém Závada a jiní), posílenou o vysokoškoláky ze zrušeného Domova slezských studentů.³⁰ Vlastivědný kroužek se však musel zříci uvažovaného názvu „Slezský kroužek“ či „Slezan“ s odůvodněním, že Ústava 9. května historická území Čechy, Moravu a Slezsko nezakotvuje. Za této situace byl s úspěchem požádán Petr Bezruč, aby svým jménem vlastivědný kroužek zaštitil. Personální kontinuita kroužku do jisté míry uchovávala alespoň do sedmdesátých let slezskou ideu původního spolku. Od svého vzniku v roce 1958 až do přelomu osmdesátých a devadesátých let pražský Bezručův kraj stále udržoval kontakty s kulturními činovníky ze Slezska (mimo jiné prostřednictvím své odbočky zřízené ve Frýdku-Místku v roce 1978 a existující dodnes). Pod vedením dlouholetého předsedy, hudebního skladatele a profesora Univerzity Karlovy Jaroslava Slavického pražský Bezručův kraj například pořádal festival Lašské kulturní jaro a další akce.³¹

V souladu s akceptováním „antikvovaného slezanství“ mohla být na jaře 1955 (7. května), v rámci oslav desátého výročí osvobození, slavnostně otevřena expozice ve výstavní budově Slezského muzea v Opavě. Expozice, zachycující „vývoj přírody i společnosti v historické oblasti Slezska“, byla záhy okresními i krajskými orgány vyzvedávána jako jedna z nejlepších, ba vůbec nejmodernější v Československu a doporučována orgány osvětové péče jako „pomoc utváření vědeckého světového názoru“.³² Oživení činnosti Slezského muzea paradoxně upamatovalo státní

29 K tomu viz TÝŽ: Slezský ústav v Praze a vědecký výzkum Slezska v letech 1945–1950. In: *Práce z dějin vědy*, sv. 6: *Semináře a studie Výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2002–2003*. Praha, Výzkumné centrum pro dějiny vědy 2003, s. 475–550. Zajímavý je osud čelných funkcionářů Slezského ústavu; zatímco někteří se museli stáhnout do ústraní (Ladislav Vašek, Otakar Dymek), jiní byli stále aktivní v ústředních úřadech. Např. Josef Budník, dlouholetý funkcionář Slezského ústavu, v polovině 50. let stále působil na ministerstvu spravedlnosti. (*Národní archiv*, Praha (dále NA), f. Ministerstvo kultury, k. 166, inv. č. 225, záznam z porady k autorskému zákonu z 2.9.1954.)

30 *Archiv hlavního města Prahy*, f. Spolkový katastr, signatura IX/159; ŽIŽKA, Josef: O čem psali kronikáři před 10 lety. In: *Zpravodaj Rady Města Frýdku-Místku*, roč. 16, č. 2 (2006), s. 11.

31 Činnost Kulturního sdružení Bezručův kraj ve Frýdku-Místku (Chlebovicích) a jeho sepětí s pražskými osobnostmi dokumentuje např. kronika tohoto sdružení.

32 *ZA Opava*, f. Krajský národní výbor (KNV) Ostrava – schůze rady, k. II/21, pořadové číslo (poř. č.) 4999, záznam ze 111. schůze rady KNV 5.3.1957; *SOka Opava*, f. ONV Opava 1954–1960, k. 12, inv. č. 86, Zpráva o stavu a potřebě kulturní a osvětové práce v okrese Opava, 27.5.1958; H. P. [PODEŠVOVÁ, Hana]: Slezské museum otevřeno. In: *Radostná země*, roč. 5, č. 2 (1955), s. 60–62.

orgány na dřívější myšlenku sloučit s ním Slezský studijní ústav, což se pro odpor vedení ústavu nakonec neuskutečnilo. Dlužno dodat, že od roku 1956 přestalo být Slezské muzeum řízeno ministerstvem kultury a stalo se krajským muzeem.

S cejchem lokálního patriotismu

V polovině padesátých let začalo komunistické vedení v Československu upravovat metody řízení státu a v této souvislosti oživovat některé doposud zapovězené aspekty společenského života, což bylo možné vnímat jako postupnou, nikoli však kontinuální liberalizaci. Nelze ovšem říci, že by za této situace proslezské citění nacházelo větší pochopení u stranických či státních orgánů v kraji či v celostátním měřítku. Naopak, po roce 1956 se v reakci na vývoj v Polsku a Maďarsku tato témata mohla jevit ještě citlivěji, jejich oživování bylo možno odmítat jako projev takzvaného revizionismu, případně později liberalismu. Zmíněná obezřetnost politických orgánů znemožňuje sledovat některé dílčí posuny, spíše lze doložit určité zvyšování tlaku, konkrétně koncem padesátých a v polovině šedesátých let, kdy se upozorňovalo na problém takzvaného lokálního patriotismu.

Ve spojitosti se zmíněným společensko-politickým uvolněním v polovině padesátých let povolilo komunistické vedení vydávání nových, generačně i regionálně profilovaných kulturních periodik. Vznikl *Květen*, brněnský *Host do domu* a v Ostravském kraji v květnu 1956 kulturně-politický časopis *Červený květ*, svým názvem programově se hlásící k Bezručově poezii. Dlužno dodat, že tento časopis vycházel za mnohem horších podmínek než ostatní dvě zmíněná periodika. Není patrně náhodné, že právě na stránkách tohoto časopisu se v souvislosti s jeho vznikem začaly diskutovat otázky „regionalismu“, konkrétně formou ankety o pozitivně vnímaném regionalismu v literatuře, proti němuž byl stavěn provincialismus a lokální patriotismus.³³ Anketa zároveň navazovala na řízenou diskusi na stránkách krajského deníku *Nová svoboda* v roce 1955. Mohlo jít o další způsob, jak demonstrovat citlivost Ostravska a slezského regionu. *Červený květ* také krajské stranické a státní orgány pravidelně sledovaly a vyhodnocovaly jeho „ideový profil“; anketu o regionalismu přitom vnímaly jako významnou.³⁴ Podobné diskuse se ovšem objevovaly i ve vlastivědných periodikách okresního formátu. Koncem roku 1959 například začal vycházet časopis *Opavsko*, který záhy začal otiskovat (až do roku 1961) anketu o pojetí regionalismu ve vlastivědě, zaměřenou konkrétně na „neduhy dosavadní historické

33 PAVERA, Libor: Časopis Červený květ (v letech 1956–1958). In: SVOZIL, Bohumil (ed.): *Časopis Květen a jeho doba: Sborník materiálů z literárněvědní konference 36. Bezručovy Opavy (15.–16.9.1993)*. Praha – Opava, Ústav pro českou literaturu AV ČR – Slezská univerzita v Opavě 1994, s. 73–76.

34 ZA Opava, f. KV KSČ Ostrava – schůze byra, k. 170, inv. č. 58, zápis ze schůze 14.1.1957, P-589; *tamtéž*, f. KNV Ostrava – schůze rady, k. II/20, poř. č. 4890, záznam ze 109. schůze rady KNV 5.2.1957.

„Slezský večer“ uspořádaný ve Slezském domě ve Všehrdově ulici v Praze u příležitosti pět-aosmdesátých narozenin Petra Bezruče v říjnu 1952. Účinkující Marie Glázrová a Miloš Nedbal (foto z osobních fondů autorů)

vlastivědy, zejména ve vztahu k Slezsku a hlavně k samotné Opavě“.³⁵ Část ankety byla zacílena i na odstranění „opavského egocentrismu“ jako konkrétního projevu lokálního patriotismu v dějinách Opavy a Opavska, v němž se odrážely „falešné reminiscence“ na někdejší postavení tohoto zemského hlavního města a antipatie vůči Ostravě a Ostravsku.

Za určitý relikv „opavského egocentrismu“ mohla být tehdy považována i existence Vyšší pedagogické školy v Opavě; její umístění v tomto městě však především problematizovala připravovaná reorganizace sítě vysokého školství v Československu. Za této situace se rada opavského okresního národního výboru na jaře 1958 pokusila podpořit její transformaci na Vysokou školu pedagogickou, případně vznik jiné vysoké školy technického směru. V čase potírání projevů „lokálního patriotismu“ ovšem toto úsilí nemohlo mít šanci na úspěch; tím spíše, že samot-

35 ORLÍK, Josef: Romantismus a lokální patriotismus. In: *Opavsko*, č. 2 (březen 1960), s. 18 n.; dále viz URBANEC, Jiří: Až kam sahá lokální patriotismus? In: *Tamtéž*, č. 4 (listopad 1960), s. 24; ORLÍK, Josef: K diskusnímu příspěvku J. Urbance. In: *Tamtéž*, s. 24; MARIÁNEK, Vladimír: O náplni a nových úkolech regionální vlastivědné práce. In: *Tamtéž*, č. 5 (květen 1961), s. 18 n.

ná iniciativa, nijak zvlášť soustavná, spíše reagovala na zprávy o snahách přenést Vyšší pedagogickou školu z Opavy do Ostravy, což se o rok později také skutečně stalo.³⁶ Připomeňme, že na podzim 1959 bylo nuceno (po zákroku téhož okresního národního výboru) ukončit činnost také Sdružení umělců slezských, reinkarnované krátce předtím, v roce 1954.³⁷

Na sklonku padesátých let se však kampaň proti lokálnímu patriotismu stávala navíc součástí „ideové přípravy“ na novou správní reorganizaci státu. Už na konci dubna 1959 přijal Ústřední výbor KSČ usnesení „O poslání a úkolech místního tisku“, které na jedné straně kritizovalo rozdílnou úroveň závodních časopisů a okresních (vesnických) novin při propagaci politických, výrobních a kulturních úkolů, na straně druhé poukazovalo na pronikání lokálního patriotismu na jejich stránky.³⁸ Problém lokálního patriotismu, už v souvislosti s ohlášenou správní reorganizací, rozváděl v září téhož roku na zasedání ÚV KSČ též první tajemník Antonín Novotný; interpretoval jej jako maloměšťácký přežitek projevující se nadbytečným zdůrazňováním hospodářského či politického významu daného místa a odvoláváním se na jeho kulturní tradice. Komunistický tisk poté dovozoval, že „v tom, že v městě je či není sídlo okresu nebo kraje, v tom není sláva a čest města“.³⁹

Pakliže politická situace v padesátých letech poskytovala minimální prostor pro uplatnění slezského patriotismu, vznik územně rozlehlejšího Severomoravského kraje tento vývoj jen potvrdil. Další vlna centralizace ještě více zvýraznila význam Ostravy a Ostravska v rámci kraje, což se mělo odrazit také v kulturním zázemí krajského města. Když krajské stranické vedení v polovině roku 1962 schvalovalo návrhy na mediální popularizaci Severomoravského kraje, příznačně se v naprosté většině z nich hovořilo o Ostravsku; podporu získala řada návrhů posilujících postavení Ostravy jako dominantního kulturního centra, které by poutalo pozornost v celostátním měřítku.⁴⁰ Tomu nahrávalo také posílení kompetencí krajských národních výborů při řízení kultury a osvěty; usnesení vlády v březnu 1963 kritizovalo okresní národní výbory za špatné řízení kulturního života po roce 1960, projevující se v činnosti školských a kulturních komisí ONV, uplatňováním „lokálních zájmů“ v řadě kulturních zařízení a podobně.⁴¹

36 *SOKA Opava*, f. ONV Opava 1954–1960, k. 24, záznam ze 43. schůze rady ONV 16.5.1958.

37 SKOČÍKOVÁ, V.: *Sdružení umělců slezských* (viz pozn. 26); *Nové Opavsko*, roč. 10, č. 14 (6.4.1968), s. 3.

38 O poslání a úkolech místního tisku. In: *Usnesení a dokumenty ÚV KSČ od XI. sjezdu do celostátní konference KSČ 1960*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1960, s. 336–351.

39 O lokálním patriotismu. In: *Život strany*, roč. 6, č. 24 (1959), s. 1508–1510.

40 *ZA Opava*, f. KV KSČ Ostrava – schůze byra, k. 202, inv. č. 61, zápis ze schůze 22.6.1962; P 775. Hovořilo se zde mj. o pořádání Celostátního festivalu reklamního a propagačního filmu, zřízení Studia krátkého filmu a divadla malých forem v Ostravě a o potřebě častěji uplatňovat ostravská umělecká tělesa v pražském i ostravském televizním vysílání.

41 Viz BUKOVSKÝ, Miroslav: Důležité změny v řízení osvěty národními výbory. In: *Osvětová práce*, roč. 17, č. 9 (1963), s. 163; KOUBEK, Milan: KOS začínají. In: *Tamtéž*, roč. 17, č. 18 (1963), s. 350.

Zajímavě se to projevilo v případě Krajského osvětového střediska sídlícího na zámku Hradec u Opavy, které v souvislosti s určitým potlačením propagandistických a osvětových aktivit, typických pro dobu jeho vzniku, rozvinulo sérii vlastivědných a kulturních programů. V návaznosti na reorganizaci správy v roce 1960 začal středisko řídit okresní národní výbor namísto krajského a organizace se v říjnu 1960 také přejmenovala na „Slezské kulturní středisko – zámek Hradec“. Zdůraznění jeho „slezskosti“ bylo chápáno jako zcela funkční z geografického i prestižního hlediska; autor této úpravy, dosluhující ředitel střediska, spisovatel a „osvětář“ Fran Směja to ostatně odůvodnil následovně: „Název *slezské* – věrohodněji vystihuje oblast působnosti, lépe označuje geografické umístění a má tak i význam propagační...“⁴² Je ovšem otázkou, nakolik si zřizovatel, tedy Okresní národní výbor v Opavě, této úpravy názvu cenil – podle dochovaných hodnocení činnosti této organizace spíše než kulturní programy postrádal propagaci problémů zemědělské výroby.⁴³ V roce 1964 navíc o tento svůj „slezský“ přírůstek opět přišlo; lze se domnívat, že právě v souvislosti s již zmíněnou kritikou rozmáhání „lokálních zájmů“ v kulturních zařízeních.

V první polovině šedesátých let také procházel zásadní redefinicí svého vědecko-výzkumného zaměření Slezský ústav ČSAV. Zatímco ještě krátce po svém začlenění do Československé akademie věd v roce 1958 byl jeho výzkum stále spojován se „zvláštnostmi slezské oblasti“, byť v celkovém rámci Ostravska,⁴⁴ brzy začalo vedení akademie věd i krajské politické orgány diskutovat o zásadním přehodnocení profilu tohoto pracoviště, včetně přejmenování Slezského ústavu.⁴⁵ Zrušením komplexního badatelského profilu se fakticky začal vyprazdňovat původní smysl existence ústavu; po vyčlenění přírodovědného oddělení se společenskovední část ústavu začala orientovat na řešení úkolu státního plánu pod názvem „Vznik a vývoj průmyslových oblastí v Československu“, se zvláštním zřetelem k takzvané ostravské průmyslové oblasti a výzkumu národnostní situace v kraji.⁴⁶ To se muselo odrazit také ve struktuře vědeckých pracovníků; už v březnu 1965 vydalo předsednictvo Krajského výboru KSČ v Ostravě pokyn k „uvolnění etnografů, folkloristů a dialektologů“, které měli nahradit sociologové.⁴⁷ S jejich pomocí pak krajské stranické

42 Upřesňující význam mělo také včlenění označení „zámek Hradec“ do názvu střediska, neboť „mnozí návštěvníci i z Čech a Slovenska vůbec netuší, že se jedná o zámek“. (Viz HAVRLANT, Petr: *Zámek Hradec u Opavy v letech 1945–1970*. Rukopis, Opava 2003, s. 73 (uložen v knihovně Ústavu historických věd Slezské univerzity v Opavě).)

43 *SOKA Opava*, f. ONV Opava 1960–1976, k. 1690, inv. č. 1456.

44 *Tamtéž*, f. OV KSČ Opava – schůze byra, zápis ze schůze 11.2.1959; též MARIÁNEK, Vladimír: *Do nové práce*. In: *Radostná země*, roč. 9, č. 1 (1959), s. 1–5.

45 GROBELNÝ, Andělín: *Cesta za vědeckým a vlastivědným uplatněním: Vzpomínky na odbornou práci ve Slezském studijním ústavu a ve Slezském ústavu ČSAV v Opavě*, 1. část: 1952–1958. Rukopis, Opava prosinec 1988, s. 81.

46 Viz FICEK, Viktor: *Slezský ústav ČSAV v Opavě 1948–1968*. Ostrava, Profil 1969, s. 65–87.

47 *ZA Opava*, f. KV KSČ Ostrava – schůze byra, k. 218, inv. č. 63, zápis schůze z 5.3.1965, P-845.

vedení záhy mohlo sledovat a analyzovat vztahy mezi národnostními menšinami Severomoravského kraje. Není bez zajímavosti, že výsledky sociologické sondy z února 1966 nebyly nijak zvlášť povzbudivé; podle ní přes sedmapadesát procent Poláků pociťovalo nevraživost ze strany Čechů. Respondenti konkrétně kritizovali preferování občanů české národnosti při obsazování různých funkcí, poukazovali na učitele českých škol, kteří údajně „nenáviděli Poláky“, stěžovali si na pracovníky Okresního národního výboru ve Frýdku-Místku, kteří úřadovali pouze česky, a podobně.⁴⁸ Je příznačné, že tyto jevy hodnotící zpráva připisovala „živlům bývalé národněsocialistické strany a Sokola“ jako nositelům českého nacionalismu.⁴⁹

Poúnorové umrtvení českého slezského patriotismu komunistická strana chápala jako důležitou součást odstraňování dřívějšího česko-polského napětí na Těšínsku a také úspěšného řešení národnostní otázky v duchu takzvaného socialistického vlastenectví a proletářského internacionalismu. Na jakékoli zřetelnější reflektování slezanství, které by tento jev nepojímalo jen jako historický relikv, proto stranické orgány reagovaly velmi rychle a možno říci i s určitou hysterií. Svědčí o tom odezva na celkem útlu brožuru tehdejšího pracovníka ideologického oddělení Krajského výboru KSČ v Ostravě Josefa Bilana-Šinovského s názvem *Dílo Ondry Lysohorského – promarněná mince rodného kraje*. Práci vydala ostravská pobočka Československé společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí na jaře 1960, když ji ovšem předtím šéfredaktor Vojtěch Dolejší odmítl publikovat na pokračování v ústředním týdeníku *Tvorba*. Autor se vracel k výrazné básnické osobnosti, která se v letech druhé světové války dostala do konfliktu s komunistickou stranou kvůli své teorii „lašského národa“. Vydání publikace Bilan-Šinovský zdůvodnil nedostačným ohlasem Lysohorského sbírky *Aj lašske řěky plynou do moře* v roce 1958, a především tím, že k básníkovu dílu mlčeli jazykovědci a politikové. „Tak nikdo

48 *Tamtéž*, k. 226, inv. č. 64, zápis schůze z 16.9.1966, P-886. Na jiném místě se poukazovalo na to, že u Čechů ještě „někde přežívají (často podvědomě) přežitky či zbytky rysů vlastenectví ‘buržoazního typu’“ a „určitý lokálpatriotismus“.

49 Nacionálně vyhraněné slezanství tehdy např. zosobňoval spisovatel A. C. Nor, v letech 1945 a 1946 jednatel Slezského kulturního ústavu v Praze. Je mj. příznačné, že když ve svých pamětech píše o postojích historika Viléma Plačka na počátku „normalizace“, vyhodnocuje je jako osobní mstu „Hlučičáka“ (údajně „Wilhelma Platscheka“), nikoli pouze stanoviska komunistického činovníka (NOR, A. C.: *Život nebyl sen: Záznam o životě českého spisovatele*, sv. 2. Brno, Atlantis 1994, s. 862 n.). Komunistická literární kritika ovšem na Norova díla pohlížela s despektem. Podle Oldřicha Rafaje byla prostoupena „lokálním slezským venkovanstvím“ a bylo jim „společné tvrzení o věrnosti hroudě, které se znásobuje neustálým zdůrazňováním ‘slezskosti’ země a jejího lidu“ (RAFAJ, Oldřich: *Literatura a současnost: Literatura na Ostravsku 1945–1961*. Ostrava, Krajské nakladatelství 1963, s. 59 n.). Na jiném místě Rafaj píše, že lokalizace Norových prací do prostředí slezského venkova „zdůrazňováním adjektiva ‘slezská’ ... sice dodávala jeho pracím rysy jisté specifičnosti, avšak v podstatě podporovala regionální tendence propagující opavské Slezsko jako zvláštní samostatnou etnickou oblast“ (*tamtéž*, s. 28).

nezvážil sociální a myšlenkové otázky, které hýbaly slezským krajem v minulosti,“ vyvozoval z toho. Autor chtěl v zájmu „zachování národní jednoty“ osvětlit tuto dílčí problematiku, „aby jednota dělnické třídy nebyla v tak závažných situacích, jako je budování socialistické společnosti, nikde a ničím narušována“, zvláště když právě Ostravský kraj potřebuje „národnostního klidu a souladu“. ⁵⁰ K jeho smůle však ve stejné době publikoval Václav Kopecký své proslulé „paměti“, v nichž se k „Łysohorského případu“ kriticky vracel. ⁵¹ Pakliže tedy Bilan-Šinovský usiloval o jakousi básníkovu rehabilitaci, výsledek byl právě opačný. V červnu a červenci 1960 se jeho publikací zabývalo byro Krajského výboru KSČ v Ostravě; ⁵² ideologické oddělení k tomu účelu připravilo rozklad, v němž brožuru označilo nejen za zbytečnou, neboť Łysohorského koncepci zřetelně odmítla sovětská věda i vedení KSČ, ale přímo za škodlivou, protože prý obsahovala „nemarxistické, teoreticky nesprávné a ve svých důsledcích škodlivé, protistranické teze“. Stranický rozbor vycházel z toho, že jakýkoli nový příspěvek by „musel vyznít (!) jako příklad krize intelektuála, který pro své nepřekonané, nesprávné koncepce nezakotvil v současné socialistické společnosti a stojí stranou přes svoje nesporné umělecké kvality“. Dokladem měl být dopis redakci *Červeného květu* z roku 1956, v němž Łysohorský napsal, že už patnáct let čeká na odčinění křivdy. Bilan-Šinovský proto mohl tuto koncepci pouze „jednoznačně odsoudit“; avšak namísto toho se svým „krajně objektivistickým přístupem“ na řadě míst (podle interpretace krajských ideologů) „dokonce dostal na platformu Łysohorského“, probouzející „nezdravé ‘slezanství’“. ⁵³ Stranické orgány zvláště popudilo, že Bilan-Šinovský přiznal Łysohorského názorům na národnostní problémy jisté „třídní“ opodstatnění do roku 1945 a podobně podmíněně uvažoval o „kmenové svébytnosti lidu“ ve Slezsku; jeho konstatování, že „současná naše slezská inteligence jde s lidem a pracuje pro novou socialistickou společnost“, a že tedy „není proto důvodů rozhojňovat počet národů naší země“, již nemohlo stranický odsudek zmírnit. ⁵⁴ Byro Krajského výboru KSČ v Ostravě navíc ve svém hodnocení zdůraznilo, že k Łysohorskému je nutné přistupovat nejen jako k literátovi, ale také jako k politikovi a nacionalistovi. Bilanovo pojetí „objektivně vyhání čerta ďáblem. (...) Nelze nevidět, že jen ta skutečnost, že Łysohorského dílo

50 BILAN-ŠINOVSÝ, Josef: *Dílo Ondry Łysohorského – promarněná mince rodného kraje*. Ostrava, Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí, krajské oddělení 1960, s. 5.

51 KOPECKÝ, Václav: *ČSR a KSČ: Pamětní výpisy k historii Československé republiky a k boji KSČ za socialistické Československo*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1960, s. 316–320.

52 *ZA Opava*, f. KV KSČ Opava – schůze byra, k. 188, inv. č. 61, zápis ze schůze 6.6.1960, P-716; *tamtéž*, k. 189, inv. č. 61, zápis ze schůze 29.7.1960, P-721.

53 *ZA Opava*, f. KV KSČ Opava – schůze byra, k. 189, inv. č. 61, zápis ze schůze 29.7.1960, P 721.

54 BILAN-ŠINOVSÝ, J.: *Dílo Ondry Łysohorského – promarněná mince rodného kraje*, s. 23 a 33 (viz pozn. 50).

nemá v našem kraji (tím méně v naší zemi) žádnou základnu ... zabránila tomu, aby se z oživovaných koncepcí nevyvinula nová iredenta, ne příliš vzdálená od iredenty Ciešlarovy.⁵⁵ Stranické orgány rovněž dosti podrážděně hodnotily pokusy srovnávat básnicky a ideově Óndru Łysohorského s Petrem Bezručem.⁵⁶ Josef Bilan-Šinovský byl poté donucen podstoupit písemnou sebekritiku, jeho brožura byla zakázána a většina (osm set padesát) z nákladu tisíce výtisků měla být zničena. Ideologické oddělení navíc upozornilo na podíl recenzentů knížky, Aloise Sivka, a zvláště Otakara Káni, toho času posluchače Institutu společenských věd ÚV KSČ. Celá záležitost následně přispěla k přechodnému zpřísnění vydavatelské praxe v Severomoravském kraji.⁵⁷

Zlatá šedesátá?

Nové impulzy s sebou přineslo relativní uvolňování československých poměrů ve druhé polovině šedesátých let. Tehdy město Opava začalo opět zdůrazňovat svou roli regionálního kulturního centra. Nově se tak mohlo mimo jiné projevit latentní napětí mezi ní a krajským městem Ostravou. V této souvislosti lze poukázat na zajímavý jev, kdy se oficiální opavské orgány, včetně struktur komunistické strany, začaly zasazovat za cíle podobné těm, které byly dříve vlastní původnímu českému slezskému patriotismu. Určité výběrové přihlášení ke spíše konzervativně pojímaným kulturním atributům představovalo nepochybně cestu, jak těžít z potenciálu pohraničního okresního města. Tyto tendence byly během roku 1967 umocněny přípravami oslav stého výročí narození Petra Bezruče, které bylo dokonce zařazeno mezi kulturní výročí UNESCO, a zvláště pak průběhem festivalu Bezručova Opava v září téhož roku.⁵⁸ Tato zvláštní symbióza pak vyústila do podpory snah o obnovu slezské samosprávy v roce 1968. Není v této souvislosti bez zajímavosti, že už v lednu 1967 se tehdejší ministr školství a kultury Jiří Hájek veřejně, na prvním zasedání celostátního výboru pro uvedené oslavy v Hradci u Opavy, vyslovil pro

55 Na jiném místě stanoviska byra KV KSČ z 29.7.1960 se uvádí: „Vydání publikace by působilo značné nesnáze v nahlížení na problémy dávno vyřešené, tedy místo klidu by způsobila neklid a místo souladu nesoulad.“

56 Patrné je to také v doslovu básníka a překladatele citované Łysohorského sbírky Josefa Rumlera.

57 V této souvislosti lze poukázat na fakt, že zatímco v roce 1956 publikoval opavský Slezský studijní ústav vlastní teze ke starším slezským dějinám ještě pod názvem *K otázkám dějin Slezska* (GROBELNÝ, Andělín (ed.): *K otázkám dějin Slezska: Diskuse a materiály z konference v Opavě ve dnech 3. a 4. listopadu 1955*. Ostrava, Krajský národní výbor v Ostravě 1956), obdobná syntéza vydaná v roce 1968 již mohla vyjít jen pod zavádějícím názvem *Ostravsko do roku 1848* (TÝŽ (ed.): *Ostravsko do roku 1848: Kapitoly k historickému vývoji Slezska a Ostravska od pravěku k revolučnímu roku 1948*. Ostrava, Profil 1968).

58 Záznam vzpomínky tehdejšího vedoucího Památníku Petra Bezruče v Opavě, pedagoga a literárního historika Jiřího Urbance z listopadu 2007.

změnu názvu „Severomoravský kraj“, s nímž se většina obyvatel neztotožnila; „Bezručův rok“ se měl podle Hájka stát také příležitostí ke zohlednění Slezska v názvu kraje.⁵⁹

Probuzení slezského patriotismu na jaře 1968 představuje již relativně samostatnou kapitolu sledované problematiky. Ačkoli pro oživení „slezanství“ bylo několik měsíců roku 1968 a počátku roku 1969 příliš krátkou dobou a přestože zároveň tento fenomén nesehrával v celostátním vývoji, ba ani v regionálních podmínkách výraznější úlohu (omezoval se víceméně na Opavsko),⁶⁰ bylo by možné v jeho tehdejší aktualizaci shledávat jistou obdobu k touhám po naplnění svébytnosti slovenské a moravské. Spolu s úsilím o (spíše vnějškové) navázání na projevy „slezanství“ v letech 1945 až 1947 se však s určitou naléhavostí začala objevovat i otázka životnosti slezské ideje a její další perspektivy, k čemuž širší československá veřejnost zůstávala spíše chladná či skeptická.⁶¹

Slezský patriotismus koncem šedesátých let nacházel svůj výraz jednak v úvahách o správním, respektive státoprávním začlenění Slezska v celorepublikovém kontextu. Na veřejnost se tak znovu vrátil požadavek obnovení slezské samosprá-

Budova Slezského studijního ústavu v Opavě, dnes Slezského ústavu Slezského zemského muzea, stav v roce 2004 (foto autorů)

59 Viz URBANEC, Jiří: Za rehabilitaci názvu „Slezsko“. In: *Nové Opavsko*, roč. 10, č. 13 (30.3.1968), s. 3.

60 Tuto regionální omezenost dokládá mimo jiné i následující práce: PAVELČÍKOVÁ, Nina: Tři opavská jara: Obrodny a normalizační proces v letech 1967–1970. In: *Vlastivědné listy Slezska a severní Moravy*, roč. 18, č. 1 a 2 (1992), s. 6–10 a 14–18; roč. 19, č. 1 (1993), s. 11–13.

61 Srv. např. RENČ, Václav: Zemské zřízení a národní kultura. In: *Index*, roč. 1, č. 5 (1968), s. 70 n.

62 Této problematice byla věnována detailní pozornost v článku manželů Plačkových: PLAČKOVÁ, Magda – PLAČEK, Vilém: Boj o slezskou samosprávu v roce 1968. In: *Ročenka Okresního archivu v Opavě*, č. 10. Opava, Okresní archiv v Opavě 1990, s. 16–46; též JIRÁSEK, Z.: Slezská idea v poválečném Československu, s. 190 n. (viz pozn. 3).

vy.⁶² Celkově lze však konstatovat, že představa zemského uspořádání či jakési čtyřfederace (s Moravou a Slezskem jako svébytnými útvary vedle Čech a Slovenska) narazila už tehdy na řadu odpůrců.

Za významnější lze pokládat snahy v kulturní sféře, jež navazovaly na některé aktivity z těsně poválečné doby. Podařilo se obnovit Matici opavskou, která absorbovala těšínskou Slezskou matici osvěty lidové a přejmenovala se na Matici slezskou. Ta začala vydávat revue *Slezsko: Kultura a země*, na jejíchž stránkách se ke svým názorům z let poválečných vrátil například Leopold Peřich. Novou koncepci vnímání Slezska zde nabízel demograf Lubomír Bajger, který doporučoval věnovat pozornost folkloru a kultuře, jinak však řešit aktuální otázky ekonomického a sociálního rozvoje.⁶³ Kromě toho se vynořily snahy o založení Slezské univerzity, byla obnovena činnost Sdružení umělců slezských a podobně. Rehabilitaci samotného názvu „Slezsko“ požadoval v regionálním tisku Jiří Urbanec.⁶⁴

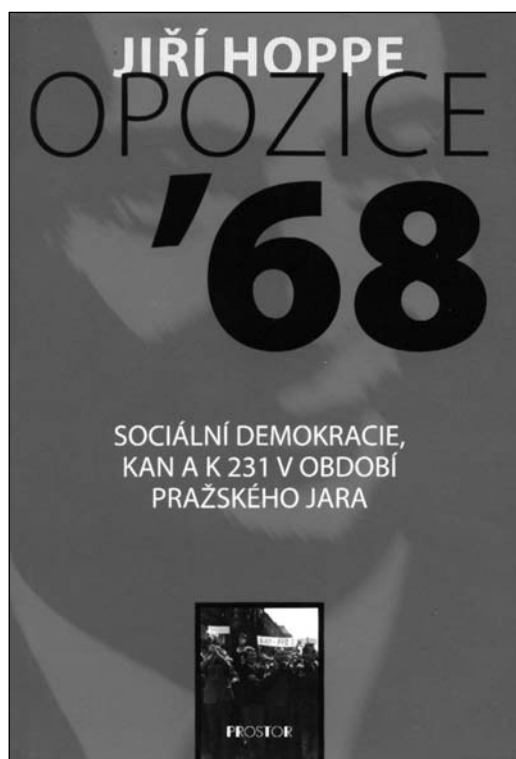
Avšak následující vývoj opět zasunul projevy „slezanství“ do pozadí a výhonky někdejších osobitých reflexí byly do značné míry eliminovány. Veřejného ohlasu a společenské reflexe se problematika slezských tradic dočkala znovu až po dvou dekádách „normalizace“, na počátku let devadesátých. To by však již byla jiná kapitola, přesahující deklarovanou mez této studie.

63 BAJGER, Lubomír: [Vyjádření k anketě.] In: *Slezsko: Kultura a země*, roč. 2, č. 1 a 2 (1969), s. 8–11 a 27–28.

64 Viz pozn. 58.

Čtyři hlasy k jedné knize

Konfrontace – kontrasty – kontexty

Diskuse

Rok 1968 a K 231

Několik poznámek k diskusi nad knihou Jiřího Hoppeho

Zora Dvořáková

Ve vyzvání, abych se zapojila na stránkách časopisu *Soudobé dějiny* do volně koncipované diskuse nad knihou Jiřího Hoppeho *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*,¹ bylo podotknuto, že „nemá jít o klasickou recenzi, ale o osobní (a třeba i dost subjektivní) komentář k textu, který pojednává o dosud nezpracovaném a do značné míry také v historiografii opomíjeném tématu“.² Ve svém textu se tedy přidržím tohoto zmíněného požadavku a zaměřím se na organizaci K 231, a to z toho důvodu, že jsem v tomto dění v několika momentech byla přímým divákem a svědkem.

K charakteru a pojetí knihy Jiřího Hoppeho chci říci, že velmi oceňuji, jak je fundovaně založená na rozsáhlém studiu pramenů. Díky důkladné znalosti faktografie si autor udržuje nadhled, a to mu umožňuje objektivně líčit, jak se věci tehdy měly. Protože jsme dosud zahrnuti výklady, které v různých memoárech, dokumentárních filmech a různých veřejných vystoupeních poskytovali reformní komunisté, kteří později stanuli v řadách disentu, obraz dění šedesátých let, a zejména roku 1968 se idealizuje a tito aktéři v něm vystupují jako téměř přesvědčení demokraté.

1 Praha, Prostor 2009. Kniha obdržela ocenění Magnesia litera 2010 v kategorii Litera pro objev roku.

2 Citováno z e-mailové korespondence s redakcí *Soudobých dějin* z jara letošního roku.

Ale tak tomu v mnohých případech nebylo – a kniha Jiřího Hoppeho to věrohodně dokládá. Ve skutečnosti čelným reformním komunistům snahy sociálních demokratů i formujícího se Klubu angažovaných nestraníků a Klubu 231 překážely a vadily. To už bylo mimo limity, které reformní komunisté mohli akceptovat. Ve vzrušené atmosféře, která tehdy existovala, se pozorně nenaslouchalo tomu, co říkají. A oni říkali, že usilují o demokratizaci – nikdy neřekli „Usilujeme o demokracii“, natož „Chceme obnovit demokracii“.

Těch několik měsíců „pražského jara“ s heslem „socialismus s lidskou tváří“ vyvolávalo v nekomunistických kruzích naději, že režim prodělá výraznou změnu k lepšímu, a touha po změně byla tak silná, že představy o ní naprosto předbíhaly skutečný stav. Přestával se vnímat rozdíl mezi významem slov „demokratizace“ a „demokracie“. Tomu napomáhalo zrušení cenzury, v některých časopisech se objevila témata, která do té doby byla tabuizovaná, ba dosud zakázaná. Mladí lidé byli oslněni, jaké se jim do rukou dostávaly knihy, o čem se dozvídali a o čem se mohlo na veřejnosti hovořit. Touha po svobodné občanské společnosti se promítla do snah obnovit zrušené či zakázané spolky. Sama jsem se účastnila setkání bývalých ymkařů, kteří jednali o obnovení spolku YMCA v Československu.

Obdobně proběhla přípravná setkání bývalých sokolů a bývalých junáků i některých dalších organizací. Byla to situace, která se reformním komunistům vysmekla z rukou: takhle daleko demokratizace jít neměla. Žili na vlně popularity a nevěděli si rady, jak tento běh věcí zarazit, současně se báli hrozeb Sovětů. Proto oddalovali schválení stanov KAN a K 231 a snažili se je vtěsnat pod Národní frontu.

Jedenadvacátý srpen tehle obrovský a pro ně neřešitelný problém, pokud neměli odvahu použít mocenské prostředky, vyřešil za ně. Je to tristní a trpké konstatování...

* * *

Než se dostanu k vlastním poznatkům z roku 1968, chci ještě podotknout jednu věc: Političtí vězni, a to zejména z řad bývalé národněsocialistické strany, se od začátku šedesátých let mezi sebou scházeli. Byli to převážně ti, kteří byli souzeni v procesu Milady Horákové a v následných třiceti pěti procesech. Protože to byli lidé, kteří měli za sebou politické zkušenosti nejen z poválečného období, ale někteří už z konce první republiky, velmi věcně a střízlivě analyzovali a posuzovali signály určitých změn, které se v první polovině šedesátých let objevovaly. Leckterí z nich (vedle bývalých pravicových sociálních demokratů, lidovců a dalších) se pak objevili v K 231. V tom zřejmě musíme hledat onu evidentní střízlivost, věcnost, ale i ostražitost, jimiž se K 231 vyznačoval – narozdíl od KANu, v něm bylo mnohem víc nadšení a iluzí.

Některé z představitelů K 231 jsem dobře znala (zpravidla od okamžiku, kdy se vrátili z vězení) a i v roce 1968 jsem s nimi byla v kontaktu. Patřil mezi ně Zdeněk Mráz (i jeho bratr Míla Mráz), Ladislav Gruber, František Falerski-Bonny, Miloslav Čapek, Jiří Řehák, Jan Nesládek, Vladimír Valenta, Miloš Slabák, Milan Slavík a další. Bylo to dáno tím, že to byli přátelé mého muže, Vladimíra Dvořáka, který se rovněž účastnil vzniku K 231 v Praze na Žofíně, byl členem jeho dokumentační

komise a na kladenském okrese s dalšími politickými vězni z Kladenska, Slánska a z přilehlých oblastí inicioval založení pobočky K 231, poté byl zvolen jejím předsedou. O tom jsem publikovala stať „Klub 231 v kladenském okrese“.³ Toto jejich přátelství vzniklo v táboře Rovnost, kde většina z nich byla vězněna, a zpravidla končilo až se závěrem jejich životů.⁴

Po návratu do běžného života kontakty mezi sebou dál udržovali a scházeli se jak v Praze, tak na venkově. Byla jsem svědkem zaujatých debat, v nichž probírali současný vývoj, přičemž u nich trvale převládal naprosto střízlivý pohled na postupné „prozírání a prozření“ soudruhů, které si leckterý z politických vězňů pamatoval jako nekompromisní straníky a nelítostné členy akčních výborů, kteří v padesátých letech 20. století přesvědčeně naplňovali heslo o třídní nenávisti a třídním boji.

Střízlivost a obezřetnost byly pro K 231 příznačné. Vzpomínám si na debatu, které jsem byla přítomna a v níž se hovořilo o právě uskutečněném průvodu na 1. máje, v němž dominoval KAN, zatímco K 231 se choval zcela nenápadně. Pod dojmem hesel, která tu členové KANu skandovali, padla mezi členy K 231 poznámka: „Proboha, co to dělají? Jako by šli s bubnem na zajíce!“

Velmi zaujatě a úporně mezi sebou debatovali o charakterových a mravních kvalitách těch, kteří mají vystupovat za K 231 a na venkově zakládat jeho pobočky. Příliš dobře si uvědomovali, že třeba jen nepatrné selhání, chybný krok a nerozváženost se jim mohou krutě vymstít.

Pochybnosti nad tím, kam se uvolňování poměrů roku 1968 bude ubírat, kdy a jak se zarazí a jaké nečekané peripetie se mohou ještě odehrát, může dokreslit i následující epizoda. Tehdy jsem pracovala ve Státní památkové péči Středočeského kraje a v rámci zmíněného „uvolňování poměrů“ mi bylo svěřeno místo vedoucí odboru. To mi umožnilo, abych mohla ovlivnit obsazení místa právníka. Protože JUDr. Ladislav Gruber byl kvalifikovaný právník a po návratu z vězení se živil jako umývač aut, snažila jsem se toto místo získat pro něj. Vzal si čas na rozmyšlenou, jenomže když už to bylo připraveno a stačilo vyřídit formality, bylo to v polovině července, řekl mi, že současnému vývoji nevěří, a proto raději zůstane u mytí aut.

Skutečně zneklidňujícím a rozčilujícím momentem z programu K 231, a to i v očích reformních komunistů, bylo pořizování dokumentace o nezákonnostech a zločinech z období uplynulého komunistického dvacetiletí. Zdá se, že zcela mimo pozornost zatím zůstává fakt, že z podnětu K 231 došlo v létě 1968 k prověřování, zda a jak byly pohřbívány oběti komunistického režimu na hřbitově v Ďáblicích. Dokumentační komise chtěla zjistit, co se stalo s těly popravených a umučených a kde skončily ostatky faráře Josefa Toufara. Závěrečná zpráva o šetření ve věci

3 DVOŘÁKOVÁ, Zora: Klub 231 v kladenském okrese. In: *Slánský obzor* (1998), s. 77–90. Článek byl otištěn také v *Masarykově lidu*, roč. 14, č. 4 (2008), s. 5.

4 O vzniku těchto vztahů v době věznění a o plánech a předsevzetích vězňů viz ČAPEK, Milošlav: *O mužích, na které se zapomnělo*. Praha, Pragma 2000, kapitola „Doba velkých plánů a předsevzetí“, s. 149–152.

hromadného pohřbívání na hřbitově v Ďáblicích, kterou vypracoval pracovník komise ministra vnitra major František Machara, byla datována 9. srpna 1968 a potvrdovala, že tehdy ještě existovala dokumentace (inventurní seznamy a polohové knihy), jejichž záznamy však byly nepřesné a záměrně matoucí. Tehdy ještě byly, ale již o pár týdnů později lehly popelem, protože v místnosti, kde se nacházely, vypukl oheň. Pokud je mi známo, tato záležitost dosud zůstává neobjasněná.⁵

Dokumentační komise K 231 měla dvě složky: první měla za cíl dokumentovat současnost, druhá nezákonnosti minulých dvaceti let. V čele celé dokumentační komise stál Ota Rambousek, o druhou složku pečoval Jiří Málek. Ten mi vylíčil situaci 21. srpna 1968 tak, jak je popsána v knize Jiřího Hoppeho, avšak s několika drobnými rozdíly: po noci z 20. na 21. srpna, kdy byla odvezena část dokumentace, se ráno dostavil Jiří Málek s Karlem Nigrínem a Luborem Havlem. Na domě na Karlově náměstí čp. 17 odšrouboval desku s označením K 231 a uložil ji uvnitř domu. Potom s Nigrínem pokračoval v zabezpečování shromážděné dokumentace – týkalo se to kartotéky členů, kterou na místě spálili, a písemností o přípravách k založení K 231. Jiří Málek a Karel Nigrín tento písemný materiál odnesli do Archivu Národního muzea na Pohořelci, aby tam bez jakékoliv evidence byl uložen.

Dokumentace zabývající se nezákonnostmi uplynulého dvacetiletí byla naštěstí převedena na mikrofilmy, které Ladislav Gruber před svým odchodem do zahraničí ukryl na zahradě spořilovského domku, kde bydlel.⁶ Informace, kterou o tom mám, pochází od Ladislava Grubera, který se po roce 1990 vrátil domů a dožil v penzionu v Šalounově ulici na pražském Opatově. Podle jeho líčení se mu podařilo ze zahraničí vyslat sem jakéhosi obchodníka, který na zahradě jeho domku na Spořilově mikrofilmy vyzvedl a odvezl je na Západ. Ty se spolu s další dokumentací, kterou zabezpečil Ota Rambousek, dostaly do Toronta a byly v roce 1973 základem pro vydání *Zprávy dokumentační komise K 231* ve spolupráci s nakladatelstvím Škvoreckých.⁷

Jiří Hoppe ve své knize uvádí, že se v komunistických kruzích objevilo mínění, že se K 231 zmocní národní socialisté a sokolové. Takové tendence se v něm však nevyskytovaly, i když obě tyto složky tu byly silně zastoupeny. Klub 231 se důsledně snažil naplňovat svůj rehabilitační program, přičemž respektoval, že skladba členstva je ve své politické orientaci různorodá.

Ačkoliv ti, kteří stanuli v čele K 231, byli lidé osobití a některé je možno označit za výrazné individuality, přesto lze u nich vystopovat shodné rysy. Většina z nich byli vysokoškoláci, mnozí měli shodnou zkušenost s akčním výborem, který je ze

5 Protokoly o šetření ve věci hromadného pohřbívání na hřbitově v Ďáblicích jsou uloženy v archivu v Kanicích u Brna pod číslem 1453.

6 O mikrofilmech se zmiňuje Karel Starý ve své diplomové práci z roku 1992 nazvané *Vznik, vývoj a činnost organizace K 231 v roce 1968*, s. 69. Jiří Hoppe tuto skutečnost neuvádí.

7 RAMBOUSEK, Ota – GRUBER, Ladislav: *Zpráva Dokumentační komise K 231*. Toronto, Členové Dokumentační komise K 231 v exilu 1973. Doslov napsal Josef Škvorecký.

studia vyloučil. Byli to většinou ti, kteří se narodili v letech 1920 až 1927, respektive 1928. Těm starším, kteří byli mezi nimi, se podařilo vysokou školu dokončit ještě před zatčením.

Dá se o nich říci, že většina byla skutečně odchována první republikou. Svoboda, demokracie, pluralitní politický systém a Tomáš Garrigue Masaryk, to pro ně nebyly nějaké prázdné pojmy, ale program, který chtěli naplňovat. Ve svém dospívání ještě stihli poznat a prožít si, co je to svobodná občanská společnost. I to je výrazně formovalo. Prošli sokolskou výchovou, skautskou výchovou (skautů bylo mezi nimi hodně). Některé formovala YMCA, na Moravě to byl Orel.

Jejich perspektivní nástup do života zarazil Mnichov, německá okupace, otřesné události druhé světové války. Po osvobození roku 1945 chtěli zameškané roky dohnat. Projevilo se to i v tom, že se vrhli do politického dění. Tahle generace neměla zábrany se politicky angažovat. A nyní se ukázalo, jak je minulé dvacetiletí zformovalo, čemu teď věří a co chtějí budovat. V českých zemích si mohli vybrat jen ze čtyř politických stran – a strany vždycky usilovaly o mladého člověka, protože on je jejich budoucnost a perspektiva. KSČ tímhle úsilím byla pověstná a těžce nesla, že národněsocialistická strana měla početnou a výraznou mládežnickou složku. Když jsem se kdysi některých z těch, kteří pak stanuli v čele K 231, ptala, proč po válce šli do národněsocialistické strany, nezdůvodňovali to nějakými idejemi, ale dostala jsem odpověď, že tahle strana jim nejméně vadila.

Nyní v roce 1968, po dalších ztracených letech, měli naději, že by něco ze svých někdejších předsevzetí a plánů mohli uskutečnit. Ale po zkušenostech, které měli za sebou, jejich obezřetnost byla silnější než naděje. Nicméně někteří z nich v skrytu mysli mohli tehdejšímu vývoji více uvěřit, než dávali najevo. Události 21. srpna pak vnímali jako naprostý konec všeho. Když tohle píši, myslím na závěr života Františka Falerského-Bonnyho (ročník 1927), vedoucího čtvrtého oddílu Junáka v Praze, člověka osobitého a vzdělaného (před zatčením studoval filozofii), který jako by už neměl sílu dál žít. Nerespektoval varování lékařů, a tak se jeho život uzavřel 6. září 1969.

Jestliže se někdy řekne, že „si národ pouští žilou“, že promrhal „jednu dvě generace“, pak se to právem dá říci o příslušnících generace narozené ve dvacátých letech 20. století. Mnozí z nich pro své přesvědčení, své postoje a jednání skončili v komunistických věznicích a lágrech a v roce 1968 stanuli mezi zakladateli a členy K 231.

V té době ve své většině měli ideální věk a předpoklady pro veřejnou (případně i politickou) činnost, pro znovuvytváření svobodné občanské společnosti. Měli v sobě vklad z první republiky, přes všechny nedokonalosti demokracie znali její cenu, měli za sebou obrovské zkušenosti ze střetu s komunistickou totalitou, byli to lidé zralí, ale pro politickou a veřejnou práci stále ještě mladí. Měli energii, nápady, odhodlání. Byli realističtí, a proto navenek vystupovali tak obezřetně a neváhali vyslovit podporu „obrodnému procesu“ v KSČ. Mezi sebou a ve svých úvahách o dalším vývoji naší společnosti měli však na mysli demokracii, a nikoliv limitovanou demokratizaci. V tomto směru je skalní komunističtí konzervativci odhadli přesně a správně.

Katastrofální závěr „pražského jara“ jim ukázal, že v jejich případě jakákoliv šance a perspektiva končí, a protože lidský věk je příliš časově omezený, už novou naději očekávat nemohou. To se potvrdilo po listopadu 1989. Do nové svobody a demokracie vstoupili jako téměř sedmdesátiletí – a to je věk, kdy už se zpravidla s veřejnou a politickou prací nezačíná.

Je velmi poučné a výmluvné, že muselo uplynout dlouhých dvacet let od listopadu 1989, než vznikla odborně fundovaná kniha, v níž jsou příslušníci této generace vzpomenu ti v rámci objektivního pohledu na pražské jaro 1968 a objektivního vykreslení postojů tehdejších reformních komunistů ke K 231. Potěšující a nadějně je, že se k tomuto pohledu dopracoval historik, který se narodil v roce 1968, takže sám nic z toho neprožil a není zatížen nějakým osobním, stranickým či skupinovým zájmem, jak se tomu někdy děje, když se k událostem roku 1968 vyslovuje někdo z bývalých reformních komunistů.

Diskuse

Byla to opozice '68?

Nad knihou Jiřího Hoppeho

Jiří Vančura

Objemná práce Jiřího Hoppeho¹ je další výpovědí o dramatické složitosti osmi měsíců nazývaných Pražským jarem. Tento obecně vžitý termín, který ani mezi historiky nedokázalo nahradit přesnější „Československé jaro“, bezděčně připomíná poněkud kuriózní skutečnost, že pojmenování významných událostí druhé poloviny minulého století byla často přejímána ze slovníku zahraničních novinářů, „Pražské jaro“ stejně jako „sametová revoluce“. Ostatně i „socialismus s lidskou tváří“ má svůj původ v sousední zemi. Budiž tedy – Pražské jaro. S čím se však nelze smířit, je „pražské jaro“, absence verzálky všude, kde jsou jarní a letní měsíce roku 1968 takto souhrnně pojmenovány.²

1 HOPPE, Jiří: *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*. Praha, Prostor 2009.

2 Nabízí se širší úvaha: Jedna ze zásad pravopisu českého jazyka velí psát velkým počátečním písmenem významné dějinné události. Komu jinému než historikovi pak náleží určit, která událost byla významná a která spíš hodná zapomenutí? Tak se v textech setkáváme s Francouzskou revolucí, zato občas až komicky působí snaha vyhnout se Říjnové revoluci, nemluvě již o Únoru. Ostatně ani Listopad se příliš nevžil. Nepochybně jde o snahu vyjádřit neutrální až nesouhlasný (!) postoj k událostem dříve adorovaným – na úkor pravopisu a často i srozumitelnosti, patrně pouze z kontextu.

Nechyťme však autora za slovo, nezaslouží si to. Jeho práce o snaze obnovit násilně potlačenou sociálnědemokratickou stranu, podrobně popsat osud Klubu angažovaných nestraníků a Klubu 231 významně rozšiřuje poznání sice nevelkých, ale významných složek tehdejšího společenského pohybu. Žádný z těchto tří nadějných pokusů samozřejmě nebyl dosud nepopsaným listem. Ze svědectví, která podali protagonisté událostí, chce se mi především vyzvednout bezprostřední a neprávem poněkud zapomenuté vzpomínky jednoho ze zakladatelů K 231 Jaroslava Brodského *Řešení gama*, vydané v exilu před čtyřiceti lety a u nás naposledy v roce 1990.³ Tato emotivní, ale s moudrým nadhledem napsaná výpověď o osmašedesátém roce, zejména však o povaze padesátých let, může být pro mnohé nepamětníky přesvědčivější než produkce opřená o archivy represivních složek.

Ani Jaroslav Brodský, ani Přemysl Janýr, jeden z obnovovatelů sociální demokracie v roce 1968,⁴ neměli možnost v celé potřebné šíři nahlédnout do hry, již se zakladateli rodících se složek občanské společnosti šalebně sehráli tehdejší představitelé státu. Teprve dokumenty z „druhé strany“, které autor *Opozice '68* vyhledal a zpracoval, umožňují pochopit, že snaha sociálních demokratů, angažovaných nestraníků a někdejších politických vězňů nebyla ohrožena a nevzala za své teprve 21. srpem 1968.

Odpověď na otázku „proč?“ je po vydání Hoppeho knihy celistvější a srozumitelnější. Je obecně známo, že hlavní a nejhlučnější námitky vůči „protisocialistickým organizacím“, nově zakládaným v Československu, zaznívaly především z Kremlu. Aby sovětské vedení v tomto směru neustupovalo a nakonec třeba nezaujalo k československým událostem smířlivější postoj, o to se starali správci satelitních zemí, pozdější účastníci srpnové ozbrojené invaze. Strach Ulbrichta, Gomučky a jim podobných z hrozícího dominového efektu byl ostatně zcela oprávněný.

Stejně negativní postoj ke vznikajícím organizacím neskrývala ani část vedoucích funkcionářů KSC, souhrnně, ale nikoli výstižně zahrnovaná pod pojem „Dubčekovo vedení“. Postoj Indry, Biřáka stejně jako vysoce postavených úředníků na ministerstvu vnitra nemůže být pro nikoho překvapením. To zažijeme teprve při čtení autentických výroků těch, kdo byli tehdy i dnes považováni za muže osmašedesátého roku.

U řady komunistických reformátorů, které lze s jistou licencí označit za přední a upřímné zastánce „obrodného procesu“, zjistí čtenář Hoppeho práce, že jejich postoje zdaleka neodpovídají progresivnímu směru tehdejšího vývoje. Jestliže například František Kriegel při jednání s přípravným výborem obnovované sociální demokracie prohlásil, že KSC nikomu moc nepředá, nelze si tento postoj vysvětlit pouze obavou před násilným zásahem „spojenců“, ale také osobním přesvědčením.

3 BRODSKÝ, Jaroslav: *Řešení gama*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1990.

4 Viz JANÝR, Přemysl: *Neznámá kapitola roku 1968: Zápas o obnovení činnosti Československé sociální demokracie*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1998.

Varování před zhoubným „tříštěním sil“ – v daném případě rozdělením levicového spektra na stoupence KSČ a sociální demokracie – bylo v podstatě erbovním znakem komunistických funkcionářů, bez ohledu na to, k jakému stupni hereze tehdy již dospěli. (Jednota, shora oktrojovaná a udržovaná, byla vším. Připomeňme si Michaila Gorbačova, který při své pražské návštěvě v červenci 1987 vytkl Československému jaru právě to, že se při něm rozpadl jednotný svaz mládeže na několik organizací.) Těm, kdo dříve či později přistoupí ke zpracování biografii Františka Kriegla, Josefa Smrkovského, Ladislava Lise a jiných zajímavých osobností tehdejší doby, případně spíš vděčná než obtížná povinnost sledovat jejich vývoj, který urychlila šedesátá léta, srpen 1968, ale i následná léta. Jestliže „protinormalizační“ opozice mohla sotva vzniknout a vytrvat bez zkušenosti roku 1968, není účelovou absurditou považovat Chartu 77 a další nezávislé iniciativy za jisté pokračování Československého jara. Také v tomto smyslu, svými výpověďmi „z druhé strany“, je Hoppeho *Opozice '68* nezanedbatelným přínosem.

* * *

Jenže právě o tu opozici jde. Obnovená sociální demokracie, jakkoli se upřímně hlásila k podpoře tehdejšího úsilí reformátorů z KSČ, stala by se později pro občany mnohem přijatelnější než strana, jejíž vedoucí úloha byla zakotvena v ústavě. Angažovaní nestraníci by se za svobodných poměrů sotva angažovali v KSČ a také K 231, výrazně akcentující svůj nepolitický charakter, musel být chápán jako stálá připomínka zločinů, jichž se zejména poúnorová moc dopouštěla na svých skutečných i předpokládaných odpůrcích.

Proč však tyto tři složky předsrpnového vývoje autor vyčlenil jako podtitul své *Opozice '68* a proč právě tomuto významnému, nikoli však hlavnímu segmentu společenského pohybu na jaře a v létě 1968 funkci opozice přisuzuje? Byly snad jediným nebo hlavním nositelem nesouhlasu s praktikami vedení KSČ? Skutečnost, že spolu s takzvanými sdělovacími prostředky byly nejčastěji citovaným trnem v kremelském oku, neměla by ovlivnit naši vlastní perspektivu. Mnohem větší význam pro vývoj daleko překračující záměry vyhlášené v lednu 1968 mělo například zrušení cenzury, které lze sotva připisovat Dubčekovu vedení, neboť jen legalizovalo už existující stav, aktivita odborů, chceme-li jmenovat instituce, zejména však živelný a stále sílící tlak občanů požadujících demokracii namísto demokratizace. Při veškeré úctě k úsilí o obnovu sociální demokracie, ke smazávání rozdílu mezi komunisty a těmi ostatními, politicky druhořadými, jsou organizace u Hoppeho nazývané opozicí pouze součástí spontánního, vpravdě nátlakového hnutí, které vývoj Československého jara posouvalo nejen k jeho násilnému ukončení, ale také k jeho velkoleposti.

Bylo by obtížné, spíš nemožné vymezit, kdo v roce 1968 představoval hlavní proud a kdo opozici. Označovat za opozici Dubčekova vedení ty, kteří je ve snaze o nápravu společnosti předbíhali, je velmi sporné. A kam bychom pak zařadili Krmel, jeho věrné satelity a také Novotného (vlastně Stalinovy) domácí pohrobky, do srpna 1968 útočící spíš pokoutně než s otevřeným hledím?

Dá se v roce 1968 hovořit paušálně o komunistech, jak to činí autor, označující tak proměnlivé postoje Dubčekova vedení? V řadách tehdejší KSČ byly statisíce členů, kteří se za minulost své strany upřímně styděli, odhodláni již nikdy nedopustit její opakování. Železné koště, jímž vítězové vymetli tyto „zrádce“, ochotné rezignovat na mocensky stvrzenou vedoucí úlohu, o tom výrazně svědčí. Široké úsilí roku 1968 mělo nepřátele, dokonce smrtelné nepřátele, nikoli však opozici, jak ji v běžných politologických kategoriích chápeme. Hledání a nalézání opozice v událostech roku 1968 je zavádějící a smysl Československého jara ve svých důsledcích spíš zatemňuje, než objasňuje. V tomto směru se Jiří Hoppe mýlí, aniž by tím jeho práce ztrácela svůj základní význam.

* * *

Stěžejní je podle mého soudu otázka, čím Československé či Pražské jaro ve skutečnosti bylo, jaké místo mu v našich soudobých dějinách náleží a zda něčím může hovořit k dnešku. Že nešlo o šarvátku mezi komunisty, a to ani na mezinárodním poli, věděli už a říkali zakladatelé K 231; tato teze sloužila převážně jen alibistům z řad nestraníků, nalézajícím kariérní šanci za „normalizace“. Stejně irelevantní jsou zde termíny jako „revoluce“ či „kontrarevoluce“.

Není nic snazšího, ale zároveň pochybnějšího než vycházet při retrospektivě roku 1968 z dokumentů Ústředního výboru KSČ a konfrontovat je s občanským ohlasem, který rytmus kroků tehdejšího stranického vedení zrychloval a posléze dovedl k srpnu 1968. V určité fázi, počátkem roku 1968, byl určujícím prvkem vývoj ve vedení KSČ, tedy změny, které se rády nerady staly počátkem „revoluce shora“. To ostatní, co následovalo v jarních a letních měsících, daleko překračovalo představy lednových reformátorů. Vládnoucí síla, donedávna ještě téměř všemocná, se dostala pod tlak zdola – a je skutečnou zásluhou reformních komunistů v tehdejší vedení, že tento tlak převážně respektovala, vycházela mu vstříc, plnila jeho zadání.

Statečné postoje (čím jiným bylo třeba odmítnutí varšavského koncilu v červenci?), ale ani veškerá kolísavost Dubčekova vedení přece neznamenají, že právě KSČ byla určujícím činitelem roku 1968. Za skutečného tvůrce a hybatele tehdejších událostí lze považovat jen nejširší vrstvy občanů, byť se nám toto hnutí jeví jako amorfní a rádi bychom je rozčlenili na zřetelné a pojmenovatelné celky. Zbývají však jen omšelé termíny, jako je „lid“ nebo „naprostá většina obyvatelstva“.

Stejně mlhavé jsou i cíle, které tyto nejširší vrstvy občanů svými postoji sledovaly. Lišily se pojmenováním – od „obrodného procesu“ přes „společnost bez privilegií“ až po ten „socialismus s lidskou tvář“ – a lišily se také intenzitou, s jakou je občané prosazovali. Ta se proměňovala, od počáteční nedůvěry v upřímnost proklamovaných hesel až po spontánní odpor vůči ozbrojené invazi.

V každém případě to byla do té doby až netušená vlna společenské aktivity, společného úsilí o občanskou i státní svéprávnost, až euforického opojení svobodou, kterou mnozí do té doby nikdy nepoznali. Nikoli Československé nebo Pražské jaro, bylo to jaro národa, projev společné víry v možnost lepšího světa, svátek, k němuž

dochází jednou za řadu desetiletí. Že jsme od té doby podobný svátek neprožili – ani Listopad není výjimkou – že se současnost této nedávné minulosti nepodobá, že už ani nerozumíme studentu Palachovi, není třeba dokládat. V pokladnici naší národní minulosti zůstane rok 1968 živou kapitolou jen tehdy, nebude-li chápán jako dílo institucí, ale jako společná odpověď na společně pocíťované soužení.

Diskuse

Nové aspekty „pražského jara“ ve staronovém pojetí českých soudobých dějin

Jan Mervart

Jen v málokterém období byla na Československo upřena pozornost světové veřejnosti takovou měrou jako roku 1968. V nejasném očekávání, že by se demokratizační úsilí Čechů a Slováků mohlo stát vzorem pro liberalizaci v dalších státech sovětského bloku, k československému politickému dění s nadějemi vzhlíželi intelektuálové od východního Berlína přes Moskvu až po Sofii. Západ zase s napětím sledoval, nakolik komunistický systém přijme zásady demokratické liberální společnosti, tedy především občanské svobody a omezení centralistické moci, a vstřebá kompromisy mezi principy tržního hospodářství a socialistickým plánováním.¹ Když po jednadvacátém srpnu obletěly svět fotografie sovětských tanků v pražských ulicích, zaplavily světový tisk články vyjadřující s osudem Československa nebyvalou solidaritu. Dodnes se v den výročí na stránkách evropského a světového tisku objevují titulky o „socialismu s lidskou tvář“ a „československém experimentu“.

1 Toto tvrzení ovšem neplatí pro tehdejší západoevropské studentské hnutí, jež naopak z krajně levicových pozic kritizovalo některé rysy „pražského jara“ jako nebezpečné směřování k nenáviděnému kapitalistickému systému. Náhledy západoevropských studentů na dění v Československu přesvědčivě zachytil Jaroslav Pažout v knize *Mocným navzdory: Studentské hnutí v šedesátých letech 20. století* (Praha, Prostor 2008).

Hodnocení tohoto procesu se však liší jak u jednotlivých generací, tak v závislosti na rozdílných politických názorech, životních zkušenostech i osudech. Navzdory snahám o historickou objektivitu přitom tyto předpoklady platí i pro odbornou veřejnost. Následující text nicméně neaspíruje na historiografické hodnocení početné odborné či vzpomínkové literatury pojednávající o československých událostech roku 1968, nýbrž se hodlá zastavit nad jednou z posledních prací k tomuto tématu – nad knihou Jiřího Hoppeho *Opozice '68*.² Oproti tradičnímu zaměření na vývoj uvnitř Komunistické strany Československa či na zahraniční souvislosti „pražského jara“ autor ve své práci přibližuje tři vznikající uskupení tehdejší formující se občanské společnosti. Ústředním motivem celé práce je formulování požadavků těchto uskupení, vybočujících z daného rámce mocenského systému, stejně jako interakce jejich představitelů s politickým establishmentem KSČ.

Studie ve všech třech případech – tedy jak u sociální demokracie, tak u Klubu angažovaných nestraníků i Klubu 231 – Sdružení bývalých politických vězňů – zároveň zdařile rekonstruuje (v závislosti na širší pramenné základny) vznik a postupné strukturování těchto organizací včetně jejich pokusu o legální vstup do společenského a politického života. Ukazuje přitom, jak všechny tři od určitého momentu narážely na nedůvěru komunistického vedení, které nejevilo ochotu akceptovat je jako relevantní organizace vyjadřující veřejné požadavky, ať již se jednalo o reformulování socialismu v sociálnědemokratické podobě, o politický dialog s nestraníky nebo o rehabilitaci politických vězňů odsouzených na základě zákona na ochranu republiky. Jestliže negativní společný jmenovatel pro rodící se občanskou společnost představovalo květnové plénum Ústředního výboru KSČ, kdy pod tlakem Sovětů i konzervativního křídla uvnitř strany samotní aktéři reformem odmítli veškeré spontánní (a tedy „nekontrolovatelné“) aktivity, zároveň platí, že nepřístupovali ke všem iniciativám od počátku stejně a ve svých názorech rozhodně nebyli zcela jednotní. Zatímco Klub angažovaných nestraníků se měl podle původních plánů Zdeňka Mlynáře stát vzorovou nově začleněnou organizací Národní fronty a K 231 nacházel zpočátku velké sympatie u ministra vnitra Josefa Pavla, příznačně nejvíce kontroverzí vyvolávaly snahy o obnovení sociální demokracie.

Celkové autorovy závěry jsou – bez ohledu na programové odlišnosti a sociální složení jednotlivých organizací i přes dílčí rozdíly v přístupu představitelů reformního procesu k nim – jednoznačné: československá reforma nesměřovala k zásadní změně mocensko-politického systému a likvidace mocenského monopolu KSČ nebyla na programu dne; ba co více, autor publikace – podobně jako Václav Černý ve třetím díle svých pamětí³ – naznačuje, že „pražské jaro“ v podstatě lhalo, neboť reformní komunisté ve vedení KSČ po selhání přesvědčovací taktiky hodlali při omezování činnosti sociální demokracie, KANu i K 231 využít mocenských a re-

2 HOPPE, Jiří: *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*. Praha, Prostor 2009.

3 ČERNÝ, Václav: *Paměti*, sv. 3: 1945–1972. Brno, Atlantis 1992, s. 508 n.

presivních mechanismů, jejichž uplatnění bylo v přímém rozporu nejen s „Akčním programem KSČ“, ale i s veřejnými proklamacemi oblíbených komunistických politiků.

Detailní zpracování zmíněných společenských aktivit a kritický vhled do uvažování reformních komunistických politiků bezesporu znamenají významný přínos k důkladnému poznání československého roku 1968, k němuž ostatně autor *Opozice '68* svými edicemi a studiiemi již dříve přispíval. Jakkoliv nepochybuji o tom, že se Hoppeho kniha pro budoucí badatele o „pražském jaru“ stane nezanedbatelným východiskem, dovoluji si zároveň upozornit na výzvy a otázky, k nimž její čtení provokuje. Většinu z nich přitom nevyvolávají samotná fakta, jež jsou podložena řádným pramenným výzkumem, ale celkový kontext, do něhož je autor v rámci svého interpretačního rámce zasazuje.

První otázka se vlastně netýká pouze roku 1968, ale v obecné rovině se vztahuje k celému období let 1948 až 1989 a jeho metodologickému uchopení. Jestliže autor jednačtyřicet let vlády KSČ pojímá jako „totalitní trajektorii“, která byla na osm měsíců „vychýlena“ Dubčekovou politikou směřující k „demokratickému socialismu“, je potom nasnadě, že se zpochybněním pokusu o reformu systému padá i ono výjimečné „interludium dějin“, a tudíž je možno vládu jedné strany v Československu po celé její trvání označit za monolitní totalitní období. Přestože Jiří Hoppe tuto myšlenku explicitně nevyjadřuje (zůstává u kritiky snah reformních komunistů, kteří se proti aktivitám občanské společnosti chystali využít zákonodárnou, výkonnou i soudní moc), vyznění jeho práce je nicméně imanentně zakódováno v samotném uchopení látky, kdy je komunistický režim v duchu modelu totalitarismu redukován na snahy KSČ ovládat společnost. Pro „pražské jaro“ tak platí staronové schéma, v jehož rámci na jedné straně stojí vznikající občanská společnost, směřující „na práh revoluce, jejímž cílem byla pluralitní demokracie a tržní hospodářství“ (s. 16),⁴ a na druhé straně potom demaskované stranické vedení, zpronevěřující se vlastnímu programu politických změn. Logika následné rovnice je potom poměrně jednoduchá. Je-li současně argumentace postavena na tezi, že roku 1968 byla „československá společnost stejně vyspělá jako v období první republiky a jako po roce 1989“ (s. 26) a že „intuitivně sledovaným cílem“ „pražského jara“ byla takto pojatá demokracie (s. 27), nemohou se jakékoliv snahy o omezení či reglementaci občanské společnosti jevit jinak než jako totalitní.⁵

4 Vymezení občanské společnosti, založené „na tržním hospodářství a demokratických svobodách“, se potom opakuje na s. 20 Hoppeho knihy.

5 Nakolik lze potom s tímto pojetím instrumentálně zacházet, mistrně předvedl Jiří Suk ve svém blogu na www.aktualne.cz (příznačné je, že jako hlavní argument současně používá Hoppeho knihu). Viz SUK, Jiří: Je v pražském jaru 1968 alternativa k dnešnímu kapitalismu? In: <http://blog.aktualne.centrum.cz/blog/jiri-suk.php?itemid=9163><http://blog.aktualne.centrum.cz/blog/jiri-suk.php?itemid=9163>, komentář z 8.3.2010 (staženo 28.7.2010). Sukův komentář v upravené podobě je také součástí tohoto diskusního bloku (s. 461–467).

Pro rozbor pronikání konceptu totalitarismu do západní historiografie stejně jako pro příběh jeho postupného vytěsňování není na tomto místě prostor, přesto však nebude od věci zmínit jeden z poznatků nedávné publikace, která s tímto konceptem kriticky pracuje. Katerina Clarková s Karlem Schlöglem v úvodu své srovnávací studie o vytváření vzájemných obrazů nacistického Německa a stalinského Ruska uvádějí, že dřívější historiografie byla v přístupu k této problematice často zatížena normativním hodnotícím rastroem vytvořeným z *univerzálií* moderní liberální společnosti. Ne že by podobný přístup podle nich nepřinášel jisté výsledky (zejména v materiálové rovině), brání však formulování jiných otázek a použití odlišných interpretačních vzorců.⁶ Přílišný akcent na hodnotové vymezení tak v podstatě uzavírá cestu k hlubšímu historickému vhledu do dobového způsobu myšlení a jednání.

Stejně tak se vnučuje pochybnost, zda světlo, jež je na vedoucí reformisty KSČ vrženo prostřednictvím liberálních měřítek, není poněkud matoucí. Odhlédneme-li od problematického tvrzení o směřování většiny společnosti k pluralitní demokracii a tržnímu hospodářství,⁷ je nutné si položit klíčovou otázku: Jakou povahu vlastně měly reformy prosazované tehdejším stranickým centrem? Interpretujeme-li ideová východiska „Akčního programu KSČ“, zjistíme, že prakticky nepřekračovala hranice leninismu a že často zmiňovaná nezpochybněná vedoucí úloha komunistické strany vycházela z konceptu socialistické demokracie, za níž se neskrývaly nové instituce, ale jiné formy rozhodování.⁸ Jakkoliv je možné tento model z dnešního pohledu kritizovat, demokratizace pod vedením KSČ tehdy nesměřovala a ani nemohla směřovat k pluralitní společnosti liberálního typu; ostatně projekt komunistické společnosti byl ve své podstatě od samého počátku založen především na ostrém vymezení vůči liberalismu.⁹ Význam reformy měl spočívat především v plné

6 CLARK, Katerina – SCHLÖGL, Karl: Mutual Perceptions and Projections: Stalin's Russia in Nazi Germany – Nazi Germany in the Soviet Union. In: FITZPATRICK, Sheila – GEYER, Michel (ed.): *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge – New York – Melbourne – Madrid – Cape Town – Singapore – São Paulo, Cambridge University Press 2008, s. 401.

7 Srv. s tvrzením Pata Lyonse z nejnovejší práce o veřejném mínění v období „pražského jara“: „Průzkum jasně odhaluje slabou podporu veřejnosti v roce 1968 pro radikální revoluční politickou změnu, jako je okamžité přijetí přímé demokracie nebo návrat ke kapitalismu.“ (LYONS, Pat: *Mass Elite Attitudes during the Prague Spring Era: Importance and Legacy*. Praha, Sociologický ústav AV ČR 2009, s. 110.)

8 Leninský princip „demokratického centralismu“ se v podstatě neměnil, v rámci demokratizace se nicméně volalo po nutnosti „radikálně změnit praktiky“ (*Akční program Komunistické strany Československa přijatý na plenárním zasedání ÚV KSČ dne 5. dubna 1968*. Praha, Svoboda 1968, s. 21). Jestliže se pojem „demokratický centralismus“ v „Akčním programu“ explicitně neobjevuje, pak je podle mého názoru důvodem pouze potřeba distancovat se od předchozího období vlády Antonína Novotného, kdy byl univerzálně užíván; návaznost na něj je ovšem nepřímou příznána v odkazu na pojetí socialistické demokracie v usnesení 13. sjezdu KSČ z roku 1966 (viz *tamtéž*, s. 19.).

9 Viz FRIETZCHE, Peter – HELLBECK, Jochen: The New Man in Stalinist Russia and Nazi Germany. In: FITZPATRICK, S. – GEYER, M. (ed.): *Beyond Totalitarianism*, s. 302. V tomto smyslu je více

realizaci „socialistické demokracie“, v jejímž rámci měla dostat prostor nejen odbornost, ale zároveň i všechny vrstvy společnosti včetně nestraníků.¹⁰

Skutečnost, že podle „Akčního programu“ měla pilíře socialistické společnosti tvořit především KSČ v součinnosti s Národní frontou,¹¹ potom nemůže vzhledem k pojetí této demokracie překvapovat. Stejně jako se nelze divit tomu, že demokratizace v socialistickém duchu měla *de facto* znamenat skutečnou realizaci leninských, a tedy tradičně komunistických principů. To je také důvod, proč vedoucí reformní komunisté znejistěli, když se na scéně začala objevovat sociální demokracie¹² a další alternativní uskupení, jež se vymykala vymezeným hraničním režimu. Samozřejmě že připravované vystoupení proti složkám vznikající občanské společnosti, jak je popisuje autor, bylo v rozporu s „Akčním programem“. Čteme-li však tento dokument pozorně, nepřímě z něj vyplývá, že v rozporu s ním by byly i politické organizace stojící mimo Národní frontu, neboť připuštění takovéto alternativy by zpochybňovalo celou její funkci a obecný smysl.¹³ Z pohledu vedoucích

než výmluvná osobní vzpomínka levicového britského historika Erika Hobsbawma: „Každopádně jsme nebyli liberálové. Liberalismus byl to, co selhalo.“ (HOBSBAWM, Eric: *Interesting Times: A Twentieth-Century Life*. London, Abacus 2002, s. 139.) Byť tento komentář pochází z odlišného britského prostředí, poměr komunistického hnutí vůči liberalismu vyjadřuje naprosto přesně.

- 10 Toto pojetí mělo minimálně tři zdroje, vycházející z diskusí o „demokratickém centralismu“, ekonomické reformě a vědecko-technické revoluci. O tom se mj. hovořilo již od počátku 60. let (zejména od XII. sjezdu KSČ roku 1962) a celá řada tehdy ještě novotnovských „kádřů“ se možnostmi úpravy ekonomického i politického modelu zabývala. Program reformních komunistů měl tedy obrovskou návaznost na režim Antonína Novotného (podobně jako celý proces), a to nejen v postavách Zdeňka Mlynáře či Oty Šíka a Radovana Richty, ale také v případech bývalého šéfa ideologického oddělení ÚV KSČ a jednoho z autorů „Akčního programu“ Pavla Auersperga.
- 11 „Na tvorbě státní politiky se podílí celá Národní fronta, politické strany, které ji tvoří, i společenské organizace. Politické strany Národní fronty jsou sobě navzájem partnery, jejich politické působení vychází ze společného politického programu Národní fronty a je samozřejmě vázáno Ústavou ČSSR, plně vychází ze socialistického charakteru společenských vztahů v naší zemi. KSČ chápe Národní frontu jako politickou platformu, která nedělí politické strany na vládní a opoziční v tom smyslu, že by se vytvářela opozice proti linii státní politiky jako linii celé Národní fronty a vedl se politický boj o moc ve státě.“ (*Akční program Komunistické strany Československa...*, s. 21 n.)
- 12 Na tomto místě by podle mého názoru více než dichotomní chápání sociální demokracie a KSČ (demokratická strana versus totalitní) byla přínosná historická analýza vzájemných vztahů těchto dvou politických stran. Vzhledem k tomu, jakým způsobem reálnou politiku sociální demokracie vnímalo komunistické hnutí, je nedůvěra členů KSČ (včetně bývalých sociálních demokratů) vůči ní do určité míry pochopitelná (minimálně z psychologického hlediska). Dokonce ani jeden ze zakladatelů totalitárního obrazu komunistického režimu Arthur Koestler ve svých pamětech na německou sociální demokracii výmarské éry nevzpomíná zrovna v nepříznivějším světle (viz KOESTLER, Arthur: *Arrow in the Blue*. London, Vintage 2005, s. 303 n.).
- 13 „Formování politických sil usilujících o popření celé této koncepce Národní fronty, o odstranění Národní fronty od politické moci vcelku, bylo vyloučeno už v roce 1945 po tragických zkušenostech obou našich národů s převládajícím politickým vývojem tehdejší ČSR; je samozřejmě i dnes pro naši republiku nepřijatelné.“ (*Akční program Komunistické strany Československa...*, s. 22.)

reformistů, kteří si ostatně nic takového nedokázali představit (v tom se od Sovětů či domácích konzervativců nelišili),¹⁴ by něco podobného znamenalo ohrožení soudržnosti režimu, na jehož legitimitě, vycházející z „vítězného února 1948“, přirozeně trvali.¹⁵

Souhlasím s autorem, že případné zákroky proti sociální demokracii, KANu a K 231, jejichž plánování nelze (jak již bylo řečeno) přičítat pouze nátlaku domácích a zahraničních konzervativců, by bezpochyby odhalily slabiny demokratického socialismu realizovaného pod taktovkou KSČ. Aniž bych však chtěl tehdejší reformní komunistické politiky obhajovat, z jejich hlediska platí paradox, že zpronevěru „Akčnímu programu“ v podobě zákroků vůči nezávislým politickým organizacím nechápali jako porušení slibovaných společenských svobod, ale naopak jako jejich prosazování v duchu socialistické demokracie garantované systémem Národní fronty.¹⁶ Není přitom bez zajímavosti, že Dubčekovo vedení tehdy nenasadilo všechny páky k tomu, aby prudkému rozrůstání občanské společnosti učinilo přítrž. Ústavní zákon o Národní frontě ani takzvané zákonné opatření předsednictva Národního shromáždění (obě normy měly občanské aktivity postavit mimo zákonný rámec) jednoduše parlament (tedy plénum Národního shromáždění) neprojednával, neboť se jeho orgány postavily proti způsobu, jakým byly připraveny. Pokud autor za hlavní příčinu tohoto faktu považuje „rozklad mocenské pyramidy“ (s. 309), na základě výše načrtnutých tezí je v něm naopak možno spatřovat realizaci „Akčního programu“ v těch intencích, v jakých si to reformní komunisté představovali – jednalo se o pevně dané hranice, v jejichž rámci se měl uvolnit a zdemokratizovat

14 Viz např. autorem citovaný výrok Františka Kriegla (s. 26) či Josefa Smrkovského (s. 158). Pohled reformních komunistů velice přesně vyjádřil Čestmír Císarš na dubnové krajské konferenci KSČ v Plzni: „Ojedinělé názory o nezbytnosti vytvořit novou politickou stranu s opozičním posláním jako masovou protiváhu naší strany nepovažujeme za správné. Pluralita politických stran bojujících o moc tak, že by byla v sázce sama podstata socialismu, odporuje potřebám a zájmům lidu, otevírá cestu k možnému zvratu ke kapitalismu a vytváří tudíž nebezpečí násilného střetnutí, vyvolává potřebu násilné obrany socialismu. Vznik opoziční strany s protisocialistickým programem by znamenal konec čs. experimentu vytvořit model demokratického socialismu.“ (Delegáti odložili hlasování o svolání sjezdu. In: *Rudé právo* (29.4.1968), s. 1.)

15 V programovém prohlášení KSČ se o únoru 1948 hovoří jednoznačně: „Únorové vítězství pracujícího lidu bylo důležitým mezníkem v socialistickém vývoji poválečného Československa, které vytvářelo předpoklady pro urychlený pochod k socialismu.“ (*Akční program Komunistické strany Československa...*, s. 4.)

16 Na tomto místě je opět nutno podotknout, že změna společensko-ekonomického systému nebyla dle představ reformních komunistů na pořadu dne: „KSČ považuje politické vedení marxisticko-leninské koncepce vývoje socialismu za podmínku správného vývoje naší socialistické společnosti. Bude uplatňovat v Národní frontě a v celém našem politickém systému marxisticko-leninskou koncepci jako koncepci politiky vedoucí tak, že pro ni bude získávat prostředky politické práce – ve všech složkách našeho systému i přímo v masách dělníků a všech pracujících – takovou podporu, která její vedoucí postavení demokratickými politickými prostředky zabezpečí.“ (*Tamtéž*, s. 22.)

společenský systém stalinských „převodových pák“. Komunistické vedení sice na zákonodárné orgány vyvíjelo silný nátlak, ale již samotný fakt, že jednoduše usnesení parlamentu neoktrojovalo, vypovídá o respektování přerozdělení moci v duchu zásad vlastního programu.¹⁷

Nakolik je dualistické pojetí dějin komunistických režimů interpretačně zavazující, současně ukazuje autorova bezradnost, s níž se zdráhá hodnotit Městský výbor KSČ v Praze, který se v jeho práci vyskytuje coby důležitý orgán podporující popisované občanské aktivity. Hoppe sice připouští vliv „nedisciplinovanosti“ nižších složek KSČ na celospolečenské dění, do dalších úvah se však nepouští (s. 26 a dále pozn. 919).¹⁸ Zohlednění širších odstředivých (především radikálně demokratických) tendencí uvnitř samotné komunistické strany, jimž by musel autor v nabourávání mocenského monopolu stranického centra přiznat minimálně stejnou roli, jakou sehrávaly popisované vznikající nezávislé organizace, by totiž zjevně narušilo jeho koncepci.

Jestliže Katerina Clarková s Karlem Schlöglem ve vzpomenuuté srovnávací studii pro lepší porozumění stalinskému a nacistickému režimu navrhuje ustoupit o několik kroků zpět od univerzalistických liberálních hodnot, stejně tak se i já domnívám, že by bylo přínosnější vystoupit z dualistického modelu reprezentujícího komunistickou stranu na jedné straně a československou společnost na straně druhé a pokusit se o nové přístupy nejenom k „pražskému jaru“, ale k celému období let 1948 až 1989 a jeho jednotlivým fázím. Pokud dění v československé společnosti roku 1968 zkusíme nahlížet pod jinými úhly, může se zde nabízet řada neotřelých námětů: Jakou podporu měly ty skupiny rodící se občanské společnosti, které kritizovaly reformistické vedení KSČ z radikálně levicových či neostalinských pozic (například studentští aktivisté ovlivnění hnutím *new left*¹⁹ nebo libeňští „ultras“)? Existovaly mezi „levicovými“ a „pravcovými“ složkami občanské společnosti vzájemné kontakty? Jaký byl poměr jednotlivých složek československé společnosti vůči ekonomické reformě? Jaký byl vztah mezi centrem a periferií (především mezi vedením KSČ a jejími nižšími složkami)? Jaké vzájemné vztahy panovaly mezi radikálně demokratickými komunistickými intelektuály a dělnictvem? A v neposlední řadě, jakou roli v těchto procesech sehrával česko-slovenský rozměr?²⁰

17 Tvrzení o rozkladu mocenského systému navíc problematizuje povaha samotného Národního shromáždění, jehož složení se od posledních voleb roku 1964 prakticky nezměnilo.

18 Jak ukazuje základní výzkum na místní úrovni, platnost tohoto výroku mimo Prahu a Brno (v rámci českých zemí) je kromě toho značně problematická (viz např. MAŠEK, Jiří: *Činnost OV KSČ Mělník za Pražského jara: Leden až srpen 1968*, bakalářská práce obhájená na Filozofické fakultě Univerzity Hradec Králové v roce 2009.)

19 Ve vazbách na západní studentské hnutí se této problematice podrobně věnoval Jaroslav Pažout v knize *Mocným navzdory* (viz pozn. 1).

20 S česko-slovenským rozměrem zachází Hoppe dle starého klišé o „demokratizaci“ a „federalizaci“, které je na tuto problematiku uplatňováno od jinak skvělé Skillingovy práce (SKILLING,

Abych předešel možnému nedorozumění, nevyčítám autorovi, že se těmito aspekty podrobně nezabývá – kniha je sama o sobě ve zpracování nového tématu geneze a zániku alternativních politických organizací roku 1968 přínosná – slabinou jeho přístupu ovšem je, že cestu k podobným otázkám, a tedy ani ke komplexnějšímu odkrytí povahy společenských procesů „pražského jara“, neotevívá. Lze tedy konstatovat, že výzva Michala Pullmanna zveřejněná před nedávnem na stránkách *Soudobých dějin*, v níž autor pléduje za diferencovanější přístup české historiografie k dějinám československého komunistického období,²¹ vyšla v případě *Opozice '68* naprázdno. V tomto slova smyslu tak Hoppeho výklad zůstává zahalen do staronového hávu, jehož pestré barvy nemohou zakrýt poněkud nenápaditý a strohý stříh.

Hubert Gordon: *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton – New Jersey, Princeton University Press 1976, s. 241–243). Hlubší vztahy mezi „federalizací“ a „demokratizací“ ve slovenském politickém myšlení a reálném dění roku 1968 zatím zůstávají v české historiografii prakticky nedotčeny, nezbyvá tedy než odkázat na inspirativní zahraniční studii: BROWN, Scott: Socialism with a Slovak Face: Federalization, Democratization and the Prague Spring. In: *East European Politics and Societies*, roč. 22, č. 3 (2008), s. 476–496. Jakkoliv je postava Vladimíra V. Kusína coby údajného agenta StB i KGB rozporuplná, po téměř čtyřiceti letech je nutné opakovat jeho zjištění, že KAN byl sice ryze český produkt, ale téměř nic nevíme o jeho slovenském ekvivalentu Združenie aktívnych nestraníkov (KUSIN, V. V.: *Political Grouping in the Czechoslovak Reform Movement*. London – Basingstoke, Macmillan 1972, s. 180).

21 PULLMANN, Michal: Sociální dějiny a totalitněhistorické vyprávění. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 3–4 (2008), s. 703–117.

Diskuse

Je v pražském jaru 1968 alternativa k dnešnímu kapitalismu?

Politická úvaha nad historickou interpretací¹

Jiří Suk

V komentáři jednoho filmového dokumentu televizní stanice BBC o Československu v roce 1968 byla použita frekventovaná zkratka o reformních komunistech vedených Alexandrem Dubčekem, kteří se pokusili nahradit socialismus totalitní socialismem demokratickým a jejichž vážný pokus o reformu musel být rozdrčen pásy sovětských tanků. Historické zkratky jsou nevyhnutelné a v jistém smyslu se bez nich neobejdeme. Celá historie je nutně založena na zkratkách. Pokud se vžijí, fungují jako prostá

1 Jádrem tohoto textu vyšlo na internetovém portálu Aktuálně.cz v létě 2010 jako publicistický útvar pod názvem „Je v Pražském jaru 1968 alternativa k soudobému kapitalismu?“. Bylo to volné zamyšlení inspirované knihou Jiřího Hoppeho *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara* (Praha, Prostor 2009). Pro *Soudobé dějiny* jsem text této své reflexe mírně upravil a rozšířil o polemický závěr, aniž jsem ovšem změnil něco podstatného na jádru své argumentace zaměřené proti těm, kteří dnes tvrdí, že v roce 1968 lze najít hotovou alternativu k dnešnímu kapitalistickému řádu. V závěru jsem záměrně vzal na zřetel komentář Hoppeho knihy od Jana Mervarta, který také vychází v tomto diskusním bloku (s. 453–460) a s nímž jsem se jako člen redakčního kruhu *Soudobých dějin* seznámil již dříve. Na jednom místě této polemiky s Hoppeho pojetím československého roku 1968 Mervart kriticky odkazuje na mou zběžně načrtnutou úvahu. Překvapilo mě, že mu to stálo za poznámku. A jelikož jsem se cítil osloven, rozhodl jsem se reagovat.

evidence skutečnosti, jako realistický obraz minulosti. Bývají však také právem kritizovány právě pro svou zkratkovitost, pro přehlížení faktů a kontextu. Ze zkratky se snadno vyvozují dalekosáhlé závěry, jež volají po přezkoumání. V našem případě ten, že potlačené reformní hnutí roku 1968 představovalo politickou alternativu k tehdejšímu – a tedy i k dnešnímu – kapitalismu. Dříve to tvrdili sami reformní komunisté, dnes to opakují představitelé nové levice, rozčarování z globálního kapitalismu.

Bylo by pošetilé upírat někomu možnost, aby v minulosti hledal pro sebe inspiraci. V roce 1968 – bohatém na myšlenky, děje a činy – lze samozřejmě hledat alternativy k leccemu. Avšak nelze tam podle mého názoru najít alternativu k dnešnímu kapitalistickému řádu – v podobě systémové reformy, která překročila práh počátečních představ a dozrála do politického projektu. Politický vývoj v čase Pražského jara byl překotný, pro většinu aktérů i pozorovatelů nečekaný a překvapivý, vyznačoval se velkým společenským kvasem, analogickým k tomu, jaký jsme zažili v letech 1989 a 1990. Lišil se jen tím, že mu nebyl dán čas, aby se vytříbil – tedy aby se z něj prosadilo něco a ostatní bylo poraženo a ustoupilo do pozadí. Chci se v této souvislosti zmínit o nedávno vydané knize Jiřího Hoppeho *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara* a o tom, co jsem především z ní vyčetl. Je založena na velmi pečlivém, faktograficky bohatém výzkumu a fakta jsou v ní řazena bez záměru něco aktuálně politického jejich prostřednictvím říkat. V čem tedy může být pražské jaro 1968 živou inspirací?

* * *

Hoppeho kniha poskytuje nezvyklý vhled do úsilí československé politické reprezentace v roce 1968 a také do cílů, které sledovaly nejvýznamnější občanské iniciativy Pražského jara. Tento dvojí pohyb – shora a zdola – se samozřejmě dramaticky střetává, a právě to je hlavním tématem knihy. Po účelovém zrušení cenzury na přelomu ledna a února 1968 se živelně probudila společnost a vystoupila s nečekanou pluralitou představ, očekávání a zájmů. Po dvaceti letech útlaku a reglementací tomu nemohlo být jinak.

Probudily se násilně přerušené či porušené tradice, orientace, identity a zaskočily režim. Nutily ho ke kompromisní politice, na kterou nebyl zvyklý a která mu nešla, protože v systému jediné vládnoucí strany se neprovozuje otevřená politika veřejných sporů o problémech a zájmech společnosti. Komunisté, kteří se zkraje roku 1968 zbavili dlouholetého vůdce Antonína Novotného, se v pokračujícím boji o upevnění svých čerstvě nabytých pozic pokusili ještě jednou získat i legitimitu, a to především znamenalo zbavit se stigmatu „nezákonnosti“ a „přehmatů“ z padesátých let. Toto chtěli, aniž by pochopitelně zpochybnili nárok komunistické strany být předvojem poválečného lidstva. Proto se také nehodlali vzdát své vedoucí role ve společnosti. Prohlašovali však, že ji už nikdy nebudou uplatňovat násilím a udržovat pomocí policejních metod. Chtěli si ji zasloužit svým každodenním úsilím o blaho lidí a národa. A právě pro tyto řeči si je lidé oblíbili a uvěřili jim.

Jenomže stranické vedení bylo zároveň pod silným a stále rostoucím tlakem Moskvy, která podle neúprosné velmocenské a absolutistické logiky označovala

občanskou emancipaci v Československu za kontrarevoluci a přála si její úplnou eliminaci. Na bedrech československých (polo)reformních komunistů toho bylo v této chvíli opravdu mnoho. A proto není divu, že již od května 1968 usilovali o co možná největší utlumení spontánního svobodného pohybu zdola a o normalizaci poměrů vymknutých z centralistických kloubů. Usilovali o to spíše ne veřejně a skrytě, nikoli represivně, ale administrativně, protože chtěli vyhovět Moskvě, a zároveň si uchovat popularitu, kterou je zahrnovalo probuzené obyvatelstvo.

Pozdější, pookupační, „normalizační“ a koneckonců i dnešní dělení vůdcích komunistů na progresisty a konzervativce v této chvíli rozhodně neplatilo. Všichni byli trochu konzervativci a trochu reformisté. Na tom sotva může být něco překvapivého. Který blázen by nehájil svou etablovanou moc? Jenže jejich moc v oné chvíli nespočívala už jen na strachu a zvyku, ale především na velkých nadějích občanů v jiný, polepšený, spravedlivější, svobodnější socialismus. Kajícím se komunistům tehdy věřili, či přinejmenším doufali v upřímnost a konečný zdar jejich úsilí – a to je obzvláště paradoxní – političtí vězňové z padesátých let sdružení v Klubu 231. S úspěchem reformy stál a padal jejich hlavní cíl – úplná občanská rehabilitace. Podobnou občanskou ukázněnost a pochopení pro těžkosti (polo)reformních vůdců projeví rovněž představitelé obnovující se sociálnědemokratické strany a Klubu angažovaných nestraníků. Jejich cílem, nepřiznaným z taktických důvodů, byla politická pluralita. Nic jiného jím být nemohlo. A to odporovalo záměrům komunistů, kteří nic podobného nehodlali dopustit. To je z knihy nadmíru patrné.

Jaká tedy byla procitající občanská společnost v roce 1968? Z Hoppeho zkoumání vyplývá, že procházela živelnou, ale občansky ukázněnou diverzifikací a pluralizací názorů, zájmů a očekávání. Byla na cestě k plnokrevnému svobodnému životu. Mohla mít a také měla ohledy na potíže Dubčekova předsednictva s Moskvou, ale nechtěla a nemohla zapřít své nejvlastnější intence. Bylo by naivní si občanskou společnost idealizovat. Pokud by dospěla do stavu úplné formální svobody, začalo by období ostrých střetů mezi různými představami o společenském uspořádání a různými zájmy. Podobné období, jaké jsme zažili v letech 1990 až 1992.

Pod silícím tlakem z Moskvy, Varšavy, Berlína, Sofie a Budapešti, který kulminoval na přelomu července a srpna 1968, se společnost semkla a vytvořila společně s politiky spontánně sdílenou jednotu v ohrožení. A byla to jednotu impozantní. Poselství občanů předsednictvu Ústředního výboru KSČ z července 1968 podepsal za osmačtyřicet hodin jeden milion lidí! A byla to zároveň jednotu iluzorní, neboť stála – jak jsme se díky Hoppeho detailnímu zkoumání přesvědčili – na podstatně odlišných představách politiků a občanů o dalším směřování reform.

Co se stalo s politikou a společností v době invaze po 21. srpnu 1968, už citovaná kniha neřeší. Dovolím si však odkázat na fotografickou publikaci Josefa Koudelky *Invaze 68*, do níž jsme společně s Jiřím Hoppem a Jaroslavem Cuhrou napsali historický úvod a vybírali dobovou dokumentaci.² Koudelkovy prvotřídní fotografie

2 *Invaze 68: Anonymní český fotograf Josef Koudelka*. Praha, Torst 2008.

i další dokumenty a svědectví s velkou intenzitou zachycují podstatu dění v tomto paměťihodném týdnu protiokupačních protestů, které lze bez jakékoliv nadsázky nazvat národními a občanskými. Politika a společnost zcela splynuly do velikého kolektivního těla, které bylo v onom týdnu v podstatě neporazitelné. Vrcholný příklad nejvyššího možného nasazení v obraně sdílených hodnot. Lidé na ulicích doslova vlastními těly bránili „reformní proces“ a onu, žel, tragicky iluzorní jednotu politiky a společnosti. Odhodlaní obránci svobody a nezávislosti ovšem nepropadli žádné iluzi – vždyť Dubčekovi lidé invazi neuznali a byli odvléčeni na území agresora! Probuzená a nanejvýš rozjitřená veřejnost je považovala za své vůdce v pokojném vzdoru proti okupaci.

Co se v této chvíli, jež se stala historickým mezníkem a vryla se do kolektivní paměti, odehrávalo na náměstích a v ulicích českých a slovenských měst, bych pojmenoval jako *fantasma přímé demokracie*. Lidé přesně věděli, co chtějí, a na zdech domů, v mimořádných letákových vydáních novin a ve svobodném éteru to vyjadřovali s neúhybnou přímočarostí. Pilíře kolektivní vůle protestující veřejnosti představovaly *svoboda* a *nezávislost*. V této chvíli to nebyly prázdné pojmy. Bez nich nebyl nadále možný onen spontánní mnohoznačný společenský pohyb, jenž začal po lednu 1968. Na nich stál klidný vzdor slov a rukou proti tankům. Jistě, lidé si přáli také *socialismus*, ale ten už nelze považovat za pilíř, nýbrž za společenský ideál, který by se ve svobodné a nezávislé společnosti stal předmětem četných kontroverzí a politických bojů. To je z Hoppeho knihy *Opozice '68* nad jiné patrné. Svoboda (nerovnost) a socialismus (rovnost) – pokud je chápeme v konkrétních státních a společenských souřadnicích, a nikoli jako pojmy ideologie a propagandy – jsou věci protikladné, nikoli komplementární.

A naplnění programu vyjádřeného takhle pevně a lapidárně očekávala veřejnost od politiků, kteří se v okamžiku odmítnutí okupace chtěli nechtě pasovali na vůdce celonárodního odporu. Právě v tom spočívalo fantasma přímé demokracie: politický program se zrodil na ulici a politici jej měli hájit a prosazovat. Jenomže oni se neosvobodili. Nevyužili svého protestu k odchodu do ilegality a k organizaci pokojného odporu (který jejich jménem spontánně začal!). Čekali ve svých kancelářích na příjezd Sovětské armády, nechali se zatknout a odvléct. Způsob jejich vzdoru proti okupaci odpovídá jejich rozpolcenosti, kterou završil podpis pod Moskevským protokolem.

Normalizace poměří se řídila paradoxní logikou: spontánnímu znovuzrození občanské společnosti chtělo Dubčekovo vedení zabránit už v květnu, ale neodhodlalo se k tomu, po návratu z Moskvy 27. srpna to už udělat muselo. Jeho jednání bývá označováno za *zradu*, ale to je myslím příliš silné slovo, spíše bych mluvil o *fatálním nedorozumění*. Intence rozpolcených reformátorů nikdy nepřestaly být autokratické. Nikdy se nehodlali vzdát monopolu moci. Obsah nejvyšších stranických rezolucí z května a listopadu 1968 se v základním úmyslu ovládat a řídit společnost nijak nelišil, přestože první vznikl v reformním a druhý v restauračním čase.

Dostáváme se k otázce položené na začátku. Co tedy zůstává z pražského jara 1968? A byla či stále je v něm nějaká alternativa k dnešnímu kapitalismu? Není to *demokratický socialismus* v podobě spojení úplné svobody a sociální rovnosti.

Úplná svoboda nebyla cílem komunistů v roce 1968. A žádná představa – která existovala v hlavách či na papíře – se v čase kvasu nestáčila proměnit v reálnou systémovou reformu. Pro společnost pražského jara 1968 byl socialismus ideálem, takovým, jakým je nyní pro nás demokracie. V sousloví „demokratický socialismus“ ležel důraz na prvním slově, jak ukázaly srpnové dny.

Cesta k ideálu by byla plná rozčarování a střízlivění, jak velmi plasticky ukázalo i těch několik měsíců svobodného vývoje. Co tedy zůstává? Nic nového pod sluncem: moderní rousseauovská touha po skutečné vládě lidu – vůle po demokracii, v níž se na politickém rozhodování aktivně podílejí sami občané, po legitimitě, která se bezprostředně odvozuje z vůle občanů. Tedy v podstatě to, čeho jsme chtěli dosáhnout na sklonku roku 1989 a co je pro nás stále referenčním bodem a ideálem, jak ukázaly loňské oslavy dvacátého výročí pádu komunismu.

* * *

Prezentoval jsem politické stanovisko opřené o historický pohled na pražské jaro 1968. Historizují-li politici, historici jsou nuceni politizovat. Rok 1968 je ostře a protikladně exponovaným tématem naší živé minulosti a jeho hodnocení je vždy nějak politické. Je to zkrátka velký příběh, který byl, je a bude nějak vyprávěn. Přiznávám, že i mně se přihodilo to, před čím varuji na počátku této reflexe – že totiž také já jsem vtěsnal nepřeberně bohaté a zdaleka ještě neprozkoumané historické děje do výrazné zkratky. Jan Mervart ji charakterizuje jako „staronové schéma“, v němž česká společnost roku 1968 směřuje k plnohodnotné demokracii a režim jí v tom brání, neboť přes veškerou reformní rétoriku si uchovává totalitní intence.³ Právě u této charakteristiky Mervart lakonicky poukazuje v poznámce pod čarou na mou volnou reflexi inspirovanou *Opozicí '68*.

K tomu mohu dodat jen tolik, že jsem své politické názory opřel o určitou sumu historických poznatků, nikoli jen o knihu *Opozice '68*. Mé vědomosti jsou samozřejmě omezené. Připomínám, že moje zkratka zní poněkud jinak: Pražské jaro vyústilo v osudové nedorozumění mezi autoritářskými intencemi reformních komunistů a srpnovou společností, šokem spontánně přeladěnou do *milieu* přímé demokracie.

3 „Pro ‘pražské jaro’ tak platí staronové schéma, v jehož rámci na jedné straně stojí vznikající občanská společnost, směřující ‘na práh revoluce, jejímž cílem byla pluralitní demokracie a tržní hospodářství’ (s. 16), a na druhé straně potom demaskované stranické vedení, zpronevěřující se vlastnímu programu politických změn. Logika následné rovnice je potom poměrně jednoduchá. Je-li současně argumentace postavena na tezi, že roku 1968 byla ‘československá společnost stejně vyspělá jako v období první republiky a jako po roce 1989’ (s. 26) a že ‘intuitivně sledovaným cílem’ ‘pražského jara’ byla takto pojatá demokracie (s. 27), nemohou se jakékoliv snahy o omezení či reglementaci občanské společnosti jevit jinak než jako totalitní.“ (MERVART, Jan: Nové aspekty „pražského jara“ ve staronovém pojetí českých soudobých dějin. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 3 (2010), s. 455. Citace opatřená stránkovými odkazy zde pocházejí z knihy Jiřího Hoppeho.)

Z celkového vyznění, konkrétní argumentace a odvolávek na teoretické zdroje vyplývá, že Mervart je přesvědčen o nutnosti úplně jiného zkoumání roku 1968 – bezpředsudečného, více exaktního, opřeného o teoretická východiska sociálních dějin a odmítajícího překonanou teorii totalitarismu. Jeho přesvědčení se podobá víře, že historie je exaktní věda a jako taková se může vyhnout zjednodušování motivovanému ideologicky, politicky či jinak. Hoppeho a moje východisko umísťuje do sféry „univerzalistických liberálních hodnot“. Za sebe připouštím, že tomu tak může být. Avšak nesouhlasím s tím, že existuje sféra čistého historického poznání nezasažená žádným tradičním či moderním hodnotovým univerzem. A právě v tom je celý problém – Mervart se k žádným takovým „předpokladům tvorby“ nehlásí a mně se zdá, že za své stanovisko považuje nezávislou vědeckou historii. A přitom už sám výraz „staronové schéma“ implikuje, že prostřednictvím onoho exaktního zkoumání se bude v podstatě hledat nějaké nové schéma.

Tvrdím, že historie není věda, je to disciplína či řemeslo. A všeobecně srozumitelnou a přijatelnou ji činí právě to, že výsledky svého zkoumání představuje v nějaké zkratce či schématu. To, čemu zde říkám zkratka a Mervart schéma, funguje jako zápletko, která dělá z historické látky srozumitelné sdělení, či dokonce celý příběh.⁴ Z Mervartova textu je patrné především to, že touží po nové zápletce či zápletkách. Některé teorie a metodologie mohou při jejich objevování sloužit jako dobré nástroje.⁵ Existuje ovšem nebezpečí, že pokud se stanou samoučelem dokladujícím jen „erudici“ interpreta, zůstane ono „staronové schéma“ ještě dlouho nenahrazeno nějakým novým.

Mervart naznačuje, kde by se nové zápletky daly hledat. Například důkladně zkoumání pražského Městského výboru KSČ i jiných krajských a okresních výborů by podle něj mohlo prokázat, že komunistická strana přestala být stranou totalitní a změnila se ve stranu demokratickou. Tím by se definitivně rozpadl totalitární interpretační rámec. Myslí si Mervart, že takové „vědecké zjištění“ by nemělo žádné „politické souvislosti“? Pravděpodobně by mělo i své důsledky. Sleduje-li spory o Ústav pro studium totalitních režimů, může si živě představit, jak by mohly vypadat. V závěru své polemiky navrhuje další témata, z nichž mohou vzejít nové zápletky a schémata. Všechna výrazně souvisejí s reformní politikou a politickým

4 Zde cítím povinnost odvolat se na knihu Paula Veyna *Jak se píšou dějiny*, kterou v překladu Čestmíra Pelikána letos vydalo Nakladatelství Pavel Mervart v Praze. V této knize z roku 1971 je zápletkové a příběhové pojetí historie vysvětleno v plné šíři.

5 Na tomto místě si dovoluji upozornit na výbornou knihu amerického historika Jamese Krapfla *Revolúcia s ľudskou tvárou: Politika, kultúra a spoločnosť po 17. novembri 1989* (Bratislava, Kalligram 2009, do slovenštiny přeložili Robert Hrebíček a James Krapfl). Poskytuje vzácný příklad toho, jak lze různé teorie a metodologie použít tak, aby se staly funkční a ústrojnou součástí celé interpretační stavby. Zároveň Krapflova kniha ukazuje, že i kolektivní sociální aktér – v tomto případě česká a slovenská veřejnost na přelomu let 1989 a 1990 – má svůj srozumitelný (historický) příběh, podobně jako společnost v roce 1968. Tentokrát našťastí s jiným vyústěním.

štěpením v podmínkách roku 1968. Domnívá se, že si při jejich zkoumání zachová nestranný pohled, nedotčený vlastními politickými preferencemi a předsudky? A že se při obhajobě zjištěných výsledků ve veřejné diskusi vyhne „dualistickému modelu“ souzení?

Nevěřím v objektivně a vědecky založené *soudobé dějiny*, které nepodléhají pnutí nějakého dualismu. Věřím ovšem v historickou invenci, která je schopna nacházet v minulosti neznámé události, dramatické zápletky, netušené souvislosti. A rád bych Janu Mervartovi upřímně popřál hodně umu, inspirace a trpělivosti při nalézání nějaké nové originální zápletky – důkladně doložené historickými prameny, a tedy dobře hájitelné před ideologickými zkratkami – která učiní z pražského jara 1968 nové interpretační a intelektuální dobrodružství.

16. května 1968

D á l n o p i s e m

ÚV - 34/68

Ústřednímu výboru KSS
všem krajským a okresním
výborům KSČ a KSS
k rukám vedoucího tajemníka

Vážený soudruhu,

podle zjištěných informací se má 17. května 1968 v Praze sejit sjezd K-231. Tato organizace dosud není registrována. Vláda se dnes usnesla pozastavit její registraci vzhledem k tomu, že se v ní sdružují i mnohé protisocialistické síly.

Žádáme vás, soudruzi, abyste prostřednictvím komunistů, případně organizovaných v klubu K-231, i spolehlivých bezpartijních, s nimiž má strana kontakty, dále prostřednictvím státních orgánů, působili v tom směru, že delegáti z okresů a krajů na připravovaný sjezd do Prahy neodjedou. Obdobné opatření - informaci posílá vláda národním výborům.

Prosíme vás, abyste další případné poznatky o připravovaném sjezdu ihned sdělili ÚV KSČ.

Alexander D u b ě k
první tajemník ÚV KSČ

Diskuse

Poznámky k českému polistopadovému antikomunismu

Karel Hrubý

Ve své přednášce na konferenci o vývoji české společnosti a politiky po dvaceti letech svobody „1989–2009: Společnost. Dějiny. Politika“, která se konala v září 2009 v Liblici, se Jiří Suk pozastavil nad tím, že v zemi, v níž ani nejdůležitější odpůrci „normalizačního“ režimu (míněni chartisté) nebyli radikálními antikomunisty, se po listopadu 1989 tak neočekávaně objevil na scéně prudký antikomunismus.¹ Tento překvapivý postoj se mu zdá být v rozporu s faktem, že velká část národa si přece po roce 1945 vybrala budoucnost s komunistickou stranou. Také v roce 1968 si lidé podle Suka přáli socialismus, i když jiný než dosavadní, s „polepšenou“ KSČ. Kde se tedy ten prudký antikomunismus devadesátých let vzal?

K tomu je třeba ovšem připomenout, že ještě větší část národa (zhruba šedesát procent) než ta, která volila komunisty, si budoucnost s KSČ nevybrala. Ta na ni byla po únoru 1948 prostě uvalena a snášela ji jen proti své vůli a většinou ze strachu, že by projev její nevole byl drasticky potrestán komunistickou (vše)mocí.

1 Publikováno na internetu v elektronickém sborníku z konference. Viz SUK, Jiří: Komunistická minulost jako politický problém: Nástin vývoje 1989–2009. In: „1989–2009: Společnost. Dějiny. Politika“ (<http://www.boell.cz/navigation/19-856.html>). K tématu blíže také TÝŽ: Politické hry s nedokončenou revolucí: Účtování s komunismem v čase Občanského fóra a po jeho rozpadu (1989–1992). In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 2–3 (2009), s. 276–312.

Také druhý Sukův argument, podle kterého ani v roce 1968 si lidé nepřáli nic jiného než osvětenější a lidštestší socialismus, je třeba postavit do střízlivého světla. Nekomunistická většina sice projevovala podporu reformnímu hnutí, spojovala ji ale s očekáváním, že jeho vývojová perspektiva se upíná ke zrušení nadvlády jedné strany. Pro mnohé to měla být i cesta k obnově takové demokracie, která bude mít víceméně liberální podobu, jak to vyslovovali někteří nekomunističtí intelektuálové (Václav Havel, Josef Kliment, Ivan Sviták a jiní).² Okolnost, že se nikdo neodvážil odsoudit nahlas „socialismus“ praktikovaný komunistickou stranou a žádat jeho odstranění, se mylně považuje za „přání“ většiny zůstat pod vedením „polepšené“ KSČ.

Na čem ve skutečnosti spočívala tato podpora reformnímu křídlu, vystihl dobře Václav Müller v *Literárních listech* 23. května 1968: „Existující sociální jistota, nivelizace a slabý výkon jsou evidentní překážkou efektivnosti ekonomiky. Většine lidí však tyto vlastnosti systému vyhovují, akceptují je, zvykli si na ně a – preferují je. Lze říci, že právě v nich spatřují hlavní klady dnešního socialismu, jsou pro ně synonymem socialismu.“³ Domněnku, že většina obyvatelstva stála po roce 1945 za komunistickou stranou a přála si i v roce 1968, aby komunistický systém v reformované podobě nadále trval, je proto třeba korigovat. Obyvatelstvo sice vcelku s uspokojením přijímalo systém sociálních jistot, vyhovovala mu mzdová nivelizace i prakticky nevysoké nároky na pracovní výkonnost, avšak nebylo spokojeno s ukládanými omezeními, zejména občanských a politických svobod. Velká část obyvatel proto očekávala od reformy systému, že povede k obnovení alespoň některých základních práv a svobod předkomunistické éry a současně ke zrušení alespoň nejkřiklavějších privilegií vládnoucí strany. Nezpochybňovali sice například státní vlastnictví podniků, vyslovovali se ale dosti zřetelně v tom smyslu, že si přejí zrušení diktatury jedné strany.

Když komunisté koncem roku 1989 ztratili moc, a tím také instrumenty k zastrahování obyvatelstva, projevíli ti, kteří komunismus po celá desetiletí snaželi jen z donucení a s nevolí, zcela jinou ideovou a politickou orientaci než reformněkomunistickou.⁴ Silný antikomunismus, který v české společnosti propukl, nebyl tedy ničím novým, nýbrž jen dlouho utajovaným a potlačovaným projevem nelibosti

2 Viz HRUBÝ, Karel: Politické rozpravy intelektuálů za „pražského jara“. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 3–4 (2008), s. 545–574.

3 MÜLLER, Václav: Co je to socialismus? In: *Literární listy*, roč. 1, č. 13 (23.5.1968), s. 1 a 3; též in: *Jaro 1968: Čítanka pro děti a mládež*. Kolín n/R., Index 1988, s. 188–191, zde s. 191; též in: HOPPE, Jiří (ed.): *Pražské jaro v médiích: Výbor z dobové publicistiky*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. XI.) Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 2004, s. 194–198, zde s. 198.

4 Štafetu KSČ sice převzala Komunistická strana Čech a Moravy. Jestliže však v roce 1946 komunisty volily dvě pětiny voličstva v českých zemích, v prvních svobodných volbách po listopadu 1989 jim dala svůj hlas zhruba jedna šestina českých voličů.

větší části občanstva nad komunistickou nadvládou. Nelze ho měřit jen postojem disentu,⁵ nýbrž čtyřicetiletou zkušeností velké části společnosti s komunistickým režimem, s autoritářským a v mnoha ohledech nekompetentním výkonem moci. Nejde mi však jen o to zpochybňovat oprávněnost Sukova „překvapení“,⁶ ale spíše o vymezení, co se antikomunismem rozumí, a o metodu, která umožní diferencovaněji odhalit kořeny tohoto jevu.

* * *

Charakterem a strukturou opozice komunistického režimu v Československu se zabýval na stejné konferenci Michal Kopeček, který v příspěvku nazvaném „Spory o ‘dědictví’ demokratické opozice ve střední Evropě, autenticita a dějinná paměť“ nabídl jiný pohled: „Interpretace či ‘paměti opozice’ jsou rozličné – vymezil bych je dvěma ideálnětypickými pozicemi: První by bylo možné nazvat příběhem či pamětí disentu v užším slova smyslu, druhou lze charakterizovat spíše přídomek ‘paměť odporu’. V prvním případě jde o disent v užším smyslu, tak jak je běžně užíván v českém a slovenském prostředí, tj. označující takto demokratickou opozici symbolizovanou především Chartou 77 a založenou na strategii obrany lidských práv a legalistické strategii. V druhém případě se jedná o širší pole pamětníků, tedy disent v jeho obecnějším významu, disent jako nesouhlas, odpor proti stávajícímu řádu, politické reprezentaci či většinovým praktikám – sem třeba zahrnout mnohem širší škálu historických jevů, od politického či násilného odporu na přelomu 40. a 50. let přes politické vězně, církve, tajné literární a náboženské společenství, letákové akce či hudební subkultury.“⁷

Tento poukaz k časově širšímu pojetí opozice, respektive odporu, sahajícímu až do konce čtyřicátých let a zahrnujícímu temná léta padesátá, je pro pochopení pozdějšího antikomunismu nesmírně důležitý. Ale ani ten nepostihuje ještě v celé

5 Ostatně Jacques Rupnik již ve svém příspěvku na konferenci „Paměť komunismu“, uspořádané ve dnech 19. a 20. října 2001 v Praze, upozornil na povrchnost všeobecně rozšířené domněnky, že disidenti byli proti jakékoli odvetě. Cituje přitom projev Václava Havla pronesený k výročí srpnové invaze 21.8.1990, v němž byl vysloven požadavek, aby nezávislé soudy spravedlivě zvážily případnou vinu těch, kdož jsou odpovědní za komunistické zločiny. Jako prezident republiky tehdy vyzval k odstranění struktur bývalého režimu a k výměně neschopné a sabotující nomenklatury. Z jeho úst zazněly mobilizující věty: „Naše revoluce není dokončena. Naopak: to hlavní se musí teprve stát.“ (Viz RUPNIK, Jacques: Politika vyrovnávání s komunistickou minulostí: Česká zkušenost. In: *Soudobé dějiny*, roč. 9, č. 1 (2002), s. 9–26, zde s. 15.)

6 Jiří Suk mluvil na konferenci věnované uplynulým dvaceti letům, nabízelo se proto přirovnání k podobně dlouhé periodě jim předcházející. Pokud však přemýšlíme o českém antikomunismu obecně, je třeba ohlédnout se po jeho kořenech dále do minulosti.

7 KOPEČEK, Michal: Spory o „dědictví“ demokratické opozice ve střední Evropě, autenticita a dějinná paměť. In: „1989–2009: Společnost. Dějiny. Politika“ (elektronický sborník, viz pozn. 1)

šíří vrstvy či skupiny obyvatel, které komunistický režim vnímaly jako nežádoucí a mají na něj spíše neblahé vzpomínky. V nejobecnějším vymezení se *disens* podle Kopečka projevuje jakožto *veřejně* manifestovaný nesouhlas, odpor či neposlušnost. Byla tu však ještě značná část společnosti, která sice nebyla režimu nikterak nakloněna, avšak tuto svou nelibost či nesouhlas *neprojevovala veřejně*. Nelze ji označit ani jako (aktivní) *disens*, ani jako (aktivní) odpor. Patřili k ní lidé, kteří odolávali ideologickému a politickému nátlaku, *pasivně rezistovali* snaze režimu získat je pro názory, hodnoty, symboly a normy, jejichž přijetím se měli plnohodnotně zařadit do „socialistické společnosti“. Tato odolnost je sice nevyzdvihuje mezi statečné, ale dostatečně je odlišuje od těch, kteří se časem pod tlakem vzdávali své identity a stávali se bezděčnými souputníky režimu. Tyto nestejně skupiny obyvatelstva mají na období komunistické vlády odlišné vzpomínky, „odlišnou paměť“. Abychom porozuměli vzniku a intenzitě polistopadového „antikomunismu“, je proto třeba charakteristiky disentu a odporu, jež zmiňuje Michal Kopeček, rozšířit i o tento skrytý (pasivní) nesouhlas s režimem, jeho ideologií a morálkou mezi velkou částí obyvatelstva, která sice navenek vystupovala konformně, ale v hlubokém soukromí chovala názory a postoje vůči režimu negativní, či alespoň silně kritické.⁸

Příslušníci „mlčící rezistence“ se kryli většinou tím, že se přizpůsobovali požadovaným rituálům, pravidlům a nařízením, nedávali také svůj nesouhlasný postoj najevo „protistátními“ aktivitami, ale ve své duši, v rodině, v okruhu spolehlivých přátel nadále udržovali vědomí hodnot, symboliku a morálku humanitní demokracie, názorové tolerance a právního univerzalizmu, jimiž se vyznačovala první republika a v omezené míře i necelá tři léta před únorem 1948. Tato tradice byla zdrojem, z něž čerpala alternativní morálka, kritická k tomu, co se obyvatelstvu snažil vnutit režim. Zhruba lze orientaci této široké vrstvy nesouhlasících občanů označit jako směřování k morálnímu i právnímu univerzalizmu, politickému pluralismu a názorové toleranci, jak byly vyznávány v okruhu euroatlantické humanistické civilizace.⁹

Hlavním znakem tohoto nesouhlasného postoje byla odolnost, *rezistence* vůči ideologickému nátlaku a naopak *udržování* tradic, hodnot, symbolů a morálních krité-

8 Na existenci této „podprahové“ opozice upozornil sám Kopeček v úvodu své knihy *Hledání ztracené revoluce*: „Po celou dobu existence socialistické diktatury se proto v kultuře, nejrůznějších oborech vědy a umění, ale i v soukromém prostoru rodinné každodennosti regenerovaly a často synergicky působily autonomní síly, jejichž původ byl v očividném rozporu se vždy znovu se objevující konfrontací jazyka moci (státu) a jazyka společenství (národního, profesního, rodinného).“ (KOPEČEK, Michal: *Hledání ztracené revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha, Argo 2009, s. 41.)

9 Do takto vymezené skupiny nelze podle mého názoru počítat ty, kteří byli lhostejní k systému a věnovali se jen svým každodenním zájmům. Nelze totiž prokázat, že tito „nezúčastnění“ projevovali k politickému a ideovému životu komunistického režimu více netečnosti, než by projevil ke každému jinému režimu.

rií předkomunistické éry.¹⁰ Tento tichý protest neměl v Československu příliš velký vliv na chování systému, narozdíl třeba od Polska, kde zásluhou katolické církve byla společenská rezistence posilována veřejně artikulovaným světovým názorem a morálním systémem výrazně odchylným od materialistického marxismu-leninismu. Byl ale dost silný na to, aby pomáhal udržet (byť v postupně slábnoucí míře) ve vědomí obyvatelstva hodnoty, symboly a identity, které se režim snažil vymýtit. Tento morální a duchovní *disens*, charakterizovaný trvalým pasivním vzdorem vůči „nepřijatelnému“, nepřispěl sice nijak výrazně k pádu komunistického režimu.¹¹ Avšak přes zřetelné deformace způsobené čtyřicetiletým tlakem režimu uchoval v rodinách dostatečně silné zbytky tradic, morálních hodnot a mezilidských vztahů, které byly v české společnosti převažujícím normativem před únorovým převratem. *Tato návaznost na civilizační a demokratické dědictví minulosti, byť v mnohém otřesená, je i dnes trvalým podhoubím, z něhož se rodí averze ke komunismu i v novém politickém, duchovním a sociálním prostředí České republiky.*

Důvod vnímat komunismus kriticky až nepřátelsky měli a mají nejen příslušníci opozice z doby „normalizace“, ale všichni ti, kteří byli během čtyř desetiletí vlády KSČ zastrašováni, ponižováni, trestáni či jinak diskriminováni pro své názory, víru, životní styl nebo sociální původ, včetně rodinných příslušníků, na nichž spočinulo ódium „nespolehlivosti“. Daleko nejpočetnější vrstva nesouhlasících (navenek ale neprotestujících) občanů se rekrutovala především z těch, kteří byli po únoru 1948 *a priori* podezřelí nebo přímo postižení jako nepřátelé režimu pro svůj „třídní původ“, respektive příslušnost k některé z předúnorových demokratických stran, církvi či jiných „nespolehlivých“ společenských útvarů (k Sokolu, Junákovi a podobně). K rozsáhlé sféře latentní rezistence patřily osoby odsouzené a vězněné či jinak internované, držené v mimořádné vojenské či pracovní službě, postižené čistkami po únoru 1948 i později, zemědělci přinucení hrozbami nebo konfiskacemi ke vstupu do jednotného zemědělského družstva, příslušníci inteligence přeřazení z vědeckých, učitelských a úřednických profesí do průmyslu, živnostníci připravení o své zaměstnání a majetek, ti, jimž nebo jejichž dětem bylo zabráněno ve studiu, a podobně. A zpravidla do této sféry lze řadit i rodinné příslušníky takto diskriminovaných osob. Resentiment perzekučních zásahů státní moci, vnímaných posti-

10 Užitečné odlišení nesouhlasných postojů obyvatelstva ke komunistickému režimu lze najít např. v práci polského historika Andrzeje Friszkeho. Ten rozlišuje politickou *opozici*, opírající se o program zaměřený na svržení systému, od společenského *odporu*, který se projevoval jako spontánní, neřízený protest proti vnucenému politickému a ideologickému pořádku. Tato část společnosti měla vlastní symboly, vlastní hierarchii hodnot i autority a vyhýbala se účasti v oficiálním životě, jemuž upírala legitimitu. Společenský odpor byl často spojen s obranou tradičních hodnot a národních tradic. (FRISZKE, Andrzej: *Opozice a odpor v poválečných dějinách Polska*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 4, č. 2 (1997), s. 265–291.)

11 Odrážel se však např. v masové účasti občanů na demonstracích v posledních týdnech komunistického režimu (tzv. zvonění klíčů).

ženými jako právní, majetková či sociální křivda, přežíval často i v následujících generacích těchto rodin. I ten patří k podhoubí polistopadového antikomunismu (i když se projevuje často jen emocionálně vyjadřovanou averzí k minulému zřízení a odporem ke všemu, co „zavání“ jeho rehabilitací či obnovením v jiné podobě). Nechuť k bývalému režimu a jeho dnešním následníkům pociťovali a pociťují i mnozí z půlmilionové masy vyloučených z „normalizované“ KSČ, kteří zaplatili za svou angažovanost v reformním pokusu „pražského jara“.¹² Také četní lidé, kteří byli Státní bezpečností vmanévrováni do role nechtěných informátorů, mají důvod nemít komunismus v lásce.¹³ Zvláštní kategorii pak tvoří ti, kteří se sice bezostyšně „vezli“ s režimem, avšak dnes se snaží zahladit svou někdejší povolnost verbálním antikomunistickým radikalismem. Ze všech těchto pramenů – nikoli jen z disentu „normalizační“ éry – vyvěrají antikomunistické názory a nálady.

Je proto úkolem historického výzkumu přesněji identifikovat zdroje, z nichž polistopadový antikomunismus vycházel, stejně jako hodnoty, z nichž jeho nositelé odvozovali své postoje, a případně symboly, k nimž se vztahovali. *Jde zde o to dešifrovat politické aspekty zdánlivě nepolitických pohybů a (relativních) konstant v životě společnosti.* Tyto málo zdokumentované projevy „tiché rezistence“ vyžadují jiné formy a metody bádání než práce o aktivním odporu.¹⁴ Písemnosti režimních institucí zde patrně pro svou jednostrannost nebudou hrát tak závažnou roli.¹⁵ Po-

12 Jan Křen ve studii „Interpretace národních, středoevropských a evropských dějin“ počítá k antikomunistickému odporu i opozici uvnitř komunistického hnutí či struktur, jak ji vyjadřují pojmy „autentický socialismus“, „socialismus s lidskou tváří“ či „reformní komunismus“ (*Soudobé dějiny*, roč. 6, č. 4 (1999), s. 488–513, zde s. 510). Také Michal Kopeček zahrnuje vnitrokomunistickou opozici mezi projevy odporu vůči režimu.

13 Mnozí z těch, kteří přistoupili na drobné kompromisy s režimem a projevíli občas (byť neochotně) jistou loajalitu, dodnes trpí výčitkami svědomí. O této „neochotné loajalitě“ se zmiňuje i Jacques Rupnik ve výše citovaném příspěvku na konferenci „Paměť komunismu“ (Politika vyrovnávání s komunistickou minulostí, s. 13 – viz pozn. 5). I z tohoto pocitu zahanbení se nezdálo zřídka ozývá volání po spravedlnosti a často i po odvetě.

14 Popsat strukturu a odhadnout početnost této masy obyvatel, kteří se odmítali podvolit ve všem režimu a jeho nárokům, je jistě obtížné. V totalitním systému neexistovalo svobodně artikulované veřejné mínění. Skutečné postoje obyvatel k režimu bylo lze symptomaticky vypořozovat jen z chování některých vrstev společnosti v mimořádných situacích, např. v reakcích na výrazné politické, ekonomické nebo perzekuční akty režimu (jako byly nepokoje po méně reformě v roce 1953 v Československu a téhož roku v NDR, lidové povstání roku 1956 v Maďarsku, opakované konflikty společnosti s režimem v Polsku anebo také reformní proces „pražského jara“). Leccos důležitého o společnosti vypovídají i takové jevy jako přetrvávající kult významných osobností (např. T. G. Masaryka, jak to nejvýrazněji ukázalo manifestační oživení jeho památky na jaře 1968) a dějinných událostí, ať už s nábojem pozitivním (28. říjen) či negativním (21. srpen), nebo obliba od oficiálního kánonu odlišných literárních, filmových, hudebních či jiných uměleckých děl, autorů a proudů.

15 Alternativně si tu mohou historici vypomoci cílenými interview s pamětníky, rozborů protikomunistických ilegálních tiskovin, analýzami zpráv domácích informátorů zasílaných exilovým

daří-li se odhalit tyto dosud utajené projevy nesouhlasu s komunistickým režimem (často demonstrováné odporem ke komunistické kultuře)¹⁶ a také je náležitě interpretovat,¹⁷ dojdeme možná k závěru, že antikomunismus, který u nás po listopadu 1989 s náhlou silou vytryskl, nebyl vzhledem k dlouho potlačovaným nárokům a právům většiny občanů tak překvapivým úkazem, jak se to v příspěvku na liblické konferenci jevílo Jiřímu Sukovi.

* * *

Diskurz o antikomunismu vyžaduje také přesnější vymezení, co se tímto označením míní. Někteří účastníci debaty antikomunistický postoj *ospravedlňují* vzhledem k diktátorské povaze minulého režimu a jeho perzekuční praxi, jiní jej naopak *odsuzují* kvůli některým jeho negativním znakům, jako je povrchnost, paušalizace, případně i neústupný fundamentalismus.¹⁸ Jednoznačné definice tohoto pojmu jsme se ještě nedopracovali.¹⁹

To nás staví před řadu otázek. Máme termínem „antikomunismus“ na mysli odsouzení komunismu jako *mocenského systému* (vlády jedné strany), vyznačujícího se centralizací, militarizací, monopolizací a politicky zaměřenou byrokratizací²⁰ a prosazujícího se násilím, právní svévolí a totálním podřízením jednotlivců vůli mocenských orgánů, jak se etabloval v Československu a dalších zemích během 20. století? Nebo máme před očima jen některou *konkrétní podobu* tohoto sys-

časopisům a zahraničním rozhlasovým stanicím (Svobodné Evropě, Hlasu Ameriky, Vatikánskému rozhlasu) apod. Metody historické práce mohou být rozšířeny také o intuici (Martin Nodl) a porozumění (Jan Horský).

16 O setrvačném působení „prvorepublikové“ kultury navzdory komunistické kulturní politice po únoru 1948 viz HRUBÝ, Karel: Zápas dvou kultur v totalitním systému: Zamyšlení nad poslední knihou Jiřího Knapíka. In: *Soudobé dějiny*, roč. 14, č. 1 (2007), s. 126–136, zejména s. 133 a 135.

17 Některé teoretické podněty poskytuje publikace *Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích*. (Cahiers du CEFRES, č. 29.) Praha, CEFRES 2003, zejména referáty Martina Nodla a Michala Pullmanna.

18 Fundamentalistickou optiku antikomunismu odmítá např. Václav Bělohradský: „Rétorika polarizace vede vždy a všude k návratu kultury podezírání a strachu. Fašizuje společnost. Proto nejsem antikomunistou.“ (BĚLOHRADSKÝ, Václav: Proč nejsem antikomunistou. In: *Právo*, 18.7.2009.)

19 V těchto mých poznámkách k tématu nemůže jít o systematický výčet významů, které se dávají termínu „antikomunismus“, ani o výčet znaků, jimiž se charakterizuje, stejně jako ani o soubor motivů, z nichž tento postoj vyrůstá. Jde mi jen o to nadhodit problematiku, kterou je třeba teprve dalším výzkumem projasnit, aby bylo možno polistopadový antikomunismus bez předsudků reflektovat.

20 Tak charakterizuje totalitní systém rezoluce Parlamentního shromáždění Rady Evropy z 27.6.1996.

tému – leninskou (bolševickou),²¹ stalinskou, maocetungovskou, hočiminskou, castrovskou, titovskou, „lidovědemokratickou“, reformněkomunistickou, „normalizační“ či ještě jinou (například trockistickou)? A protože komunistický systém měnil časem svou tvář (nikoli už tak významně svou podstatu), souvisí s tím i otázka, které jeho *období* je na antikomunistickém pranýři vystaveno nejvíc do popředí.

Anebo míníme antikomunismem odsouzení komunistické *ideologie*? Případně některé její verze (leninské, stalinské, eurokomunistické...), jen určitých tezí, či samotných původních myšlenek marxistických „klasiků“?²² Považuje se za antikomunismus například kritika, respektive odmítnutí Leninových hlavních tezí, jimiž podnítl vznik bolševického hnutí, jeho organizaci a úkoly ve „státě sovětů“ po „proletářské revoluci“ (tedy především *politické teorie leninismu*)? Anebo je jádro antikomunismu v odmítnutí marxismu-leninismu v podání a politické aplikaci Stalinově, v něž původní Leninova teorie nakonec vyústila? Či jde o odmítnutí hodnotového systému a materialistické filozofie komunismu vůbec? Proti ideji a praxi komunismu se obvykle staví idea křesťansko-osvícenského humanismu a teorie i praxe pluralitní demokracie. Ale mnozí komunisté by s tím nesouhlasili. Pro ně je komunismus sociální ideál,²³ nikoli filozofie nebo politický cíl.

Anebo se antikomunismem rozumí *právní postih osob*, které jsou činěny zodpovědnými za politiku a perzekuční praxi komunistického režimu? Antikomunismus se nezřídka považuje za instrument odmítnutí či kompenzace útlaku a ponižování, jimiž minulý režim ztrpčoval život mnohých občanů.²⁴ Volání po spravedlnosti, jímž se má perzekuce a šikanování „poddaných“ odčinit, vyúsťuje pak logicky v požadavek potrestání iniciátorů a aktivních vykonavatelů.

Anebo se za antikomunismus pokládá blíže *nediferencovaná averze* k demonstrované nadřazenosti Strany, s níž manipulovala lidské životy a rozvracela organizaci společnosti? Anebo jde prostě o předsudečný záporný postoj ke všemu „rudému“? Také okolnost, že mnozí komunističtí funkcionáři či kariéristé z doby před listopadem 1989 (včetně justice) nadále působí na veřejných místech, případně v novém

21 Vymezit rozdíly mezi bolševismem, komunismem a radikálním socialismem v někdejší Československu se dosud nejúplněji pokusila série pěti sborníků *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu* v edičním projektu Zdeňka Kárníka a Michala Kopečka (Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2003–2005).

22 U některých pravicově orientovaných lidí jde patrně i o nepřátelský postoj k sociálně-ekonomickému plánu přestavby společnosti vůbec. Ten ale většinou míří proti jakékoli formě socialismu (včetně sociálnědemokratické) či proti koncepci sociálního státu, resp. proti státním zásahům do ekonomiky a života společnosti vůbec.

23 Tak ho vidí např. poslankyně za KSC Kateřina Konečná (viz rozhovor Jiřího Doležala s Konečnou na webové stránce senátora Jaromíra Štětiny <http://www.jaromirstetina.cz/media/listopad-2008>).

24 Například publicista Václav Žák v článku „O pocitu ponížení a nezamýšleném účinku“ v internetových *Britských listech* 7.4.2008 napsal: „Antikomunismus vzniklý z ponížení se stal novým mobilizačním nástrojem, konaly se lustrace.“

režimu hospodářsky i politicky dále profitují, vyvolává kritiku – je to také projev antikomunismu?

Antikomunismus je tedy jev vícevrstevný a ve své společenské funkci víceznačný. Každá vrstva má jinou motivační základnu a sleduje jiný cíl. Sahá od vědecké kritiky teoretických kořenů bolševismu až po požadavek zúctování s odpovědnými komunistickými činiteli. Je v něm obsažen odpor racionální i emocionální, nejednou se tyto složky překrývají. Tedy je potřeba diferencovat a pojmenovávat každý typ antikomunismu vysvětlujícím přívlastkem. Pokud nebudeme mít jasno, co vlastně antikomunismem míníme, bude docházet k nedorozuměním i v jeho hodnocení, posuzování jeho síly a analyzování jeho společenské funkce.

Recenze

Chemický vzorec absolutního zla

Francouzská posedlost Heydrichem

Milan Hauner

BINET, Laurent: *HHhH: Himmlerův mozek se jmenuje Heydrich*. Z francouzštiny přeložila Michala Marková. Praha, Argo 2010, 351 stran.

Letos v březnu získal prestižní Goncourtovu cenu v kategorii za románovou prvotinu mladý autor Laurent Binet (narozen 1972), povoláním univerzitní učitel, který si jako téma pro svůj román vybral dramatický příběh z nedávné české historie – atentát na Reinharda Heydricha – a pojmenoval jej záhadnou zkratkou *HHhH*.¹ Až někde v polovici knihy vysvětluje autor, proč zvolil za titul své literární prvotiny tento kuriózní akronym: Himmlerův mozek se jmenuje Heydrich, *Himmlers Hirn heißt Heydrich!* To je přeci geniální. Jedna malá slovní hříčka dokáže sloučit oba charakterově tak odlišné zloduchy nacismu, kteří nesli hlavní zodpovědnost za zločinnou aplikaci rasové politiky „třetí říše“, jež vyvrcholila genocidou Židů! Nový akronym může posloužit jako chemická značka k symbolickému pojmenování absolutního zla. Binetova literární prvotina s provokativním tématem a titulem, navíc ověněná Goncourtovou cenou, jistě přispěla k zájmu o co nejrychlejší překlad do jiných jazyků, přestože literární ohlas v samotné Francii byl zatím minimální. Českého vydání se čtenáři dočkali již na podzim letošního roku zásluhou nakladatelství Argo.

1 Paris, Bernard Grasset 2009.

Zastavme se nejdříve u formální stránky. Četba Binetova románu se podobá loupání cibule s nekonečným počtem slupek, které čtenář musí, jednu po druhé, odloupat. Román má přes dvě stě padesát kapitol – ale „francouzských“, tj. o nestejně délce. Některá kapitola může mít více než deset stránek, může ale také sestávat z jedné věty či pouhého citátu. Mnichovu 1938 věnoval autor například dvacet kapitol, z nichž nejvíce zaujme kapitolka se čtyřmi verši známé Halasovy básně; ostatní „kapitoly“ jsou fragmenty o různé délce a budí dojem bezradnosti autora, který raději téma obejde, nežli by se s ním konfrontoval.

Reinhard Heydrich, nacistický superman s železným srdcem, obávaná „plavovlasá bestie“, spolu s Heinrichem Himmlerem hlavní osnovatel konečného řešení židovské otázky (*Endlösung*), nepřestává přitahovat publicisty všeho druhu, včetně historiků. Heydrichova kariéra v řadách SS byla závratná. Když byl roku 1931, po devíti letech služby ve válečném námořnictvu, kvůli mravnostnímu deliktu a bez nároku na penzi propuštěn, přijal ho Himmler, v té době šéf SS a jediný „říšský vůdce“ (*Reichsführer*) v nacistické hierarchii, do řad těchto nacistických ozbrojených složek, které po uchvácení moci Hitlerem budou plnit funkci alternativní policie, zejména v záležitostech politických. O čtyři roky mladší Heydrich se stal během několika let Himmlerovým zástupcem a v září 1939 dokonce šéfem Hlavního úřadu říšské bezpečnosti (*Reichssicherheitshauptamt* – RSHA), nové superinstituce, která s výjimkou pořádkové policie (*Ordnungspolizei*) soustředila pod jednou střechou tři policejní složky třetí říše: výzvědnou, tajnou i kriminální policii (*Sicherheitsdienst* – SD, *Geheime Staatspolizei* – Gestapo, *Kriminalpolizei* – Kripo). V září 1941 byl SS-Obergruppenführer Heydrich jmenován Hitlerem do funkce „zastupujícího říšského protektora,“ tedy *de facto* vládcem Protektorátu Čechy a Morava, namísto nepřilíši energického Konstantina von Neuratha. Heydrichovo devítiměsíční správcování bylo nejkrvavějším obdobím nacistické okupace. Vyneslo mu přídomek „pražský kat“. Vedle poprav a perzekuce českého obyvatelstva Heydrich usilovně pracoval na likvidaci evropského Židovstva, jehož většina se ocitla v důsledku válečných operací pod německou kontrolou. Právě v době Heydrichova úřadování v Praze putují první transporty Židů do nově zřízených vyhlazovacích táborů v bývalém Polsku; v lednu 1942 svolává Heydrich do berlínského předměstí Wannsee konferenci zástupců institucí, které se mají podílet na „konečném řešení“ židovské otázky. Ta se měla nyní „řešit“ deportací a později fyzickou likvidací na východních územích.

Do tohoto historického rámce se Laurent Binet ve druhé části své knihy snaží vtěsnat často nesourodé fragmenty z poslední etapy Heydrichova života, které se odehrávají na české půdě ve znamení příprav a provedení atentátu. Českému čtenáři, který již po řadu desetiletí sleduje bohatou domácí literaturu o atentátu, bude Binetovo líčení připadat dost primitivní. Příčinou je nejen jeho nedostatečná znalost češtiny a také německých dokumentů, ale především krajně zjednodušený přístup k této pro Čechy ještě otevřené ráně. Binet sám tvrdí, že nechce psát tradiční historický román ani dokumentární text – a přeci se přiklonil k tomu druhému, přestože občas ožíví text fiktivní konverzací. V rozhovoru pro *Hospodářské noviny* demonstrativně prohlásil, že se bude „vyhýbat jakékoliv psychologii ... o tom, co si

kdo myslel“.² Budiž, výsledkem je ale dost stereotypní portrét: Reinhard Heydrich a Karel Čurda, jenž prozradil atentátníky policii, jsou přirozeně vylíčení jako od narození negativní charakter; naopak Jozef Gabčík a Jan Kubiš jako hrdinové, kteří téměř bez váhání se snažili s nasazením vlastního života splnit rozkaz uložený exilovým prezidentem Benešem a šéfem jeho zpravodajské služby plukovníkem Františkem Moravcem. Český čtenář mé generace si bude připadat jako při zkoušce na Fučíkův odznak. Pochyby nad tím, zda musely být obětovány stovky jiných životů a že představitelé domácího odboje, Arnošt Heidrich, Vladimír Krajina, Ladislav Vaněk (alias „Jindra“), a dokonce i velitel parašutistů nadporučík Alfréd Bartoš, žádali Londýn o odvolání atentátu na Heydricha z obavy před rozbitím odbojové sítě a těžkými ztrátami na životech v důsledku represálií, si autor nechce připustit. Přitom by si měl uvědomit, že i jeho přímočará rekonstrukce dramatických okolností atentátu samotného, nezátížená „psychologií“, sotva poslouží náročným čtenářům historie francouzského odboje. O českých čtenářích, zasvěcených už po léta slovem i obrazem do podrobného dokumentárního scénáře atentátu, ani nemluvě. To, že Binet neustále zaměňuje Černínský palác s hotelem Savoy a jméno Josepha Goebbelse píše Göbbels (alespoň ve francouzském originálu), jako by se s tím poprvé setkal v základní literatuře, určitě k jeho věhlasu nepřispěje.

Laurent Binet není samozřejmě zdaleka prvním francouzským autorem, který zasvětil svůj román či biografii osudu esesáckého důstojníka. Z Binetových narážek je zřejmé, že byl ovlivněn historikem Édouardem Hussonem, zejména jeho poslední knihou *Heydrich a konečné řešení*.³ Významná je i předchozí Hussonova kniha *Rozumět Hitlerovi a šoa*, ve které shrnul výsledky staršího bádání o dopadu genocidy Židů na německou historiografii během poválečné diskuse mezi historiky Spolkové republiky.⁴ Už začátkem padesátých let napsal spisovatel Robert Merle román o veliteli osvětivského vyhlazovacího tábora *Smrt je mým řemeslem*.⁵ V roce 2006 získal mladý americký spisovatel Jonathan Littell za svůj francouzsky napsaný román *Laskavé bohyně* hned dvě nejprestižnější francouzské literární ceny, Velkou cenu za román Francouzské akademie a Goncourtovu cenu.⁶ Skoro tisícistránkový román

2 Rozhovor v *Hospodářských novinách* vyšel 3.8.2010 pod názvem „Laurent Binet: H jako Heydrich“.

3 HUSSON, Édouard: *Heydrich et la solution finale*. Paris, Perrin 2008. Kniha je od loňského roku dostupná v českém překladu pod názvem *Heydrich: Konečné řešení židovské otázky* (Ostrava, Domino 2009).

4 TÝŽ: *Comprendre Hitler et le Shoah: Les historiens de la République Fédérale d'Allemagne et l'identité allemande depuis 1949*. Paris, Presses Universitaires françaises 2000.

5 MERLE, Robert: *Mort est mon métier*. Paris, Gallimard 1952. V českém překladu pod názvem *Smrt je mým řemeslem* vyšla kniha dvakrát: Praha, Melantrich 1990; Praha, Naše vojsko 2005.

6 LITTELL, Jonathan: *Les Bienveillantes*. Paris, Gallimard 2006. Překladatelkou českého vydání *Laskavé bohyně* (Praha, Euromedia Group – Odeon 2008) je stejně jako v případě Binetovy knihy Michala Marková.

má zřetelné dvě roviny. V prvním plánu je to životní příběh SS-Obersturmführera Maxe Aueho, který se zřídka své kariéry právníka, aby mohl vstoupit do jednotek SS. Jako literární předloha díla přitom autorovi sloužila klasická Aischylova tragédie *Oresteia*. Littellovi se podařilo uvést na scénu novodobého Oresta, který na mnohé čtenáře působí jako sexuálně zvrácené individuum, jež zabije svou matku, holduje incestu se svou sestrou a zároveň vstupuje do SS, aby naplnilo svou představu krutosti přímou účastí na masakrech Židů v rámci jednoho operačního oddílu (*Einsatzgruppe*) na východní frontě. Littell byl kritizován, že propadl „estetizaci násilí a kultu krutosti“, například v monografii výše uvedeného historika Édouarda Hussona o literárním ztvárnění zla⁷ a v řadě literárních recenzí. Na svou obranu Littell uvedl, že jeho vyprávění je doslova a do písmene inspirováno antickou *Oresteiou*...

Laurent Binet zvolil ve své literární prvotině opačný postup. Zatímco Merle a Littell usilují dopátrat se toho, co se odehrává v mozku nacistických zločinců, Binet si vybral hotový historický prototyp, šéfa RSHA a vládce protektorátu Reinharda Heydricha, aniž by rozebíral motivaci jeho činů. Podařilo se Binetovi objevit něco nového o osobě Heydrichově? Najít nový klíč k interpretaci, který by doplnil, nebo dokonce nahradil například jedinečný portrét Heydricha od Joachima Festa v monografii *Tvář třetí říše* či z nedávné biografie Maria Dederichse *Heydrich: Tvář zla?*⁸ Jelikož Binet není ani historik, ani psychoanalytik, nemůžeme od něho očekávat, že by se pokusil objasnit záhadu kolem Heydrichova údajného židovského původu (druhý manžel Heydrichovy babičky se jmenoval Süss) jako základního motivu, který by mohl vysvětlit Heydrichovu posedlost mstít se svým osobním způsobem za minulé pomluvy a příkoří, jež musel doposud vytrpět v antisemitském prostředí vlastního okolí a které se nezakládaly na pravdě. Jestliže autor románu oblékl individuum Reinharda Heydricha do esesácké uniformy a seřadil v chronologickém sledu události od takzvané noci dlouhých nožů v červnu 1934 přes antisemitský pogrom „křišťálové noci“ (*Reichskristallnacht*) v listopadu 1938 až k založení obávaných operačních oddílů a zásadní konferenci ve Wannsee, ještě zdaleka to neznamená, že tím nastolil kauzální souvislosti. Odpověď na tuto klíčovou otázku k záhadné osobě Heydrichově v Binetově knize, která zůstává především pestrým kaleidoskopem fragmentárních informací, nenajdeme.

Od Heydricha Binet přechází ve druhé polovici románu k samotnému atentátu a oběma jeho hlavními aktéry, parašutistům Jozefu Gabčíkovi a Janu Kubišovi. Ve svém sympatickém úsilí představit oba výsadkáře západnímu publiku si Binet

7 HUSSON, Édouard: *Les Complaisantes: Jonathan Littell et l'écriture du mal*. Paris, François-Xavier de Guibert 2007. Titul knihy je zjevnou aluzí na název Littellova románu *Les Bienveillantes* a jeho český překlad není jednoznačný: mohl by znít „Shovívavé“, „Úslužné“ nebo i „Servilní“, se zamlčeným substantivem „bohyně“.

8 FEST, Joachim: *Das Gesicht des Dritten Reiches: Profil einer totalitären Herrschaft*. München, Piper 1963; DEDERICH, Mario R.: *Heydrich – Das Gesicht des Bösen*. München, Piper 2005.

značně zjednodušil svou spisovatelskou úlohu. Vyložene negativním hrdinou je přirozeně parašutista Karel Čurda, který je vylíčen krajně schematicky: svou zradu nosí napsanou na čele snad od narození jako prospěchář, zbabělec a nakonec zrádce. Mladý nositel Goncourtovy ceny ho prokoukl. Je to dobrodruh a jde mu jen o peníze. Napadne ho sice, že Čurda, ponechán sám sobě – narozdíl od ostatních sedmi parašutistů, kteří naleznou dočasně útočiště v kryptě kostela sv. Karla Boromejského – nedokáže jako izolovaný jedinec zvládnout obrovský psychický tlak, jemuž je vystaven zejména během pětidenní amnestie (13.–18. června 1942). Binetovo vysvětlení je však charakteristické. Jelikož má Čurdu označovaného od samého počátku jako zrádce, musel to *eo ipso* udělat kvůli penězům. (Já se domnívám, že Čurda v první řadě chtěl zachránit svou maminku před popravou – potvrdit to ale samozřejmě nemohu.) Kdo může zaručit, že kdokoli z ostatních, například impulzivní Gabčík, ponechán sám sobě, by se neodhodlal k demonstrativní sebevraždě? (Připomeňme Gabčíkovy opakované monology, jak se dostat k ministrovi Emanuelu Moravcovi a spáchat sebevraždu v jeho pokoji jako gesto zoufalého vzdoru.) Ani něco takového by však určitě nezastavilo popravy, které pokračovaly, jak víme, i po likvidaci parašutistů. V den Heydrichova pohřbu v Berlíně vzplála obec Lidice a z protektorátu byl vypraven první transport českých Židů do vyhlazovacích táborů v bývalém Polsku. Zakrátko následovaly další dva. Z tří tisíc českých Židů, kteří do něj byli zařazeni, přežil válku jediný. Atentát na Heydricha nebyl v Londýně plánován se záměrem zastavit genocidu Židů, ale protože Beneš to považoval za neefektivnější způsob, jak získat uznání své exilové vlády a obnovit Československo. Smrt Heydricha – jednoho z hlavních autorů „konečného řešení židovské otázky“ – nezpomalila genocidu Židů, naopak ji urychlila. Zdecimovala i domácí český odboj.

Polemika o tom, zda provedení atentátu stálo zbytečně život několika tisíc Čechů, se dá protahovat donekonečna. K popravám českých rukojmí by jistě došlo i v případě, kdyby Gabčík s Kubišem zahynuli na místě atentátu anebo kdyby se nějakým zázrakem vrátili do Anglie. Existuje ovšem i druhý pohled na atentát: Heydrichova smrt vzpružila morálně celý antihitlerovský odboj, otrásla sebejistotou okupačního režimu a jeho kolaborantů. Smrt tyranova povzbudila pokořené a dala jim naději, že existuje spravedlnost.

Recenze

Osudy dvou přátel na život a – na smrt *Kaplanův dvojportrét Gottwalda a Slánského*

Jiří Křestán

KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa: Klement Gottwald a Rudolf Slánský*. Brno, Barrister & Principal 2009, 379 stran.

V pořadí třetí vydaný svazek vybraných spisů Karla Kaplana o další krok přibližuje naplnění ambiciózního vydavatelského záměru brněnské Společnosti pro odbornou literaturu a předního nakladatelství Barrister & Principal „pokrýt“ dějinné období let 1945 až 1968 v Československu publikacemi dnes patrně nejznámějšího (a do cizích jazyků nejpřekládanějšího) českého historika soudobých dějin. Po dvou chronologicky pojatých svazcích *Kroniky komunistického Československa*¹ vstoupil nyní Karel Kaplan znovu na půdu, která je mu možná nejvlastnější: na pole biografické. Původně měl proponovaný svazek zahrnout portréty čtyř „sloupů“ zakladatelského období komunistického zřízení v Československu, vedle Klementa Gottwalda a Rudolfa Slánského ještě Alexeje Čepičky a Antonína Novotného. Patrně z ryze prak-

1 KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa: Doba tání 1953–1956*. Brno, Barrister & Principal 2005, 771 s.; TÝŽ: *Kronika komunistického Československa: Kořeny reformy 1956–1968. Společnost a moc*. Brno, Barrister & Principal 2008, 831 s. Tyto svazky jsem recenzoval v *Českém časopise historickém*, roč. 104, č. 1 (2006), s. 187–189, resp. v *Soudobých dějinách*, roč. 15, č. 2 (2008), s. 423–425.

tického důvodu – pro hrozící přílišný rozsah, jenž by mohl svou vahou ohrožovat fyzicky méně zdatné čtenáře – došlo k rozdělení díla do dvou svazků.

Je nutno především říci, že výrazné biografické momenty v sobě nese většina Kaplanových děl, především pak ta, která se zabývají dějinami Komunistické strany Československa. Karel Kaplan je zvyklý nazírat historické dění nejen z hlediska nadosobních společenských procesů, ale právě i z perspektivy jednotlivých aktérů, jejich duševního světa a motivů konání. Ryze biograficky koncipované dílo pak předložil Karel Kaplan v knize *Mocní a bezmocní*,² vydané „u Škvoreckých“ těsně před „sametovou revolucí“. Přestože sám autor hodnotí tuto publikaci s jistou mírou kritičnosti (jako „lehčí“ literaturu),³ je třeba zdůraznit, že se jedná o jeden z jeho nejživějších a nejpůsobivějších textů. Příčina tkví v tom, že v této knize výrazněji než kde jinde vstupuje do proudu děje svými vlastními zážitky a osobními svědectvími, jež získával z titulu spolupracovníka takzvané barnabitské (1963) a později Pillerovy rehabilitační komise (v roce 1968 se stal jejím tajemníkem) i ze zájmu badatelského, který jej vedl nejen do archivů (přístup do stranických fondů měl již od roku 1958), ale nutil ho i vyhledávat pamětníky. *Mocní a bezmocní* přinesli obsáhlé i stručnější medailony třiatřiceti čelných představitelů státu a komunistické strany z období od roku 1948 po rok 1968.

Šestici představitelů komunistické éry před rokem 1968 (kromě Gottwalda, Slánského, Čepičky a Novotného také Antonína Zápotockého a Václava Kopeckého) si Karel Kaplan znovu a detailněji zaměřil do svého hledáčku v knize *Gottwaldovi muži*, vydané v roce 2004, k jejímuž zpracování přizval Pavla Kosatíka.⁴ Není zde prostor k podrobnému vážení „přidané hodnoty“ vyplývající ze spojení Karla Kaplana s jedním z nejobratnějších stylistů a nejúspěšnějších autorů literatury faktu. K větší sevřenosti kapitol a plynulosti vyprávění určitě přispělo i renomované nakladatelství Paseka, jež se vydání knihy ujalo. Zznamenejme pokus autorů o shrnující hodnocení komunistických představitelů: „Zaručeně nebyli vnitřně vznešenými lidmi. Pohnutky, jež určovaly jejich jednání, když byli u moci, nebyly velkorysé, ale přízemní, z nejtěsnější blízkosti přiléhající k jejich osobním zájmům. Jiný než vlastní zájem většina z nich nedovedla sledovat.“⁵ Autoři Gottwalda a jeho muže charakterizují jako bytosti vnitřně vyprázdňené, bažící pouze po podílu na mocenských ziscích. Toto eticky vyostřené mínění je slovem do diskuse. Už při hodnocení některých dalších z Gottwaldových mužů, kteří se podle slov autorů do knihy „zatím nevešli“,⁶ například Zdeňka Fierlingra či Zdeňka Nejedlého, a kteří

2 TÝŽ: *Mocní a bezmocní*. Toronto, Sixty-Eight Publishers 1989, 469 s.

3 Historik má být apolitický – Karel Kaplan. In: PALEČEK, Pavel: *Exil a politika: Historici o nejnovejších dějinách a o sobě*. Tišnov, Sursum 2004, s. 68 a 72.

4 KAPLAN, Karel – KOSATÍK, Pavel: *Gottwaldovi muži*. Praha – Litomyšl, Paseka 2004, 336 s.

5 *Tamtéž*, s. 7.

6 *Tamtéž*, s. 9.

nebyli typickými komunistickými funkcionáři, je na zvážení, zda by tento zobecnující pohled nemusel být poněkud rozšířen či korigován.

Než přistoupíme k úvahám o nejnovější práci Karla Kaplana, je třeba předeslat, že dosavadní výčet solidních historických prací věnovaných Klementu Gottwaldovi a Rudolfu Slánskému je velmi omezený. Syntetická monografie, jež by postihla v úplnosti, či alespoň v převážně většině jejich život a „dílo“, dosud chybí. Je to celkem logické, uvědomíme-li si společenský vývoj po roce 1948 a podmínky, v nichž působili historici – v tuzemsku i v exilu. Je nutno říci, že ani situace po roce 1989 nevytvářela z různých důvodů úplně optimální klima pro tvorbu velkých a „objektivních“ biografí komunistických politiků. Jejich čas teprve nastává.⁷ O to více je nutno ocenit roli Karla Kaplana, který ve své bohaté tvorbě připravil půdu ke vzniku velkých životopisných monografií jako nikdo jiný (on sám své práce odmítá charakterizovat jako odborné historické studie;⁸ označuje je slovem „kronika“, které se objevuje i v titulu recenzované publikace a všech dosud vyšlých svazků jeho vybraných spisů).

Jestliže pro zakladatelské období komunistického zřízení byly typické oslavné práce o Klementu Gottwaldovi, jako byla kupříkladu díla jeho blízkého spolupracovníka Františka Nečásk,⁹ období takzvané normalizace ze sebe vydalo vedle několika drobných propagačních brožurek v podstatě jen knihu vzpomínek na Klementa Gottwalda¹⁰ a potom už jen rozsáhlejší práce Jaroslava Matějky,¹¹ formou zpracování se ovšem pohybující spíše na pomezí populárněhistorické literatury a politického románu. „Veliký člověk odchází, jeho dílo zůstává. Září jako drahokam, který vložily umné ruce do klenotu na věčnou paměť poctivé lidské práce.“¹²

7 Odkazují alespoň na v mnoha směrech podnětnou monografii trojice autorů Jiřího Pernese, Jaroslava Pospíšila a Antonína Lukáše *Alexej Čepička: Šedá eminence rudého režimu* (Praha, Brána 2008, 305 s.). Příslibem do budoucna se jeví kniha mladé archivářky Jany Pákové *Demagog ve službách strany: Portrét komunistického politika a ideologa Václava Kopeckého* (Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2008, 200 s.). Možný směr, jímž by se mohl ubírat proces monografického uchopení osobnosti Klementa Gottwalda, naznačuje Jiří Pernes v publikaci *Takoví nám vládli: Komunističtí prezidenti Československa a doba, v níž žili* (Praha, Brána 2003, 328 s.).

8 Srv. KAPLAN, K.: *Kronika komunistického Československa: Doba tání 1953–1956*, s. 5 (viz pozn. 1). Autor zde označuje (možná nikoli bez lehkého závanu ironie) svůj opus za „doplňek odborné literatury, která už vyšla, a té, na kterou snad nebudeme dlouho čekat“. Na mnohé tituly čekáme a hodnou dobu asi čekat budeme...

9 Srv. např. NEČÁSEK, František: *Dopisy o soudruhu Gottwaldovi*. Praha, Mladá fronta 1952; TÝŽ: *O Klementu Gottwaldovi*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1954.

10 NIČOVÁ, Zdeňka (ed.): *Vzpomínky na Klementa Gottwalda*. Praha, Svoboda 1986. Výběr vzpomínek a jejich redakce byly poznamenány dobou vzniku, ale kniha si uchovala i pro dnešek jistou užžitnou hodnotu.

11 MATĚJKA, Jaroslav: *Gottwald*. Praha, Svoboda 1971; TÝŽ: *Klement Gottwald*. Praha, Horizont 1977.

12 TÝŽ: *Klement Gottwald*, s. 96.

Taková slova na paměť Klementa Gottwalda budou dnes většinou mladí zájemci o soudobé dějiny číst s úsměškem. Měli bychom však dokázat je vnímat i jako výpověď části generace, která si v sobě uchovala mnohé z očarování „půvabem“ komunismu i nadějemi, jež po roce 1945 sliboval. Klement Gottwald zůstal v oficiální československé historiografii do roku 1989 v podstatě nedotknutelným symbolem, byť zmínky o chybách a omylech, jichž se komunistická strana dopustila v době jeho vlády, se koncem osmdesátých let objevily.¹³

V případě Rudolfa Slánského je účet ještě tristnější než u Gottwalda. Pokud se jeho jméno v odborných publikacích objevilo (u nás to mohlo být až po roce 1989, v zahraničí a disentu již předtím), bylo to v podstatě jen v souvislosti se soudním procesem proti němu. A i zde se na prvním místě znovu objeví jméno Karla Kaplana.¹⁴ Jeden z mála pramenů, který přináší impulzy k celistvějšímu uchopení osobnosti Rudolfa Slánského a jeho lidského profilu, představuje otřásající výpověď jeho manželky Josefy Slánské.¹⁵ Teprve podrobné studium nečetných a nesnadno dohledatelných pramenů a vyhodnocení některých epizod jeho života¹⁶ umožní spatřit osobnost Rudolfa Slánského v pestřejších barvách, než to nabízí obvyklé klišé, představující generálního tajemníka KSČ pouze jako chladného služebníka, jehož semlel mechanismus, který sám uváděl do chodu.

Vraťme se nyní k recenzované knize. Přiznám se, že mě baví číst úvody k pracím Karla Kaplana. Vtip tkví v tom, že velký historik si postaví latku tak nízko, že je prakticky nemožné mu vytknout, že nesplnil stanovený „cíleček“. Také v úvodu recenzované knihy hned deklaruje, že mu neběží o zpracování životopisů obou politiků, ale že pouze předkládá „příspěvek k obrazu, který byl o nich již vytvořen“ (s. 5). Výslovně prohlašuje, že svůj záběr omezil pouze na část životního příběhu obou mužů, na období po skončení druhé světové války. Příčina toho, že si autor neklade vysoké cíle, k nimž se dnes naopak často směle a bez rozpaků rozbíhají i čerství absolventi střední školy, netkví v potřebě demonstrovat falešnou skromnost či v nedostatku sebevědomí, jehož určitě musí mít jeden z nejplodnějších autorů současnosti sdostatek. Hádám, že Karel Kaplan nerad uvažuje o tom, jak psát. On prostě rád píše. Složitě metodologické konstrukce ho nelákají, úvahy

13 Viz ČADA, Václav – KRÁČMAROVÁ, Hana: *Klement Gottwald: Revolutionary and Internationalist*. Praha, Orbis 1986; TÍŽ: *Dělnický vůdce: Publikace o Klementu Gottwaldovi*. Praha, Rudé právo 1986.

14 KAPLAN, Karel: *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*. Praha, Mladá fronta 1992, 303 s.

15 SLÁNSKÁ, Josefa: *Zpráva o mém muži*. Praha, Svoboda 1990, 216 s.

16 Srv. např. zájem Rudolfa Slánského na začátku 20. let o činnost spolku Socialistická společnost, který byl místem neortodoxních diskusí představitelů různých levicových proudů. Jeho bratr Josef Slánský byl po krátkou dobu (v letech 1921–1923) dokonce funkcionářem spolku. (K tomu viz KŘEŠŤAN, Jiří: Zdeněk Nejedlý a spolek Socialistická společnost v Praze. In: *Paginae historiae: Sborník Státního ústředního archivu v Praze*, č. 9. Praha, Státní ústřední archiv v Praze 2001, s. 222–269.)

o nich jej zdržují. Píše z niterné potřeby, způsobem, který tryská jakoby z jeho vlastní přirozenosti, historické materie se zmocňuje tak samovolně, jako dítě uchopuje podaný prst. Občas ho někdo donutí zúčastnit se nějaké konference – mívám pocit, že jeho duch brzy zalétá na břeh řeky, kde již nedočkavě vyhlíží převozníka, jehož vor jej znovu dopraví do říše archivních stínů...¹⁷

Lze vůbec vykreslit plastický obraz osobnosti, jejíž život začneme popisovat takříkajíc „od prostředka“? V portrétu Rudolfa Slánského v recenzované knize se hned na druhém řádku (s. 207) setkáváme s dvacetiletým mužem, po pár stránkách se již ocitáme v roce 1945. Podobně je tomu i v části knihy věnované Klementu Gottwaldovi. Autor se pochopitelně ochuzuje o možnost hodnotit osoby prizmatem prožitků z dětství a mládí, vyložit jejich vývoj z delší a hlubší historické perspektivy. Je nutno ale současně přiznat, že obrovská masa dokumentů zpřístupněných autorem v obsáhlých citacích, jež jsou dovedně zkomponovány v jeden celek, podává obraz autentický, často až děsivě podrobný. Neboť příběh obou zakladatelských osobností komunistického zřízení je děsivý, nepostrádá rysy antické tragédie. Dva dávní přátelé, zvyklí sdílet útrapy života a dlouho úzce spolupracující, jsou náhle konfrontováni s tlakem mocné sousední země žádající krvavou oběť. Klement Gottwald zjevně váhal, než se rozhodl obětovat přítele a zachránit si tím svůj život...

Podívejme se nyní na Kaplanův příběh Rudolfa Slánského. Větší část výkladu věnuje době po Slánského zatčení, kdy mu zbývalo jen o něco málo víc než jeden rok života, a potom novátorsky a objevně „životu po životě“, kdy se projednával jeho „případ“ v procesu rehabilitací. Plynou věty z archivních pramenů a skládají se v křičící mozaiku: vynucené výpovědi Rudolfa Slánského, vystaveného vynalézavému a krutému mučení, hlášení jeho spoluvězně, který jej týral podle pokynů vězňitelů, zápisy diskuse ze zasedání nejvyšších orgánů strany v době procesů i v době prvních pokusů o jejich kritické zhodnocení a zahájení rehabilitací, výslechy a svědectví vyšetřovatelů, později nejednou stíhaných... Sledujeme proces postupného a záměrného ničení osobnosti uvězněného bývalého generálního tajemníka KSČ. Otřesné je sledování takzvaného psychologického zlomu, jak k němu docházelo téměř u všech vězněných (s. 296 n.). Také Slánský dospěl posléze k tomu, že „byl přesvědčen, že se obětoval, aby splnil úkol strany, nebo že byl obětován ve prospěch strany“ (s. 327).

Z období předcházejícího zatčení Slánského považují za cenné, jak Kaplan zma-
poval rozpaky a nepřiznané obavy generálního tajemníka v době, kdy zatykáni
přeskočilo do nejvyšších pater moci a postihlo Otto Šlinga i Slánského nejbližší
spolupracovnici Marii Švermovou (s. 239–241). Tehdy zřejmě alespoň pro sebe,

17 Práci v ústraní Karel Kaplan preferoval ostatně i v exilu. „Posedlý prací neměl čas na užívání výhod a lákadel konzumního prostředí, na cestování po svobodném světě, ba ani na výlety do okolí, a dokonce odmítal i účast na odborných sympoziích a konferencích.“ (JANIŠOVÁ, Milena – JECH, Karel: O životním příběhu českého historika. In: JECH, Karel (ed.): *Stránkami soudobých dějin: Sborník statí k pětadesátinám Karla Kaplana*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993, s. 12 n.)

jak soudí autor, změnil nazírání na politické procesy. Jeho mlčení na počátku roku 1951 bylo výmluvné. Karel Kaplan přes sledování křiklavé nespravedlnosti při naplnění tragického osudu Slánského nezastírá jeho odpovědnost za zločiny, k nimž došlo v době, kdy zaujímal vysoké mocenské postavení (s. 352). Vedle ústředního obrazu Rudolfa Slánského se rýsují díky Kaplanově metodě drobnější portréty osob, jež ho obklopovaly – fanatických služebníků režimu, sadistů, kteří se vyžívali v týrání lidí, zbabělců, kariéristů i mužů a žen bezmezně věřících komunistické straně, slovu Stalina a Gottwalda.

Osobnost Klementa Gottwalda jako by nabídla Karlu Kaplanovi prostor k rozvinutí rozměrnějšího a pestřejšího plátna. Využívá pramenů, které mu dovolují nahlédnout tohoto muže i v kruhu rodinném, zaznamenat jeho prohlubující se izolaci, poté co byl v roce 1948 zvolen prezidentem Československé republiky. Z pramenů lze mnohé dedukovat o jeho vztahu k manželce Martě, o úloze, kterou sehrál jeho zeť Alexej Čepička, o vlivu, který na něj měli další blízcí spolupracovníci jako Rudolf Slánský či Antonín Zápotocký. Zajímavé jsou postřehy o roli Václava Kopeckého, jež ovšem patrně bude moci být komplexně analyzována až po otevření ruských archivů.

Karel Kaplan přináší hodnocení řady dějinných období a problémů, jež jsou tím či oním způsobem s Gottwaldem spojeny. Čtenář zde nalezne spolehlivý výklad o vztahu KSČ a Komunistické internacionály v meziválečném období, o strategii strany v letech 1945 až 1948 i o koncepci specifické cesty k socialismu, která představuje zásadní problém pro teoretiky Kaplanovy generace (pro některé dokonce celoživotní trauma). Za zmínku stojí rovněž podrobné hodnocení února 1948, kterému nechybí kritický osten ve směru k nekomunistickým stranám, vycházející možná i z osobního prožitku autora, přebývajícího tehdy ve vojšti vítězů: „Existovala v zemi síla schopná zastavit ofenzivní nástup komunistů k monopolní moci? Taková síla tu nebyla, nekomunistické strany ji nevytvořily, což se odrazilo i v průběhu únorové krize. Na scéně jako účinný faktor proti komunistické aktivitě se neobjevila. Pět dní oddaloval prezident rozhodnutí, dostatečný čas na vystoupení zorganizovaná nekomunistickými stranami. Nedočkal se.“ (s. 90)

Ústředním obdobím pro část knihy věnovanou Klementu Gottwaldovi ovšem stejně jako v případě Slánského zůstává doba politicky motivovaných soudních procesů. Je nutno říci, že Kaplan se k rozhodnutí a odvaze nastavit zrcadlo představitelům komunistické strany, k jejímž přesvědčeným členům sám patřil,¹⁸ doslo-

18 Do komunistické strany Karla Kaplana v roce 1947 přivedlo, jak nejednou zopakoval, sociální citění, naivita mládí, pevně věřícího v budování spravedlivé společnosti rovných, četba a v neposlední řadě i národní program komunistů po roce 1945 (srv. Historik má být apolitický – Karel Kaplan, s. 34–36 – viz pozn. 3; KOSATÍK, Pavel: Vzpomínám... Rozhovor z Karlem Kaplanem. In: KAPLAN, K. – KOSATÍK, P.: *Gottwaldovi muži*, s. 310 n. – viz pozn. 4; CUHRA, Jaroslav – KOPEČEK, Michal: Jde o to, jestli se k pravdě přibližujete: Rozhovor s Karlem Kaplanem. In: PERNES, Jiří (ed.): *Po stopách nedávné historie: Sborník k 75. narozeninám Karla Kaplana*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2003, s. 10 n.).

va protrpěl – při studiu v archivech i při debatách s kolegy historiky a s pamětníky. „Byly to hrozně mučivé dny, často jsem o tom přemýšlel a nemohl spát,“ řekl nedávno v rozhovoru Pavlu Palečkovi.¹⁹ Karel Kaplan směřuje ve své nejnovější knize výklad k osobnosti Klementa Gottwalda, snaží se pochopit, proč tento muž, který patrně do komunistického hnutí vstupoval se zaníceným přesvědčením o lepší budoucnosti a o službě velkým ideálům, se soucitem s trpícími, postupně překryl své ušlechtilé pohnutky krutostí, zlobou a bezohledností i vůči osobám sobě blízkým. „Nešlo o jediný případ, naopak spíš o obecný jev u komunistických funkcionářů,“ hodnotí jeho proměnu Kaplan (s. 205).

Před čtenářem autor otevírá celý vějíř možných příčin takového jevu. Uvažuje o osobních vlastnostech Gottwalda, o jeho nemoci a nemírném holdování alkoholu (s. 153 n.), o časem naučené poslušnosti, kterou si komunističtí funkcionáři vůči Moskvě osvojili (s. 111), o možném strachu o vlastní osud, o mocenském pnutí uvnitř vedení KSČ i o tom, že Gottwald nakonec mohl uvěřit vizi nepřátel uvnitř vlastních řad, osnujících „velké spiknutí“ – přestože znal režii procesů i praktiky Státní bezpečnosti a věděl, že řada „zločinů“ vyplynula prostě jen z toho, že obžalovaní v minulosti plnili disciplinovaně usnesení strany (s. 149). Před blízkými spolupracovníky žasl nad mírou zrady svých přátel, jež posílal pod šibenici... Karel Kaplan přitom připouští, že do podzimu 1950 Gottwald čelil tlaku Sovětů a jejich domácích blíženců, toužících nalézt „československého Rajka“ v nejvyšším vedení KSČ. Zneužívání moci se ovšem nakonec stalo samozřejmým atributem jeho vlády.

Karel Kaplan se ve své knize věnuje mezinárodním souvislostem politických procesů, které rovněž mohly hrát roli při Gottwaldově „velkém skluzu“. Je zaznamenán přímý tlak Stalina a jeho spolupracovníků na něho, dovíme se o roli sovětských poradců, kteří se od roku 1950 stali režiséry soudních represí v Československu. Větší místo zasvěcuje autor dalšímu aspektu mezinárodní situace, a to změně politiky Sovětského svazu na Blízkém východě. Uvažuje v této souvislosti o „mimořádném zájmu Sovětů o proces protisionistického zaměření“ (s. 153, srv. též s. 347). Tlaku Sovětů a osobně Stalina Gottwald dlouhodobě vzdorovat nemohl a nechtěl. Psychózu ohrožení stupňovala i roztržka s Jugoslávií a v neposlední řadě sociální a politické konflikty v západních zemích (v době příchodu Gottwalda na Pražský hrad ovlivnila bezpečnostní opatření například zpráva o pokusu o atentát na předsedu Komunistické strany Itálie Palmira Togliattího – s. 126).

Zbývá ještě zamyslet se nad autorem recenzované knihy a metodou jeho práce. Není to jednoduché, neboť v poslední publikaci zůstává skryt, nechává vyprávět prameny. Musíme nahlédnout jinam, kde je otevřenější. Jeho představy, že nyní by se v historickém výzkumu „mělo jít do detailů“,²⁰ že by se měly využívat další a dal-

19 Historik má být apolitický – Karel Kaplan, s. 47; srv. k tomu též KAPLAN, Karel: Zamyšlení nad politickými procesy, 1. In: *Nová mysl*, roč. 22, č. 6 (1968), s. 765.

20 CUHRA, J. – KOPEČEK, M.: Jde o to, jestli se k pravdě přibližujete, s. 27.

ší poznatky, abychom se co nejvíce přiblížili „celkové pravdě“, „úplnému obrazu“ minulosti,²¹ že by se mělo o minulém režimu „říct co nejvíc“;²² spolu se striktním požadavkem apolitičnosti vědce²³ zdánlivě odsuzují historika do role věčného vršitele pyramidu poznání, jež nikdy nebude moci být dostavěna. Mladý historik Vítězslav Sommer si ovšem povšiml, že z pozice angažovaného reformního komunisty ve skutečnosti není tak daleko k odideologizovanému, přísně empirickému přístupu, typickému pro vrcholné období Kaplanovy tvorby.²⁴ Měl pravdu Oldřich Tůma, když napsal: „Kdo skutečně Kaplanovy práce studuje, anebo ještě lépe, kdo má štěstí naslouchat jeho výkladům, musí vědět, že Kaplan staví na hluboce promyšleném konzistentním výkladovém konceptu československých poválečných dějin a že jeho studie jsou mnohem více než jen reprodukcí pramenných údajů.“²⁵ Obdobně Jan Měchýř přílehavě charakterizuje Karla Kaplana jako realistu, který přitom vždy zůstal věren poznané pravdě.²⁶ Vynikající příslušníci Kaplanovy generace se sice svým radikalismem ve čtyřicátých letech a na počátku padesátých let do určité míry odřezali od humanistického poselství kulturního okruhu Evropy, ale svou osobní poctivostí i svými trpkými porážkami posléze dospěli nejen k programové politické zdrženlivosti,²⁷ ale i k jakémusi civilnímu „desateru“, k zdánlivě banálním mravním zásadám, jež záměrně či intuitivně naplňují svým životem a svou tvorbou. Ta pro ně díky tomu nezůstává zbavena vysokého morálního poslání a povinnosti. Etické maximy zůstávají sice u Kaplana nevyčteny, ale to, že je v jeho díle na první pohled nevidíme či jim nepřisuzujeme význam, je spíše než problémem tohoto historika problémem našich duší, leckdy okoralých cynismem, lhostejností či vyprázdněním života kolem nás.

I z tohoto zorného úhlu by měly být Kaplanovy knihy čteny: jako poselství člověka, který dokáže být tak statečný, že mlčí, kde to považuje za nezbytné a slušné, který řekne mužné slovo i tam, kde ví, že zůstane některými nepochopen, který je tak srdnatý, že na váhu klade celé břímě svého života, aniž by pocítil pokušení sám vystoupit do popředí a sklízet aplaus, muže, který umíněně odmítá zaměnit mechanicky jedno ideologické klišé jiným. Uvědomuje si přitom, že každá generace se bude muset propracovat k historickým poučením po svém, zatížena svými zkušenostmi, svými vítězstvími i selháními. „Příští generace bude všechno vidět jinak“,²⁸ říká Kaplan asi především těm, kteří ho označují za naivního shromažďovatele faktů.

21 Tamtéž, s. 28.

22 Historik má být apolitický – Karel Kaplan, s. 70.

23 Tamtéž, s. 36 a 69.

24 SOMMER, Vítězslav: Kronikář komunistického Československa: Karel Kaplan a studium soudobých dějin. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 2 (2008), s. 348.

25 TŮMA, Oldřich: Úvod. In: PERNES, Jiří (ed.): *Po stopách nedávné historie*, s. 8 (viz pozn. 18).

26 MĚCHÝŘ, Jan: Jak jsem poznal K. K. – a málo i o něčem jiném. In: *Tamtéž*, s. 34.

27 „Pokazili jsme toho dost, tak nač bychom to měli kazit dál.“ (Historik má být apolitický – Karel Kaplan, s. 69 – viz pozn. 3.)

28 Tamtéž, s. 71.

Čtenářský úspěch recenzované knihy, líčící osudy dvou přátel na život a – na smrt, je zaručen. Je to dáno již jménem autora, jehož práce jsou tradičně ceněny a vyhledávány nejen historiky, politology či archiváři, pedagogy a žurnalisty, ale i všemi ostatními zájemci o nejnovější dějiny naší vlasti. Renomované nakladatelství Barrister & Principal lze pochválit za pečlivě provedenou redakční práci (zůstal snad jen překlep, že v legendárním dopise „Velkému metaři“ se Rudolfu Slánskému dostalo nabídky „nebezpečného odchodu za hranice“ – s. 253; ta by určitě příliš lákavá nebyla) i za zařazení jmenného rejstříku se základními charakteristikami osob. Na druhou stranu nelze než vyslovit hluboké zklamání nad tím, že publikace vyšla bez odkazového aparátu, jímž byl například vybaven předchozí svazek Kaplanových vybraných spisů, věnovaný letům 1956 až 1968, a dokonce i bez soupisu použitých pramenů a literatury.

Pochopitelně, bylo by možno klást ke Kaplanově monumentální fresce další střípky,²⁹ upozorňovat na současnou literaturu, kterou reflektuje jen zčásti, ale valný smysl by to nemělo. Lze si jen přát, aby se Karlu Kaplanovi práce dařila i v budoucnu a aby vytrvalo i nakladatelství při naplňování edičního projektu spisů velkého historika.

29 Například „kouzlo“ nárůstu počtu stoupců radikálně levicové opozice v československé delegaci na jednání 6. kongresu Kominterny v Moskvě ve dnech 17.7.–1.9.1928, o němž se Kaplan bez bližšího vysvětlení zmiňuje (s. 9), bylo způsobeno ani ne tak přesvědčovacím uměním Gottwalda a jeho stoupců jako spíše tím, že delegace byla během jednání doplněna posilami levice z Prahy i studenty Mezinárodní leninské školy v Moskvě, kteří k rozčarování Bohumila Jílka „již měli své stanovisko“. (ŠVERMOVÁ, Marie: *Vzpomínky*. Praha, Futura 2008, s. 82 a 84.)

Recenze

Záslužné dějiny české sociologie náboženství

Miloslav Petrušek

NEŠPOR, Zdeněk R.: *Ne/náboženské naděje intelektuálů: Vývoj české sociologie náboženství v mezinárodním a interdisciplinárním kontextu*. Praha. Scriptorium 2008, 426 stran.

Nemám příliš rád módní slovo „přidaná hodnota“, jež je míněno jako dotaz autorovi, který se určitým tématem systematicky zabývá, a) nakolik je nová práce opravdu „nová“ a odlišuje se od jeho textů předchozích; b) nakolik obohacuje vědění v dané disciplíně, pokud možná ve „světovém“, či alespoň evropském kontextu. Jestliže se Zdeněk R. Nešpor zabývá sociologií náboženství zhruba od konce devadesátých let a napsal více než čtyřicet studií a několik knih na toto téma, je téměř vyloučeno, aby se některé myšlenky, osobnosti, témata, ba „leitmotivy“ neopakovaly. Nadto – neexistuje takzvaný absolutní čtenář, tj. hypotetické monstrum, které přečetlo k tématu všechno a může tedy posoudit míru opakování, redundance či „recyklace“.¹

Tolik nutno říci obecně na úvod k posouzení syntetické práce Nešporovy, jejíž „přidanou hodnotou“ je to, že na základě pečlivého studia primárních i sekun-

1 Jen ta „recyklace“ mi vadí – jde o stále nové publikování stále stejných textů za účelem získání „vyššího bodového hodnocení“ podle jakýchsi pofiderních kritérií, vědeckou komunitou ne zúplna akceptovaných, což ale rozhodně není případ Nešporův.

dárních, knižních, časopiseckých a archivních (!) dokumentů rekonstruuje vývoj sociologie náboženství v českých zemích zhruba od poloviny 19. století. Chtěl-li Nešpor práci zařadit do světového kontextu, synchronně i diachronně, pak se nemohl vyhnout rekapitulaci některých témat odjinud známých. Nicméně i v kapitole věnované „řeře velkých teorií“ a analýze „sekularizačního paradigmatu“ nachází zajímavé souvislosti; například to, jak se sekularizační paradigma modifikovalo v různých národních kontextech, v neposlední řadě v závislosti na roli a fungování národního státu. Nešporovy texty jsou vždycky zajímavé tím, že v souvislostech na první pohled nenápadných se objeví informace nová, neznámá nebo opomíjená – tak je tomu zde například s léta téměř ignorovaným „menším bratrem“ Maxe Webera Alfredem.

Protože rekapitulovat celou knihu kapitolu po kapitole nemá smysl, u díla tak obsáhlého to ostatně ani nejde, omezím se na „své“ vsuvky všude tam, kde myslím, že to má věcný smysl, a v závěru uvedu komentář nejpodstatnější, sumarizující. Inu, v kapitole o „velkých teoriích“ se zapomíná na to, že Comtovo „náboženství humanity“ (jež je nepochybně variací na podnět francouzského osvícenství) paradoxně žije – na pomníku Comtově na hřbitově Père-Lachaise, kde sice není uvedeno, že byl zakladatelem sociologie či tvůrcem pozitivistického filozofického systému, ale čte se, že byl „tvůrcem náboženství humanity“. Ostatně pomník postavilo brazilské „comtovské“ společenství, jež jeho nauku vyznává a na brazilskou státní vlajku a na mince vetknulo comtovské heslo „řád a pokrok“.

Samozřejmě že v celé této pasáži chybí – ale to je asi absence, s níž se budeme muset natrvalo smířit – dramatický „zápas o Boha“ vedený v Rusku od šedesátých let 19. století a končící snad až Berďajevem ve čtyřicátých letech 20. století – ono bohohledačství a všechny ty pokusy o obrodu pravoslaví (nebo naopak – o spásu Evropy pravoslaviím) nejsou dokonce dodnes mrtvé. Námitka, že nešlo o úvahy *par excellence* „sociologické“, by nebyla ani přesná, ani věcná, zejména vzhledem k interdisciplinárním přesahům Nešporovy knihy. A totéž platí ovšem o Polsku, kde se katolicismus promítl i do náboženských koncepcí sociologických či prací ze sociologie náboženství (například u Haliny Mielické, Jadwigy Królikowské, Marie Sroczyńskiej, Witolda Sokolowského, ale zejména v analýzách „lidového katolicismu“ u Edwarda Cupiaka nebo římskokatolické diecéze jako sociální organizace u Andrzeje Potockého a podobně).

Výklady o vývoji české sociologie náboženství jsou velmi vyvážené a jako u Nešpora obvykle obsahují pokaždě nějaké novum, cosi neznámého, objevného. Taková je třeba úvaha o Miroslavu Tyršovi, ale i o Gustavu Adolfu Lindnerovi nebo Františku Čuprovi, dnes jistě myslitelných polozapomenutých, což by ale nemělo znamenat jejich „exkomunikaci“ z dějin. Zajímavý je třeba popis pokusu o katolickou vysokou školu či Šrámkova působení filozofického, a zejména politického. Nicméně právě u Jana Šrámka lze začít výtkou nikoli zásadní, ale přece jen výtkou: autor své „přesahy“ někdy kompozičně v proporcích knihy naddimenzoval, takže ne vždy se čtenáři na první čtení podaří rozlišit podstatné od vedlejšího, „základní“ od ilustrativního. Tak například případ Kovářova plagiátu (s. 75) je samozřejmě zajímavý, ale nakolik je podstatný pro dané téma, si netroufám posoudit (obecně je

jistě poučné vědět, jaké důsledky se tehdy z plagování vyvozovaly a jak nonšalantní jsme my dnes – není to taky důsledek naší „sekularizovanosti“ a „laicizace“?). Ocenit je nutno to, že autor přesně rozlišuje křesťanskou sociologii jako institucionalizovanou disciplínu se svými „velikány“ i „marginály“ (s. 110) od sociálního uvažování a sociálních aktivit církví, jež nemají vysloveně sociologický ráz. Ostatně takto si autor v úvodu definičně a předmětně téma vymezil.

Pro celou práci je charakteristické také to, že Nešpor své hodnotící soudy omezuje na minimum a formuluje je pouze tam, kde jsou buď nezbytné nebo kde jsou přímo jakoby „imanentně“ přítomny ve zkoumaném fenoménu. Zdrženlivost (i když nikoli nekritičnost) ve vztahu k Masarykovi je příkladná, stejně jako k Josefu Luklovi Hromádkovi. Samozřejmě vím, že to nejhorší, co může recenzent napáchat při popisu a posuzování práce, je vytykat autorovi, co „všechno tam ještě chybí“, a dávat najevo vlastní poučenost – jsem toho upřímně dalek. Ostatně práce sama o sobě je rozsahem grandiózní. Ale přece jen – zdá se mi, že u Emanuela Rádla by se našlo mnoho zajímavého o náboženství i církvi ve dvou jeho „monumentech“ – v *Dějínách filozofie* (zde jsou například na české poměry v té době neobvykle věcně popsány středověké teologické koncepce) a v *Dějínách biologických teorií novověku* (tam se najdou pozoruhodné úvahy o „kreacionismu“ před kreacionismem). Ale co postrádám spíše emocionálně než věcně, je Hromádkova knížka o Rádlovi (Nešpor obě osobnosti má „vedle sebe“) *Don Quijote české filozofie* – vzácná, moudrá a myslím dokonce nejlepší kniha Hromádkova i formálně.

Výklad sporů pražské a brněnské sociologické školy do knihy jistě patří, ale je taky naddimenzován. Je třeba si vážit strážlivého a věcného posouzení Emanuela Chalupného i porozumění pro selhání Václava Mertla (jež mělo paradoxně počátek v jeho prapůvodním nadšení pro Maxe Webera na konci dvacátých let – ale tou kolaborací s nacisty jistě Weber vinen není). Výjimečně cenná je kapitola o poměrech protektorátních, kde autor vykonal nedocenitelnou práci heuristickou: věru leccíms se česká sociologie nemá co chlubit, uvážíme-li třebas „hospodaření“ sociologické společnosti protektorátní atd. Možná chybí – zde nejsem obeznámen s prameny – zneužití svatováclavské tradice a míra podílu českých historiků a sociologů na něm.

Přechod do dob komunistické nadvlády nad statky materiálními i duchovními je opět uvozen širokým kontextem, věcně je celé období popsáno jistě s velkou akribií, ale v tomto případě snad až nadbytečnou. Sám si nejsem jist (jako pamětník), zda role vedoucí Sekretariátu pro věci církevní v šedesátých letech Eriky Kadlecové a Jiřiny Šiklové není poněkud přeceněna, i když těch odvážných a samostatných jsme věru nikdy neměli mnoho. Autor se právem diví, proč není v takzvaném Machoninově výzkumu sociální stratifikace (1966–1970) ani jediná otázka po náboženské orientaci, ačkoli by tam asi měla být. Ale – jako účastník celé té záležitosti – vím, že jsme o tématu diskutovali a odmítli je nikoli ze strachu (celý ten „podnik“ byl přece na pomezí, ba za hranicemi ideologické únosnosti), nýbrž ze dvou meritorních důvodů: a) z celého komplexu témat „společenského vědomí“ byly zařazeny vlastně jen dva okruhy – sociální prestiž a osobnostní interindividuální preference (například v kapitole o volném čase taky chybí umění a estetické

postoje); b) náboženské postoje, jak se nám zdálo, populaci „nediferencují“, což byla hypotéza, kterou jsme předpokládali, ale netestovali. Možná, ba pravděpodobně neprávem.

Píše-li autor o pouťorovém a posrpnovém exilu, má nepochybně pravdu v jisté zdrženlivosti, pokud jde o otázky náboženské, nerozumím ale dost dobře jeho distanci od sociologizujícího filozofa Rio Preisnera: je jistě příliš konzervativní, příliš radikální ve své kritice, upřílišně odmítavý a podobně, ale o jeho fundamentu filozoficko-sociologickém pochyb jistě není.

Závěrem dvě podstatné teze – jedna kritická, druhá „tázací“. Pomínu skutečnost, že v celé knize je neúměrně mnoho „kontextových“ pasáží, většinou potřebných, nikoli však v tomto rozsahu (až Zdeněk R. Nešpor napíše své systematické dějiny české sociologie, které při jeho akribii a pílí mohou být vskutku mimořádným počinem, vznikne – tentokrát právem – otázka po „přidané hodnotě“, bylo-li již tolik na toto téma sděleno v současné knize). To podstatnější spočívá ale v tom, že kniha zcela a na vysoké úrovni naplňuje vymezení podtitulu – totiž analytický a kritický výklad české sociologie náboženství –, nikoli však vlastního titulu, totiž „ne/náboženské naděje intelektuálů“. Zde je jediné koncepčně slabé místo knihy: název vlastně slibuje, že autor se bude také zabývat velkými osobnostmi českého kulturního života, jež stojí mimo profesionální sociologii náboženství, a ukáže jejich dramatický „boj o náboženství“, řečeno s Masarykem. Namátkou třeba F. X. Šalda (s jeho překrásnou studií o náboženskosti Boženy Němcové), neúprosný Václav Černý (a jeho polemika s Preisnerem o „smysl české kultury“), ale třeba i František Götze (s pozoruhodnou studií o Georgesovi Bernanosovi) a mnozí další. Korektně přiznávám, že autor na prvních stranách své téma vymezuje a od této ambice mlčky upouští, ale pak snad neměla být vyjádřena ani v titulu.

Druhou tezi si dovoluji exponovat citátem (který je reprodukcí z výzkumu Jiřiny Šiklové z osmdesátých let): „...mnozí z nich nevědí, jaký je rozdíl mezi Starým a Novým zákonem, nikdy nečetli ani jedno, ani druhé, nevědí, co jsou evangelia, neznají obsah a smysl mše svaté, neznají smysl eucharistie, nedovedou vysvětlit rozdíl mezi katolíky, protestanty a pravoslavnými“ (s. 350). Moje vlastní nereprezentativní zkoumání mezi studenty humanitních fakult Karlovy univerzity ale ukazuje, že dnes není situace o nic lepší, vůbec o nic, i když na druhé straně „touha vědět“ je u řady studentů silná. A v co vůbec nevěřím, je substituce tradičních evropských náboženství exportem z Asie či Afriky, scientologií či New Age: opravdová víra, pokud ji člověk potřebuje, nemůže být přechodnou módou, i když může být hledáním. To vertikální spirituální vakuum může být společensky nebezpečné a slouží ke cti Nešporovi, že v tomto ohledu je nesmírně zdrženlivý a věcný. Klade pouze otázku, zda na poli studia náboženství za oněch dvacet let svobodného bádání nemohlo být vykonáno více (s. 378). Obávám se, že stejně jako v reálném sociálním životě, tak i ve světě vědy žijeme ve „světě pomíjivosti“ (Gilles Lipovetsky), totiž ve světě módních teorií, sloganů a trendů. Na studium opravdu vážných věcí pak jaksi nezbyvá místo a čas. Tím větší je zásluha Nešporova, že přes všechny výtky, které lze vznášet, vykonal práci vpravdě více než záslužnou.

Recenze

Češi a jejich religiozita v historické perspektivě

Zdeněk R. Nešpor

VÁCLAVÍK, David: *Náboženství a moderní česká společnost*. Praha, Grada 2009, 243 stran.

Specifická náboženská situace moderní české společnosti, která navenek vypadá jako „nejateističtější“ ve světě, vede k zájmu zahraničních badatelů tak rozdílné orientace i metodických východisek jako (namátkově) Steve Bruce, Andrew Greeley, David Martin či René Rémond – a koneckonců i k tomu, že prestižní mezinárodní časopisy uveřejňují naše studie, dokonce i když nejsou „módně“ komparativní.¹ Do analýz české (ne)religiozity se vcelku zákonitě pustili také domácí badatelé, knižně vyšly například z různých úhlů pohledu psané příspěvky Petra Fialy, Jiřího Hanuše, Jána Mišoviče, Zdeňka Vojtíška a dalších autorů, nejnověji pak práce vedoucího Ústavu religionistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně Davida Václavíka. Po teoreticky pojaté monografii *Sociologie nových náboženských hnutí* (2007) a řadě dílčích studií jde o Václavíkovu druhou knihu, v níž autor podává hutný a přitom vyvážený souhrnný přehled vývoje vztahu české společnosti

1 Nedávno např. viz HAMPLOVÁ, Dana – NEŠPOR, Zdeněk R.: Invisible Religion in a „Non-believing“ Country: The Case of the Czech Republic. In: *Social Compass*, roč. 56, č. 4 (2009), s. 581–597.

k náboženství (a *vice versa*) od 19. století do současnosti, doplněný o řadu závažných metodologických poznámek.

Kniha je logicky rozdělena do šesti kapitol, přičemž po první – teoretické – následují chronologicky řazené statě o „dlouhém“ 19. století (Bůh a národ), první republiky (Národ vzdalující se Bohu), komunistickém režimu (Národ odloučený od Boha), polistopadovém vývoji (Národ hledající Boha) a současné situaci. V posledních dvou kapitolách přitom dominuje analýza sociologických výzkumů a religionistická data, zatímco v dřívějších se autor kvůli jejich neexistenci může opřít prakticky jen o výsledky sčítání lidu a informace přebírané ze sekundární historické literatury. Nevýhodou je ovšem to, že zejména v oblasti historie (včetně historické sociologie a religionistiky) Václavík občas podniká dost „libovolné zájezdy do oblastí drahých srdci a cizích metodickému poznání autora“, jak bylo kdysi napsáno o díle Emanuela Chalupného.

První kapitola podává vcelku hutný, i když z podstaty věci nutně zjednodušující výklad sociologických tematizací religiozity, počínaje sekularizačními hypotézami (v textu jsou nejčastěji citováni Émile Durkheim a Peter L. Berger) až po jejich dnešní kritiku. Tím si autor připravuje půdu pro oprávněný poukaz, že českou společnost nejde „vměstnat“ do předem daných výkladových schémat, stejně jako pro svůj nesouhlas s paušalizací náboženského vývoje v postkomunistických zemích střední a východní Evropy, o což se pokusil maďarský sociolog Miklós Tomka (s. 49 n. a 191 n.). Právě takovéto kritické exkurzy, obvykle spojené s metodologickými úvahami, přitom na Václavíkově knize považují za vědecky nejcennější, protože vlastní prezentace dat namnoze jen popularizuje poznatky již dlouho v odborných kruzích diskutované (i to je ale záslužné!). Nelze se sice ubránit některým výhradám, jde však spíše o drobná pochybení: je sporné, lze-li Durkheimovo pojetí náboženství považovat za substanční (s. 11), většina badatelů ho naopak charakterizuje jako klasického funkcionalistu; Weberův pojem „odkouzlení světa“ nelze automaticky ztotožňovat se sekularizací (s. 31);² Luckmannovo „neviditelné“ náboženství je něco jiného než Waardenburgovo „implicitní“ náboženství (s. 41) a podobně.

Kořeny moderní české (ne)religiozity Václavík oprávněně shledává v „dlouhém“ 19. století, jemuž je věnována druhá kapitola. Autor v ní postupně polemizuje s tezí, že český národ je fundamentálně protestantský, o protikatolickém charakteru českého národního obrození, obdobném zaměření českého politického liberalismu či celonárodním hodnotovém pragmatismu. V mnohém má přitom pravdu, zejména v případě kritiky metodologicky předpojatých představ o údajné pokleslosti českého barokního katolicismu (s. 55–57). Tvrdí-li nicméně, že protikatolické výpady a „protestantské“ výklady českých dějin se objevily až v šedesátých letech 19. století (s. 60), pak zapomíná přinejmenším na Karla Havlíčka Borovského, Karla Sabinu

2 Srv. HAVELKA, Miloš: Ke dvěma intencím sekularizace v 19. a 20. století. In: *Lidé města / Urban People*, roč. 11, č. 3 (2009), s. 441–462.

a spolek Repeal, a to nezávisle na skutečnosti, že rané národní obrození bylo z velké míry nesené římskokatolickými duchovními. Stejně tak bych si netroufal zpochybňovat údajný český pragmatismus odkazem na podobnost českých odpovědí s „většinou evropských společností“ v rámci šetření *European Values Study*, protože výzkumy hodnot nevyovídají o sociální realitě, nýbrž o její deklaraci, a zadruhé mezi jednotlivými zeměmi samozřejmě existují značné rozdíly.

Celková koncepce Václavíkova výkladu je tedy nepochybně správná, není však podepřena dostatečným historickým studiem a v řadě případů neuvádí relevantní dílčí informace. To jsou nedostatky, s nimiž se čtenář *nolens volens* setkává i na dalších stránkách knihy. Navíc tvrdí-li autor, že „jako jediná relevantní teze se tak jeví ta, která dává proměny v náboženském chování Čechů do souvislosti s hlubokými ekonomickými, sociálními a politickými změnami, jimiž procházela česká společnost od poloviny 19. století“, aniž by je blíže specifikoval (s. 73 n.), není zas až tak daleko od sekularizační teze modernizace – tedy sekularizace, kterou sám zpochybňuje. V závěru se pak skutečně dočteme, že na vině odlučování českého národa od Boha byla modernizace spojená s téměř stoprocentním katolicismem společnosti (s. 213).

Náboženskou situaci první republiky Václavík chápe jako pokračování vývoje z druhé poloviny 19. století: „posilující nedůvěru v náboženské instituce, kontroverzní chápání katolické církve, tendence k privatizovanému pojetí náboženství a narůstající náboženský indiferentismus“ (s. 91 n.), přičemž vychází zejména z obou prvorepublikových sčítání lidu a z nábožensko-politického vývoje. S tím lze zajisté souhlasit, stejně jako cením premisu, která bude postupně nabývat na důležitosti, že totiž „pro adekvátní pochopení religiozity české společnosti je naprosto klíčové rozlišení ateismu od ‘neinstitucionalizované religiozity’ a náboženského indiferentismu“ (s. 82). Drobné mýlky nicméně i zde ukazují, že autor není zdaleka tolik nad věcí, jak by při pokusu o syntetické zpracování měl být. Zapomíná, že pro Církev československou (husitskou) bylo charakteristické především to, jak „nenáročně“ brala náboženské povinnosti svých členů (s. 80 n.), zatímco Karel Farský byl čímkoli, jen ne „umírněným katolickým modernistou“ (Farského katechismus, byť jej nakonec ČČS nepřijala v úplnosti, například tvrdil, že Bůh je „živý zákon světa“, odmítal učení o Duchu svatém jako třetí osobě Trojice a vymezil mu místo božského nadšení v lidech, Ježíše měl jen za největšího z proroků, mezi nimiž uváděl i Muhammada, Buddhu nebo Konfucia), a s římskou církví ji tehdy – dnes je situace jiná – rozhodně nepojily „liturgie a zejména svátosti“ („čechoslováci“ si liturgii přeložili do češtiny a nějaký čas kupříkladu křtili „ve jménu Ježíše Krista a Jana Husa“, což bylo problematické i z hlediska mnohem širší než jen římskokatolicky chápaného křesťanství).

Masové šíření stavu bez vyznání, k němuž došlo v souvislosti s cenzem v roce 1921, nelze ztotožňovat jenom s českým etnikem (připomínám, že do roku 1950 nebyla v rámci sčítání lidu zkoumána deklarovaná religiozita, jako je tomu po roce 1991, nýbrž formální členství v církvích, přičemž nesoulad mohl být dokonce trestně stíhán). Mezi okresy s jeho největším výskytem totiž autor uvádí také Most a Duchcov, v nichž rozhodně převažovalo obyvatelstvo německé národnosti

(ke stavu bez vyznání se zde přitom přihlásilo sedmadvacet a pětadvacet procent obyvatelstva, což asi nelze vysvětlit „poměrně silnou českou komunitou tvořenou především horníky“, jak autor činí na s. 81). Podobně problematická je informace o evangelických církvích, které Václavík automaticky ztotožňuje se členy nově unionované Českobratrské církve evangelické (sčítání lidu v roce 1921 totiž neodlišovalo jednotlivé evangelické církve): mezi okresy s relativně velkým výskytem jejich členů se tak chybně vloudily Aš a Jablunkov. V prvním případě přitom následné sčítání lidu z roku 1930 uvádí 25 463 členů Německé evangelické církve oproti pouhým devětatřiceti členům Českobratrské církve evangelické, která zde pochopitelně neměla žádný sbor ani kazatelskou stanici, a ve druhém případě (respektive v politickém okrese Český Těšín) 36 071 členů Augšpurské církve evangelické ve východním Slezsku (dnešní Slezské církve evangelické augsburského vyznání) a Německé evangelické církve oproti 2367 členům Českobratrské církve evangelické; její sbor přitom byl pouze v Českém Těšíně a kazatelskou stanicí měl v Třanovicích, tedy zcela mimo soudní okres Jablunkov, kde naopak dominovala a dodnes dominuje SCEAV.

Menší církve namnoze vypadávají z Václavíkova zorného pole i v následující kapitole věnované vývoji religiozity v období komunistického režimu. Není to však žádný tragický nedostatek – pokud to nevede k podobným omylům při interpretaci statistických dat – protože jejich zastoupení ve společnosti bylo vskutku nízké, a autor navíc alespoň rámcově jejich situaci připomíná vždy, když k tomu jsou věcné důvody. Výklad opět staví na kombinaci základních kvantitativních dat, nakolik jsou dostupná, a nábožensko-politického vývoje. Ukazuje přitom kupříkladu regionální disparity a uzavírá, že v tomto období, a zejména za takzvané normalizace „byl završen postupný přerod českého antiklerikalismu v náboženskou lhostejnost. (...) Příčinou tohoto postoje nebyl jen politický oportunistismus a pragmatismus ‘malého českého člověka’ ... ale také komunistickou mocí umně využitá tradiční averze a nedůvěra vůči náboženským institucím a organizacím.“ (s. 123)

Empirická sociologie náboženství se dostává víc ke slovu teprve v posledních dvou kapitolách recenzované knihy, kdy se Václavík může opřít o značné množství provedených šetření a jejich prostřednictvím může jít do mnohem větší hloubky. Kromě vcelku známého, pouze povrchního „náboženského oživení“ z počátku devadesátých let, které bylo vystřídáno odklonem zájmu o tradiční církve, ukazuje postupnou pluralizaci české náboženské scény, na níž rychle rostou nejrůznější alternativy – charizmatické a pentekostální církve, nová náboženská hnutí i „tekutá víra“, tedy sociální závažnost takzvané spirituality (New Age). Skutečný ateismus není v české společnosti častější než v západoevropských zemích (s. 162) a podobně jako tam dochází k rozšiřování „neinstitucionalizovaného typu religiozity s vysokou tendencí k synkretizaci, a tím i detradicionalizaci náboženských představ, jejichž cílem se stále více stává individuální rozvoj a konzumace“ (s. 210 n.). Václavík tak populární formou shrnul podstatné závěry bádání českých sociologů náboženství posledních let, k nimž vedle vlastních propočtů přidal i zásadní metodologické úvahy o různých typech členství v náboženských organizacích (s. 142), olivněnosti odpovědí na výzkumné otázky jejich kontextem (s. 155) či ideolo-

gičnosti takzvané antikultovní argumentace v souvislosti s novými náboženskými hnutími (s. 174).

Nová a významná je také jeho interpretace odstupu střední generace a nižších tříd od (organizované a tradiční) religiozity během devadesátých let v důsledku nenaplněných sociálních očekávání, spolu s formulací jejich možného zvýšeného zájmu o alternativní náboženské a spirituální formy (s. 201 n.); je ovšem otázka, nešlo-li by tuto hypotézu již nyní ověřit prostřednictvím existujících dat. Škoda také, že autor nevěnoval větší pozornost takzvané zástupné funkci (*vicarious function*) tradičních církví, kterou v evropském kontextu zdůrazňuje britská socioložka Grace Davie, protože některé její projevy můžeme nalézt i v české společnosti, a je otázka, nebude-li nadále růst. Víze spirituální revoluce, kdy „hlavní roli bude hrát jednoznačně náboženský prožitek a schopnost jednotlivých náboženských skupin a proudů nabídnout akceptovatelnou a zároveň dostatečně atraktivní alternativu vůči stále chaotičtější, méně srozumitelné a o to více nebezpečné, technicky odosobněné (post)moderní společnosti“ (s. 211 n.), je sice možná a zřejmě i pravděpodobná, ne však nezbytně nutná.

V publikaci určené širší veřejnosti nemůžeme očekávat náročnější analytické nástroje, přesto nicméně trochu překvapuje, že kupříkladu faktorová analýza byla při interpretaci sociologických výzkumů použita jen jednou, a to převzatá od Dany Hamplové (s. 163 n.). Při práci s empirickými daty je zarážející také to, že autor nereflexuje rozdíly mezi výzkumy veřejného mínění a hlubšími sociologickými šetřeními: přitom nejde jen o kvality dotazníků a množství respondentů, ale hlavně o to, že výzkumy veřejného mínění obvykle užívají kvótní výběr, takže je nelze považovat za plně reprezentativní. V rámci srozumitelnosti textu bych se také přimlouval za to, aby v případě standardních sociologických výzkumů byly používány jejich obvyklé zkratky, zvláště jde-li o mezinárodní šetření (tedy EVS místo EH, ISSP místo ISRE a ISNI a podobně). Nesouhlasit by se konečně dalo se dvěma interpretacemi: pokles počtu věřících Slezské církve evangelické a. v. mezi sčítáními lidu v letech 1991 a 2001 nelze vysvětlovat (pouze) úbytkem charakteristickým pro všechny „lidové“ církve (s. 194), ale hlavně tím, že se tato církev rozdělila, respektive kvůli vnitrocírkevním sporům se z ní vydělila Luterská evangelická církev a. v. (tvořící zhruba třetinu členů SCEAV v roce 1991). Tradicionalističtější orientovaní členové Jednoty bratrské, kteří v roce 1999 vstoupili do Českobratrské církve evangelické (a v roce 2000 vytvořili její Ochránovský seniorát), by také nesouhlasili s tím, že z Jednoty odešli (s. 203) – opustili sice letničně orientovanou českou Jednotu, členství v ČCE jim však bylo jen propůjčeno a zároveň zůstávají členy celosvětové *Unitas fratrum*.

Václavikova kniha *Náboženství a moderní česká společnost* nepřináší sice tolik nového odborníkům na dějiny a sociologii české (ne)religiozity – třebaže i ti mohou ocenit řadu autorových metodologických poznámek i věcných interpretací – přínos laické veřejnosti je však zásadní. Autor oprávněně zdůrazňuje, že „zcela jistě nebudeme v následujících desetiletích svědkem zániku náboženství. Spíše budeme sledovat (někteří s údivem a jiní s nepochopením) jeho další transformaci“ (s. 212), a je nanejvýš užitečné tento závěr rozšiřovat. Je jen škoda, že se do synteticky

pojaté monografie vloudilo tolik nepřesností, byť většinou jen drobných, které autora usvědčují z nedostatečných kontextuálních znalostí a/nebo přinejmenším z ledabylé práce. V důsledku totiž snižují její celkovou hodnotu.

Nedbalostí se vyznačuje i práce nakladatelská: poznámky pod čarou jsou často na neodpovídajících stranách, názvy děl v cizích jazycích jsou v textu někdy uváděny v češtině a jindy nikoli, stejně je tomu i s přechylováním jmen autorek a podobně. Hned na začátku působí poněkud trapně výčet jmen „otců zakladatelů“ sociologie náboženství, v němž Auguste Comte přišel o „e“, Émile Durkheim alespoň o čárku a Karel Marx byl jako jediný počeštěn (s. 9). Přejdeme-li to (i další nedostatky) jako drobnosti, chybící slovo na straně 169 vede ke ztrátě smyslu (autor píše, že dojde k „poklesu aktivní členské základny *církvi*“), a vůči Václavíkovi je obzvlášť nepěkné, když se v jeho vlastní typologii nových náboženských skupin dva typy nazývají stejně (s. 184; správně má jít o neintegrované konformní a *nonkonformní* skupiny). Chce-li se nakladatelství Grada, původně specializované na počítačovou, medicínskou a psychologickou literaturu, šíře etablovat na poli společenských věd, o čemž svědčí nedávno založená sociologická edice, takovýchto nedopatření by snad mohlo být mnohem méně – pokud už rezignujeme na ideál, že by se neměla vyskytovat vůbec.

Recenze

Soukromý život ve Stalinově Rusku

Dalibor Vácha

FIGES, Orlando: *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*. New York, Picador 2008, 740 stran.

Jméno autora této knihy není české odborné veřejnosti neznámé. Jeho dvě předchozí knihy, které již vyšly v češtině, vzbudily zaslouženou pozornost a zdá se, že ani třetí jeho opus týkající se ruského prostoru by neměl uniknout nikomu, kdo se zabývá moderními dějinami Ruska. Zatímco první kniha, vydaná pod názvem *Lidská tragédie*,¹ se zabírala peripetiemi „dlouhé ruské revoluce“ a druhá (*Natašin tanec*)² se vracela do *ancien régime* Ruska, aby pojednala o jeho kulturních dějinách, třetí monografie se pokouší pojmut obtížné téma „soukromého života“ (tedy každodennosti rodiny) v sovětském impériu od konce dvacátých do druhé poloviny padesátých let minulého století. Britský historik Orlando Figes, který působí jako profesor na Londýnské univerzitě, v nové knize nezůstal nic dlužen pověsti o své skvělé erudici, zručném zacházení s prameny a vynikajícím talentu vypravěče. Kniha je bezpochyby velmi čtivá a mnohdy je jen obtížné se odtrhnout od obratně vytvářených scénérií a charakteristik doby nebo procesů. Orlando Figes a jeho kniha jsou ilustrací zájmu anglofonního světa o témata každodennosti

1 FIGES, Orlando: *Lidská tragédie: Ruská revoluce 1891–1924*. Praha – Plzeň, BETA – Dobrovský a Ševčík 2000. Anglické vydání je z roku 1996.

2 TÝŽ: *Natašin tanec: Kulturní historie Ruska*. Praha – Plzeň, BETA – Dobrovský 2004. Anglické vydání je z roku 2002.

sovětského Ruska; nelze totiž opomíjet ani práce Sheily Fitzpatrickové, Frances L. Bernsteinové a dalších autorek či autorů.³ Reprezentativní charakter má v tomto kontextu sborník *Každodenní život v raném sovětském Rusku*, sestavený Christinou Kiaerovou a Erikem Naimanem.⁴

Celý příběh – a lze říkat příběh, neboť se jedná o narativně pojatou fresku, kterou do jisté míry můžeme vnímat jako kolektivní román s množstvím postav – začíná kapitolou „Děti roku 1917“, která v souladu se svým názvem pojednává o generaci, jejíž dětství bylo zásadně ovlivněno komplexními změnami ruské společnosti po revoluci (respektive revolucích) roku 1917. Figes píše o traumatech, jimiž trpěly zejména děti, ale také jejich rodiče, o sirotcích, vysoké míře dětské kriminality (včetně chlapecké i dívčí prostituce) a nahlíží na první desetiletí existence sovětského Ruska zcela jinými očima, než bývá zvykem. Právě první kapitola do jisté míry charakterizuje možnosti využití pramenů orálních dějin v moderní historiografii. Metody *oral history*, samozřejmě jen pokud se správně používají, spolu s obrátným zacházením s prameny osobní proveniencie dovolují konstruovat obraz odlišný od takzvaných velkých dějin. Figes neopomíjí „velké události“; příběhy, které vypráví, jsou zasazeny do širšího kontextu a nestojí jen samy o sobě. Pohled zdola na budování totalitní společnosti očima těch, kteří tehdy dospívali, odhaluje skutečnosti, které by jinak zůstaly skryté. O perzekuci dětí z nepohodlných rodin, jako byli takzvaní kulaci nebo údajní kontrarevolucionáři, existuje jisté povědomí, horší je to však už s odpovědí na otázku, jak vlastně žily děti prominentů a těch „obyčejných“. Figes odhaluje některé pedagogické i sociální experimenty, od bytů bolševických prominentů přechází k sirotčincům, od zoufalých rodičů hledajících své děti ztracené ve víru revoluce a následujících let k zamýšlenému ignorování rodinných vazeb, které mělo předznamenávat budoucí svět.

Orlando Figes ve svém vyprávění pozvolna přibližuje hlavní aktéry příběhu. Neoperuje s anonymními osudy a statistiky používá jen velmi opatrně, pokud vůbec. Druhá kapitola „Velký skok“ dále prohlubuje poznatky o velkých společenských změnách v sovětském Rusku dvacátých let a snaží se o jejich kvalitativní zhodnocení vzhledem k institutu rodiny. V centru pozornosti následující kapitoly „Honba za štěstím“ je každodennost jako taková, představuje se v ní snaha o lepší bydlení, nakupování, dopravu a podobně. Figes zcela v rozporu s komunistickým viděním světa, ale v souladu s realitou všedního dne, ukazuje vzestup jakési sovětské

3 GROSS SOLOMON, Susan – HUTCHINSON, John F. (ed.): *Health and Society in Revolutionary Russia*. Bloomington, Indiana University Press 1990; NAIMAN, Eric: *Sex in Public: The Incarnation of Early Soviet Ideology*. Princeton, Princeton University Press 1997; FITZPATRICK, Sheila: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in 1930s*. New York, Oxford University Press 2000; BERNSTEIN, Frances Lee: *The Dictatorship of Sex: Lifestyle Advice for Soviet Masses*. DeKalb, Northern Illinois University Press 2007.

4 KIAER, Christina – NAIMAN, Eric (ed.): *Everyday Life in Early Soviet Russia: Taking the Revolution Inside*. Bloomington, Indiana University Press 2006.

střední třídy v polovině třicátých let, kdy komunistická strana a vláda přicházely s o něco liberálnějším přístupem k rodině a soukromí. Pro nepoučeného čtenáře může být překvapivé zjištění, že ve dvacátých letech minulého století si komunističtí prominenti (nejen) v Moskvě zcela běžně drželi služku, jak doložila například Rebecca Spagnolová v již zmiňovaném sborníku o každodennosti v sovětském Rusku.⁵ Alespoň tato „nová buržoazie“ kladla důraz na opětné zprivatizování rodiny a rodinného života, který byl od předchozí dekády vystaven experimentům s kolektivním bydlením ve velkých komplexech. Právě tomu se autor věnuje v další pasáži, kdy popisuje různé aspekty společného soužití desítek rodin, od placení účtů za sdílené prostory přes hádky o koupelny a chodby až po neustálé nebezpečí udání. Kapitola „Honba za štěstím“ se nepokouší jen popsat hmotné vybavení bytů, ale také zachytit, jak někteří lidé chtěli vnímat svět – vyzdvihnout pozitiva a potlačit negativa. Příkladem by mohla být stavba Bělomořského kanálu, kde se svářila jeho velikost a hospodářský význam s cenou životů nesčetných tisíců vězňů obětovaných při jeho budování. Paradoxně vzhledem k názvu kapitoly zde Figes též analyzuje institut gulagu jako faktoru ve vývoji sovětské rodiny a ukazuje lidskou duševní i fyzickou přizpůsobivost v podmínkách těžké fyzické práce a odloučení od blízkých.

Cesta od „buržoazních“ výdobytků v bydlení ke gulagům je bezpochyby vypointovanou přípravou pro kapitolu „Velký strach“, jednu z klíčových pasáží knihy. Prakticky nepředstavitelný řetězec zatýkání, rychlosoudů, dlouholetých trestů a poprav z let 1937 a 1938, vnímaný z perspektivy postižených a jejich rodinných příslušníků, představuje sugestivní látku, kterou autor dokázal využít. Velký teror druhé poloviny třicátých let lze chápat jako souhrn různých prvků, různých „tažení“ proti nepřátelům Sovětského svazu. Jen namátkou lze zmínit, že k nim patřili staří bolševici, politické a vojenské elity, „kulaci“ a minoritní národy. Figes vnímá a interpretuje vše spojené s čistkami jako součást obyčejných životů – jako skutečnost, které lidé byli nuceni přivyknout, která jejich životy ovlivňovala a utvářela, procházela jimi, zatímco oni se ji snažili vytěsnit, neboť nebyli schopni ji v celém rozsahu rozumově pojmut. Teror ovlivňoval zejména mezilidskou komunikaci, její obsah i formu a symboliku. Dětská bezprostřednost se stávala nebezpečím pro celou rodinu, děti se učily nemluvit nebo jen šeptat (právě proto Figes svou knihu pojmenoval *The Whisperers*) už od útlého věku, aby je někdo nezaslechl a neudal. Následky teroru přetrvávaly i do dalšího, předválečného období, jemuž se věnuje kapitola „Pozůstatky teroru“. Popisuje rodiny rozvrácené zatýkáním (ne náhodou připomíná důrazem na osudy dětí ze zničených rodin úvodní text knihy), nové vzory chování (již zmiňované a pro Figese tak důležité šeptání, všeobecně vládnoucí nedůvěra a podobně), vstupování do mládežnických organizací, symbolizující pro

5 SPAGNOLO, Rebecca: When Private Home Meets Public Workplace: Service, Space, and the Urban Domestic in 1920s Russia. In: KIAER, Ch. – NAIMAN, E. (ed.): *Everyday Life in Early Soviet Russia*, s. 230–255.

mnohé přerod „potomka nepřítele“ v „sovětského občana“, a zejména pak vytváření obrazu „nepřítele“, ohrožujícího Sovětský svaz a jeho obyvatele.

Šestá kapitola s napovídajícím názvem „Čekej na mě“ je věnována válečné zkušenosti a do jisté míry se vymyká předchozímu textu. Orlando Figes ji sice otevírá náčrtem širšího kontextu, rozsáhlejším plátnem druhé světové války v Sovětském svazu, záhy se ale jeho pozornost soustředí zejména na osobnost prominentního novináře, spisovatele, propagandisty a válečného dopisovatele Alexeje Kirilloviče Simonova (mimochodem autora básně, která symbolizovala pocity sovětských vojáků za války a dala i název této kapitole). Problematiku válečných rodinných vztahů přitom ilustruje Simonovovo setkávání, míjení a medializované manželství se slavnou sovětskou herečkou Valentinou Serovovou. Obraz se víceméně zužuje na osudy této dvojice (respektive Simonova samotného) a do jisté míry tak demonstruje úskalí metod *oral history*, případně jejich aplikace na jiný materiál (další prameny osobní povahy, deníky, paměti a podobně). Orální historie se musí tak či onak pohybovat mezi bezbřehým a prakticky beztvarym popisem, založeným na velkém objemu sebraných pramenů,⁶ a příběhem několika jedinců, jejichž životy mají ilustrovat širší dobový kontext. Simonovovy životní peripetie, jeho obdiv ke Stalinovi i občasné vyjadřování nesouhlasu s metodami „mocných“ nepochybně postihují nemálo z životních osudů intelektuálů v Sovětském svazu, nedostačují ale široce načrtnutému rámci knihy. Ostatní lidé a jejich osudy se stávají jen pozadím, ať už to bylo autorovým záměrem nebo jen výsledkem, který není pro historiky zabývající se orálními a dalšími prameny osobní provenience ničím neobvyklým. Jedinec, který za sebou zanechal rozsáhlou pozůstalost, zastával důležité pozice nebo je historikovi obzvlášť sympatický, zpravidla dostává relativně největší prostor. I následující kapitola Figesovy knihy („Obyčejný stalinismus“) sleduje především Simonova a jeho život po válce, s nímž se proplétají osudy jeho rodiny, blízkých a přátel. Zpovzdálí se blíží osoby známé z předchozích stránek, aby se jejich příběhy do jisté míry uzavřely v předposlední kapitole „Návrat“.

Závěrečná kapitola „Paměť“ je v souladu se svým názvem esejistickým pojednáním o problémech metod (nejen) *oral history* s fenoménem paměti. V této zřejmě nejpodnětější části knihy hovoří Orlando Figes o svých zkušenostech s psaním podobné knihy, a zejména zmiňuje řadu paradoxů spojených s orální historií. Mluví o strachu, mlčení, traumatech, kontrole paměti, sebeospravedlňování, sebestylizaci, ovlivnění vzpomínek oficiální propagandou, knihami a filmem. Zvláštním tématem je zde láska ke Stalinovi a destalinizace, která nebyla prostě jen „sociálním fenoménem“, ale dotýkala se doslova každého jedince, včetně bývalých vězňů ze

6 Zcela typickým případem neurčitého tvaru monografie vystavěné na orálních pramenech je např. kniha britského novináře Kevina Wilsona *Bombardáři*, která pojednává o osudech osádek bombardérů v Evropě za druhé světové války. V touze využít maximálně pramenů a nechat promluvit každého dotazovaného zaniká samotná konstrukce knihy. (WILSON, Kevin: *Bomber Boys: The Ruhr, the Dambusters and Bloody Berlin*. London, Cassell 2005.)

stalinských gulagů; jistá nostalgie podle Figese přetrvávala velmi dlouho a zřejmě působí dodnes. Přínosem závěrečné kapitoly není žádný komplikovaný výklad teorie spojené s *oral history*, ba právě naopak: Figes tyto problémy řeší konkrétně na přesně specifikovaných příkladech z vlastní praxe při práci na této knize. Podle autora vznikala od poloviny osmdesátých let minulého století a je založena na opravdu široké pramenné základně, většinou na původních rodinných archívech a samozřejmě na rozhovorech s pamětníky. Přesto k ní nelze přistupovat jako ke kompletnímu obrazu rodinného života za stalinismu, neboť stranou do velké míry zůstal například život na venkově a další témata. A jak již řečeno, Figes si za průvodce některými kapitolami vybral Alexeje K. Simonova, mediálně známého a protežovaného spisovatele a novináře, po kterém zůstalo v historii (té „velké“ i té „malé“) více stop než po většině revolučních sirotků, dlouholetých vězňů gulagů a téměř všech „obyčejných“ obyvatelích stalinského Ruska; právě s příběhy některých těchto bezjmenných se autor s větším či menším úspěchem snaží propojit výraznou životní stopu své ústřední postavy. Fotografie doprovázející text přitom dávají jednotlivým příběhům i konkrétní tvář.⁷

Figesovy *Šeptající* by si však přes tyto dílčí výhrady neměli nechat uniknout žádní zájemci o dějiny každodennosti, dějiny sovětského Ruska a v neposlední řadě zájemci o *oral history* a možnosti praktické aplikace jejích metod.

7 Velká část použitých pramenů je přístupná *on-line* na webové stránce autora www.orlandofiges.com.

O časopisech a archivech

Válečné a poválečné dějiny v polských časopisech roku 2009

Jaroslav Vaculík

Nejdůležitějším polským periodikem pro dějiny 20. století je čtvrtletník *Dzieje Najnowsze*, vydávaný Historickým ústavem Polské akademie věd ve Varšavě společně s Vysokou školou humanitní v Pułtusk. V prvním čísle ročníku 2009 si zájemci mohou přečíst text referátu, který Marek Kazimierz Kamiński z varšavského Historického ústavu pronesl v říjnu 2008 na konferenci v Banské Bystrici o politických aspektech protifašistického povstání na Slovensku v roce 1944. Z českého pohledu má značně „revizionistický“ nádech. Autor uvádí, že navzdory zažitému oficiálnímu názvu „Slovenské národní povstání“ se jej neúčastnil masově slovenský národ, ale část vojska Slovenské republiky, která se vzbourila proti vlastní vládě, a partyzánské oddíly zorganizované parašutisty vyslanými ze Sovětského svazu. Spojenectví s Německem dávalo slovenskému obyvatelstvu šanci přežít válku za přijatelných podmínek, takže podle Kamińského nebylo v zájmu Slováků vystupovat proti vlastnímu státu a provokovat třetí říši. Československá vláda, která údajně nevykazovala žádné vojenské úspěchy, prokazovala horlivost vůči Sovětům, jež chtěla přesvědčit o vlastní ceně ve válce. Podle autora se prezident Edvard Beneš obával sovětských výtek, že málo aktivizuje obyvatelstvo bývalého Československa k boji s Němci, a neměl v úmysl vystupovat na obranu slovenských národních zájmů. Vytvořila se tak podivná situace, kdy povstalci nebojovali za svobodu Slovenska, ale Slovenska podřízeného českému diktátu. Důvěra Benešových lidí vůči Sovětům údajně překračovala hranice zdravého rozumu. Československá vláda v exilu se prý lehkomyšlně angažovala v povstalecké akci, která slovenskému obyvatelstvu mohla přinést jedině utrpení a ztráty.

Nad válečnými prezidentskými volbami ve Spojených státech v roce 1944 se zamýšlí doktorand Varšavské univerzity Rafał Gardocki. Americký stát dal podle něj celému demokratickému světu lekci z toho, že demokracie v době války nejenže není paralyzována, ale zesiluje mandát vlády k vykonání stanovených úkolů – vítězství ve válce a ustavení poválečného řádu. Doktorandka Fakulty politických věd Vysoké školy humanitní v Pułtusk Kinga Grafová se zabývá významem „kulturní diplomacie“ jako prostředku americké zahraniční politiky v letech 1945 až 1961, tedy v prezidentských obdobích Harryho Trumana a Dwighta Eisenhowera.

Další dvě studie přenášejí čtenáře na Blízký východ a do jihovýchodní Asie. Britský a zajordánský pohled na problematiku rozdělení Palestiny přibližuje Bartosz Wróblewski z Ústavu politických věd v Rzeszowě. Konflikt mezi arabskými autochtony a židovskými přistěhovalci trval téměř od počátku britského mandátu v Palestině. Vrchní velitel zajordánské armády Glubb Paša navrhoval již v roce 1946 rozdělení Palestiny, přičemž její arabská část měla být spojena se Zajordánskem. Potlačení pokusu o komunistický převrat v Indonésii v roce 1965 je předmětem zájmu doktora Ústavu politických věd Varšavské univerzity Łukasze Banczola. V první polovině roku 1965 měla Komunistická strana Indonésie tři miliony členů a organizace k ní přidružené dalších deset až patnáct milionů. Byla tak největší stranou mimo komunistický blok. Pučisté plánovali likvidaci armádního velení a takzvané Hnutí 30. září zabilo v tento den roku 1965 šest generálů. Síly věrné dočasnému vrchnímu veliteli armády generálu Suhartovi však získaly kontrolu nad centrem hlavního města Djakarty. Autor charakterizuje převrat z 1. října 1965 jako místní, krátkodobou intriku, jejíž geografický rozměr se ohraničoval na hlavní město a střední Jávu. Po jeho potlačení však nastalo zatýkání a masakry komunistů a rozpoutala se psychologická válka proti komunistické straně jako ztělesnění zla, síle temna a chaosu, protinárodní, protináboženské, sadistické a agresivní organizaci.

Druhé číslo časopisu *Dzieje Najnowsze* staví do popředí postavení etnických menšin a národnostní vztahy v Evropě 20. století. Edmund Pjeh ze Srbského ústavu v Budyšině se zde zabývá německou politikou vůči národnostním menšinám, zejména Lužickým Srbům, v letech 1918 až 1990. Nejhorší byla situace menšin ve třetí říši, zvláště za druhé světové války. V září 1939 byly uzavřeny polské menšinové školy a byl rozpuštěn Svaz Poláků v Německu. V roce 1941 byly zlikvidovány všechny lužickosrbské spolky a jejich majetek byl zabaven. Počet dánských žáků se zmenšil na polovinu. Po válce saský zákon z roku 1948 garantoval používání lužickosrbského jazyka ve školách v Horní Lužici a v roce 1950 bylo v Braniborsku vydáno nařízení, které povolovalo výuku lužické srbštiny i v Dolní Lužici. Nižší natalita a výjezdy za prací do západního Německa vedly po roce 1989 k poklesu počtu lužickosrbských žáků. Jakub Wódka z Ústavu politických studií Polské akademie věd ve Varšavě sleduje tureckou menšinu v Bulharsku a turecko-bulharské vztahy v době studené války. Zvláštní pozornost přitom věnuje turecké menšině v polovině osmdesátých let 20. století, kdy bulharští komunisté iniciovali nucené a drastické asimilační akce proti tamním Turkům.

Slovenské obyvatelstvo a polsko-slovenské vztahy na Spiši a Oravě v letech 1956 až 1960 jsou předmětem zájmu Juliana Kwieka z Krakova. Jedním z výsledků

říjnových změn roku 1956 v Polsku byl vznik kulturněosvětových společností pro národnostní menšiny, přičemž každá tato společnost mohla mít svůj časopis. Tak vznikla v roce 1957 Kulturněosvětová společnost Čechů a Slováků a její měsíčník *Život*. Společnost oživila činnost Slováků na Spiši a Oravě, ale její počátky poznamenala atmosféra vzájemného obviňování Slováků a Poláků. *Gazeta Krakowska* psala, že slovenské národní vědomí na Spiši a Oravě je doposud ve stádiu zrodu a je podníceno ekonomickými důvody. *Dziennik Polski* uváděl, že zdejší slovenské obyvatelstvo nepoužívá spisovný jazyk, ale místní nářečí. Na druhé straně Americký výbor pro osvětu Spiše a Oravy zaslal papeži Piu XII., kardinálu Stefanu Wyszyńskému a prvnímu tajemníkovi polských komunistů Władysławu Gomułkovi rezoluci, ve které uváděl, že severní Spiš a horní Orava byly připojeny k Polsku proti vůli obyvatelstva a proti všem zásadám lidských práv. Výbor označoval tato území za země pod dočasnou polskou správou. Navzdory tomu o rozvoji menšinového života Slováků ve zmíněném období svědčí, že Kulturněosvětová společnost Čechů a Slováků měla v roce 1960 již devět poboček.

Doktorand Ústavu mezinárodních vztahů Univerzity Mikuláše Koperníka v Toruni Hubert Stys se zaměřil na jinou tvář totality, a to na odstavení Milovana Djilase od moci v Jugoslávii v roce 1954. Po sovětsko-jugoslávském rozkolu v roce 1948 se Titův stalinismus změnil na osvícenský paternalismus. Víra, že může být i jiná cesta ke komunismu než sovětská, že je možné omezit roli komunistické strany a zavést právní systém, skončila odstraněním Milovana Djilase z Ústředního výboru Svazu komunistů Jugoslávie v lednu 1954. Djilas patřil ke stoupencům blízkých vztahů s evropskými sociálními demokraty a jeho články v ústředním tiskovém orgánu komunistické strany *Borba* nepřímou ukazovaly na Josipa Broze-Tita a jeho okolí jako na nositele byrokracie a stagnace. Zákaz publikovat jeho práce v Jugoslávii trval od vyloučení ze všech funkcí až do roku 1989.

Dominika Rafałska z Ústavu žurnalistiky Varšavské univerzity přibližuje prezentaci národních hrdinů na stránkách polského tisku v letech 1955 až 1957. V roce 1956 periodika v Polsku nejenže stále odvážněji a trefněji popisovala tehdejší skutečnost, ale i formovala progresivní myšlenky, když se domáhala hlubokých politických, ekonomických, sociálních a kulturních změn. Autorka se ptá, jak se tisk stavěl k ožehavým problémům minulosti a současnosti, která témata byla frekventována, jaké otázky ve vztahu k historii byly vyjádřeny *expressis verbis*, kteří národní hrdinové byli připomínáni a co měli společného.

O polské mládeži v osmdesátých letech 20. století píše Krzysztof Kosiński z Historického ústavu Polské akademie věd ve Varšavě. Uvádí, že v žádném jiném období komunistického Polska nebylo mládeži věnováno tolik pozornosti. Sondáže názorů mladých lidí byly prováděny u reprezentativní skupiny žáků posledních tříd všech typů středních škol. Po nastolení výjimečného stavu v prosinci 1981 byly komunistické ideály těžce devalvovány a prestiž komunistických vůdců utrpěla podstatné ztráty. Při zjišťování popularity osobností v roce 1985 vyšlo najevo, že největšímu uznání mladých lidí se těší kardinál Stefan Wyszyński (58 procent) a představitel Solidarity Lech Wałęsa (37 procent), zatímco bývalý vůdce komunistů Władysław Gomułka získal jen čtvrtinovou podporu.

Třetí číslo loňského ročníku časopisu *Dzieje Najnowsze* je věnováno sedmdesátému výročí podepsání paktu Molotov–Ribbentrop, který vedl k rozdělení středovýchodní Evropy na dvě sféry vlivu a stal se předeherou druhé světové války. Redakce se obrátila na dvacet kompetentních autorů z domova i zahraničí s prosbou o sepsání textů, jež by poskytly obraz stavu zpracování této problematiky z pohledu různých národních historiografií.

Úvodní studie Marka Kornata z Historického ústavu Polské akademie věd ve Varšavě se zamýšlí nad genezí druhé světové války. Až do remilitarizace Porýní v roce 1936 měly podle autora západní mocnosti možnost Hitlera zastavit, čehož nevyužily. Dohoda Hitlera se Stalinem ze srpna 1939, která se zdála být triumfem geopolitiky nad ideologií, vedla k definitivnímu rozpadu versailleského systému, v jehož rámci existoval polský stát. Byla symbolem politiky síly založené na arbitrárním rozhodování velmocí o osudech malých národů. Znamenala sice pouze dočasný *modus vivendi*, avšak jeho důsledky byly pro národy středovýchodní Evropy závažné a dlouhodobé.

Přehled bádání o roku 1939 předkládá profesor Univerzity Kazimíra Velikého v Bydhošti Michał Jerzy Zacharias. Dokládá přitom, že máme co dělat s často protichůdnými, diskutabilními a nejednoznačnými hodnoceními appeasementu, britských garancí pro Polsko, zahraniční politiky ministra Józefa Becka, polsko-francouzských vztahů, politiky třetí říše a Sovětského svazu. Piotr Madajczyk z Ústavu politických studií Polské akademie věd ve Varšavě se pak snaží ukázat hlavní změny, ke kterým docházelo v německé historiografii druhé světové války. Autor zohlednil ve svých úvahách několik problémových okruhů spjatých s vypuknutím války, například kolaboraci a odboj, a zdůraznil, že bádání o dějinách této války zaujímá trvale čelné místo v německé historiografii. O stavu výzkumu roku 1939 z pohledu ruské historiografie píše Wojciech Malewski ze stejného ústavu. Dovojuje, že po rozpadu Sovětského svazu a díky značnému rozšíření přístupu do tamních archivů začala ruská historiografie překonávat zaostávání ze sovětské doby. Oživení bádání nad národní i obecnou historií předvečera a počátku druhé světové války trvá dodnes. Úplně novým způsobem oproti dřívější oficiální historiografii se v současné odborné ruské produkci traktují sovětsko-německé vztahy ve třicátých letech 20. století, ideologickou zátěž a utajování nahradila snaha o faktografickou úplnost a pochopení širších kontextů.

Jacek Trebinka z Ústavu politických věd v Gdaňsku podává přehled britské odborné literatury k roku 1939. Přibližuje současné publikace věnované vypuknutí druhé světové války, především diplomatickým událostem předcházejícím první září. Zájem britských historiků se koncentroval na politiku Velké Británie a její vztahy s hlavními aktéry na evropské aréně v roce 1939 – třetí říší, Itálií, Francií a Sovětským svazem – ale také se Spojenými státy a Japonskem. Jejich slabinou je, že zřídka překračují znalost západní literatury a archivů, neznají rusky ani polsky. S francouzskou historiografií o roce 1939 seznamuje Małgorzata Gmurczyk-Wrońska z Historického ústavu Polské akademie věd ve Varšavě. Uvádí, že již před mnichovskou konferencí existovalo v politických kruzích Francie rozdělení na stoupence aktivní politiky ve střední Evropě a ty, kteří se domnívali, že Francie se

má zajímat výlučně o své koloniální impérium. Po Mnichově se odstup mezi nimi ještě zvětšil. Skupina usilující o dorozumění s Německem byla označována za „stranu míru“. Na druhém břehu stáli stoupenci odporu vůči Hitlerovi, který si ovšem spojovali více s diplomacií než s vojenským řešením.

Krzysztof Michałek z Historického ústavu Varšavské univerzity, který se zamýšlí nad rokem 1939 v americké historiografii, si klade otázku, kdy vlastně druhá světová válka začala: zda již v roce 1935, kdy Itálie zaútočila na Habeš, v roce 1937, kdy Japonsko začalo válku proti Číně, v roce 1939, kdy vypukla německo-polská válka, nebo v roce 1941, kdy do války vstoupil Sovětský svaz a Spojené státy. Podle některých amerických historiků výbuch války v září 1939 nezměnil přístup Rooseveltovy administrativy k perspektivě americké účasti, podle jiných však naopak urychlil program politických, vojenských a hospodářských příprav, které vyvrcholily vstupem do války v roce 1941.

Českou historickou literaturu k roku 1939 hodnotí Andrzej Essen z Historického ústavu Pedagogické univerzity v Krakově. Konstatuje ovšem, že v české historiografii posledních desetiletí je možné najít jen nemnoho prací, které by se koncentrovaly na problematiku spjatou s přelomem míru a války v roce 1939. Ve slovenské historiografii podle Dušana Segеше z Historického ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě zůstává září 1939 ve stínu března 1939. Pro Slováky a Čechy měl větší význam vznik samostatné Slovenské republiky a německá okupace českých zemí než vypuknutí světové války o půl roku později. Obě události nicméně pro nově zrozený slovenský stát znamenaly také první válečné zkušenosti. Po „malé válce“ s Maďarskem na přelomu března a dubna 1939 na východním Slovensku absolvovala slovenská armáda v září 1939 druhou válku, a to po boku Německa proti Polsku. Podle autora měla bratislavská vláda v této otázce velmi omezené manévrovací možnosti.

Obraz roku 1939 v ukrajinské historiografii přibližuje Ihor Iljušyn z Kyjeva. Uvádí, že válka pro Ukrajinu začala již v březnu 1939 maďarskou anexí Zakarpatské Ukrajiny. Mnozí ukrajinští badatelé negativně hodnotí antipolské akce sovětských úřadů po okupaci východního Polska Rudou armádou, zároveň ale část z nich se kriticky vyjadřuje také o tehdejších polských vládních kruzích, které prováděly příliš ambiciózní politiku. Obtížné je nějak zřetelněji charakterizovat běloruskou historiografii v hodnocení německo-sovětské agrese proti Polsku v září 1939, alespoň podle Daniela Bočkowského z Historického ústavu Polské akademie věd ve Varšavě. Celkově totiž tamní historici setrvávají do značné míry pod vlivem ideologických schémat a je sotva možné předpovědět, kdy se to změní a čím budou nahrazena.

Pohled finských historiků na zimní válku se Sovětským svazem přibližuje Janusz Czechowski z Pomořanské pedagogické akademie ve Słupsku. Celkově v něm není místo pro vypjaté emoce či historické rekriminace. Historici ve Finsku se snaží bez předsudků vylíčit i takové události, jako byla kolaborace finských komunistů se Sověty. Zvažuje také alternativu, že by Finové přijali nabízenou pomoc západních mocností. V takovém případě by se podle něj celá Skandinávie mohla stát dějištěm globální války, ve které by na straně Sovětského svazu bojovalo i Německo a jejíž fronta by vedla od polárního kruhu až ke Středozevnímu moři. Přehled bádání

švédských historiků o roce 1939 z perspektivy Stockholmu podává Paweł Jaworski z Vratislavské univerzity. Konstatuje, že švédští historici se zaměřili na osudy švédsko-finského plánu remilitarizace Ålandských ostrovů, vliv války na hospodářství a příliv utečenců, analýzu vojenských aspektů polského tažení a sovětsko-finskou válku. Podle autora však švédští historici obcházejí důkladnější analýzu politického kontextu německé agrese proti Polsku. O norské historiografii druhé světové války se rozepsala Emilia Denkiewicz-Szczepaneková z Historického ústavu Univerzity Mikuláše Koperníka v Toruni. Soudí, že přes velký počet titulů stále mnoho aspektů války zůstalo nedotčeno, například hospodaření okupantů na území Norska.

Podle lovaňských historiků Kima Christiaensena a Idesbalda Goddeerise se září 1939 nestalo v Belgii předmětem samostatného historického výzkumu. V belgické historické paměti to není září 1939, ale květen 1940, který představuje mezník meziválečného období a počátku války. Piotr Bednarz z Historického ústavu Univerzity Marie Curie-Skłodowské v Lublinu uvádí, že podle počtu publikací švýcarských historiků je v této zemi badatelsky nejexponovanější také rok 1940. Pád francouzské třetí republiky byl totiž událostí, která důrazně upozornila Švýcary na agresivní politiku třetí říše nejen v oblasti politické, ale i vojenské, což demonstrovaly i první pohraniční incidenty.

V oddílu „Diskuse a polemiky“ pak najdeme zajímavou studii Roberta Michulce z Gdyně o polském příspěvku k vypuknutí války, který spočíval v agresivní politice vůči Svobodnému městu Gdaňsk. Plán útoku na Gdaňsk vznikl již v červnu 1939, v první srpnové dekádě maršál Edward Rydz-Śmigły zřídil k tomu účelu intervenční sbor. Třetího srpna adresovala polská vláda Gdaňsku ultimátum a ministr zahraničí Józef Beck poté pohrozil Hitlerovi, že vměšování Německa do záležitostí Gdaňska bude Varšava považovat za akt agrese. Dvě polské divize, které dorazily na místo dislokace mezi 17. a 19. srpnem 1939, měly zaútočit severním směrem a okupovat nebo zničit Gdaňsk. Zároveň byla omezena doprava z Německa do Gdaňska přes polský koridor. Gdaňské úřady začaly likvidovat polské špionážně-diverzní sítě ve strukturách polských železnic a celního úřadu v tomto městě. Podle autora není žádných pochybností o tom, že utvoření intervenčního sboru v srpnu 1939 připraveného k agresi proti Gdaňsku mělo bezprostřední vliv na výbuch války.

Také čtvrté číslo časopisu *Dzieje Najnowsze* publikuje několik studií k poválečným dějinám. Paweł Szulc z pobočky Ústavu národní paměti ve Štětíně analyzuje úlohu polské rozhlasové stanice ve Štětíně v letech 1944 až 1949 jako nositelky polského národního vědomí na bývalých německých územích. Smyslem práce v období komunismu na příkladu vězení v Jaworznie v letech 1951 až 1953 se zabývá Małgorzata Gałęzowska z Vysoké školy informatiky v Olštýně. Autorka soudí, že pro část vězňů, zejména politických, se skutečnost na svobodě příliš neodlišovala od podmínek vězení. Tomasz J. Biedroń z Pedagogické univerzity v Krakově a Anna Siwiko-ová z Hornicko-hutnické akademie v Krakově se zabývají účinky takzvané balonové války v letech 1955 a 1956 v Krakovském vojvodství. Dospěli k závěru, že letáková akce ukázala slabost komunistické vlády a urychlila dozrávání procesů, které vyústily v polský Říjen 1956. Stav politického vědomí komunistů v době jednání u „kulatého stolu“ na jaře 1989 ve světle dokumentace politického byra Ústředního

výboru Polské sjednocené dělnické strany zkoumá Tadeusz Kisilewski z Univerzity Kazimíra Velikého v Bydhošti. Konstatuje, že zejména staří členové komunistické strany měli pochybnosti o její „kondici“ a schopnosti řešit ekonomické problémy i o spolehlivosti jejích dosavadních „národněfrontovních“ spojenců – Sjednocené lidové strany a Demokratické strany. Ryszard Sudziński z Historického ústavu Univerzity Mikuláše Koperníka v Toruni obhlíží polskou historiografii o roce 1989. Ta vidí podepsání dohod u „kulatého stolu“ 5. dubna 1989 jako počátek dlouhé a komplikované cesty vedoucí od systému „reálného socialismu“ k demokratickému kapitalismu, založenému na politickém pluralismu a tržní ekonomice.

Mnoho materiálu k válečným a poválečným dějinám přináší každý měsíc *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* (IPN), jehož jednotlivá čísla jsou tematicky zaměřena. První dvojčíslu ročníku 2009 je věnováno východnímu pohraničí, které po druhé světové válce připadlo Sovětskému svazu. Zde zaujme čtenáře zejména studie známé badatelky o zločinech ukrajinských nacionalistů vůči Polákům na Volyni a ve východní Haliči Ewy Siemaszkové. Ta uvádí, že za války Poláky masově vraždili nejen Němci a Sověti, ale i bývalí spoluobčané z Organizace ukrajinských nacionalistů (OUN) a Ukrajinské povstalecké armády (UPA). Znalost posledně uvedeného faktu v současné Polsku je však mizivá. Čtyřiapadesát procent respondentů jednoho průzkumu odpovědělo, že neví, kdo byl obětí zločinů na Volyni v roce 1943, sedmapadesát procent neznalo útočníka, zbývající odpovědi byly nepřesné. Podle autorky celkové ztráty polského obyvatelstva na území působnosti Organizace ukrajinských nacionalistů činily sto dvacet tisíc osob ve čtyřech tisících třech stech lokalitách.

Třetí číslo loňského ročníku *Biuletynu IPN* se zaměřilo na válečné ztráty židovského obyvatelstva v Polsku. Pracovníci Ústavu paměti národa konstatovali, že Poláci a Židé před válkou žili většinou ve vzájemné izolaci. Ve východním pohraničí většina Židů ani polsky neuměla, více znali z dřívějších dob ruštinu. Nejvíce zachráněných Židů bylo v Haliči, kde se polsko-židovské vztahy utvářely relativně nejlépe.

Předmětem zájmu autorů čtvrtého čísla jsou německé i sovětské koncentrační tábory. Americký profesor polského původu Dariusz Tołczyk uvádí, že sovětské tábory narozdíl od německých fungovaly dlouhá desetiletí a časem procházely evolucí. Spisovatel Maxim Gorkij si sice zapsal, že jako pes „všechno vidí, ale mlčí“, nicméně k velké spokojenosti svých sponzorů z Lubjanky oslavoval sovětskou politickou policii OGPU. V sovětských táborech existovaly nástěnné noviny, ve kterých vězni chválili svůj osud a své pány. Otevření Bělomořského kanálu v roce 1933 se zúčastnilo sto dvacet spisovatelů, mimo jiné Maxim Gorkij, Michail Zoščenko, Alexej Tolstoj, Ilja Ilf a Jevgenij Petrov. Kolektivní oslavné dílo o táborech připravilo šestatřicet spisovatelů za redakce Maxima Gorkého, bývalého předsedy Ruské asociace proletářských spisovatelů (RAPP) Leopolda Averbacha a velitele tábora na Soloveckých ostrovech Semjona Firina.

Ve dvojčíslu *Biuletynu IPN* za května a června 2009 zaujme článek Jana M. Ruma-
na z Ústavu paměti národa, který rází tezi, že konec světového komunismu začal v Polsku první návštěvou papeže Jana Pavla II. v červnu 1979 a vznikem Nezávislého odborového hnutí Solidarita v srpnu 1980. Represivnímu aparátu komu-

nistického státu je věnováno sedmé číslo periodika. Wojciech Frozik z domovské instituce IPN v něm například dokumentuje, že základnu pro sovětskou agenturu v zemi po osvobození tvořila Polská dělnická strana (PPR), jejíž členové pracovali pro moskevskou komunistickou centrálu. Cílem represivního aparátu tehdy bylo zabezpečit ještě slabou komunistickou vládu, která neměla dostatečnou podporu obyvatelstva.

Dvojčíslo *Biuletynu IPN* ze srpna a září 2009 koresponduje s již komentovaným třetím loňským číslem časopisu *Dzieje Najnowsze*, neboť je také věnováno sedmdesátému výročí německo-sovětské agrese proti Polsku. Pracovníci ústavu Grzegorz Bębniak, Paweł Kosiński a Witold Wasilewski připomínají, že před druhou světovou válkou existovaly v Evropě parlamentní demokracie pouze ve Velké Británii, Francii, Beneluxu, Skandinávii, Švýcarsku a Československu. Středovýchodní Evropa s místními diktátory a autokraty představovala panoptikum. Sovětský svaz prováděl agresivní politiku, usiloval o rozšíření komunistické revoluce prostřednictvím Komunistické internacionály, například ve Španělsku, a směřoval k vyvolání evropského konfliktu. Generální inspektor polské armády Edward Rydz-Śmigły spoléhal na to, že když ministr zahraničí Józef Beck získal pro zemi sevřenou dvěma diktaturami garance Britů a Francouzů, jejich armády skutečně přijdou v prvních dnech či týdnech případného útoku Polsku na pomoc.

Polské agrární hnutí před válkou, v jejím průběhu a po ní je předmětem zájmu dvojčísla z října a listopadu. Tomasz Skrzyński zde píše o Lidové straně, která měla před válkou sto padesát tisíc členů a dalších sto tisíc sdružovala její mládežnická organizace. V roce 1939 v jejím čele stanul opět Vincenty Witos, avšak po okupaci země byli vůdcové strany zatčeni gestapem či sovětskou tajnou policií nebo odešli do emigrace. Strana nicméně nepřestala fungovat, v mnoha regionech se podařilo obnovit její strukturu a v okupovaném Polsku pak měla nejvíce členů a organizací. Marzena Grosicka z pobočky Ústavu paměti národa v Kielcích pak přiblížila historii polského agrárního hnutí v letech 1945 až 1947. Do vlasti se vrátil jako vicepremiér a ministr zemědělství v Prozatímní vládě národní jednoty představitel lidovců (nyní již pod názvem Polská lidová strana) Stanisław Mikołajczyk, který chtěl vést legální zápas o demokratický charakter státu. Podle jejich programu mělo Polsko jít jinou cestou než komunistické a kapitalistické země, strana podporovala pozemkovou reformu a parcelaci statků nad padesát hektarů půdy.

Poslední číslo loňského ročníku je věnováno německé problematice. Autor knihy *Mezi Berlínem a Moskvou*, pojednávající o vztazích mezi Německem a Sovětským svazem v letech 1939 až 1941, Sławomir Dębski se zamýšlí nad podivným spojenectvím dvou totalitních režimů a jeho proměnou ve válku na život a na smrt. Oficiálně přátelské vztahy, navázané paktem ze srpna 1939, se začaly měnit po sovětském ultimátu Rumunsku, kdy se Stalin nad rámec tajných dohod s Hitlerem dožadoval také připojení severní Bukoviny, která v minulosti nikdy nepatřila do ruského impéria. Sovětský *Drang nach Westen* považovali nacisté za narušení rovnováhy na Balkáně. Jeho důsledkem bylo přijetí protektorátu nad balkánskými státy, které německou dominanci považovaly za přijatelnější než likvidaci své státnosti ze strany Sovětského svazu. Touto cestou se vydalo Maďarsko, Rumunsko

i Bulharsko. O rozšíření německého vlivu na Balkáně se tak podle autora přičinila Moskva.

Čtvrtletník *Przegląd Historyczny*, vydávaný Historickým ústavem Varšavské univerzity, se věnuje všem historickým epochám, takže články o soudobých dějinách se v něm vyskytují pouze někdy. Z loňského ročníku to platí pro první číslo, kde bych upozornil nejprve na příspěvek Natalie Jarské. Zabývá se ideálem ženy, jak jej prezentoval tisk ženské sekce frankistické Falangy ve Španělsku v letech 1939 až 1950. Autorka upozorňuje, že ve fašistických a krajně pravicových diktaturách existovaly i ženské organizace na jejich podporu. Jejich úkolem bylo mimo jiné propagovat představy o ženách a jejich místě ve společnosti ve shodě s oficiální ideologií. Měly to být masové organizace sdružující všechny ženy, aspirující na získání kontroly nad nimi a zajišťující jejich ideologickou výchovu.

Iris Fischerová z univerzity v Düsseldorfu přibližuje tábor pro polské obyvatele bez domova (*displaced persons*) v Halternu v letech 1945 až 1948. Oběti nacistických deportací (dělníci na nucených pracích, vězni koncentračních táborů, váleční zajatci) se po válce staly součástí německé společnosti. Hlavním úkolem Spojenců bylo zajistit jim přístřeší, práci a ochranu před násilím ze strany německého obyvatelstva a zorganizovat jejich rychlou repatriaci do vlasti. Jeden z „polských táborů“ se nacházel v Halternu v Severním Porýní-Vestfálsku, kde bylo v létě 1946 celkem pět a půl tisíce Poláků. Tvořili zde tak druhou největší skupinu po osobách pocházejících ze Sovětského svazu. Autorka sarkasticky poznamenává, že v obci dodnes není žádný památník obětem nucených prací, zato Adolf Hitler stále zůstává jejím čestným občanem.

Na Rumunsko v roce 1968 se soustřeďuje pozornost varšavského historika Blažeje Brzosteka. Sovětská intervence do Československa a stanovisko rumunské vlády k ní vytvořily na krátký čas v Rumunsku stav blízký národní „morálně-politické jednotě“. Bylo to možné díky zručnému inkorporování historických elementů do politiky Rumunské komunistické strany. Myšlenka kolektivního vedení propagovaná po smrti Georgi Georgiu-Deje jako „návrat k leninským metodám stranického života“ ustupovala praktikám konsolidace kolem vůdce Nicolae Ceaușeska. Specifikou Rumunska byl neobvyklý rozsah osobního vlivu diktátora a otevřený nepotismus.

Jerzy Kochanowski, rovněž z Historického ústavu Varšavské univerzity, v tomto čísle předložil náčrt obrazu černého valutového trhu v Polsku před zánikem komunistického režimu v roce 1989. Vzhledem k probíhající hyperinflaci tehdy každý, kdo měl zloté, měnil je za tvrdší valuty.

Časopis pro polské učitele dějepisu *Wiadomości Historyczne*, který vychází jako dvouměsíčník pod patronátem Polské historické společnosti, v prvním čísle loňského ročníku přináší článek Arnolda Kłonczyńského o švédské charitativní pomoci Polsku po druhé světové válce, která obsahovala hlavně potraviny a léky. Blažena Gracová z Ostravské univerzity zde provedla analýzu českých učebnic dějepisu a ukázala, že Polsku, polské historii a česko-polským vztahům je v nich věnována značná pozornost. České učebnice se přitom ovšem nedotýkají sporných momentů vzájemných vztahů. Pandánem je příspěvek Michała Kosznického z Gdaňska, který ukazuje zastoupení českých dějin v polských učebnicích dějepisu. Výrazně pozitivní

obraz Československa, který vyplynul z jeho analýzy učebnic, zde přitom neznamená zamlčování obtížných otázek. Kriticky se učebnice stavějí ke stanovisku západní veřejnosti vůči podílu Polska na rozbití Československa v roce 1938. Konstatuje se v nich, že právě ty kruhy, které akceptovaly Hitlerovu anexi Sudet, odsuzovaly polskou akci jako chování hyeny vrhající se na dokonávající oběť.

Ve třetím čísle časopisu se Wojciech Polak zaměřil na ilegální plakáty a karikatury z doby výjimečného stavu v Polsku po 13. prosinci 1981 a v následujících letech v nezávislé publicistice. Některé tiskoviny obsahovaly v každém čísle tři až čtyři kreslené vtipy. V prvních letech po zavedení výjimečného stavu představovaly nejčastěji generála Wojciecha Jaruzelského, velké množství anekdot a karikatur se týkalo Sovětského svazu a jeho vůdců.

I *Wiadomości Historyczne* věnovaly velkou pozornost sedmdesátému výročí vypuknutí druhé světové války, jemuž zasvětily své čtvrté číslo. Stálý představitel Polské akademie věd v Moskvě Mariusz Wołos se zde zabývá počátkem války v historickém vědomí Rusů. Kontroverze začínají již ohledně stanovení jejího „startovního výstřelu“, neboť například pro Američany válka začala 7. prosince 1941 a pro Rusy 22. června 1941. Podle Rusů zodpovědnost za vyvolání války nese Hitlerovo Německo, zatímco Sovětský svaz jen napravil historickou křivdu, kterou znamenalo rozdělení Ukrajiny a Běloruska řížským mírem. Jako převratný moment v sovětské zahraniční politice Rusové vnímají Mnichov 1938, který považují za vlastní příčinu paktu s Německem. Politika kolektivní bezpečnosti podle nich musela být ukončena, protože zbankrotovala v důsledku ústupků západních mocností ve prospěch agresorů a revizionistů vystupujících proti versaillesko-washingtonskému systému. Mnichov tvořil „tečku nad i“ a Stalin v něm logicky viděl hrozbu možné dohody Západu a Osy proti Sovětskému svazu, nebezpečí izolace SSSR na mezinárodní scéně a války na dvou frontách (ještě v první polovině března 1939 totiž Rudá armáda na Dálném východě vedla boje s japonskou Kvantungskou armádou). Podle Rusů vinu za nedohodu s Velkou Británií a Francií nesou Londýn a Paříž. Stalin se poté vrátil k realizaci imperiálních plánů carského Ruska – opření západní hranice Sovětského svazu o Karpaty a Baltské moře a znovuzískání území ztracených v roce 1915. Rozdíl v historickém vědomí Rusů a Poláků je nejen v hodnocení příčin vypuknutí války, ale především role, významu a podílu SSSR na událostech, které k ní vedly.

Litevský historik Arūnas Vyšnianskas z Vilniusu se v tomto tematickém čísle zabývá vojenskými incidenty z let 1939 a 1940 a jejich prezentací v učebnicích dějepisu. Uvádí příklady incidentů, které vedly k umístění sovětských základů v Estonsku, k sovětsko-finské válce 30. listopadu 1939 nebo k německé okupaci Holandska a Norska. Autor přitom zajímavě upozorňuje, že Kreml se některým metodám mezinárodní činnosti učil nejen od Berlína, ale i od Varšavy. Takový byl podle něj případ polského ultimáta Litvě ze 17. března 1938, jímž Józef Beck přinutil Litvu navázat po dvaceti letech diplomatické styky s Polskem. Gdaňský historik Marek Andrzejewski se vrací k emblematickým událostem počátku války v polské národní paměti, obraně pevnosti Westerplatte a polské pošty v Gdaňsku. Upozorňuje přitom, že z vojenského hlediska neměly velký význam, představovaly ale morální oporu.

Cílem článku Michaela Honcybona z Norwiche je analýza britské společnosti na konci třicátých let 20. století. Autor se snaží pochopit, proč pacifistická víra v odzbrojení, tak výrazná v polovině desetiletí, se v roce 1939 radikálně změnila ve veřejnou akceptaci totální války proti nacistickému Německu. V červnu 1939 na otázku Gallupova ústavu, zda souhlasí s vojenským svazkem mezi Británií, Francií a Ruskem, odpovědělo čtyřiaosmdesát procent respondentů kladně. Francouzskou situaci kolem 1. září 1939 přibližuje Bernard Lachaise z Bordeaux. Uvádí, že stoupci míru v čele s ministrem zahraničí Georgesem Bonnetem neměli v úmyslu ani vyslat expediční sbor na pomoc Polsku, ani připravit ofenzivu na západě. Od dubna 1938 Bonnet seskupil kolem sebe všechny, kdo bránili mír za každou cenu. Přitom narozdíl od podzimu 1938, kdy sedmapadesát procent Francouzů schvalovalo Mnichovskou dohodu, v červenci 1939 již tři čtvrtiny respondentů souhlasily s tím, aby se Francie postavila proti Hitlerovi, a to i s použitím síly.

Poslední, šesté číslo minulého ročníku je věnováno přístavu Štětín. Proces vrůstání Pomořanska do polského hospodářského organismu po druhé světové válce zde sleduje Adam Makowski. Upozorňuje přitom, že nově připojená území se značně lišila od ostatních oblastí Polska jak složením obyvatelstva, tak stupněm civilizačního rozvoje a hospodářským charakterem. Okolnosti prosincových nepokojů v roce 1970 ve Štětíně přibližuje Eryk Krasnecki. Další autor, Tomasz Slepowski, se zamýšlí nad úlohou německých obyvatel Štětína za druhé světové války.

Významným polským periodikem věnujícím se moderním dějinám je *Przeгляд Zachodni*, který vydává Západní ústav v Poznani. V prvním loňském čísle tohoto čtvrtletníku Radosław Fiedler z Poznaně přibližuje zprostředkovatelskou úlohu Spojených států v izraelsko-palestinském konfliktu v letech 1991 až 2008. Počátkem devadesátých let podle něj nastal přelom v americkém angažmá na Blízkém východě, když se Washingtonu podařilo zorganizovat širokou koalici pod egidou Organizace spojených národů a prostřednictvím vojenské operace Pouštní bouře přinutit Irák, aby stáhl své vojsko z Kuvajtu. Dokonce regionální rivalové USA, jako Írán či Sýrie, se přinejmenším na počátku desetiletí nepokoušeli otevřeně zpochybňovat *Pax Americana* na Blízkém východě. Od skončení studené války světové veřejné mínění vidělo ve Spojených státech konstruktivní sílu, která může zvýšit bezpečnost jak ve smyslu regionálním, tak i mezinárodním.

Své druhé číslo v roce 2009 věnoval časopis taktéž sedmdesátému výročí vypuknutí druhé světové války. Úvodní stať Stanisława Żerka z Poznaně je pozoruhodným rozbořem mezinárodní situace Polska před válkou, jeho vztahů s Německem a západoevropskými státy. Autor se domnívá, že kategorické požadavky Berlína vůči Varšavě, které se týkaly revize versailleského *statu quo* na východní hranici Německé říše, nebyly bezprostředním důvodem rozpoutání války. Vlastním motivem byl Hitlerův program, značně překračující tradiční německý revizionismus, který měl přeměnit Německo v impérium nastolující hegemonii v Evropě. A válka mu měla přinést nejen kontrolu nad Evropou, ale později také celosvětovou dominanci. V obecné podobě byl tento program načrtnut již na počátku Hitlerovy politické kariéry. Bezpečnost Polska se opírala o vlastní vojenské síly a spojenecké svazky s Francií. Normalizace vztahů s Německem po podpisu deklarace o nepoužití síly

z 26. ledna 1934 byla velkým úspěchem maršála Józefa Piłsudského a ministra zahraničí Józefa Becka, který rozšířil manévrovací pole Varšavy. Ta sice nadále usilovala o partnerské vztahy s Francií, chtěla se však cítit jako suverén. Jak to vyjádřil tehdejší polský náměstek ministra zahraničí Jan Szembek, „doba klientelismu navždy skončila“. V roce 1937 Józef Beck zdůrazňoval potřebu udržovat politiku rovnováhy mezi oběma velkými sousedy. Nepřípustné bylo vstoupit do bloku států formovaného Německem stejně jako do mnohostranného spojeneckého svazku za účasti Sovětského svazu. Varšava přitom ale neváhala politicky i diplomaticky spolupracovat s Německem, aby tak torpédovala iniciativy, jež by mohly posílit Sověty, počínaje východním paktem v roce 1934 a konče sudetskou krizí na podzim 1938. Ta se stala zenitem polsko-německého sbližování. Obsazení Těšínska ocenil Hermann Göring jako nesmírně odvážnou a skvěle provedenou akci a také Adolf Hitler se tehdy s velkým uznáním vyslovil o polské politice. Ministr Beck hodnotil tehdejší situaci Polska tak příznivě, že by od Čechoslováků mohlo získat ještě více než Těšínsko, aniž by narazilo na větší odpor. Polský velvyslanec v Berlíně pak již 24. října 1938 po říšském ministru zahraničí von Ribbentropovi žádal, aby Československo bylo nuceno postoupit Maďarsku Podkarpatskou Rus.

Hospodářskou politikou na polských územích začleněných v letech 1939 až 1945 do Německé říše se zabývá poznaňský historik Tadeusz Janicki. Již výmarská republika označovala Polsko za *Saisonstaat*, neschopný samostatného státního života a nebezpečný pro mezinárodní společenství. V letech 1920 až 1922 ho hospodářsky bojkotovala, od roku 1925 s ním vedla celní válku a poskytovala finanční pomoc německé menšině. Autor se pokouší představit hlavní prameny, cíle, etapy a prostředky hospodářské politiky okupantů a také s tím spojené represe vůči polskému obyvatelstvu, vysídlování Poláků a usídlování Němců. Do říše byly přímo vtěleny nové župy Gdaňsk-východní Prusko a Wartheland, další území byla připojena ke Slezsku a východnímu Prusku. Celkem bylo začleněno do říše 31 procent předválečného území Polska se 34 procenty obyvatel, kde se nacházelo sto procent polské těžby uhlí a zinku, 97 procent výroby železa, 90 procent produkce oceli, 70 procent textilního průmyslu a 70 procent cukrovarů.

Německými represemi vůči polskému obyvatelstvu na územích přivtělených ke třetí říši se zabývá Maria Rutowska z Poznaně. V roce 1931 zde žilo deset milionů obyvatel, z toho devět desetin tvořili Poláci. Represe mířily hlavně proti vedoucím složkám polského etnika, zejména římskokatolické církvi. Poláci byli hromadně deportováni na nucené práce do říše a vysídlováni do Generálního gouvěrnementu pro obsazená polská území. Pronásledování a genocidu Židů v župě Warta za nacistické nadvlády mapuje další poznaňská historička, Bożena Górczyńska-Przybyłowiczová. Součástí této župy se v listopadu 1939 stala i Lodž (Litzmanstadt) s největším soustředěním židovské populace v Polsku, netypickým pro oblast Velkopolska. Židé tvořili třicet čtyři procent (223 tisíc) obyvatel Lodže.

Odradem Velké vlastenecké války v současné ruské kinematografii se v tomto tematickém čísle časopisu *Przegląd Zachodni* zabývá Agata Bachórzová z Gdańska. Zdůrazňuje, že v ruském diskurzu o minulosti představuje vítězství nad nacismem nadále činitele společné identity. Vedle oficiálního heroického obrazu války však

existují rovněž odlišná vyprávění, která se neshodují s paradigmatem vítězství, což potvrzuje soudobá ruská kinematografie. Způsoby zobrazování války autorka ukazuje na příkladu několika filmů ruské produkce z let 2002 až 2008, přičemž hodnotí i jejich uměleckou úroveň.

O sexuálním násilí ve válečných konfliktech, zejména o traumatech německých žen za druhé světové války, píše Magdalena Kalužná z Poznaně. Uvádí, že násilí bylo neodlučnou součástí masových deportací a vyhánění německého obyvatelstva v letech 1944 až 1948. Za nejtabuizovanější formu fyzického násilí vůči civilnímu obyvatelstvu, zvláště vůči ženám, považuje sexuální násilí. Během ofenzivy Rudé armády na konci druhé světové války podle jejích údajů sovětsí vojáci znásilnili zhruba tři miliony osm set tisíc německých žen, z toho milion čtyři sta tisíc na bývalých východních územích Německa, milion devět set tisíc během útoku na Berlín a půl milionu v Sovětské okupační zóně Německa. Více než čtyřicet procent těchto žen bylo přitom znásilněno vícekrát.

Čtvrtletník *Studia Historyczne*, který vydává pobočka Polské akademie věd v Krakově, publikoval v prvním dvojčísle roku 2009 zprávu třetího odboru ministerstva vnitra Polské lidové republiky o náladách v opozičních kruzích v době předvolební kampaně v roce 1961 s úvodem Stanisława Stępy. Editor uvádí, že v komunistickém Polsku plnila během voleb důležitou roli politická policie. Do roku 1956 měla neomezený vliv na potvrzování kandidátů na členy zastupitelských sborů všech stupňů a rozhodovala o složení volebních komisí. Umísťovala své agenty v prostředí, které mělo důvěru voličů. Ale i po roce 1956 si udržela řadu kompetencí, zejména měla mít pod dohledem potenciální protivníky a nepřátele komunistického zřízení. Za ně byli považováni v prvé řadě příslušníci bývalého politického a vojenského podzemí, kteří byli na volebních kandidátkách nežádoucí.

Ve druhém dvojčísle loňského ročníku píše Mariusz Mazur o ohlasu nemoci a smrti Josifa V. Stalina v březnu 1953 v polské společnosti. Autor využil dva zdroje pramenů, agenturní zprávy tajné policie ze dvou polských vojvodství a soukromé deníky, vydané ovšem značně později. Jedním z diskutovaných témat mezi Poláky bylo tehdy i úmrtí československého prezidenta Klementa Gottwalda a nemoc východoněmeckého vůdce Wilhelma Piecka.

Článek Ramualda M. Łuczyńskiego v prvním čísle minulého ročníku slezského časopisu *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* sleduje osudy zámku Książ (Fürstenstein) u Wałbrzychu (Waldenburg) v Dolním Slezsku v letech 1955 až 1965. Pro zámek se hledal uživatel, který by zabezpečil nezbytné opravy interiéru i exteriéru. Vysoké náklady na opravy však řadu zájemců, včetně hutnických závodů Nowa Huta u Krakova, odradily. Zámek se čtyřmi sty patnácti místnostmi, který v letech 1507 až 1945 patřil rodu Hochberg von Pless, se stal objektem stálé devastace turistů a zlodějů. Po roce 1956 začaly zabezpečovací práce, zámek navštěvovalo každoročně dvacet tisíc osob. Historický objekt měl být adaptován na turistický hotel, kterým nyní skutečně je.

Následující dvojčíslo je věnováno pětaosmdesátým narozeninám historika Adama Galose, specialisty na německé dějiny. V několika oddílech jsou zde umístěny i studie věnované moderním dějinám, které se zčásti vztahují k oblasti zájmu osla-

vence. Grzegorz Hryciuk z Vratislavské univerzity ukazuje, jak německý konzulát ve Lvově hodnotil polsko-ukrajinské vztahy v roce 1939. Konzulát charakterizoval ukrajinský politický, hospodářský a náboženský život, politické události, analyzoval polsko-ukrajinské vztahy a stanoviska Ukrajinců vůči Německu. Zdůrazňoval, že všechny ukrajinské strany usilují o nezávislý ukrajinský stát.

Význam anexe Rakouska a Sudet pro hospodářství německého Slezska hodnotí Marek Czaplinski, rovněž z Vratislavské univerzity. Uvádí, že ze zpráv uložených ve Státním archivu ve Vratislavi nevyplývá velká radost z připojení Sudet k Německu. Naděje na zásadní změnu k lepšímu, které se objevovaly v hospodářských kruzích, spočívaly ve zvětšení možnosti odbytu slezské produkce a oživení turistického ruchu. Očekávaly zlepšení železniční a silniční dopravy do Rakouska a vybudování kanálu Odra–Dunaj. Rekvizice vagonů pro potřeby wehrmachtu v době mnichovské krize a po ní ztížila dopravu uhlí, což ohrozilo fungování průmyslu a zásobování obyvatelstva topivem, když v prosinci 1938 nastaly silné mrazy.

Adam Bosak se zabývá otázkou takzvané kulturní genocidy a polsko-ruského sporu o právní kvalifikaci katynského zločinu. Za kulturní genocidu považuje činy proti užívání národního jazyka nebo národní kultuře. Je to podle něj jedna z forem genocidy, vedle fyzické a biologické (omezování natality).

Přístupem exilového prezidenta Władysława Raczkiewicze, který jako hlava státu sehrával za druhé světové války rozhodující roli v polské politice, k vůdčím tábora polských nacionalistů se zabývá Jacek Piotrowski z Vratislavské univerzity. Zdůrazňuje, že v jeho jednání nebylo vůči národním demokratům žádných emocí, přistupoval k nim stejně jako k socialistům nebo křesťanským demokratům. Zastával pragmatickou pozici zbavenou ideologické nenávisti. Prezident, jehož rivalem byl premiér Władysław Sikorski, sondařoval možnosti podpory národovců, v nichž viděl své možné spojence. V Londýně sehrávala Národní strana určitou, i když ne vedoucí roli. Několikaleté odstavení vůdců Národní strany od exilové vlády ekipou premiéra Sikorského je přirozeně stavělo do role potenciálních spojenců prezidenta, který byl v podobné situaci.

Setkání prezidentů George Bushe a Michaila Gorbačova na Maltě koncem roku 1989 a otázka německé budoucnosti jsou předmětem zájmu Janusze Sawczuka z Opolí. Desetibodový plán kancléře Helmuta Kohla z 28. listopadu 1989 byl na Maltě přijat jako možná základna dialogu. Obě supervelmoci si přály sebeurčení pro Němce, nemluvily však ještě o sjednocení Německa. Antoni Kiełbasa z Trzebnice upozorňuje na pastýřský list redigovaný společně episkopáty Polska a Německa z 13. prosince 1995, který navázal na výměnu pastýřských listů z roku 1965. Vidí v nich proklamaci porozumění na prahu nového tisíciletí.

Politický kontext dějin Vratislavské univerzity v časech Polské lidové republiky přibližuje Włodzimierz Suleja. Polská univerzita ve Vratislavi vznikla na základě dekretu Prozatímní vlády národní jednoty z 24. srpna 1945, což mělo pro poválečný režim v Polsku velký praktický, politický a propagandistický význam. V roce 1946 začaly fungovat přípravné kurzy do nultého ročníku, do kterých byla zařazena dělnická a rolnická mládež po absolvování sedmé třídy základní školy. Během devíti měsíců adepti probrali učivo čtyřleté střední školy a byli přijati na univer-

zitu. V kurzech probíhala intenzivní ideologická indoktrinace, vedle polského jazyka a matematiky byla hlavní pozornost věnována dialektickému a historickému materialismu. V roce 1952 Vratislavská univerzita přijala do svého názvu jméno prezidenta Bolesława Bieruta.

V navazujícím příspěvku Wojciech Wrzesiński mapuje místo vratislavských historiků v polské historiografii let 1945 až 2005. Systematická výuka historie začala na Vratislavské univerzitě v listopadu 1945 podle předválečných programů. Ještě na sjezdu polských historiků v roce 1948 byli marxističtí stoupenci v menšině. Situace se změnila na metodologické konferenci v Otwocku na přelomu let 1951 a 1952, kde proběhla instruktáž v režii sovětských historiků. Poté nastala podle sovětského vzoru ideologizace historické vědy v Polsku a při hodnocení historického procesu byly uplatňovány administrativní metody.

Atmosféru na polských univerzitách v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století přibližuje Sybilla Bidwellová z Vratislavi. Na základě deníku a korespondence vedoucího katedry historie obecného novověku Władysława Czaplińskiego, který působil na Vratislavské univerzitě v letech 1946 až 1975, ukazuje, jak se museli vysokoškolští učitelé opatrně pohybovat v tehdejší realitě. Czapliński požadoval, aby vysoké školy byly demokratickým zařízením, aby všechna rozhodnutí byla přijímána tajným hlasováním, vadila mu dlouhá kadence univerzitních úřadů. Jeho kritické stanovisko k vládnoucí komunistické straně ovšem nebylo na překážku tomu, aby udržoval kontakty s jejími členy, kteří byli dle jeho názoru mnohdy slušnými lidmi.

Ve čtvrtém čísle čtvrtletníku *Sobótka* se dočteme o nelegální emigraci z Vratislavského vojvodství v letech 1956 až 1970, kterou přibližuje Waldemar Sęczyk. Po restrikcích v první polovině padesátých let teprve polský Říjen v roce 1956 dal emigrantům naději na širší mezinárodní kontakty. Z Vratislavského vojvodství odešly ilegálně celkem 4082 osoby, z toho 3916 se jich nevrátilo ze zahraničních cest. Jistě pozoruhodná je informace, že od roku 1989 opustilo Polsko okolo dvou milionů osob, z nichž většina zamířila do Německa.

Zajímavé historické statě přináší i měsíčník *Odra*, který vydává Národní knihovna a Středisko kultury a umění ve Vratislavi. Například ve svém desátém čísle z roku 2009 otiskuje vzpomínky z obleženého města, jejichž autorem je někdejší obyvatel Vratislavi Ernst Hornig. Ten přibližuje poslední dny „Pevnosti Breslau“ (2.–5. května 1945), každodenní letecké útoky, tisíce zabitých a raněných. Vratislav Němci bránili nejen po smrti Hitlera, ale i po pádu Berlína. Julian Bartosz obrací pozornost k projevu ministra zahraničí Józefa Becka v Sejmu 5. května 1939, kdy před poslanci přiznal, že Polsko není připraveno na válku, nedokáže samostatně čelit Německu a potřebuje pomoc zvenčí. Německý vojenský rozpočet byl tehdy patnáctkrát větší než polský, proti třiceti polským pěším a sedmi jezdeckým divizím měla říše k dispozici čtyřiapadesát pěších a šest obrněných divizí. Časopisu poskytl v tomtéž čísle rozhovor historik Włodzimierz Suleja, jenž prohlásil, že nevěří historikům, kteří tvrdí, že jsou objektivní. Historie není podle jeho názoru objektivní vědou. V moderních dějinách máme velké množství pramenů, avšak inflace informací ne vždy napomáhá kvalitě výkladu.

V jedenáctém čísle *Odry* se Adam Krzemiński a Martin Pollach pozastavují nad tím, že Rakušané mlčí o 1. září 1939, ačkoliv se jako příslušníci Velkoněmecké říše zúčastnili války – mnoho z nich dobrovolně, dokonce s entuziasmem – jako vojáci na frontě i administrátoři okupovaných oblastí. Počínali si aktivně, mnohdy přímo ochotně, v aparátu masového teroru, sloužili u SS a gestapa, vedli operační oddíly a řídili koncentrační tábory. Ve zločinecké mašinerii třetí říše byli Rakušané zastoupeni nadproporčně.

Przegląd Historyczno-Wojskowy, čtvrtletník vydávaný Vojenským byrem historických výzkumů (*Wojskowe Biuro Badań Historycznych*), přinesl ve svém prvním čísle z roku 2009 článek Wojciecha Władarkiewicze o stanovisku obyvatelstva Polesí k nebezpečí války v roce 1939. V Poleském vojvodství žilo z celkového počtu osmi set osmdesáti tisíc obyvatel jen sto osmdesát osm tisíc Poláků. Národní vědomí zdejší běloruské většiny se teprve formovalo, běloruské politické strany nebyly početné a požadovaly nezávislé Bělorusko. Obyvatelstvo vojvodství nebylo lhostejné vůči československé krizi v roce 1938, kdy v záležitosti Těšínska nesouhlasilo s polskou politikou. Mezinárodní postavení Polska se zhoršilo na jaře 1939 po obsazení Čech a Moravy a litevské Klajpedy wehrmachtem. Při mobilizaci začátkem září 1939 Bělorusové jen neochotně poskytovali polské armádě své koně a povozy. Část mobilizovaných se pokoušela uprchnout za sovětské hranice, docházelo k individuálním případům protistátní propagandy. Činitelé Běloruské národněsocialistické strany se domnívali, že německá intervence umožní vznik samostatné Ukrajiny, Běloruska a Litvy jako spojenců Německé říše. Část Bělorusů zase zaujímala nepřátelský postoj k Polsku pod vlivem komunistické propagandy. Sedmnáctého září 1939 německá armáda dobyla Brest, Rudá armáda přitáhla teprve o pět dnů později. Bolševiky vítalo běloruské a židovské obyvatelstvo přátelsky, protože věřilo, že se naplní hesla sovětské propagandy. Většina běloruského obyvatelstva přijala pád Polska pozitivně, jeho znalosti o životě v SSSR byly však malé a o stalinských represích nevědělo.

O běloruském ozbrojeném antisovětském podzemí v letech 1944 až 1956 píše Jerzy Grzybowski. Část badatelů zastává názor, že po obsazení běloruského území Rudou armádou v červenci 1944 až do poloviny padesátých let zde existovalo dobře organizované antisovětské partyzánské hnutí, jiní tento názor odmítají a zpochybňují existenci partyzánských oddílů bojujících proti Sovětům. K vytváření protisovětských skupin, které měly působit v týlu Rudé armády, přistoupili na jaře 1944 Němci. Nábor prováděla Běloruská strana nezávislosti, zřízená agenty německé rozvědky. Již v létě 1944 sovětské bezpečnostní orgány zahájily likvidaci těchto struktur. Od července 1944 do června 1946 bylo v Bělorusku zatčeno třináct tisíc osob, z toho dva tisíce osm set za antisovětskou nacionalistickou činnost. Běloruští emigranti na Západě ve čtyřicátých a padesátých letech věřili v existenci masové ozbrojené konspirace v Bělorusku. Exilový tisk podporoval tento mýtus z politických důvodů.

Ve druhém čísle loňského ročníku *Przegląd Historyczno-Wojskowy* otiskl článek Zygmunta Czarnoty a Zbigniewa Moszumańského o plánech třetí říše na okupaci Švýcarska. Země měla pečlivě zpracované plány obrany pro případ invaze wehr-

machtu. V době války s Francií německé letectvo při narušení vzdušného prostoru Švýcarska ztratilo osm letadel. Do Švýcarska Němci vyslali diverzní skupinu, která měla provádět sabotáže na letištích, diverzanti byli ale zatčeni a uvězněni. Němci poté vypracovali plán agrese „Tannenbaum“, Italové zase plánovali obsazení kantonu Ticino (Tessin). Berlín a Řím v červenci 1940 vyznačily linii rozdělení Švýcarska, která měla být hranicí mezi vojsky obou států Osy v eventuálních příštích vojenských operacích. V červnu 1941 Hitler označil Švýcarsko za „ničemný národ a státní útvar“ a Mussolini ho charakterizoval jako anachronismus, který zůstává poslední britskou základnou v Evropě.

Kronika

Versailles, St. Germain, Trianon

Konference o zrodu meziválečné Evropy

Miroslav Šepták

Ve dnech 8. a 9. června 2010 se konala v prostorách Slovenského institutu v Praze mezinárodní vědecká konference „Zrod nové Evropy: Versailles, St. Germain, Trianon a dotváření poválečného mírového systému“, kterou uspořádal Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., ve spolupráci s Historickým ústavem Slovenské akademie věd, Slovenským institutem v Praze a Slovensko-českou společností.

Mírová jednání odehrávající se po skončení první světové války na pařížských předměstích patří dodnes k nejdiskutovanějším tématům dějin 20. století. Versailleský smluvní systém určil podobu evropských i některých mimoevropských oblastí v meziválečné době a jeho usnesení jsou patrná, byť v modifikované podobě, i na současné mapě světa. Navíc dokumenty z těchto jednání se staly na dlouhou dobu agitačním prostředkem mnoha politiků, kteří ve snaze získat si sympatie neváhají sáhnout k jejich účelové a paušalizované interpretaci. Cílem konference proto bylo podniknout hlubší sondu do versailleských mírových jednání a smluv a poskytnout jejich odideologizovaný obraz na základě vědecké kritiky pramenů a literatury nejrůznější provenience.

Setkání zahájil nastíněním základních cílů zástupce ředitelky Historického ústavu Akademie věd České republiky, v. v. i., Jan Němeček. Velvyslanec Slovenska v České republice Peter Brño ocenil po letech strnulosti rostoucí česko-slovenskou spolupráci v rámci diskusí o mnohdy složitých otázkách společné minulosti. Náměstek ministra zahraničních věcí České republiky Vladimír Galuška upozornil na tendence k falšování moderních dějin, mírové smlouvy versailleského systému nevyjímaje, zejména ze strany politiků.

Symposium bylo rozděleno do čtyř tematických bloků. První z nich, nazvaný „Mírová konference a zrod ‘nové’ Evropy“, moderoval Jan Němeček. Samotnou vědeckou část zahájila Bohumila Ferenčuhová z Historického ústavu Slovenské akademie věd. Nejprve krátce připomněla vojenské operace závěrečné fáze první světové války a představy vítězných dohodových mocností o budoucím uspořádání evropských a mimoevropských záležitostí. Poté identifikovala nejdůležitější problémy poválečného uspořádání, které spatřovala v odlišných koncepcích vítězů, v nejasnosti pojmu „právo národů na sebeurčení“, v procedurální a faktické slabosti Společnosti národů i v návratu Spojených států amerických k politice izolacionismu. Závěrem pohovořila o nejvýznamnějších ustanoveních Versailleské, St. Germainské a Trianonské mírové smlouvy, přičemž tyto dokumenty odmítla označit za diktát vítězů.

Německý vývoj v letech 1918 a 1919 se stal námětem příspěvku Petra Prokše z Historického ústavu Akademie věd ČR, v. v. i. Referent upozornil, že představitelé nově vznikající výmarské republiky vkládali velké naděje do čtrnácti bodů amerického prezidenta Woodrowa Wilsona a právo národů na sebeurčení bylo u německých politiků hlavním argumentem, jak zabránit územním ztrátám. Současně, jak připomněl Prokš, Němci doufali v rozpad dohodové aliance a ve vznik německo-anglosaského bloku s protifrancouzským zaměřením. Přednášející neopomněl ani poukázat na protesty německé delegace proti textu Versailleské smlouvy, které kromě jiného vyjadřovaly i účelové zúžení vládní koaliční základny výmarské republiky.

Jan Kuklík, proděkan Právnické fakulty Univerzity Karlovy, se zamyslel nad působením československé delegace na pařížské mírové konferenci prostřednictvím vzpomínek jejích účastníků. V této souvislosti vyzdvihl zejména nedávno vydané paměti československého právního experta a pozdějšího ministra školství Jana Krčmáře. Na příkladě těchto memoárů ukázal, jak by bylo do budoucna možné analyzovat působení československých delegátů ve Francii, neboť právě jejich korespondence či vzpomínky patří mezi dosud málo využívaný materiál v historiografii. Odborník na právní historii rovněž kladně zhodnotil připravenost, personální obsazení i dosažené výsledky československé delegace, která ve srovnání s jinými zeměmi přednesla v Paříži poměrně realistické požadavky.

Cílem referátu Romana Holce z Historického ústavu v Bratislavě bylo vyvrátit dva mýty, které po dlouhá desetiletí přežívají v maďarské společnosti v souvislosti s událostmi předcházejícími podepsání Trianonské smlouvy. Slovenský historik odmítl tvrzení, že uherský ministerský předseda István Tisza byl upřímným pacifistou, jenž zapletení Uherska do válečného konfliktu zásadně odmítal. Přednášející rovněž se zohledněním dobových publikací a pramenů vyvrátil tezi o Uhersku jakožto pouhé oběti válečné mašinerie. Budapešť měla podle jeho názoru od počátku expanzivní plány. Trianonskou mírovou smlouvu pak z tohoto hlediska označil za krutý dokument, který nicméně zcela odpovídá agresivním koncepcím Uherska.

Marián Hronský z Ústavu politických věd Slovenské akademie věd v Bratislavě ve svém příspěvku analyzoval československo-maďarský konflikt v roce 1919. Úvodem seznámil plénum s formativním procesem vzniku Maďarské republiky rad, pak

poskytl stručný přehled o vojenských operacích na území Československa. Přitom neopomněl vzpomenout vybavení a početní stav vojsk na obou stranách. Příčiny maďarského postupu spatřoval v nutnosti revoluční vlády dosáhnout vnějšího úspěchu, který měl sloužit jako stabilizační prvek nově vzniklého bolševického režimu. Současně maďarští komunisté věřili v proletářskou revoluci v okolních zemích. Hronský nezamlčel fakt, že první a poslední válku v dějinách meziválečné československé armády nevyhráli pro republiku vojáci, nýbrž diplomaté, neboť Dohoda pohrozila Maďarsku ozbrojenou intervencí.

Polský vývoj v letech 1918 až 1921 tvořil jádro příspěvku Jindřicha Dejmků z Historického ústavu v Praze. Český historik hovořil o složitém poválečném vývoji východní a severovýchodní Evropy, kdy v této oblasti vzniklo osm států, které kromě Polska neměly vlastní tradici státnosti. Připomněl, že mocnosti se polskou otázkou za války příliš nezabývaly, a pokud přece, tak ji chtěly řešit v rámci ruské problematiky. Příčiny znovuvytvoření polského státu spatřoval Dejmek v národně-emancipačním hnutí 19. století, a nikoli v první světové válce. Za významný milník jeho vzniku označil německý podpis Versailleské smlouvy. Závěr referátu pak věnoval pokusům Varšavy o východoevropskou federaci a peripetiím rusko-polského konfliktu.

Krátký diskusní příspěvek archiváře Jana Chodějovského z Masarykova ústavu a Archivu Akademie věd ČR, v. v. i., v Praze navázal na myšlenky Jana Kuklíka. „Velká“ líčení mírových jednání jsou podle jeho názoru v současném historickém výzkumu spíše na ústupu a do popředí se dostává zájem o dějiny každodennosti. Referent doporučoval rekonstruovat minulost prostřednictvím vzpomínek „obyčejných“ členů československé delegace, vedle již vzpomínaného Jana Krčmáře například Adolfa Černého a Hanuše Jelínka. První část setkání zakončila diskuse, v níž Jindřich Dejmek doplnil svůj referát zajímavým exkurzem do ukrajinské a ruské otázky na mírových jednáních.

Odpolední blok, pojednávající o osudech post-versailleského uspořádání, vedla Bohumila Ferencuhová. Zamyšlením nad příčinami poválečné nestability ve střední Evropě ji zahájil Antoine Marès, vedoucí katedry soudobých dějin střední Evropy na Univerzitě Paříž I Panthéone-Sorbonne. Připomněl fakt, že mírové smlouvy nebyly akceptovány v Německu, Maďarsku a Rakousku a Společnost národů jako garanta poválečného *statu quo* oslabovala absence některých velmocí. Kromě toho hospodářská dezintegrace střední a jihovýchodní Evropy způsobila značné potíže zejména Maďarsku a Rakousku. Tyto státy nedokázaly z vlastních zdrojů restrukturalizovat průmysl, a proto musely požádat o pomoc zahraničí. Nedostatečná recepce liberálnědemokratických hodnot spolu s neblahými důsledky Velké deprese vedla k přechodu většiny zemí střední Evropy od demokracie k autoritářskému režimu.

Zdařilou analýzu britské politiky vůči Československu ve dvacátých letech minulého století prezentovala Adriana Kičková z Filozofické fakulty Univerzity Konstantína Filozofa v Nitře. Mladá slovenská historička upozornila na imperiální horizont zahraniční politiky ostrovního státu a z toho vyplývající nechuť Británie angažovat se v kontinentální Evropě, tím méně pak ve prospěch Československa. Pokud Lon-

dýn přece jen projevoval zájem o dění ve středoevropském regionu, tak s ohledem na vývoj v Rakousku. Jak upozornila referentka, britští diplomaté měli tendenci zveličovat některé problémy, především pak menšinovou politiku Československa. Osobnostní profil britského velvyslance v Praze George R. Clerka vhodným způsobem odlehčil přednesený příspěvek, který Adriana Kičková zakončila analýzou důsledků československo-francouzské smlouvy z roku 1924 pro bilaterální vztahy mezi Londýnem a Prahou.

Alena Feriancová, rovněž z Filozofické fakulty Univerzity Konstantína Filozofa, přinesla pronikavou sondu do snah o politickou revizi versailleského uspořádání na příkladu výmarské republiky. Uvedla, že němečtí diplomaté od podpisu mírové smlouvy zpochybňovali více či méně otevřenou formou její jednotlivá ustanovení. Referentka rozdělila revizionistické snahy Berlína do několika rovin, čímž poskytla přítomným vícerozměrný a vyvážený pohled na problematiku. Upozornila přitom na méně známé pokusy výmarské republiky o morální revizi Versailles. V německém ministerstvu zahraničí vzniklo speciální oddělení, které mělo připravovat materiály poukazující na nespravedlnost mírové smlouvy a propagandisticky podepřít snahy Berlína o „nápravu křivd“. Přednášející neopomněla zmínit ani německé úsilí zužitkovat politický a hospodářský potenciál země a nastínit i roli menšinové politiky v revizních plánech Berlína. Závěrem poukázala na proměnu německé zahraniční politiky po roce 1929, způsobenou ekonomickými potížemi výmarské republiky a rostoucí polarizací tamní vnitropolitické scény.

Andrzej Essen z Historického ústavu Pedagogické univerzity v Krakově přiblížil vývoj vztahů mezi Malou dohodou a Polskem. Oba subjekty byly zainteresovány na obraně versailleského mírového pořádku. To vytvářelo nadějně předpoklady spolupráce, umocněné i snahou Varšavy o rozsáhlou kooperaci s Francií. I přes určité signály se však intenzivnější spolupráci mezi Malou dohodou a Polskem nepodařilo navázat. Do velké míry to způsobily hraniční spory mezi Prahou a Varšavou i neochota Polska jasně se vymezit vůči maďarskému revizionismu.

Eva Irmanová z Historického ústavu v Praze rozebrala vývoj maďarské zahraniční politiky v meziválečné době, přičemž těžiště svého referátu věnovala období do roku 1927. Poukázala na skutečnost, že maďarská politická elita a veřejnost vnímaly Trianonskou smlouvu jako nespravedlivý diktát vítězů. Zahraniční politika Maďarska vycházela podle Irmanové z geopolitického předpokladu, že navrácení ztracených území lze dosáhnout pouze tehdy, když tyto požadavky získají podporu jedné nebo více velmocí. Česká historička označila za mezník v diplomacii podunajského státu mezi válkami podpis maďarsko-italské smlouvy o přátelství v dubnu 1927, který prolomil dosavadní mezinárodní izolaci země. Budapešť tím poprvé od konce války navázala styky s jednou z velmocí.

V české historiografii dosud takřka opomíjená politika fašistické Itálie vůči střední Evropě tvořila námět referátu Ondřeje Housky, zpravodaje Českého rozhlasu v Bruselu, který byl posledním referentem prvního dne setkání. Tento historik a publicista upozornil, že ačkoli Itálie patřila mezi vítěze první světové války, zavládlo v zemi z výsledků mírových jednání zklamání. To spolu s hospodářskou nestabilitou a sociálními otřesy vytvořilo vhodnou půdu pro etablování fašismu. Přednáše-

jící hovořil o verbální a finanční podpoře italského diktátora Benita Mussoliniho různým revizionistickým a teroristickým zahraničním organizacím. Duceho úsilí o vznik revizionistických bloků však naráželo na nevelký hospodářský potenciál Itálie. Jeho ambice částečně naplnil až podpis takzvaných Římských protokolů na jaře 1934.

Opolední část zakončila diskuse, v níž Jindřich Dejmek nabídl vlastní sondu do britské meziválečné politiky vůči Československu. Eva Broklová z Masarykova ústavu a Archivu Akademie věd ČR, v. v. i., vyzvala k četnější aplikaci konceptu politické kultury při analýze pádu demokracie ve střední a jihovýchodní Evropě. Emil Voráček z Historického ústavu v Praze vyzval přítomné k využití metod sociologie, politologie a ekonomie v rámci historického bádání.

Druhý den konference zahájil třetí blok „Nové evropské uspořádání v každodenním životě jeho občanů“, který řídil Antoine Marès. Slabiny československé prvorepublikové demokracie a příčiny jejího pádu analyzoval ve svém příspěvku Jakub Rákosník z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Společenské a sociální konflikty v meziválečném Československu ozřejmil referent pomocí teorie sociálního štěpení. Na základě typologie nizozemského politologa Arenda Lijpharta vyslovil hypotézu, že během existence Československa nastal postupný posun od konsociační k centrifugální společnosti, a to především v důsledku vnějšího tlaku totalitárních a autoritativních mocností. Rákosník také připomněl, že existují v zásadě dvě základní interpretace rozpadu Československa. První tvrdí, že politický systém nebyl schopen účinně řešit problémy občanské společnosti. Druhá naopak politický systém označuje za fungující a tvrdí, že k jeho zhroucení přispěla až radikální segmentace společnosti v důsledku Velké hospodářské krize.

René Petráš z Právnické fakulty Univerzity Karlovy pojednal o ochraně menšin v teorii a praxi meziválečné Evropy. Připomněl málo známý fakt, že mezinárodní dokumenty týkající se postavení menšin měly mít v původních úvahách absolutní přednost před domácími zákony. Současně tyto smlouvy od počátku vyvolávaly nedůvěru, neboť na ně politici většinou nahlíželi jako na nebezpečný experiment. Přednášející označil za základní nedostatek menšinových smluv jejich procesní úpravu, která neumožňovala Společnosti národů účinně ověřit, zda je právo dané minority skutečně porušováno či nikoli.

O evropském komunistickém hnutí v prvních poválečných letech promluvil Emil Voráček. Úvodem opět vyzval k většímu využívání metod ostatních společenských věd v historickém výzkumu. Připomněl, že bolševici těžili ze sociální radikalizace vyvolané otřesnými zážitky spojenými s první světovou válkou. Funkci převodové páky sovětské vlády k uskutečnění světové proletářské revoluce plnila Kominternu. Naděje na rozšíření revoluční vlny ze sovětského Ruska však zůstaly nenaplněny, a proto se Moskva soustředila na stabilizaci vnitropolitických poměrů.

Jaroslav Šebek z Historického ústavu v Praze v zajímavém referátu porovnával vývoj katolické církve v Rakousku, Maďarsku, Polsku a Československu v post-versailleském systému. S výjimkou Polska čelila katolická církev ve všech vzpomínaných státech masivní vlně antiklerikalismu. V Rakousku chtěl klérus zachovat monarchii, později provedl pragmatický obrat směrem k podpoře republikánského

zřízení. Současně hledala církve spojení v boji proti sociální demokracii, kterého později našla v polovojenském hnutí Domobrany (*Heimwehr*). V Polsku tvořila církve hlavní oporu autoritativního režimu maršála Józefa Piłsudského. V Maďarsku zase podporovala tamní nacionalistické a revizionistické požadavky. Snaha o laicizaci a masivní vystupování z katolické církve v Čechách vedly podle Šebka k růstu napětí v česko-slovenských vztazích.

Miroslav Michela z Historického ústavu v Bratislavě poukázal v závěrečném referátu třetího bloku na diametrálně odlišnou interpretaci Trianonské smlouvy v slovenských a maďarských dějinách. Zatímco Maďaři ji dodnes posuzují jako nespravedlivý a diskriminační dokument, slovenská strana ji vnímá jako nástroj mírového soužití a stabilizace poměrů ve střední Evropě. Přednášející dále upozornil, že integrální součástí maďarské zahraniční politiky byl po dlouhou dobu revizionismus, neodmyslitelně spjatý s iredentismem.

Panelová diskuse na téma konstant a proměn střeoevropského prostoru po roce 1945 tvořila náplň závěrečného, čtvrtého bloku, který moderoval Jan Němeček. Jindřich Dejmek v něm podal stručný výklad peripetií mezinárodních vztahů po skončení druhé světové války, když největší prostor věnoval německé otázce. Emil Voráček hovořil o souvislostech rozpadu Sovětského svazu. Miroslav Teichman z Historického ústavu v Praze ozřejmil přítomným vybrané kapitoly z dějin balkánského regionu po roce 1945. Vladimír Handl z Ústavu mezinárodních vztahů v Praze seznámil auditorium s diplomacií západoněmecké administrativy Helmuta Kohla.

I poslední část byla zakončena diskusí. Eva Broklová se v ní zamyslela nad definicí nestátotvorné strany a Zlatica Zudová-Lešková z pražského Historického ústavu provedla sondu do života židovského etnika v meziválečném Československu. Závěrečné slova se ujal Jindřich Dejmek. Versailleský mírový systém zhodnotil jako završení národněemancipačního procesu malých evropských národů i jako významnou etapu v politické a sociální modernizaci lidstva.

Konference vynikala profesionálním organizačním zajištěním. Kladně lze hodnotit i pozvolnou tendenci k rostoucí interdisciplinaritě jednotlivých příspěvků. Rozumné stírání hranic mezi jednotlivými společenskovědními obory je totiž nadále jednou z cest, jak dosáhnout v rámci historické vědy nové interpretace zkoumaných problémů.

Za pozitivní signál považují skutečnost, že referáty příslušníků nastupující generace z České republiky i Slovenska patřily k nejlepším příspěvkům předneseným na konferenci. Do budoucna by právě mladí badatelé měli zintenzivnit česko-slovenskou spolupráci a přispět tak ke vzájemnému porozumění.

I přes značnou tematickou šíři byla na setkání řada otázek jen naznačena či opomenuta vůbec. Škoda že nemohl být přednesen původně připravený referát Waltera Reichela z Úřadu spolkového kancléřství ve Vídni. St. Germainské smlouvě byl tak věnován jen minimální prostor. Absentovaly rovněž příspěvky na téma poválečného vývoje pobaltských zemí nebo důsledků válečných reparací, mezipojeneckých dluhů a pozemkových reforem na post-versailleský systém. Pozornost by si jistě zasloužil revizionismus autoritářských a totalitárních režimů ve třicátých

letech minulého století, chyběly i referáty podávající historiografickou bilanci o jednotlivých mírových smlouvách.

Konference splnila proklamovaný cíl, a proto lze jen uvítat chystané vydání sborníku sestaveného na základě přednesených příspěvků. Jejich kvalitativní úroveň spolu s (doufejme) pečlivou editorskou přípravou dávají nadějně předpoklady, že českou a slovenskou historiografii obohatí publikace, která bude plně srovnatelná s obdobně zaměřenými monografiemi zahraničních historiografií. Dočkáme se tak dosud nejrozsáhlejšího česko-slovenského příspěvku k evropské diskusi o versailleském mírovém systému.

Anotace

BŘEZINA, Vladimír – PERNES, Jiří (ed.): *Závěrečná fáze kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*. Brno, StilusPress 2009, 232 s.

Sborník obsahuje příspěvky čtyř profesionálních historiků, kteří z celkového nebo jen dílčích pohledů sledují poslední fázi socializace vesnice v Československu, a k tomu příspěvek pamětníka, rodáka z Holubic nedaleko Brna, který představuje osudy své rodné obce v letech komunistického režimu. Svým zaměřením tak navazuje na nedlouho předtím vydané práce, jako byla kolektivní publikace *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, která vzešla ze stejnojmenné vědecké konference v edici Petra Blažka a Michala Kubálka (Praha, Česká zemědělská univerzita – Dokořán 2008), nebo nově vydaná monografie Karla Jecha *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy* (Praha, Vyšehrad 2008).

Samozřejmě že jednotliví autoři si nedělají nárok na konečné slovo k dané problematice, spíše svým shrnutím či dílčími sondami ukazují, kudy by se mohlo budoucí zpracování této důležité a mnohdy velmi tragické kapitoly v našich novodobých dějinách dále ubírat. Vladimír Březina jako spolueditor sborníku k tomu v úvodní poznámce jasně říká: „Bude zcela jistě třeba ještě dalších dílčích studií, regionálních sond atd., aby se mohlo přistoupit k celkovému sepsání dějin násilné kolektivizace československého

zemědělství.“ (s. 8) S tímto tvrzením nelze než souhlasit. Autoři se ve svých příspěvcích většinou drželi datace uvedené v názvu publikace, i když pro osvětlení některých důležitých souvislostí byli nuceni tuto hranici překročit.

V úvodní shrnující stati Jiří Pernes předkládá velmi podrobný obraz závěrečné fáze kolektivizace československého zemědělství v letech 1957 až 1960 na základě archivních materiálů z byrokratické „dílny“ ústředních politických orgánů, tedy především politického byra Ústředního výboru KSČ, kde se fakticky rozhodovalo o celkovém pojetí a průběhu kolektivizace. Je z nich zřejmé, že tehdejší odpovědní činitelé si uvědomovali, že namísto přímého nátlaku bude účinnější vůči dosud samostatně hospodařícím rolníkům uplatňovat ekonomické páky. Článek obsahuje množství údajů o výsledcích hospodaření již vytvořených i nově zakládaných jednotných zemědělských družstev, o úspěšnosti náborových akcí do družstev, o politice „zatlačování“ a likvidace takzvaných kulaků a o zemědělské politice KSČ po jedenáctém sjezdu strany v červnu 1958, který vydal směrnici k „dovršení socialistické výstavby v Československu“ (s. 28). Přesto se podle Pernese v následujících dvou letech ještě zcela nepodařilo prosadit socializaci vesnice, dokončena byla až ve druhé polovině 60. let.

Po tomto zobecňujícím příspěvku následují tři regionálně zaměřené studie. Vladimír

Březina si pro svou sondu do dané problematiky vybral oblast střední a severní Moravy. Nejprve rekapituluje poměry v zemědělství v letech 1948–1954, jeho vlastní výklad však spadá do druhé poloviny 50. let. Opírá se přitom hlavně o dokumenty Krajského národního výboru Olomouc a Okresních národních výborů Šumperk a Zábřeh. Líčí způsoby a průběh přesvědčovacích kampaní, situaci uvnitř jednotlivých družstev, činnost okresních a krajských národních výborů i stranických orgánů při kolektivizaci a jejich přístup ke „kulakům“. Na závěr Březina uveřejnil několik ilustrativních dobových dokumentů.

Jiří Topinka ve svém příspěvku popisuje závěrečnou fázi kolektivizace v letech 1957–1962 na Berounsku. Při své práci vycházel především z archivních materiálů Krajského výboru KSČ Hradec Králové, Okresního výboru KSČ Beroun a Okresního národního výboru Beroun. Dokládá, že první vlna kolektivizace nepřinesla v této oblasti valné úspěchy, většina JZD totiž nefungovala. Teprve nová fáze, zahájená v roce 1957, měla přinést kýžený obrat. Vést k němu měla součinnost agitačních kampaní, ekonomického nátlaku (dodávková povinnost) a administrativních opatření. Jak autor píše, působením těchto faktorů skutečně byla „rokem 1959 v podstatě kolektivizace v okrese Beroun až na nepatrné výjimky ukončena“ (s. 156). Topinka si také všímá situace v již založených družstvech, jejich hospodaření a postupného slučování od roku 1959, sociálního postavení družstevníků a jejich životní úrovně.

Jihlavský kraj v procesu socializace vesnice v letech 1948–1960 je v centru pozornosti Michala Stehlíka, který využil archivní prameny z proveniencie Krajského národního výboru Jihlava. Jihlavský kraj zahrnoval také pohraniční oblasti, a proto zde docházelo ke značným přesunům obyvatelstva, především do vnitrozemí, které výrazně ovlivňovaly provádění kolektivizace. Stehlík přibližuje situaci na zdejší vesnici již od roku 1948. Zdůrazňuje přitom represe proti místnímu obyvatelstvu, zejména soukromě hospodařícím rolníkům, po tragickém incidentu

v Babicích v létě 1951 a potíže se zakládáním JZD v první polovině 50. let v důsledku odchodu obyvatel kraje do vnitrozemí. Nový nápor na socializaci vesnice přišel na Jihlavsko ve druhé polovině 50. let a v roce 1959 byl korunován „vítězstvím“. To však bylo těžce zapláceno, protože zemědělství „se dostalo do permanentní krize, která je úzce spojena se sociální krizí venkova“ (s. 197).

Poslední příspěvek z pera neškoleného historika, zato však místního patriota, vlastivědného nadšence, dlouholetého obecního kronikáře a zároveň také bývalého politického vězně Bohumila Rubeše tvoří svým způsobem přílohu celého sborníku. Jeho text není odborným pojednáním, přesto plasticky a s konkrétní znalostí pamětníka přibližuje život jedné jihomoravské vesnice a jejich obyvatel během čtyřiceti let komunistického režimu, do nějž právě kolektivizace zasáhla podstatným a na dlouho určujícím způsobem.

Anotovaný sborník, doplněný nezbytným jmenným a místním rejstříkem, přináší několik cenných dílků do mozaiky poznání smutné kapitoly nedávných československých dějin, již byla kolektivizace. Je povzbudivé, že poslední dobou se jejich počet stále rozrůstá a díky tomu je podoba onoho mnohotvárného děje čím dál zřetelnější.

Radek Slabotínský

FRANC, Martin: *Úderná skupina? Výprava českých lékařů a přírodovědců do SSSR v roce 1950 ve světle dopisů Ivana Málka*. (Práce z Archivu Akademie věd, řada B, sv. 19.) Praha, Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v. v. i., 2009, 144 s.

Archiv Akademie věd ČR dlouhodobě využívá pramenů osobní proveniencie ke kvalitním vědeckým výsledkům. V dnes již poměrně početné skupině specializovaných archivů mu v tomto směru náleží místo stále ještě téměř exkluzivní. V centru pozornosti historika a archiváře Martina France se již delší dobu objevuje osobnost mikrobiologa a lékaře Ivana Málka (1909–1994), jednoho

z čelných představitelů Československé akademie věd (mj. místopředseda ČSAV v letech 1960–1965 a ředitel Biologického, později Mikrobiologického ústavu ČSAV v letech 1952–1970), poslance Národního shromáždění (1960–1969), člena Ústředního výboru KSČ (1962–1969), funkcionáře řady československých i mezinárodních vědeckých a osvětových organizací (mj. předseda Socialistické akademie v letech 1965–1969).

Francova publikace zpřístupňuje historicky cenný pramen, který se vztahuje k tříměsíční stáži předních českých a slovenských lékařů a přírodovědců v Sovětském svazu koncem roku 1950. Zajímavé je, že cestu inicioval a organizoval tehdejší náměstek ministra zdravotnictví František Kriegel, který dokonce v době jejího trvání v Sovětském svazu pobýval (s jinou delegací, kterou tvořili českoslovenští odborníci na organizaci zdravotnictví). Zmíněným pramenem, který umožňuje nahlédnout na výpravu do země na Východě z jiného úhlu, než to dovolují úřední dokumenty, jsou dopisy Ivana Mála psané v době pobytu v SSSR (mezi 7. říjnem a 15. prosincem 1950) jeho manželce Jindře Málkové.

Ivan Málek ve svých listech „mamulce“, v níž mimochodem měl chápavou a zasvěcenou čtenářku svých prací a spolupracovnici, zachycuje především řadu reálií ze zájezdu a z kontaktů se „zemí sovětů“, včetně kulturních prožitků. Účastníkům stáže se dostalo v první řadě několikerých zevrubných školení, se silným ideologickým podtextem. Byli poučováni o tehdy v SSSR tak módních a oficiálně podporovaných trendech v biologických a lékařských vědách, jež charakterizují pojmy „lysenkismus“, „mičurinská biologie“ nebo „pavlovovství“. Ivan Málek s jistým osobním potěšením a zadostiučiněním zaznamenával péči, jíž se členům delegace dostalo, popisoval návštěvy špičkových sovětských vědeckých pracovišť a setkání s tehdejšími koryfeji vědy, jako byli např. Trofik Děnisovič Lysenko či Gevorg Mnacakovič Bošjan. Stáž kromě možnosti seznámit se s posledními výtoky sovětské vědy (v některých případech spíše šarlatánské pavědy) přinesla československým vědcům

možnost poznat zdejší systém vysokoškolské výuky oborů, v nichž působili (zvláště pozornost přitahoval systém výchovy vědeckých aspirantů), strukturu a organizaci práce ve vědeckých institucích (toto téma je ovšem v Málkových listech reflektováno v míře poměrně malá).

Dopisy Ivana Mála nadto umožňují zamyslet se nad duševním světem tehdejších levicově orientovaných intelektuálů, nad motivy jejich okouzlení stalinismem. V editovaných listech nalezneme i postřehy o ostatních účastnících stáže, z nichž někteří v krátké době zaujali významné postavení v řízení československé vědy. Přístup některých kolegů Ivan Málek, který v té době přijímal většinu sovětských vzorů a podnětů s nadšením, v listech manželce otevřeně kritizoval. Platilo to např. o zřetelně skeptičtější Františku Šormovi, pozdějším předsedovi ČSAV a Málkově věcném rivalovi v mocenských strukturách. Martin Franc podle mého názoru správně dedukuje, že možná právě společný téměř tříměsíční pobyt v SSSR přispěl k jistému osobnímu odstupu, který jejich vzájemné vztahy dlouhodobě charakterizoval a zatěžoval (viz s. 43). Málek se např. v listu manželce z 21. listopadu 1950 nezdráhal pranýřovat Šormův „buržoazní způsob človíčka ... který kritizuje ze svého hlediska, ohruje nad lecčím nos“ (s. 99).

Martin Franc uvedl edici dopisů Ivana Mála manželce (a dvou souvisejících dokumentů) obsažným historickým úvodem, který čtenáře spolehlivě zorientuje v době a v mezilidských vztazích, křížících se v komunitě československých vědců. Přináší i výstižné portréty autora dopisů a jejich adresátky. Zamýšlí se v neposlední řadě nad pojmem „sovětizace československé vědy“ (připomeňme nedávnou diskusi o pojmu „sovětizace“ nad posledními pracemi Jiřího Knapíka o kulturní politice). Shrnuje rovněž přehledným způsobem prameny a literaturu k ovlivňování přírodních věd v Československu sovětskými vzory. Také s edičním zpracováním dokumentů nelze než vyjádřit spokojenost. V tomto směru ostatně editorovo pracoviště poskytuje již po dlouhou dobu

záruku nejvyšší kvality a následováníhodný vzor. Knížku Martina France, která je vybavena jmenným rejstříkem a anglickým resumé, mohou vřele doporučit historikům soudobých dějin, politologům, archivářům, ale i přírodovědcům a zájemcům o lékařské vědy jako zajímavý studijní materiál. Jakkoli se primárně týká poměrně krátké epizody, zájezdu československých vědců do Sovětského svazu na konci roku 1950, nastoluje řadu otázek hlubšího významu a širokého společenského dosahu.

Jiří Křestan

HANUŠ, Jiří – VLČEK, Radomír (ed.): *Interpretace ruské revoluce*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2008, 180 s.

Studium slovanské, a zejména ruské (sovětské) historie má v českých zemích dlouhou a plodnou tradici, která však v posledních letech značně uvadá jak po stránce obsahové a tematické, tak po stránce metodologické. Přesto se objevují výjimky, k nimž bezpochyby patří anotovaný sborník textů (či kolektivní monografie?), vydaný pod vedením Jiřího Hanuše a Radomíra Vlčka v edici „Dějiny a kultura“ brněnského Centra pro studium demokracie a kultury. Svazek navazuje z hlediska názvu, tématu i grafické úpravy na *Interpretaci francouzské revoluce*, která vyšla se stejnými editory v brněnském Centru pro studium demokracie a kultury v roce 2004.

Kniha obsahuje celkem třináct studií a úvod Jiřího Hanuše, k tomu anglické resumé a soupis autorů s jejich stručnými profesními medailonky. Převážná většina studií se zabývá přímo interpretacemi ruské revoluce (respektive revolucí) z roku 1917, a to nejen v českém prostředí (Radomír Vlček: Ruské revoluce a T. G. Masaryk), ale též z pohledu anglosaského dějepisce (Václav Veber: Interpretace ruských revolucí v západní historiografii meziválečného období; Zdeněk Vydra: Richard Pipes a interpretace ruské revoluce), na Slovensku (Lubica Harbulová: Interpretácia a dezinterpretácia

Októbra 1917 na Slovensku), samozřejmě v ruském prostředí (Josef Šaur: Ruské revoluce v pojetí emigrace na příkladu P. N. Miljukova) a případně v komparaci několika národních přístupů (Jan Dvořák: Jan Slavík a Jan Kucharzewski; Maciej Górny: Říjen a jeho soupeři: VŘSR v marxistickém dějepisce v Československu, Polsku a NDR). K tomu přistupuje stať Jaroslava Vaculíka, který (nikoli překvapivě) zaměřil pozornost na českou menšinu v Rusku (Ruští Češi v předvečer a v průběhu ruských revolucí roku 1917), dvě politologické studie z pera Stanislava Balíka (Revoluce jako klasifikační kritérium pro nedemokratické režimy?) a Jana Holzera (Fenomén ruské revoluce a politologovo oborové curriculum), příspěvky Martina Kučery (Osud revoluce) a Jaromíra Blažejovského (Sviť, sviť má hvězdo aneb Metafory revoluce) a sborník uzavírá prakticky orientovaná studie Kamila Štěpánka (Ruské revoluce v metodické interpretaci základní a střední školy).

Z metodologického hlediska lze podotknout, že interpretace ruské revoluce v tomto svazku jsou vnímány zejména optikou historiografie, s přesahy do dalších oblastí (zejména didaktiky dějepisu a politikologie). Sborníkový ráz publikace s sebou přináší jistá úskalí v rozkolísanosti jednotlivých příspěvků, pozitivní však je, že díky němu se zde nabízí také širší škála pohledů na problematiku. Některé příspěvky působí příliš stručně, někdy až zkratkovitě (možná však byl rozsah striktně určen), takže autoři v nich své náhledy na ruskou revoluci stačili spíš jen naznačit než komplexněji rozvést. Bylo by zajímavé prozkoumat, zda jsou daná témata natolik nosná, aby mohla smysluplně zaplnit větší počet stran. Tedy v případě, pokud už tak nebylo učiněno: např. příspěvek Jaroslava Vaculíka je součástí jeho pečlivého studia problematiky českých krajanů v zahraničí, podobně to platí o textech Radomíra Vlčka nebo Václava Vebera.

Soubor pramenů a literatury, se kterými autoři stať pracovali, je poměrně široký a zahrnuje přirozeně řadu cizojazyčných monografií a studií, jejichž využití je při zkoumání ruské revoluce klíčové. Zde je nut-

né upozornit na historiografii anglosaskou (nejvíce zastoupenou v příspěvcích Zdeňka Vydry a Václava Vebera), která často využívá té příhodné okolnosti, že mnozí ruští emigranti odjeli do Spojených států nebo Velké Británie a zanechali v tamních archívech či knihovnách kromě svých vydaných prací ještě velké množství dalšího materiálu včetně osobních pozůstalostí. Mezi zdroji, z nichž autoři sborníku čerpali, obecně chybějí prameny a literatura ruské provenience, což odráží momentální „ruský handicap“ české historiografie. Soudobé ruské bádání o roce 1917, ostatně jako vlastně celá nejnovější ruská historiografie, zůstává zatím pro nás celkem neznámým terénem. Sborník *Interpretace ruské revoluce* jistě není převratnou publikací v kontextu bádání o tomto tématu, v českém (a tak trochu i středoevropském) prostředí je ale počinem, který si zaslouží pozornost.

Dalibor Vácha

HNILICA, Jiří: *Francouzský institut v Praze 1920–1951: Mezi vzděláním a propagandou*. Praha, Karolinum 2009, 238 s.

Slovy jednoho z významných francouzských bohemistů Antoina Marèse představují dějiny Francouzského institutu v Praze (*Institut Français de Prague*), jeho zvraty a pády, citlivý seismograf svobody a demokracie v Československu. Nakladatelství Karolinum vydalo v minulém roce práci, která přináší zprávu o mnoha podnětných archivních pramenech, jež jsou uloženy v archivu Ministerstva zahraničních věcí Francouzské republiky.

Založení Francouzského institutu v Praze roku 1920 představovalo společně s pozdějším rozšířením činnosti francouzského gymnázia v Praze vrchol frankofilie českého národa, jejíž počátky sahají do 19. století. Meziválečný zájem o francouzskou kulturu a jazyk vystřídal poválečný příklon k ruskému vzoru a ruskému jazyku, Francii jako politický model nahradil Sovětský svaz. Podtitul knihy *Mezi vzděláním a propagandou*

velmi výstižně charakterizuje poslání Francouzského institutu a jeho oscilování mezi naplňováním kulturního poslání a aktivním účinkováním na poli zahraniční politiky, kteréžto roli se vždy vědomě a vehementně bránil, avšak fakticky ji sehrával mnohem progresivněji nežli oficiální diplomatická mise. Obavy z možných důsledků ostatně vyjádřil již samotný premiér Karel Kramář, když mu byla po pařížské mírové konferenci předložena velmi ambiciózní koncepce československo-francouzských kulturních vztahů, v níž se počítalo mj. i s bilingvním vzděláváním vybraných československých žáků. Jeho výtka byla zásadní a týkala se samotné podstaty novodobého češství: co když se odnárodní? Ambiciózní plány byly po překonání těchto obav uváděny do života za pomoci úředníků ministerstva školství a vlády, kteří sami patřili před první světovou válkou k velmi aktivní členům Alliance Française. Zdejší frankofonní a frankofilní lobby se tak stala klíčem k získání výsadních pozic francouzské kultury v meziválečném Československu.

Hnilicova kniha nastiňuje velmi přehledným způsobem historii Francouzského institutu, podstatu jeho fungování a v menší míře také okolnosti jeho vzniku a zániku. Autorova pozornost se soustředí na mikrosvět institutu, na jeho vztahy s okolní společností i na analýzu české recepce francouzského vlivu. V knize jsou předloženy detailní statistické údaje o tom, jak bylo rozvrstveno zastoupení jednotlivých vědeckých sekcí, jejichž činnost byla v rámci institutu podporována, nalezneme zde četné grafy, průměry atd. Autor poukazuje i na dosud opomíjené aspekty existence institutu, jako byla např. snaha o spolupráci s Německou univerzitou v Praze, která však narazila nejen na odpor českých intelektuálů a českého univerzitního sboru, ale také na vlastní priority zahraniční politiky jak francouzského, tak československého státu. Poněkud stranou zůstává působení Francouzského institutu v letech německé okupace, kdy fungoval v omezeném režimu. Ani tato možnost mu pak nebyla dopřána po komunistickém převratu, v atmosféře

úpadku zájmu o francouzskou civilizaci, který byl vykoupěn nadšením pro nový ideál – Sovětský svaz. Po popravě předsedy Alliance Française generála Heliodora Píky v roce 1949, proti níž Francie vehementně protestovala, bylo již jen otázkou času, kdy dojde k frontálnímu útoku na francouzské a britské kulturní mise a nadace. Překvapivá žádost ředitele institutu Marcela Aymonina o politický azyl v roce 1951 stejně jako jeho osobnost byly glosovány např. v pamětech Václava Černého, v pracích zahraničních bohemistů (Jana Bureše) či v analýzách věnovaných politickým azylantům v Československu z pera českých i zahraničních historiků. V archivu Ústředního výboru KSČ je možno dohledat dokumenty, z nichž je patrné, že vnějšímu tlaku podlehl i další zaměstnanci institutu, především pak ti, kteří se rozhodli k aktivní spolupráci s KSČ. V atmosféře rozpoutaných politických procesů, které se velmi úzce dotýkaly i slovenské části francouzského diplomatického sboru, bylo jen velmi těžké odolat.

Hnilicova kniha je významnou zprávou o putování meziválečnými archivy francouzského ministerstva zahraničí. Řeč francouzských diplomatických archivů, jejímuž kouzlu autor podlehl, by mohla být doplněna dalšími vzpomínkami i větším množstvím českých pramenů, vždyť hned po ukrajinské svobodné univerzitě patřil Francouzský institut mezi nejvýznamnější kulturní centra multikulturní vzdělanosti meziválečného Československa. První větší kolektivní dílo o jeho mnohostranném působení, jež vzniklo v prvních letech činnosti obnoveného institutu (Mathieu Braunstein a kol.: *Z historie Francouzského institutu*. Praha, Francouzský institut 1993), se tak dočkalo v knize *Francouzský institut v Praze 1920–1951* velmi solidního pokračování.

Doubravka Olšáková

JANOUCHE, Martin – GROMAN, Daniel – ŠTĚPÁNEK, František (ed.): *Na smutek není čas: Korespondence mezi Františkem a Rivou Krieglovými a Františkem Janouchem a Adou*

Kolmanovou (1974–1979). Praha, Nadace Charty 77 2009, 327 s.

Nedlouho po korespondenci s Václavem Havlem se rozhodl František Janouch, zakladatel a ředitel Nadace Charty 77 a jedna z nejvýraznějších osobností československého exilu po roce 1968, zpřístupnit další pozoruhodnou kolekci vlastní korespondence, tentokrát s Františkem Krieglem (1908–1979), československým politikem, „který v nejpohnutějších dnech moderní československé historie jako jediný z vedoucích politiků dokázal v kremelském zajetí v srpnu 1968 říct Leonidu Brežněvovi a jeho kumpánům rozhodné a neodvolatelné NE k takzvanému moskevskému protokolu-diktátu“ (s. 7). Charakterizovat dále životní data obou Františků není snad na tomto místě nutné, v obou případech se jedná o mimořádné osobnosti československého veřejného života druhé poloviny 20. století a jejich vzájemná korespondence představuje ve všech ohledech jedinečný a závažný historický pramen.

Přestože Františka Kriegla a Františka Janoucha dělila jedna generace, lze na základě zpřístupněných dopisů, které si vyměňovali po odchodu Františka Janoucha do exilu až do smrti Františka Kriegla, sledovat mimořádně přátelský vztah obou mužů, názorovou blízkost i nesmírnou vzájemnou úctu. Vzájemná blízkost, determinovaná snad i do značné míry podobnými životními zkušenostmi, byla zcela samozřejmá a nemusela být pravidelně opakována, přesto ji jejich dopisy občas vzácně zachytí: „Jsou lidé blízcí a velmi blízcí. Vzájemný vztah těch posledních nese ráz vztahů pokrevních. Vědomě nepoužíváme pojmu bratrských, který by zde byl namístě. V poslední době však toto slovo vstoupilo do onoho zvláštního slovníku, v němž slovo a praxe obsahu jsou ve vzájemném rozporu.“ (Kriegel Janouchovi, 30. ledna 1978, dokument č. 108, s. 220) „Vešels do dějin naší země svou statečností, prozíravostí a zkušenostmi. V Tvém životě jako by se zprojektovaly všechny ty komplikované osudy a vztahy panující v té naší části Evropy, tak zkoušené v minulosti,

i v přítomnosti. Mohl bys sloužit symbolem protifašistického boje: málokdo s Tebou může soutěžit v délce i v složitosti Tvé anabáze. Vejdeš ale spíš do dějin svým NE v onom osmičkové končícím roce a v letech, které následovaly a které pro Tebe znamenaly nové zkoušky a nová příkoří. Nezdá se mi vůbec zvláštním a paradoxálním, žes to byl právě Ty, kdo zachránil pro naše děti, vnuky a pravnuky čest a jméno národa a jeho právo na existenci, kdo's přerušil ten ostudný a ponižující řetěz kapitulantsství a kompromisů..." (Janouch Krieglovi, 26. března 1978, dokument č. 114, s. 228 n.)

Edice vzájemné korespondence Františka Janoucha a Františka Kriegla, vydaná při příležitosti třicátého výročí Krieglova úmrtí, obsahuje celkem 97 dopisů Františka Janoucha a 48 dopisů Františka Kriegla z uvedeného období 1974–1979; v řadě případů byly odesílatelkami i adresátkami dopisů rovněž jejich manželky Ada Kolmanová a Riva Krieglová. Přátelský vztah se totiž neomezoval na oba muže, ale vztahoval se na celé rodiny, podepisující své dopisy často zkratkami KAFE (neboli Kateřina, Ada, František a Erik Janouchovi) a RiFra (Riva a František Krieglovi). Na úvod publikace je zařazena životopisná studie o Krieglovi z pera Františka Janoucha. Vznikla právě koncem 70. let, původně jako jubilejní článek k sedmdesátým narozeninám Františka Kriegla, později ji Janouch předělal na nekrolog. Byla tehdy otištěna v různých zahraničních i exilových novinách a časopisech. Janouchovi se v ní podařilo podat hutnou a zároveň velmi výstižnou charakteristiku dynamické životní dráhy svého otcovského přítele. Vzájemná korespondence pak byla vybrána z osobního archivu Františka Kriegla, uloženého v době přípravy edice v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR (v letošním roce však předaného Národnímu archivu a sceleného se zde již dříve uloženou částí Krieglovy pozůstalosti), a z osobního archivu Františka Janoucha (který se postupně rovněž stěhuje do Národního archivu). Pečlivé ediční přípravy dopisů se ujali Daniel Štěpánek a Martin Groman, řadou věcných doplňujících a vysvětlujících poznámek doplnil edici i František Janouch.

Publikaci doplňují texty projevů Františka Kriegla na zasedání Ústředního výboru KSČ 31. května 1969 a na slavnostní večeři Ústředního výboru Komunistické strany Španělska uspořádané na počest Krieglových sedmdesátých narozenin 19. května 1978 (Kriegel se oslavy nemohl zúčastnit, zastupoval ho právě Janouch). Další editované dokumenty se týkají sledování Františka Kriegla Státní bezpečností v letech 1969 a 1970.

V úvodu k publikaci František Janouch konstatuje, že na vzájemných dopisech s Františkem Krieglem by se daly sledovat rovněž způsoby československé listovní cenzury a dozoru nad poštovní přepravou. Řada vzájemných dopisů nebyla doručena vůbec a mnoho z nich došlo s velkým prodlením a viditelně podrobených příslušnému dohledu. „S postupující normalizací se člověk stává skromnějším – i docela normální věci ho překvapí a udělají mu radost. Příznám, že jsem měl velikou radost z Tvé zprávy, žes dostal, navíc nerozlepený na první pohled, můj dopis,“ komentoval to Janouch v listu Krieglovi 23. března 1976 (dokument č. 59, s. 148). Zdá se, že i tato skutečnost, alespoň v počátečním období, nutila oba pisatele vyhýbat se některým tématům, zejména z československého politického života. Přesto jsou dopisy cenným svědectvím o životě Františka Kriegla, který byl po roce 1969 odstraněn z veřejného života, nadále se však výrazně angažoval v disentu, zejména jako signatář Charty 77, a Františka Janoucha, který se po odchodu do exilu snažil pokračovat ve své profesi jaderného fyzika a výrazně se zasazoval o podporu opozičního hnutí ve své mateřské zemi.

Dopisy jsou často polytematické a při snaze obou mužů o přesnost vyjadřování i literárně neobyčejně podmanivé. František Janouch psal obsírněji, epicky líčil život v exilu, realie v nové vlasti, rodinné události, pokroky ve vlastní vědecké práci, ale také analyzoval otázky mezinárodní politiky (nejen v Evropě, ale i v Asii a Latinské Americe). Například 2. března 1976 informoval Janouch Kriegla v rozsáhlém textu o své cestě do Číny a svých dojmech z této návštěvy

(dokument č. 57, s. 114–143). Společným tématem je pak vzájemná výměna informací o kulturních zážitcích, zejména literárních. František Kriegel byl ve svých dopisech stručnější, sevřenější, často jen náznakem komentoval neveselou současnost: „Včera nás odvezli na návštěvu, na kterou jsme neměli v úmyslu jet. Objížďka stála příliš mnoho času, a tak jsme se tam, kam jsme původně měli namířeno, už nedostali.“ (Kriegel Janouchovi, 17. března 1977, dokument č. 75, s. 172)

František Janouch v úvodu rovněž líčí, jak se po léta snažil Františka Kriegla přimět k sepsání vzpomínek (o totéž se pokoušela řada dalších lidí, např. Václav Havel, nikomu se to ale nepodařilo). Ke vzpomínání ho vybízel i v korespondenci: „Což kdyby František následoval příkladu našeho filmu a literatury a v každém dopise se trochu věnoval historii – umí tak hezky vyprávět o svém dětství, mládí, studiích, o tom, jak starostoval ve Španělsku. Stačila by v kaž-

dém dopise jedna – dvě stránky.“ (Janouch Krieglovým, 25. března 1974, dokument č. 11, s. 47). Do minulosti se Kriegel neměl chuť nořit, zanechané dopisy však prozrazují mnohé o jeho názorovém vývoji v posledním období života. Do dopisů postupně vstupovala i témata z domácí politiky. V červnu 1977 tak Janouch např. informoval Kriegla o své korespondenci s Karlem Kynclem, o měsíc později o svém setkání se Zdeňkem Mlynářem a Irenou Dubskou, velice působivé jsou pak Janouchovy dopisy týkající se desátého výročí pražského jara 1968.

Edice korespondence Františka Janoucha a Františka Kriegla je jedinečným svědectvím o kontaktech mezi opozičním hnutím v 70. letech v Československu a v exilu na příkladu životních příběhů dvou statečných mužů, jejichž životopisci v budoucnu tento pramen rádi využijí.

Jan Kahuda

Summaries

Hidden Paths / Postranní cesty / Schleichwege / Drogy boczne / Kőztes Terei: Informal Contact between People from Socialist Countries, 1945–89

Jaroslav Kučera

This article, which introduces the first block of essays in the current issue of *Soudobé dějiny*, presents the international project ‘Hidden Paths/Postranní cesty/Schleichwege/Drogy boczne/Kőztes Terei: Informal Contact between People from Socialist Countries, 1945–89. Between a Transnational History of Everyday Life and Cultural Transfer’. The project was carried out in 2006–08 thanks to funding from the Volkswagen Foundation. Its cornerstone was a research group comprising German, Polish, Hungarian, and Czech scholars, and with the collaboration of others. Among these scholars were the authors of the articles in the main thematic block of this issue. The project mainly focused on four central European Communist countries – East Germany, Czechoslovakia, Poland, and Hungary – in which, since the 1960s, tourism began to be intensively developed in connection with state-promoted economic integration, the ideology of socialist internationalism, the expansion of leisure for the whole population, and general trends of civilization. This, however, also opened up space for informal contact and activity. From the point of view of the régimes, these contacts were sometimes problematic or outright ‘subversive’, particularly since the authorities were unable to monitor or regulate them completely. The aim of the project was to consider the various forms of contacts and activities, particularly in the sphere of tourism, illicit or illegal trade, and cultural transfers between the countries of east-central Europe. The results of the project are being published in German, Hungarian, Polish, and Czech.

*Articles***Fraternal Cuisine: Czech Society and Culinary Transfer from the USSR and Other Countries of the Soviet Bloc, 1948–89**

Martin Franc

The gastronomic discourse in Czechoslovakia from 1948 to 1989 took a special form under the influence of the Communist régime, in particular targeted State intervention. Among its features was the excessive promotion of ‘rational nutrition’, while its opposite (especially in the 1950s), *haute-cuisine*, was squeezed out. Throughout Europe in the second half of the twentieth century cultural transfers in gastronomy increased in intensity and this trend partly affected Czech gastronomy as well. The article considers the question of what role the cuisines of the ‘fraternal countries’, that is, the Soviet Union and the rest of the Soviet bloc, as well as Yugoslavia, played in these transfers.

Cultural transfers in gastronomy occurred in three closely linked forms. First, there was the publication of recipes and articles related to the culinary arts, some of which included recipes from foreign cuisine in material consumption norms. The second important factor was personal encounters with foreign cuisine when travelling or at home thanks to visits and sojourns by people of other nationalities. In addition, restaurants specializing in foreign cuisine were established. The third form of gastronomic cultural transfer resulted from the importation of foodstuffs. In all three types of transfer, the cuisines of the fraternal countries of the East bloc were given preference. The structure of imports was clearly subordinated to the continuous shortage of hard currency. The large volume of tourism from one East bloc country to another far outweighed travel to the countries of the West. Ideological preferences, particularly in consumption norms, were also reflected in the availability of literature related to gastronomy. But by far not all cuisines of the East bloc countries were promoted, or received, in Czechoslovakia to the same extent. Most impulses came from Balkan and Hungarian cuisines, while the fewest came from East Germany. The transfer of different kinds of dishes from the Balkans and Hungary appears to be an ideologically contingent innovation; but a comparison with the situation in Austria in the same period indicates that one should be wary of simplistic interpretations. The greatest difference between Communist Czechoslovakia and the countries of western Europe with similar systems of alimentation is probably best reflected in the smaller size and slower diffusion of culinary transfer from capitalist countries, for example, Italy or the USA. After the Changes of late 1989, the politically motivated preference for the cuisine of East bloc countries vanished and in the Czech Republic gastronomic trends similar to those in other European countries have since become established. Nonetheless, traces of the influence of ‘fraternal cuisine’ have remained, particularly in cheap restaurants and office, factory, and school cafeterias.

Smugglers, Tourists, Wheeler-dealers: A Polish View of Illicit Trade between Poland and Czechoslovakia, 1945–89

Jerzy Kochanowski

The article considers the sphere of illicit trade, partly suppressed, partly tolerated, that emerged amongst the inhabitants of post-war Poland and Czechoslovakia. It developed soon after the Second World War because of a combination of geographical, historical, social, economic, and political conditions, and considerably expanded with time, particularly in the 1970s and 1980s. It followed on from the earlier practice of smuggling, which had been possible primarily because most of the frontier between the two states (from Racibórz in the east) had been left largely unchanged since the Middle Ages, running through hard-to-access mountain terrain inhabited by mountain people, for whom smuggling had long been a source of livelihood. It was only on this border, in Poland in the late 1950s, that the existence of 'professional smugglers' was confirmed. The escalation of smuggling here was also influenced by the relatively quick development of tourism between the two states, after the signing of a 1955 agreement on relations in the border zones, and also by the convenience of illicit exchange for Poles and Czechoslovaks, since economic shortages were manifested differently in each country. One of the traditional items of illicit trade amongst the mountain people was farm animals (especially horses), which in Poland were less expensive than in Czechoslovakia, and, from the mid-1950s onward, gold and hard currency, as well as building materials, which were in extremely short supply in Poland. Tourists 'underhandedly' exported or imported a wide variety of goods, mainly textiles, footwear, foodstuffs, alcohol, cigarettes, and electric household appliances. The informal 'tourist exchange' between Poland and Czechoslovakia expanded from the traditional areas of the Tatra Mountains also to the Giant Mountains (Krkonoše in Czech, Karkonosze in Polish, Riesengebirge in German) and, in the late 1960s and early 1970s, their centres were Katowice, Zakopane, and Nowy Targ. The development of illicit trade led, from the mid-1970s, to the fact that the Czechoslovak side in particular (similarly to East Germany, for example) took measures to restrict this trade (for instance, putting bans on the export of various goods) and also undertook repressive operations (including uncompromising customs checks and confiscation of goods). Other factors were political unrest, the intensifying economic crisis, and eventually, in the 1980s, the complete lifting of travel restrictions on Poles. At the end of this period, problems with illicit trade were reflected also in the worsening diplomatic relations between the two countries.

'Tourists Mainly Appear as Politically Conscious Citizens of Our State': East Germans in the Giant Mountains, 1945–70

Mateusz J. Hartwicz

This article charts out the emergence and development of tourism between the Polish People's Republic and the German Democratic Republic in the area of the Giant Mountains (Karkonosze/Riesengebirge/Krkonoše), taking into consideration the conditions on the Czechoslovak side. For this area, which had been settled by Germans and was traditionally a popular tourist destination, the end of the Second World War was an historic turning-point. The subsequent expulsion of the Germans thoroughly changed the ethnic composition of the population and Poland set out on the path to become a Communist state. This area was closed to foreign visitors practically until the mid-1950s. That changed in 1956, when, in connection with partial political liberalization in the country and anticipated financial profit, the Giant Mountains area was made accessible (as were, later, the Sudeten Mountains) and state support was provided for tourism from both the East bloc (particularly Czechoslovakia) and the West, including the German Federal Republic. Poland signed an agreement with West Germany on the reuniting of separated families, since some West German citizens came from areas now in Poland and longed to visit their old home. Though East German leaders were at first displeased by this, they nonetheless began to allow their citizens to visit the erstwhile German areas further east. Whereas the authorities' fears of the political repercussions of West German tourism predominated in Poland in the late 1950s, considerably restricting travel for them, collaboration in tourism with East Germany continued to develop in the 1960s, including the establishment of a joint tourist region in the Giant Mountains (though that was not as intense as between Czechoslovakia and East Germany or as between Poland and Czechoslovakia). Using Polish and East German archive records, the author nonetheless shows the political and organizational problems that arose from this. He discusses in greater detail an isolated incident from the early 1960s, when a group of East German tourists in the Giant Mountains of Poland outraged the local inhabitants with Nazi behaviour and caused alarm at the border by climbing Śnieżka Mountain without permission. This was then dealt with at the highest political level. There were organizational difficulties mainly in the insufficient capacity of Polish accommodations for tourists and the poor quality of services, which the East German tourists were critical of, particularly when they compared what was available in the Czech Giant Mountains. The presence of East German tourists in Poland did not help to create an image of the 'good German'.

Komárom/Komárno: Cross-border Relations in Two Affiliated Central-European Towns, 1960–85

Stefano Bottoni

The town of Komárno, on the north bank of the River Danube, was originally settled by Hungarians. In the peace settlement after the First World War, it was awarded to the new state of Czechoslovakia. During the Second World War it was incorporated into Hungary, but was returned to Czechoslovakia after the war and part of the original population was expelled to Hungary. In the meantime, on the other bank of the Danube, the village of Újszóny became the parallel town of Komárom, which remained part of Hungary. This article examines the development of official and unofficial relations between the inhabitants of the town of Komárno/Komárom, which was divided by a state frontier during the Communist régimes, and how these relations were reflected in everyday life there. The article focuses on the regulating of the border regimen, and discusses the cultural agreements that were related to it, as well as cooperation in the sphere of economics and in the employment of labour between the two sides. It also searches for an answer to the question of how the proximity of a 'mother nation' and the Kádár variant of Socialism influenced the Hungarian majority in Komárno and the local relations between Hungarians and Slovaks.

Since 1948 the closed frontier made relations between the populations of the two towns practically impossible. That began to change in the early 1960s, when visa requirements were gradually lifted for Hungarian citizens travelling to Czechoslovakia, an agreement on border relations was signed, and getting a passport was made easier. In the mid-1960s a lively tourist trade thus existed between the two halves of the divided town, family visits both ways were numerous, and institutional relations began to develop between partners on both banks of the Danube. The inhabitants of both towns met at events related to sports and the arts and travelling over the border was made easier by bus service. The local governments endeavoured to present these new opportunities as evidence of intensifying Socialist solidarity, but many people also used them for semi-legal and illegal transactions, such as trans-border trade in foodstuffs, furniture, and household goods. The social movement of the Prague Spring 1968 seems to have been observed with sympathy by members of the Hungarian minority in south Slovakia and the inhabitants of Komárom. The involvement of Hungarian units in the military intervention in Czechoslovakia was then met with great disapproval by both Slovaks and Hungarians in Komárno. In the 1970s functionaries in the border areas of both countries were inclined to mutual cooperation and emphasized not only arts and sports events but also, indeed mainly, the mutually advantageous employment of labour. Thanks to the signing of agreements hundreds of men and women workers travelled over the border for work, to the textile factory in Komárom and the Slovak Shipyards in Komárno. Ritualized joint celebrations of important anniversaries were held four times a year. The limits of 'internationalist'

cross-border cooperation, however, began to appear in the 1980s, when, after the signing of a Hungarian-Czechoslovak agreement on minimum hard-currency exchange requirements, tourism both ways began to stagnate and ultimately declined.

Moravia, Too Dangerous? Moravian Patriotism in Post-war Czechoslovakia, 1945–89

Jiří Pernes

This article examines the phenomenon of ‘Moravianness’ (Moravian patriotism) and its development in interaction with Czechoslovak politics and social change from the end of the Second World War to the collapse of the Communist régime. Moravianness is rooted deep in history and it has been expressed in different, sometimes striking ways at various times. In the nineteenth century, according to the author, most Slav inhabitants of Moravia considered themselves Moravian rather than Czech. During the First World War Czech national consciousness predominated amongst them, and then intensified in the new state of Czechoslovakia, when the provincial government and the cultural and political institutions expressing the special character of Moravia were retained in Moravia. The republic was restored in this form after the Second World War, with the Moravian-Silesian National Committee (*Zemský národní výbor*) in Brno and a branch office in Ostrava and adhering to the provincial arrangement of running of economic life in Moravia. Moravian institutions, including the Moravian-Silesian organizations of the democratic political parties and the National Assembly deputies from Moravia and Silesia had to wrestle with growing Prague (or Czech) centralism. The Czechoslovak People’s Party advocated the clearest existence of the historical lands, but the Czechoslovak Communist Party, which, after victory in the general elections of spring 1946, controlled the Moravian National Committee in Brno, came out against that.

After the Communists established a monopoly of power, they substituted regional government (*krajské zřízení*) for provincial (*zemské*), taking effect as of 1949 and in some cases not respecting the borders of the historical lands. In their centralist policy there was no room for special Moravian needs, yet they expediently used Moravian tradition, particularly the folklore of Moravian Slovakia (*Slovácko*), which helped to enhance the government’s image as being of the ‘common people’, and also gave support to Moravian archaeology, which could provide evidence of the ancient historical roots of the Czech state. But that also had unwanted consequences by gradually reviving Moravian self-confidence in the 1960s. Here the author emphasizes the unusual response to the ‘The Great Moravia’ exhibition in 1963, and recalls the ‘hockey affair’ two years later, when a trivial statement printed in a newspaper after a match of the Kometa Brno hockey team provoked an avalanche of outraged letters from Moravian readers complaining about alleged

Czech chauvinism. Moravianness enjoyed a renaissance during the Prague Spring of 1968. Numerous eminent Moravians and Moravian institutions called for the restoration of the provincial government and the Society for Moravia and Silesia was established with this aim. Their hopes were dashed by the federalization of Czechoslovakia and the policy of 'normalization' after the Soviet-led military intervention of August 1968. In this period, Moravian patriotism was again driven into quasi-private club activities. The Velehrad pilgrimage in honour of Saints Cyril and Methodius in 1985, with the participation of between 100,000 and 250,000 people, was an exceptional event commemorating Moravian cultural-historical identity. Intellectually the most important expression of Moravianness was the heated debate in several issues of the Brno version of the conservative *samizdat* periodical *Střední Evropa* (Central Europe) in the late 1980s. The article concludes by mentioning the broad wave of politically articulated Moravian patriotism in the first half of the 1990s, and raises some general questions, for example, about the identification of Moravianness with the Brno centre, the patriotic Brno rivalry with Prague, the reasons for the damping down of the Moravian political movement, and the future of Moravian self-identity.

Unwanted Silesia: Reflections of Czechs 'Silesianness' in Post-war Czechoslovakia, 1945–69

Jiří Knapík and Zdeněk Jirásek

Czech Silesianness, obvious throughout the twentieth century, was based on a mixture of strong regional, even local, patriotism, which was determined by historical developments. This patriotism developed on the ethnically mixed territory of Czech Silesia (formerly Austrian Silesia). After the Second World War this phenomenon was quickly revived, but unlike the pre-war period, it took a clearly Czech national form. The territorial factor, by contrast, receded into the background. Behind this activity and new interpretation stood intellectual circles and institutions in Opava, some leading figures from Ostrava, and the Silesian Cultural Institute in Prague. In addition to cultural-educational activity, their efforts were concentrated on claiming some border areas of Polish and German Silesia as being historically Czech, and also on ensuring the distinctive administrative status of the territory of Silesia in Czechoslovakia, the seed of which they saw in the Ostrava branch of the Moravian National Committee (*Zemský národní výbor*) in Brno. During the Communist régime, according to the authors, the top state authorities showed an intentional lack of interest in the problems of Silesia when solving related economic and other questions. A consequence of this was a 'silencing of the official sources' about Silesia. In the 1950s, 'Silesianness' was condemned as a form of 'bourgeois nationalism' and was identified with the period of Czech-Polish national friction in the region. From the administrative point of view Silesia was dissolved in the Ostrava area, later in the North Moravian Region, and was

recalled practically only by artistic expressions of an ‘antiquated Silesianness’, such as folklore and museum exhibitions. Silesian organizations and societies were, with few exceptions, dissolved or renamed and the newly established Silesian Research Institute in Opava had to orient its historical research chiefly to the labour movement. The works of the poet Petr Bezruč (born Vladimír Vašek, 1867–1958) and his collection of verse, *Slezské písně* (Silesian Songs), presented a problem because of their questionable depiction of Silesian identity, and the publication of the complete collection led to disputes in cultural policy. The Ostrava-based arts and politics periodical *Červený květ* (Red Flower), which repeatedly included debates about regionalism, began to be published in the mid-1950s. At the end of the decade, however, the Communist Party launched a campaign against parochialism (*lokálpatriotismus*), which was reflected also in the condemnation of publications seeking to exonerate the poems and ideas of Óndra Łysohorsky (born Ervín Goj, 1905–1989), who during the war promoted the theory of a ‘Lach nation’. In the 1960s the local authorities and figures of Opava again began to emphasize the role of their town as a regional centre. During the Prague Spring of 1968 there were calls for the restoration of Silesian self-government, but that remained more or less limited to the Opava region, and consequently some ‘Silesian’ cultural initiatives from this period were of greater importance.

Discussion

1968 and K 231: Several Remarks on the Discussion of Jiří Hoppe’s Latest Work

Zora Dvořáková

This is the first contribution in a loosely conceived block of essays about Jiří Hoppe’s *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara* (The Opposition of 1968: The Social Democrats, KAN, and K 231 during the Prague Spring; Prague: Prostor, 2009). The book received the 2010 Magnesia litera Prize in the category ‘Discovery of the Year’. The author of this article argues that Hoppe has provided a corrective to the growing number of interpretations by Reform Communists of 1968 who proclaim their allegedly rigorous democratic convictions of those days; Hoppe describes their attempt to prevent the emergence of competing political actors at any cost. In addition, the author returns to her own experiences of the Klub 231, in which former political prisoners of the Communist régime came together in 1968 and sought to achieve their legal and social ‘rehabilitation’ (or exoneration). The author emphasizes the fact that they did not succumb to the illusions of the day concerning ‘socialism with a human face’ and that they remained sceptical about future developments. And she reminds the reader of their links to the ideals of Masaryk, the First Republic, the Sokol association, and Scouting.

Was It an Opposition in 1968? Concerning Jiří Hoppe's Latest Book

Jiří Vančura

According to the author of this article, Jiří Hoppe's *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara* (Prague: Prostor, 2009) is a substantial contribution to our knowledge of a small but important part of what set Czechoslovak society in motion in 1968. One will also be considerably surprised to read genuine claims by Reform Communists which reveal their intentions to prevent the establishment of other political groupings at the time. The author of the article, however, questions Hoppe's definition of political opposition in 1968, because the nascent Social Democratic Party, the Club of Engagé Non-Party Members (*Klub angažovaných nestraníků*), and Club 231, which constitute the topic of Hoppe's interpretation, were part of a broad-based social movement demanding change; nor can all Communists be pigeon-holed in a single category. Searching for the opposition in the events of 1968 is, according to the author, misleading and ultimately tends to obscure, rather than to clarify, the ultimate meaning of the Prague Spring of 1968. That meaning, according to the author of the article, consists in its having been a truly national movement with unambiguously positive aims, however foggy their articulation.

New Aspects of the 'Prague Spring' in the Resurrected Conception of Czech Contemporary History

Jan Mervart

The author considers Jiří Hoppe's *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara* (Prague: Prostor 2009) to be a definite contribution to what we know about the Czechoslovak events of 1968 in terms of facts. Nonetheless he takes issue with the interpretational framework in which these facts have been placed here. Hoppe, according to him, has implicitly accepted the totalitarian model of the historical interpretation of the Communist period in Czechoslovakia, when the ruling party stood against society throughout the period. Though Hoppe claims that nascent civil society in 1968 was on the threshold of a revolution aiming at democracy and a market economy, and that the Reform Communists were, in their efforts to prevent the emergence of a political opposition, unfaithful to their own declared reforms, the validity of this model also relates to the period of the 'Prague Spring'. At the same time it is problematic to measure the attitude of the Reform Communists against today's liberal values; an analysis of the starting points of their programme would demonstrate that those points did not go beyond the bounds of Leninism. Though their aim was 'socialist democracy', rather than liberal democracy, one cannot simply claim that they betrayed the reforms. On the other hand, Hoppe is nonplussed when he tries to assess the radical reform efforts,

for example, of the Prague Municipal Committee of the Czechoslovak Communist Party, for they would mar his dichotomous picture of the Prague Spring. The weakness of his approach is that it does not open the way to other questions or even to a more complex revealing of the nature of the social processes of the Prague Spring of 1968.

Is the Prague Spring of 1968 an Alternative to the Capitalism of Today? Political Reflections on an Historical Interpretation

Jiří Suk

In this article, inspired by Jiří Hoppe's *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara* (Prague: Prostor 2009), the author considers the paradoxical attitudes of society and politicians in 1968 and the question of whether an alternative to the capitalist system had been born at that time (as was claimed by the Reform Communists back then and is argued by some left-wing intellectuals today). In the spring of 1968 the reformist politicians found themselves stuck between Kremlin pressure on the one hand and an awakening civil society on the other. They had no intention of relinquishing power, which they ultimately derived from the authority of Moscow, and they also longed to retain popularity and regain legitimacy from the public, whose intentions were quite contrary to Moscow's. The public underwent a spontaneous, but civilly disciplined, diversification and pluralization of views, interests, and expectations, which, however, did not manage to crystallize clearly. In the summer of 1968, and particularly after the military occupation of the country, an illusory unity predominated between the politicians and the public, based on a fatal misunderstanding. In the street protests the political programme of liberty and independence was born and the public expected it would be defended by the Czechoslovak politicians interned in Moscow. But those men never wanted to go so far. For them it was more important to hold on to power and maintain the socialism that society now tended to perceive as an ideal rather than as a programme aim. In freedom there would necessarily have been a confrontation of various expectations and interests, which would not have remained limited to 'democratic socialism', as was the case after the Changes of November 1989.

The author concludes by taking issue with the conclusions of Jan Mervart's contribution to this block of articles. In his emphasizing the necessity of another, more exact kind of research on 1968, one based on theoretical starting points of social history and freed from the obsolete theory of totalitarianism, the author perceives a belief in the possibility of history as a neutral field of scholarship, stripped of political or ideological preferences and assumptions. Though the 'resurrected conception' of the Prague Spring of 1968, which Mervart criticizes, was substituted for by another conception, one which would be based, for example, on the radical reform potential of the Municipal Committees of the Czechoslovak

Communist Party, that would surely also have its political contingencies and consequences.

Remarks on Czech Anti-Communism after the Changes of November 1989

Karel Hrubý

In this article the author searches for an answer to the question that Jiří Suk asked in his paper at the conference ‘1989–2009: Society, History, Politics’, held in Liblice in September 2009 – namely, what was the origin of the strong wave of anti-Communism in Czech society after the Changes that began in November 1989, since, in the last free general elections in the country, in 1946, the Communist Party won and in 1968 most citizens of Czechoslovakia wanted socialism? (Suk’s paper, ‘Komunistická minulost jako politický problém: Nástin vývoje 1989–2009’, is published online in an volume of conference papers at <http://www.boell.cz/navigation/19-856.html>.) The author of the present article adds that most of society in 1946 did not choose a future under Communist leadership and in 1968 the non-Communist majority may have supported the reform movement, but was expecting it to bring about the end of the Party’s monopoly of power or, indeed, to bring about the outright restoration of democracy. Anti-Communism, which erupted in Czech society in 1990, was therefore nothing new; it was only a long hidden and suppressed expression of most Czechoslovak’s dislike of Communist rule. To gain a real understanding of the anti-Communism that emerged after late 1989 one must analyze its sources, that is, chiefly the thinking of wide strata of the population, which inwardly did not identify with the past régime, ranging from passive disagreement to active resistance. Amongst them were mainly those who from 1948 to 1989 were somehow discriminated against or harassed, and also most of their family members. It is here that one can fruitfully search for the hotbed of anti-Communism after the Changes of late 1989. The author also points to the necessity of clearly defining what is meant by anti-Communism in each concrete case, since the term can easily have a number of different meanings.

Reviews

The Chemical Formula for Absolute Evil: The French Obsession with Heydrich

Milan Hauner

Binet, Laurent. *HHhH: Himmlerův mozek se jmenuje Heydrich*. Trans. from the French by Michala Marková. Prague: Argo, 2010, 351 pp.

This is a review of the Czech translation of the originally French work by Laurent Binet, which won the Prix Goncourt in 2010. The book considers the fate of the Deputy Reich-Protector in the Protectorate of Bohemia and Moravia, Reinhard Heydrich (1904–1942), and of members of the Czechoslovak parachute group that carried out his assassination in May 1942. Binet claims that his intention was to write neither a traditional historical novel nor an historical document. According to the reviewer, the book avoids a fictional reconstruction of the motives of the characters, and depicts events in a largely stereotypical manner. The author ascribes psychological traits to the characters and fails to pose complicated questions relating to the assassination. Though the author's aim, to acquaint readers with the men who carried out the heroic act of killing Heydrich, is laudable, it provides little for the Czech reader.

Boon Companions: Kaplan's Double Portrait of Gottwald and Slánský

Jiří Křestán

Kaplan, Karel. *Kronika komunistického Československa: Klement Gottwald a Rudolf Slánský*. Brno: Barrister & Principal 2009, 379 pp.

The reviewer considers this work, whose title translates as 'A Chronicle of Communist Czechoslovakia: Klement Gottwald and Rudolf Slánský'. He does so, bearing in mind the context of Kaplan's earlier historiography and the few biographies of Czechoslovak Communist politicians. He also considers Kaplan's approach to research and his ethics as an historian. Concerning the life of Rudolf Slánský (1901–1952), a General Secretary of the Communist Party (1945–1951), Kaplan concentrates on the period from his arrest to his execution. His portrait of Klement Gottwald (1896–1953), the long-standing leader of the Czechoslovak Communist Party (1929–53), Premier (1946–48), and President (1948–53), is more comprehensive and colourful. It also offers a look at Gottwald's private life, and does not skirt questions about how a man with ideals, who was fighting for a better world, changed into a ruthless holder of power. Kaplan's work contains a great many interesting facts and highly competent interpretations of more general topics, such as the relationship between the Czechoslovak Communist Party and the Comintern as well as the international context of the show trials.

A Laudable History of Czech Sociology of Religion

Miloslav Petrusek

Nešpor, Zdeněk R. *Ne/náboženské naděje intelektuálů: Vývoj české sociologie náboženství v mezinárodním a interdisciplinárním kontextu*. Prague: Scriptorium, 2008, 426 pp.

This is a review of a synthetic monograph, whose title translates as ‘The (Non-) Religious Hopes of the Intellectuals: The Development of Czech Sociology of Religion in an International and Interdisciplinary Context’. According to the reviewer, this work provides an account of the development of Czech sociology of religion from the nineteenth century onwards. It is based on meticulous research using primary and secondary sources in the broader context. The author’s interpretations, says the reviewer, are well balanced and often original, but in a few places they are burdened with excessively long, albeit necessary, contextual passages. Moreover, the title of the book is somewhat misleading, for it gives the impression that the work is about Czech intellectuals’ attitudes to religion.

Czechs and Religious Feeling in Historical Perspective

Zdeněk R. Nešpor

Václavík, David. *Náboženství a moderní česká společnost*. Prague: Grada, 2009, 243 pp.

This is a review of a book on the development of religious feeling in Czech society from the nineteenth century onwards. Though reviewer considers its overall conception and main interpretations to be correct and apposite, he has found a number of small shortcomings with regard to facts, interpretations, and context. According to him, though the work offers little new to the specialist, it will be of fundamental interest to the general reader.

Private Life in Stalin’s Russia

Dalibor Vácha

Figes, Orlando. *The Whisperers: Private Life in Stalin’s Russia*. New York: Picador, 2008, 740 pp.

In the book under review, the British historian Orlando Figes, according to the reviewer, lives up to his reputation as a man of great erudition, who deftly handles the sources, and has an outstanding talent for narration. The book describes everyday life and family life in Stalin’s Russia from the 1920s to the 1940s. It describes how the tremendous upheavals of ‘great history’, including of course the terror in the late 1930s and the world war, were projected into the private sphere. Since the people he discusses are real and not anonymous, they add credibility to his account. Nevertheless, the reviewer considers the most inspiring part to be the final chapter, which contemplates the problems of the relationship between the methods of historiography and memory.

Of Periodicals and Archives

Wartime and Post-war History in Polish Periodicals in 2009

Jaroslav Vaculík

In this long article the author discusses the contents of the most interesting contemporary history essays published in Polish historical periodicals in 2009, in particular *Dzieje Najnowsze*, *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, *Przegląd Historyczny*, *Wiadomości Historyczne*, *Przegląd Zachodni*, *Studia Historyczne*, *Śląski Kwartalnik Historyczny* *Sobótka*, *Odra*, and *Przegląd Wojskowo-Historyczny*.

Chronicle

Versailles, Saint-Germain-en-Laye, and Trianon: Conferences on the Birth of Interwar Europe

Miroslav Šepták

This is a report on an international academic conference, 'The Birth of a New Europe: Versailles, Saint-Germain-en-Laye, and Trianon and the Completion of the Post-war Peace'. Held in the Slovak Institute in Prague on 8 and 9 June 2010, the conference was organized by the Institute of History of the Academy of Sciences of the Czech Republic, in collaboration with the Institute of History of the Slovak Academy of Sciences, the Slovak Institute in Prague, and the Slovak-Czech Society. The author particularly appreciates the fact that the papers reflected a clear, gradual tendency towards interdisciplinary research.

Contributors

Stefano Bottoni (1977) is a lecturer in the Department of Political Science University of Eastern Piedmont, Alessandria. His research is largely focused on the nationalities question in central and eastern Europe as well as Hungarian-Romanian relations and Church-State relations in the Communist system. His publications include *Transilvania rossa: Il comunismo romeno e la questione nazionale (1944–1965)*, about the nationalities policy of the Communist régime in Romania (Rome, 2007) and *Sztálin a székelyeknél: A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)* (Csíkszereda, 2008), about the Hungarian minority in Romania in the 1950s.

Zora Dvořáková (1934) is an historian, a writer of historical novels, a sculptor, and an active member of the board of the Milada Horáková Society. She is interested in the cultural and political history of the Bohemian Lands in the nineteenth and twentieth centuries, particularly the Czech movement for national emancipation and the anti-Communist resistance in Czechoslovakia after 1948. She has published a number of biographies of important people in modern Czech history, and has organized or co-organized international exhibitions. Among her publications are *Josef Václav Myslbek: Umělec a člověk uprostřed své doby* (Prague, 1979), *Josef Zítěk: Národní divadlo a jeho tvůrce* (Prague, 1983 and 1991), *Z letopisů třetího odboje* (Prague, 1992), *Než se stal prezidentem: T. G. Masaryk a realisté – 1882–1918* (Prague, 1997), *Politikové na útěku: Osudy změněné 25. únorem 1948* (Prague, 2004), and, with Jiří Doležal, *O Miladě Horákové a Milada Horáková o sobě* (Prague, 2001).

Martin Franc (1973) is a senior researcher in the Masaryk Institute and Archive, Prague, and the Institute of Contemporary History, Prague. He is also Editor-in-Chief of *Kuděj*, a periodical of cultural history. His main research interests are the cultural history of the nineteenth and twentieth centuries, particularly the history of dining and consuming and the history of 'lifestyles' after 1945. Apart from

a number of articles his publications include *Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století* (Prague, 2003) and *Úderná skupina? Výprava českých lékařů a přírodovědců do SSSR v roce 1950 ve světle dopisů Ivana Málka* (Prague, 2009).

Mateusz J. Hartwich (1979) is a fellow of the Berlin College of Comparative European History. His chief research interests are German-Polish relations, the culture and practice of remembrance, and border regions.

Milan Hauner (1940) is a graduate of Charles University and Cambridge University. He has lived outside his native land since 1968, and is an Honorary Fellow at the University of Wisconsin–Madison. At the centre of his professional interest are the Second World War, modern German history, and Czech-German relations, the power politics of Russia and the Soviet Union, and developments in Central Asia and India. He has published eight books, including *What Is Asia to US? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today* (Boston, 1990, and New York, 1992) and *Czechs and Germans: Yesterday and Today* (Washington, 1991), and, in Czech, as the chief editor, *Formování československého zahraničního odboje v letech 1938–1939 ve světle svědectví Jana Opočenského* (Prague, 2000), and, in particular, a three-volume edition of Edvard Beneš, *Paměti 1938–1945* (Prague, 2008).

Karel Hrubý (1923), a sociologist, was a political prisoner in Czechoslovakia in the 1950s, and has lived in Basle, Switzerland, since 1968. In 1983–91 he was Editor-in-Chief of *Proměny*, the arts and politics quarterly of the Czechoslovak Society of Arts and Sciences, published in New York. He was a leading member of the Social Democratic Party in exile and its last Chairman, 1989–93. His principal research interest is sociological change in political systems, early (Hussitism) and contemporary. He has published volumes of essays, including, with Milíč Čapek, *T. G. Masaryk in Perspective: Comments and Criticism* (Ann Arbor, 1981).

Zdeněk Jirásek (1957) is Professor of History at the Faculty of Arts and Sciences, Silesian University, Opava. He was the Dean there in 1997–2001 and resumed the post in 2007, after being Rector from 2001 to 2007. His main research areas are the economic history of post-war Czechoslovakia, the history of Silesia, the history of Czechoslovak-Polish relations and Czechoslovak exiles after February 1948. Among his publications are *Nechanická aféra 1947* (Hradec Králové, 1992), and, with Andrzej Małkiewicz, *Polska i Czechosłowacja w dobie stalinizmu (1948–1956)* (Warsaw, 2005) and, with Jiří Friedl, *Rozpačité spojení: Československo-polské vztahy v letech 1945–1949* (Prague, 2008).

Jiří Knapík (1975) is the head of the Institute of Historical Sciences, Silesian University, Opava. The focus of his research is policy on the arts in Czechoslovakia after 1945, about which he has published a biography, *Kdo spoutal naši kulturu: Portrét stalinisty Gustava Bareše* (Přerov, 2000), a dictionary, *Kdo byl kdo v naší*

kulturní politice 1948–1953 (Prague, 2002), and two monographs, *Únor a kultura: Sovětizace české kultury 1948–1950* (Prague, 2004) and *V zajetí moci: Kulturní politika, její systém a aktéři 1948–1956* (Prague, 2004). He has also published on twentieth-century Silesia, *Slezský studijní ústav v Opavě 1945–1948* (Prague, 2004) and, with Jaromíra Knapíková, “*Slezský konzulát*” v Praze: *Od Slezanu ke Slezskému kulturnímu ústavu 1906–1945* (Opava, 2010).

Jerzy Kochanowski (1960) is a professor in the Institute of History at Warsaw University. His main academic interests are the history of forced migration in the twentieth century, Polish-German relations, and Polish society under the Communist régime, particularly the black market. His publications include a biography, *Zapomniany prezydent: Życie i działalność Ignacego Boernera 1875–1933* (Warsaw, 1993), a history of Hungary from the Ausgleich to the collapse of Communism, *Węgry: Od ugody do ugody 1867–1990* (Warsaw, 1997), and German POWs in Poland after the Second World War, *W polskiej niewoli: Niemcecy jency wojenni w Polsce 1945–1950* (Warsaw, 2001), published in German as *In polnischer Gefangenschaft: Deutsche Kriegsgefangene in Polen 1945–1950* (Osnabrück, 2004).

Jiří Křesťan (1957), an archivist and historian, is in charge of Department VI of the National Archives, Prague. His chief research interest is the history of Communism and Socialism in the Bohemian Lands, particularly the life and work of Zdeněk Nejedlý, about whom he published *Pojetí české otázky v dle Zdeňka Nejedlého* (Prague, 1996).

Jaroslav Kučera (1955) is Docent of Modern History in the Institute of International Studies, the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. His principal research interests are aspects of modern Czechoslovak and Czech history, particularly Czech-German relations since 1918. On the last-mentioned topic he published “*Der Hai wird nie wieder so stark sein*”: *Tschechoslowakische Deutschlandpolitik 1945–1948* (Dresden, 2001), which appeared in Czech as “*Žralok nebude nikdy tak silný*”: *Československá zahraniční politika vůči Německu v letech 1945–1948* (Prague, 2005).

Jan Mervart (1980) is a senior lecturer in contemporary history and Czechoslovak history at the University of Hradec Králové. His primary research interests are the history of the Czechoslovak Communist Party and changes in its ideology, particularly the activity of Communist intellectuals in the 1960s, and the potential uses of feature film as an historical source. His *Čeští a slovenští spisovatelé v reformním hnutí šedesátých let: Od revizí stalinismu po Pražské jaro (1963–1968)* is forthcoming.

Zdeněk R. Nešpor (1976) is a senior researcher in the Institute of Sociology, at the Czech Academy of Sciences, and a docent at the Faculty of Humanities, Charles University, Prague. His chief research interests are the history and sociology of religion, economic sociology and migration, social anthropology, and comparative

religion. Apart from dozens of academic articles he has also published six books, including, most recently, *Náboženství na prahu nové doby: Česká lidová zbožnost 18. a 19. století* (Ústí nad Labem, 2006), *Děkuji za bolest... Náboženské prvky v české folkové hudbě 60.–80. let* (Brno, 2006), *Čeští nekatolíci v 18. století: Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí* (Ústí nad Labem, 2007), and *Ne/náboženské naděje intelektuálů: Vývoj české sociologie náboženství* (Prague, 2008).

Jiří Pernes (1948) is a senior researcher in the Institute of Contemporary History of the Czech Academy of Sciences. In addition to the history of the Habsburgs he is currently concerned mainly with the history of the Communist movement and Communist system in Czechoslovakia and exiles after the Communist takeover of February 1948, mostly with an emphasis on biography. He is the author of a number of works on Czech and central European history, particularly of the nineteenth and twentieth centuries, including *Habsburkové bez trůnu* (Prague, 1995), *Až na dno zrady: Emanuel Moravec* (Prague, 1997), *Takoví nám vládli: Komunističtí prezidenti Československa a doba, v níž žili* (Prague, 2003), and *Komunistky s fanatismem v srdci* (Prague, 2006).

Miloslav Petrušek (1936) is Professor of Sociology in the Institute of Sociological Studies at the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. In 1991–96, he was Dean of the Faculty and, from 1997 to 2000, Provost of Charles University. In 1990–94 and again in 2001–02, he was Chairman of the Masaryk Czech Sociological Association. At the SLON publishing house he is in charge of an edition of books related to classical, modern, and postmodern sociology. The chief area of his professional interest is general sociology, the sociology of art, the history of Czech and world sociology, and contemporary sociology. Among his many publications are *Alternativní sociologie: Úvahy o smyslu sociologie v nealternativní společnosti* (Prague, 1992; originally in *samizdat*, 1986), *Sociologie a literatura* (Prague, 1990), *Teorie a metoda v moderní sociologii* (Prague, 1993), *Společnosti pozdní doby* (Prague, 2006), and *Základy sociologie* (Prague, 2009). He is the head of a group of writers contributing to the *Velký sociologický slovník* (Prague, 1996).

Jiří Suk (1966) is a senior researcher in the Institute of Contemporary History, Prague, where he is concerned with Czechoslovak developments from the late 1960s onwards, in particular changes in the system of power in 1989–93. Amongst his publications are *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křížovky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)* (Prague, 2003 and 2009).

Miroslav Šepták (1984) is a post-graduate student in the Institute of World History at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. His main academic interests are Czechoslovak foreign policy between the wars, the history of the German-speaking lands in the twentieth century, particularly their political and party systems, and contemporary Czecho-Austrian relations.

Jaroslav Vaculík (1947) is Professor of History and Head of the Department of History at the Faculty of Education, Masaryk University, Brno, where he lectures on world history from the seventeenth to the twentieth century. His chief area of professional interest is Czech minorities abroad, about which he has published a number of books, for example *Dějiny volyňských Čechů* (3 vols; Prague, 1997, 1998, and 2001), *Češi v cizině 1850–1938* (Brno, 2007), and *České menšiny v Evropě a ve světě* (Prague, 2009).

Dalibor Vácha (1980) is a post-graduate student at the Institute of History, the Faculty of Arts, the University of South Bohemia, České Budějovice, and teaches at two schools in that city. His chief research interests are the history of everyday life and the history of the thinking of Czechoslovak legionaries in Russia.

Jiří Vančura (1929) is an historian, journalist, editor, and Charter 77 signatory. Till 2002 he was Editor-in-Chief of *Listy*, a politics and arts bimonthly. Apart from many articles on recent Czechoslovak and Czech history and contemporary politics, his publications include *Naděje a zklamání: Pražské jaro 1968* (Prague, 1990, originally published in exile in Germany, 1988) and a history of the pacifist movement in the twentieth century, *Einsteinovo řešení světa bez válek* (Brno, 2001).

Contents

Jaroslav Kučera	Hidden Paths / Postranní cesty / Schleichwege / Drogy boczne / Köztes Terei: Informal Contact between People from Socialist Countries, 1945–89	307
-----------------	--	-----

Articles

Martin Franc	Fraternal Cuisine: Czech Society and Culinary Transfer from the USSR and Other Countries of the Soviet Bloc, 1948–89	312
--------------	--	-----

Jerzy Kochanowski	Smugglers, Tourists, Wheeler-dealers: A Polish View of Illicit Trade between Poland and Czechoslovakia, 1945–89	335
-------------------	---	-----

Mateusz J. Hartwich	‘Tourists Mainly Appear as Politically Conscious Citizens of Our State’: East Germans in the Giant Mountains, 1945–70	349
---------------------	---	-----

Stefano Bottoni	Komárom/Komárno: Cross-border Relations in Two Affiliated Central-European Towns, 1960–85 . . .	369
-----------------	--	-----

Jiří Pernes	Moravia, Too Dangerous? Moravian Patriotism in Post-war Czechoslovakia, 1945–89	392
-------------	--	-----

Jiří Knapík and Zdeněk Jirásek	Unwanted Silesia: Reflections of Czechs ‘Silesianness’ in Post-war Czechoslovakia, 1945–69	421
-----------------------------------	---	-----

Discussion

Zora Dvořáková	1968 and K 231: Several Remarks on the Discussion of Jiří Hoppe’s Latest Work	442
----------------	--	-----

Jiří Vančura	Was It an Opposition in 1968? Concerning Jiří Hoppe’s Latest Book	448
--------------	--	-----

Jan Mervart	New Aspects of the ‘Prague Spring’ in the Resurrected Conception of Czech Contemporary History	453
-------------	---	-----

Jiří Suk Is the Prague Spring of 1968 an Alternative
to the Capitalism of Today?
Political Reflections on an Historical Interpretation . . . 461

Karel Hrubý Remarks on Czech Anti-Communism
after the Changes of November 1989 468

Reviews

Milan Hauner The Chemical Formula for Absolute Evil:
The French Obsession with Heydrich 477

Jiří Křestán Boon Companions: Kaplan's Double Portrait
of Gottwald and Slánský 482

Miloslav Petrusek A Laudable History of Czech Sociology of Religion . . . 491

Zdeněk R. Nešpor Czechs and Religious Feeling in Historical Perspective . . 495

Dalibor Vácha Private Life in Stalin's Russia 501

Of Archives and Periodicals

Jaroslav Vaculík Wartime and Post-war History
in Polish Periodicals in 2009 506

Chronicle

Miroslav Šepták Versailles, Saint-Germain-en-Laye, and Trianon:
Conferences on the Birth of Interwar Europe 523

Annotations 530

Summaries 538

Vydává Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Ročník XVII. Doporučená cena ve volném prodeji 88 Kč.

Martin Franc Z kuchyně přátel

*Česká společnost a kulturní transfer z gastronomií SSSR
a zemí sovětského bloku (1948–1989)*

Jerzy Kochanowski Pašeráci, turisté, kšeftaři

*Neoficiální obchodní výměna mezi Polskem a Československem
v letech 1945–1989 (pohled z polské strany)*

Mateusz J. Hartwich „Turisté vystupují převážně jako uvědomělí občané našeho státu“

Východní Němci v Krkonoších v letech 1945–1970

Stefano Bottoni Komárom/Komárno

Cezhraničné vzťahy v dvoch stredoeurópskych sesterských mestách (1960–1985)

Jiří Pernes Příliš nebezpečná Morava?

Moravský patriotismus v poválečném Československu (1945–1989)

Jiří Knapík – Nechtěně Slezsko

Zdeněk Jirásek *Reflexe českého „slezanství“ v poválečném Československu (1945–1969)*

Zora Dvořáková Rok 1968 a K 231

Několik poznámek k diskusi nad knihou Jiřího Hoppeho

Jiří Vančura Byla to opozice '68?

Nad knihou Jiřího Hoppeho

Jan Mervart Nové aspekty „pražského jara“ ve staronovém pojetí českých soudobých dějin

Jiří Suk Je v pražském jaru 1968 alternativa k dnešnímu kapitalismu?

Politická úvaha nad historickou interpretací

Karel Hrubý Poznámky k českému polistopadovému antikomunismu

Recenze – O časopisech a archivech – Kronika – Anotace